

304.868

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XI

KÉPZŐMŰVÉSZETI ALAP KIADÓVÁLLALATA BUDAPEST

1 9 5 9

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM-
TÖRTÉNETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerkesztő

FÜLEP FERENC

Szerkesztőbizottság

HUSZÁR LAJOS
MIHALIK SÁNDOR
PÁRDUCZ MIHÁLY

Technikai szerkesztő

SÁRDY JUDIT

A borítólapot készítette

VÉGH GUSZTÁV

Fényképezés

KARÁTH JÓZSEF

Rajzok

PATAY PÁLNÉ

ÚJABB GYŰJTÉSEK EREDMÉNYEI A KORLÁT MELLETTI RAVASZLYUKTETŐN

A korláti Ravaszlyuktetőről származó paleolit jellegű kőeszközök kérdése 1912-ben merült fel először komoly formában az ősrégészeti szakirodalomban Roska Márton dolgozata nyomán.¹ Roska a kérdéses leleteket annakidején felső chellesinek minősítette. Breuil a szóban forgó darabok felső-acheuli és micoqui jellegét hangsúlyozta,² Obermaier szintén a micoqui hasonlatosságra mutatott rá.³ Cervinka aurignacinak tartotta a leleteket.⁴

Az ősrégészek egy másik csoportja a korláti kőeszközök paleolit volta ellen foglalt állást; így Hillebrand 1915-ben az említett leleteket neolitikusnak minősítette.⁵ Ugyanez volt a véleménye Eisnernek is.⁶ Később Hillebrand, amikor az avasi bányagödrök leleteit egy makrolitikus középsőkőkori kultúrával hozta összefüggésbe (protocampignien), a korláti, helyesebben a ravaszlyuktetői leleteket is idesorolta, hivatkozva arra is, hogy a Ravaszlyuktető közelében a kovakőbányászat nyomai is megtalálhatóak.⁷ Hillebrand és Babor a Roska által leírt példányok alsópaleolitikus jellegét szintén hangsúlyozták, de azok korát soha sem helyezték az alsópaleolitikumba. Babor a leleteket legfeljebb a koraneolitikumba helyezte.⁸ Legfeltűnőbb volt Patay véleménye ebben a kérdésben, aki a kassai múzeumban levő vitás darabok eszköz voltát nyomós indokok alapján kétségbe vonta.⁹

A fenti lényeges véleménykülönbségek okai felett a miskolci Ávason végzett kutatásaim során kezdtem gondolkodni, amikor a felszíni lelőhelyek alaposabb megismerése közben a korláti térség is sorra került, mint az avasihoz hasonló és már tekintélyes szakirodalommal rendelkező lelőhely.

¹ Roska M., Dolg. 5 (1914) 1—12.

² Breuil, H., Notes de voyage paléolithique en Europe Centrale I. L'Anthr. 33 (1923) 326—328.

³ Ebert, M., Reallexikon der Vorgeschichte. I. (Berlin 1924) 6.

⁴ Cervinka, I. L., Pravek zemi Ceskyh. (Brno 1927) 64.

⁵ Hillebrand J., Arch. Ért. 35 (1915) 25—27, 193—196.

⁶ Eisner, J., Slovensko v Praveku. (Bratislava 1933) 11—12.

⁷ Hillebrand J., Die ältere Steinzeit Ungarns. AH 17 (Bp. 1935) 28. Ua., Der Stand der Erforschung der älteren Steinzeit in Ungarn. BRGK 24—25 (1934—35) 25—26. Ua., Über ein Atelier des „Proto-Campignien“ auf dem Ávasberg in Miskolcz. Eiszeit und Urgeschichte 5 (1928) 53—59. Ua., Az őskőkor története. (Bp. 1934) Kincsestár 12.; Mihalik József a Ravaszlyuktetőtől kb. 1 km távolságban levő arkai szőlőkben (Peresoldal) őskori kovakőbányászat nyomaira hivatkozik: Mihalik J., AK 20 (1897) 5—39. Mihalik szerint a bányák 8—15 méterre is benyúltak a kőzetekbe. Nyilvánvaló, hogy itt a bányászás nem függőleges aknákkal, hanem vízszintes járatokkal történhetett. A miskolc-avas-tetői kovakőbányáknál kivétel nélkül függőleges aknákkal történt a bányászat. Én az arkai bányáknak nyomait már nem tudtam megtalálni.

⁸ Babor, J. F., Nase problemy paleolitické. OP 5 (1925).

⁹ Patay P., Arch. Ért. 50 (1937) 139—141.

Tisztában voltam azzal, hogy nem elégséges a kérdésre vonatkozó irodalmat áttanulmányozni, hanem fel kell keresni magát a lelőhelyet a rendelkezésre álló adatok, útmutatások alapján. Első kiszállásomat ebből a célból 1955. május 29-én végeztem és már akkor megsejtettem annak a véleménykülönbségnek az okát, melyek alapján Patay a kassai múzeumban levő darabok eszköz voltát kétségbe vonta. 1955. június 18-án megismételve helyszíni szemlémet, többé nem kételkedtem abban, hogy Patay figyelmét magán a Ravaszlyuktetőn levő telep elkerülte. Viszont saját tapasztalataim alapján is igazat kellett adnom Pataynak abban, hogy a Ravaszlyuktető keleti, meredek oldalán kibukkanó kovakőpadokból letöredezett és igen nagy mennyiségben alágördülő kovakőanyagban eszközt nem találhatott, bár egyes darabok még a gyakorlott gyűjtőt is megtéveszthetik.

Patay, a lelőhely első leírójának, Csoma József abaújdvecseri földbirtokosnak és lelkes amatőr régésznek útmutatása alapján indult el, aki 1912-ben Roska Mártonhoz írt levelében a kassai múzeumban levő és Roska által közölt darabok lelőhelyének megjelölését az alábbiakban adta meg: „A korláti határban talált, jelenleg a kassai múzeumban található kőkori régiségek nagy részét a helységtől keletre fekvő, ún. Ravaszlyuktetőn találtam. Ez egy kiterjedt telep, melyen sok a kovakő már természetből fogva s éppen ezért egy valóságos praehistorikus kovakőeszközugyárnak tekinthető. Én itt nem ásattam, az eszközöket a felszínen találtam. A nyári záporok lemosták a meredek oldalon a humuszt s ezen eszközök a sziklák között fennakadva találhatók. A telep meredekebb része ugyanis a Feketepatak völgyébe hajlik. Ezen völgy alján patak folyik, melynek két partján csaknem Arka faluig mindenütt találhatjuk szórványosan az őskultúra nyomait.”

Amint Patay szóbeli közléséből is értesültem, ő valóban a fenti útmutatás nyomán elindulva az említett kovakőpadokat, a Fekete-patak (Arkai-patak) meredek lejtőjét és a patak medrét tanulmányozta. Nem ismerte azonban magát az általam később pontosabban megjelölt telepet, melyet legutóbb 1957 októberében Vértés Lászlóval és Thoma Andorral újból bejártunk és tekintélyes számú és változatosan kidolgozott köeszközt gyűjtöttünk, melyeknek eszköz voltában Patay sem kételkedik. Véleménye tehát csak az általa átkutatott területen talált anyagra vonatkozott.

Patay észrevételei azonban igen értékesek. Szerinte a Ravaszlyuktető meredek oldalán kibukkanó kovakőpadokból folyton töredeznek le kisebb-nagyobb kőzetdarabok. Közvetlenül a kovakőpadok alatt még nagyobb darabok találhatók, lejjebb azonban mind kisebbek és finoman „szilánkoltak”. Akadnak deltoid alakú „szakócák” is, melyek lapjukon feküdve földre vannak ágyazva. Ezeknek felső, tehát a felszín felé fordult lapjuk mindig simább, mint a földben fekvő s ezáltal a megmunkáltság látszatát keltik. Ez azonban abból ered — írja Patay — hogy a felettük átgörgetett kovadarabok a felszín felé fordult felületüket simábbra koptatják. Ennek a folyamatnak kedveznek a záporok is, melyek a kovaköveket lefelé sodorják. Az egymáshoz ütődött kovakődarabokon ártetusok is keletkezhetnek. Így megvan a lehetőség arra, hogy az emberkéz által készített eszközök képét mutassák. Patay azt is kiemeli, hogy az általa helyszínen tanulmányozott anyag és a kassai múzeumban levő példányok között a hasonlatosság feltűnő. Végezetül arra az eredményre jut, hogy: „a korláti lelőhelyen nem lévén sztratigrafia, fauna és flóra, ami a kérdéses

darabok korát meghatározni s így egybevetve a fenti körülményeket, azok emberkéztől való eredetét nem lehet elfogadni megnyugtatóan.”

Helyszíni vizsgálataim alapján osztom Patay álláspontját, nevezetesen azt, hogy az arkai völgy kovakőpadjaiból lemállott és az igen meredek lejtőn a patak felé alágördülő kovakőtörmelékben akadnak ugyan paleolitikra emlékeztető darabok, de azok bármennyire is meglepősen hatnak első látásra, mégsem emberkéz által formált példányok.

Ettől eltekintve viszont állítom azt, hogy a Ravaszlyuktetőn, kb. 150 lépésnyire a lejtőtől nyugat felé, majdnem teljesen vízszintes terepen az eszközök aránylag kis területen sűrűn találhatók s itt legfeljebb az eszközök koráról lehet vitatkozni, de azoknak emberkéztől való származását kétségbevonni nem lehet.

A kassai múzeumban levő és annak idején Csoma ajándékaként odakerülő anyagot nem tanulmányozhattam eredetiben, csupán a Roska által leírt 11 darabot ismerem közleményéből. Így azok felett önálló véleményt nem nyilváníthatok. Egy körülményre azonban fel kell hívnom a figyelmet. A Csoma által korlátinak jelzett anyag Skutil szerint is nagyon vegyes.¹⁰ Megállapítható az is, hogy a korláti anyag gyűjtése és Csomának 1912-ben Roskához írt levele között több, mint két évtized múlt el. Csoma 1892-ben, a felsőmagyarországi múzeum évkönyvében megjelent összefoglaló tanulmányában¹¹ a korláti gyűjtést már mint évekkel azelőtt befejezett tényt említi. Ismerve Csoma sokirányú gyűjtési szenvedélyét, nagy gyűjteményének heterogén voltát, valószínűsíthető az is, hogy a korláti és korlátkörnyéki gyűjtésről pontos jegyzéket nem vezetett. De ha vezetett is, 1912-ben Roska illet nem talált a kassai múzeumban, s amint írja, éppen ezért kellett Csomához fordulnia.

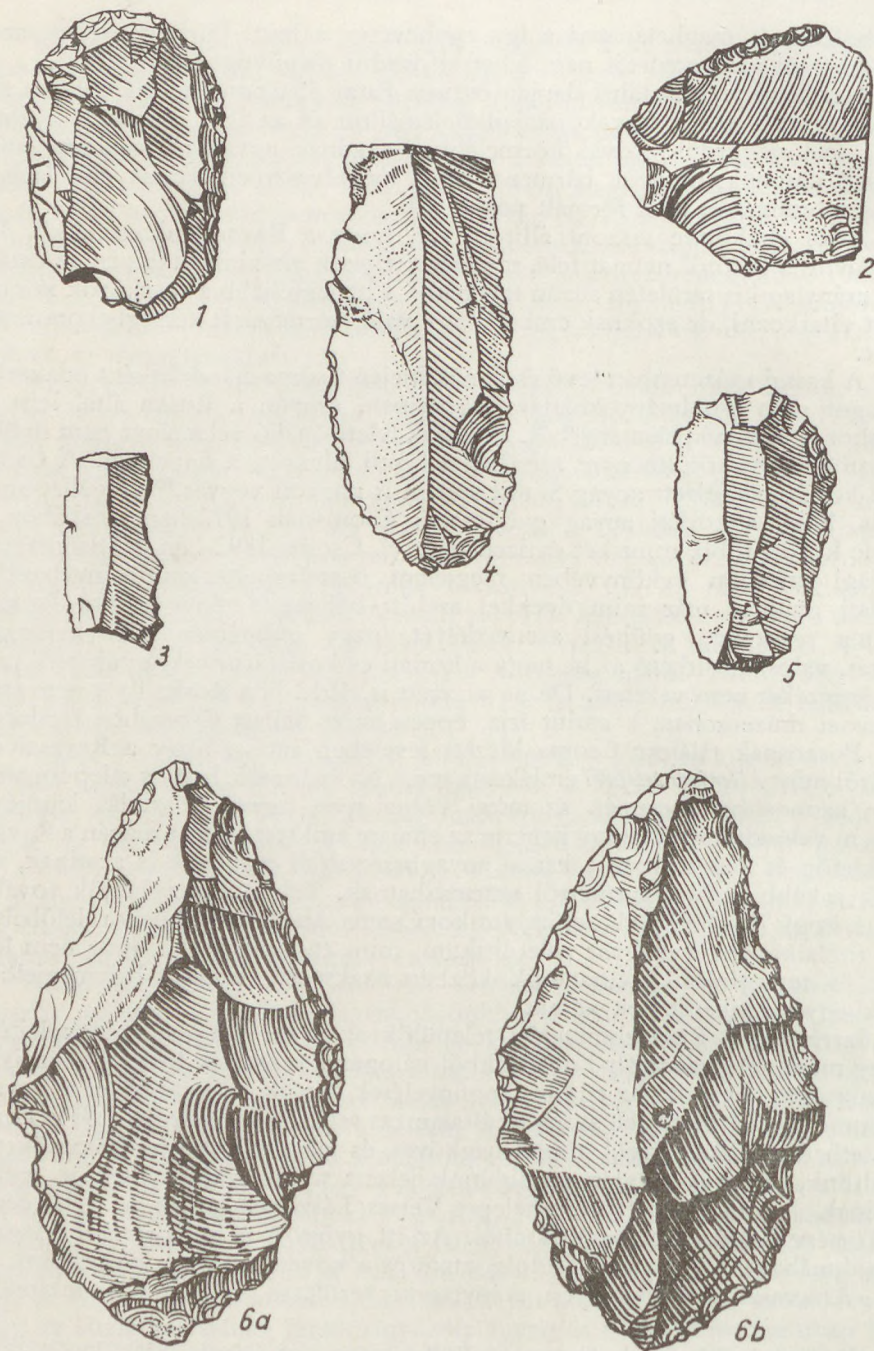
Fontosnak találok Csoma idézett levelében azt is, hogy a Ravaszlyuktetőről mint *kiterjedt telepről* emlékezik meg. Nyilvánvaló, hogy a telep fogalmát nem azonosíthatta csupán az arkai völgy igen meredek sziklás lejtőjével, hanem valószínűbb az, hogy ismerte az általam említett telepet magán a Ravaszlyuktetőn és amennyiben a kassai anyagban valódi eszközök is akadnak, úgy azok inkább erről a területről származhatnak. Tekintetbe vehetjük továbbá azt is, hogy 70–80 évvel ezelőtt, amikor Csoma Abaúj megye őskori lelőhelyeivel foglalkozott, a magyar paleolitikum, mint tudományszak, még nem létezett és terepjárásaik, kutatásaik közben szakszerű, pontos helymegjelölést csak egyes szakemberek adtak.

Szerintem a Ravaszlyuktetőn települők az arkai völgy meredek lejtőjén nagy mennyiségben talált kovafélékből válogatva szereztek be kőeszközeikhez a szükséges anyagot. Az eddigi megfigyelések szerint az eszközöket a Ravaszlyuktetőn készíthették el, amire az általam ott talált ütőkő jelenlétéből is következtethetünk. Azonkívül több magkővet és nagyobb kovakőtörmöcsöket is találtunk, amelyek szintén az általunk jelzett terület műhely jellege mellett szólnak. Amint említettem, a telepet Vértés Lászlóval jártuk be 1957 őszén, a Történeti Múzeum megbízásából. Az itt gyűjtött és a Történeti Múzeum tulajdonában levő anyagot feldolgoztam és a következőkben ismertetem.

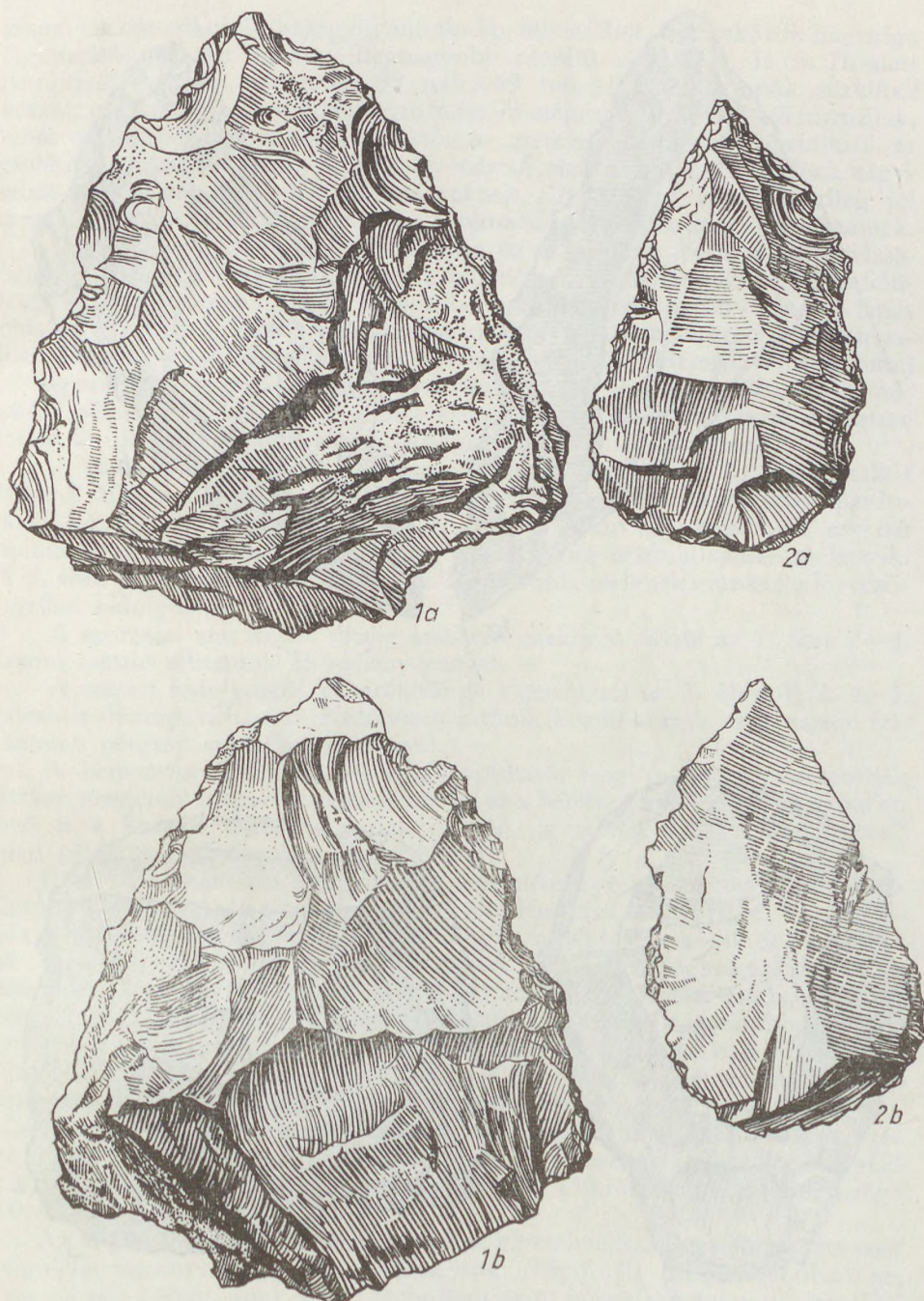
A ravaszlyuktetői telepen, aránylag kis területen, változatos és tekintélyes

¹⁰ Skutil, J., Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi. (Martin 1938) 238–243.

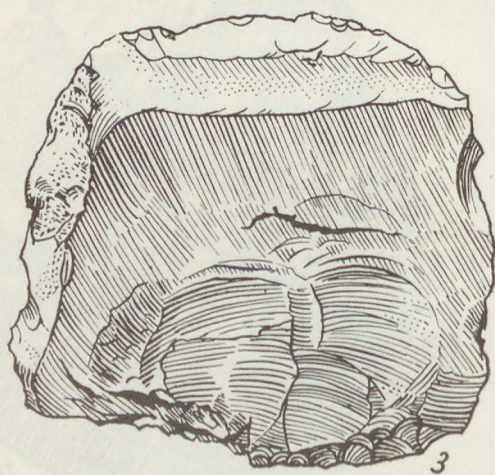
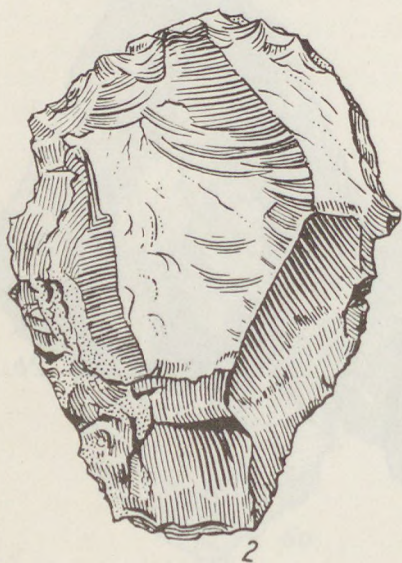
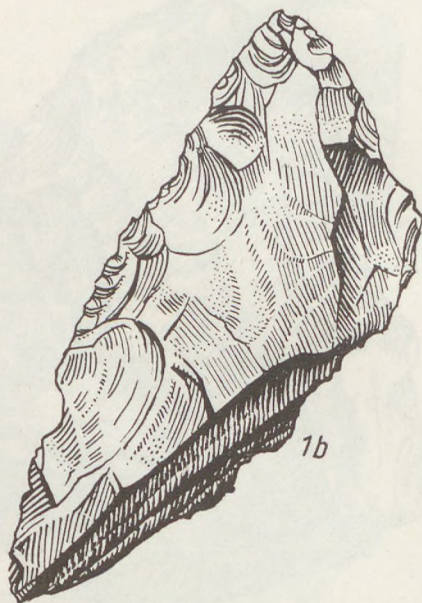
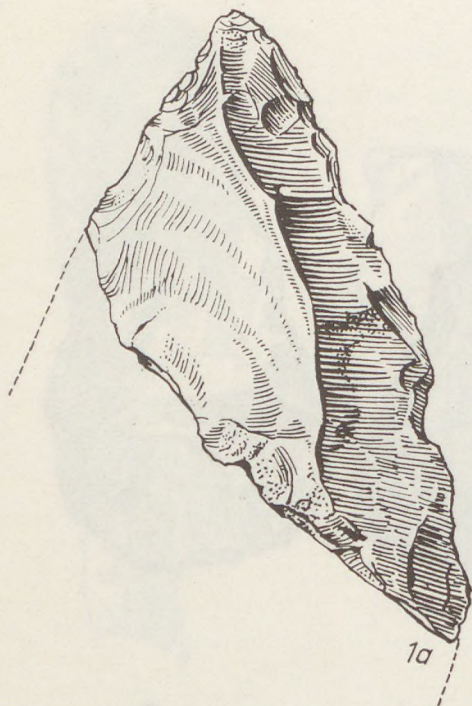
¹¹ Csoma J., FMÉ 11 (1892) 1–58.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

számú eszközök között sikerült összegyűjtenünk: kb. 80 darabot. Az eszközök nagyságát határok között mozog. Legnagyobb méretű a 2. ábrán 1a és 1b alatt bemutatott *szakóca*. (Méretei: 98 mm × 69 mm.) Ovális, zömök tűzkőből készült példány. Mindkét lapja egyformán jól megmunkált, élei is jól formáltak, tehát alapvetően különbözik azoktól a „pseudoszakócáktól”, amikről az előbbieken már szóltam. A nagyobb méretű eszközök között akadnak nagyjából háromszög alakú formák, melyeknek egyik lapja van felületileg jól megdolgozva, ellentett lapjuk sima s moustérien eszközökre emlékeztetnek.

Legszébb eszközünk talán a 1. ábra 6a és 6b alatt bemutatott lándzsahegy. Elelső oldala domború és egész felületén megmunkált. Hátsó, lapos felületén a kidolgozás csupán az eszköz bal széle felé szembetűnő. Ezen a lapos oldalon az eszköz készítője nagy gondot fordított a csúcs kiképzésére, nyilvánvalóan az eszköz használhatóságának fokozása céljából. (Méretei: 77 × 40 mm.)

Ugyancsak intenzív kidolgozásával tűnik ki a 2. ábra 2a és 2b alatt bemutatott példány. A kidolgozás ennél kizárólag az eszköz domború felületére terjed ki, de itt rendkívül alapos. Ellenkező oldala teljesen sima.

A vakarópengék közül a 3. ábra 3. számú rajzán egy D-alakú eszköz látható. Élét a finomabb szilánkolás előtt két hatalmas kagylószerű pattintással készítették elő. A 3. ábra 1a, 1b számú rajzán egy kombinált eszközt mutatnak be, mely metszésre, szúrásra, vakarásra egyaránt alkalmasnak látszik. A 3. ábra 2. sz. rajzán olyan eszközt ábrázolunk, melynek munkaéle legyezőszerűen kidolgozott.

A szorosan vett vágó, illetve késszerű eszközök közül az 1. ábra 3—4. számú rajzain mutatunk be néhány pengét.

A szépen kidolgozott vakarókból és kaparókból az 1. ábra 1, 2. és 5. rajzain láthatunk néhányat. Különösen kitűnik közülük az 1. és 2. rajzon felüntetett példány aprólékos retusaival.

A bemutatott eszközökből megállapítható, hogy a Ravaszlyuktetőnek általam megjelölt telepén nem merülhet fel az a kétely, ami a kassai múzeumban levő és a Ravaszlyuktető meredek oldalán „a sziklák között fennakadva” talált példányokkal szemben felmerülhetett.

Ezek után pontosan lerögzíttem a szóbanforgó telep helyét. Korlát községtől kelet felé, tehát az abaúji hegyek felé fordulva láthatjuk azt a vulkánitufa vonulatot, mely Boldogkőváralja irányában dél felé húzódik és a várromnál végződik. Ennek a vonulatnak északi és egyben legmagasabb pontja (336 m tszf.) meredeken emelkedik ki Főny felől nézve, majd lankásan esik az előbb említett irányban. A Ravaszlyuktető a vonulat legészakibb, tehát a Korlát felé eső legmagasabb részen van. Korlát felől az irányt már a falu széléltől jól látható elhagyatott pincenyílások jelzik, amelyek közvetlenül a telep alatt vannak. A Ravaszlyuktető legmagasabb pontján egy határjelző kő van. Körülötte legelő terül el, mely emberemlékezet óta nem volt felszántva és ezt a legelőt dél felé, a szántóföldektől bokrok választják el. A telep a legelő és a szántóföld határánál kezdődik és dél felé kb. 150 méterre terjed. Szélessége 100—150 m.

Az általunk gyűjtött leletek majdnem kivétel nélkül a régibb kőkorszak technikája szerint kidolgozott kőeszközök. Távol áll tőlünk azonban az, hogy csupán a típus, vagy akár a technika szerint igazodva azoknak „paleolit” voltát (pleisztocén-kori származását) állítsuk, annak ellenére, hogy a jelzett

telepen a neolitikumra határozottabban csak egy kis, hatbordás nukleus és egy ütőkő utal. Ez utóbbinak oldalapjai csiszoltnak látszanak.

Alárendelt számban cseréptöredékek is kerültek elő: mindössze három, egészen kicsiny és egy nagyobb lapos töredék. Korukat megbízhatóan meghatározni nem sikerült. Valószínű, hogy a telep a neolitikumban is látogatott lehetett.

A közvetlen és a távolabbi környék eddig ismert őstelepei ezzel szemben kifejezetten neolit és bronzkoriak. Így Arka és Boldogkőváralja között a 196 m-rel magasságban levő és 1897-ben Mihalik József által feltárt Tóhegyen és Leányváron a neolitikus tárgyak (sok csiszolt kőbalta, véső, bükki díszítésű cserepek), továbbá eneolitikus és bronzkori edénytöredékek, ugyancsak az ezzel szemben levő Várhegyen, Órhegyen, Cserákon, valamint az arkai telepen a cserépleletek vannak többségben. Itt említem meg, hogy az arkai völgyben levő telepen legutóbb egy szép neolit baltán kívül a nagyszámú cseréplelet között császárkori — Kalicz Nándor szerint koragermán — hullámos díszítésű nagyméretű edények töredékeit találtuk meg.

Az utóbb említett településeken is találhatók bőven kovakődarabok, melyek ugyancsak az arkai völgy kovakőpadjairól valók és akadnak közöttük megmunkált példányok, nukleusok, eszközök is. Megfigyeltük azonban, hogy ezeken a helyeken — a Ravaszlyuktetőtől eltérően — a cserépleletek uralkodnak, a kőeszközök inkább csak mint ritkább kísérőleletek szerepelnek. A Mihalik József által közölt tóhegyi, leányvári pengék határozottan neolitikusak.

Összefoglalva: a Ravaszlyuktetőn a régibb kőkorszak technikája szerint előállított kőeszközök vannak túlsúlyban, a környező telepeken ezzel szemben a neolitikus elemek vezetnek.

Az általunk gyűjtött, típusra és technikára paleolitoknak látszó ravaszlyuktetői kőszerszámok eredetét a későmezolitikumba vagy pedig a koraneolitikumba helyezzük, de magába a paleolitikumba semmi esetre sem. Az eszközök között előforduló szakócaformákra nézve, beleértve a kassai múzeumban őrzött vitás példányokat is, ugyanez a véleményünk. Az alsópaleolit szakóca kultúra országunk területén egyelőre ismeretlen. Magának a paleolitikumnak sincsen egyetlen egy biztosan ismert lelőhelye eddig az Abaúj-Zempléni hegységben, sem az azt szegélyező Hernád, illetőleg Bodrog mentén. A paleolit kor emberének állandó letelepedésére a barlangoknak a Bükk hegységgel szembeni teljes hiánya lényegesen kedvezőtlenebb helyzetet jelentett. Nem véletlen, hogy a paleolit kultúrák gazdag tárháza a barlangokban gazdag Bükk hegységben van annak ellenére, hogy az Abaúj-Zempléni hegység az eszközkészítéshez alkalmas kovákban sokkal gazdagabb, mint a Bükk. Úgy látszik, hogy az Abaúj-Zempléni hegység és az azt környező Hernád és Bodrog mentén csak későbbi, fejlettebb szerveztű társadalmak tudtak maradandóan megtelepülni.

Egy ilyen, aránylag korán ideérkezett csoport települési körébe eshetett a Ravaszlyuktető is. Az általunk ismert leletekből kitűnik, hogy ez a csoport még a régebbi kőkör eszközkészítő technikáját használta. Az állandóbb települések a védettebb helyeken alakultak ki később; a völgyekben, vagy pedig jól védhető magaslatokon, mint pl. a Tóhegy, Leányvár, Cserák stb. Az arkai völgy neolit településére fontos adatot szolgáltatott Patay, aki 1934-ben itt a

patak egyik teraszán ásatva 40—50 cm mélyen több, a bükki kultúra korai szakaszához tartozó cserepet talált. A lelet egyik darabja pedig határozottan a Körös-kultúrával való összeköttetésre is utal.¹²

A Ravaszlyuktető általunk ismertetett területén talált paleolit jellegű kőeszközök kormeghatározása céljából rendszeres ásatást kell végezni. Ennek legalkalmasabb pontját nem az ismételten felszántott területen látom célszerűnek, hanem az azzal szomszédos legelőn, ahol a régiségek zavartalan helyzete a legjobban feltételezhető. Itt valószínűleg zavartalan rétegben szintek szerint lehet ásatni és ilyen módon a Ravaszlyuktetőn talált leletek korát megbízhatóan tisztázni.

SAAD ANDOR

DIE ERGEBNISSE DER NEUEREN FORSCHUNGEN AM RAVASZLYUKTETŐ BEI KORLÁT

In der Umgebung des Ravaszlyuktető bei Korlát wurden seit den achtziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts Steinwerkzeuge altpaläolithischen Charakters gesammelt, von denen die Fachleute die verschiedensten Meinungen äusserten. Einige hielten sie für altpaläolithisch¹⁻³, einige andere für jungpaläolithische,⁴ endlich gab es auch solche, die sie als neolithisch bestimmten.⁵⁻⁶ Der extremsten Auffassung nach wären diese werkzeugartigen Silexe einfach eigenartige Naturerscheinungen.¹¹

Anhand wiederholter Terrainforschungen stellten wir fest, dass es am Bergplateau des Ravaszlyuktető in der Tat eine urzeitliche Siedlung gab. Hier wurden faustkeil- und lorbeerblattartige Werkzeuge, Klingenkratzer und Klingen gesammelt. Am steilen Hang des Ravaszlyuktető gelangten Silexbänke zum Vorschein. Kleinere und grössere Splitter bröckeln ab, rollen von hier ins Tal und erhalten unter dem Einfluss physikalischer Einwirkungen die Gestalt von Pseudowerkzeugen. Endlich gibt es im Tal des Arka-Baches gleichfalls urzeitliche Siedlungen, einige von ihnen sind neolithisch mit Keramikfunden, doch gibt es ebenda auch Siedlungen aus der Völkerwanderungszeit. Da die Funde dieser drei Gebiete miteinander vermischt wurden, entstanden die widersprechendsten Meinungen.

Bei der Terrainforschung im Jahre 1957, die wir mit L. Vértes im Auftrag des Ungarischen Nationalmuseums vornahmen, sammelten wir zahlreiches und sehr unterschiedliches Material. (Abb. 1, 2, 3.) Auch 3 kleinere urzeitliche Gefässfragmente fanden sich unter ihnen. Anhand einer Analyse der Werkzeuge nehmen wir an, dass die Siedlung am Bergplateau aus dem Spätmesolithikum oder aus dem Frühneolithikum stammt und auch zur Zeit

¹² Patay P., Arch. Ért. 1941. 1—3.

des keramikführenden Neolithikums zeitweise noch benützt wurde. Eine genaue Bestimmung des Alters und der Stratigraphie wird erst nach gründlichen Ausgrabungen möglich sein.

ZU DEN ANTHROPOMORPHEN DARSTELLUNGEN DER BÜKKER-KULTUR

Über die Idolplastiken der Bükker-Kultur konnte Ferenc Tompa nur so viel berichten, dass sie als Gefässe erscheinen die die menschliche Form nachahmen. Als einziges und schönstes Exemplar dieser Gattung publizierte er das Gefäss von Kenézlő¹. Diese Verallgemeinerung basierte er auf die Funde aus der Siedlung von Borsod-Derekegyháza, wo plastisch ausgeführte Fragmente von Füßen zu Tage kamen. Eines dieser Fragmente² ist (zweifelloos) Fuss eines menschenförmigen Gefässes: das ersieht man eindeutig aus der sich anschliessenden Gefässwand. Die beiden anderen Fragmente, die Tompa publizierte, lassen verschiedene Rekonstruktionen der oberen Teile zu.³

Das Idol, das bei den Ausgrabungen im Jahre 1948 in *Borsod-Derekegyháza* zu Tage kam, repräsentiert einen neuen Typus der Idolplastiken innerhalb der Bükker-Kultur. An Hand dieses Fundes fand J. Csalog Gelegenheit, sich mit der Problematik der Idole der Bükker-Kultur in dieser Zeitschrift eingehend zu beschäftigen.⁴ Das Idol gehört zu jenem Typus bei dem der dreieckige Kopf nach rückwärts flieht, und dessen südliche Herkunft nicht zu bestreiten ist. An Hand der Analogien ist auch jene Feststellung Csalsogs richtig, dass dieser Typus durch die Vermittlung der Theiss-Kultur in das Bereich der Bükker-Kultur gelangte.

Anlässlich der Zusammenstellung eines Fundkatasters der Bükker und der Linearkeramik⁵ fanden wir vier weitere, bisher unveröffentlichte plastische menschliche Darstellungen.

Das erste Idol wurde in *Miskolc-Fűtőház* gefunden. Hier grub i. J. 1900 F. Gálffy, und das Siedlungsmaterial wurde unter dem Namen „Miskolc-Rendezőpályaudvar“ veröffentlicht.⁶ Das Idol, das wir nun besprechen, fand jedoch erst i. J. 1939 Prof. M. Roska in einer von ihm erschlossenen Hütte. Es wird auch im Museum von Miskolc aufbewahrt (Inv. Nr. 53—101—1). Das Ausgrabungsprotokoll ging während des zweiten Weltkrieges zu grunde. Die folgenden Daten entnehmen wir der Diplomarbeit von Gy. Szabó⁷, in der sich der Verfasser mit dem Fund beschäftigt: „Die zwei Gefässfragmente

¹ Tompa F., Die Bandkeramik in Ungarn. AH 5—6 (Bp. 1929) S. 37. Taf. XLI. a—b.

² a. a. O. Taf. XXV. 11.

³ a. a. O. Taf. XXV. 10, 12.

⁴ Csalog J., FA 7 (1955) S. 23—44, Taf. II. 2—3.

⁵ Korek J.—Patay P., A bükki kultúra elterjedése Magyarországon. (Die Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn.). Régészeti Füzetek Ser. II. 2. (Bp. 1958).

⁶ Borsod-Miskolci Múzeum Ismertető Katalógusa. (Katalog des Museums des Komitats Borsod und der Stadt Miskolc.). (Miskolc, 1902). S. 8.

⁷ Hier möchte ich Herrn Professor Roska meinen Dank für die freundliche Mitteilung und Herrn György Szabó (Cluj) für seine Angaben danken.

von Miskolc haben eine besondere Bedeutung. Das eine ist die Hälfte eines kahnförmigen Gefässes (?). Es wurde aus grobem Material hergestellt, der Rand ist mit Nageleindrücken verziert. Sechs tiefe Furchen, mit Rippen voneinander getrennt, verlaufen der Länge nach im Inneren des Gefässes und treffen sich am Rand vor dem Ausguss. An Hand der Grösse und der Form des Gefässes sind wir von der Wahrheit wohl nicht weit entfernt, wenn wir es mit Opferzeremonien in Zusammenhang bringen und die Furchen als Blutrinnen betrachten.⁸

Das andere, seltene Objekt ist ein Idol mit Textilverzierung und weisser Inkrustation. Es hat zwei Füsse in Fragmenten, die vorne und hinten verschiedenartig ausgebildet sind. Dieses Exemplar ist von umso grösserer Bedeutung, da wir im Bereich der Bükker-Kultur kaum Idole antreffen, während sie an der Theiss und im allgemeinen in südlicheren Gebieten bedeutend häufiger erscheinen. Der Umstand, dass in Miskolc ein Idol erscheint, muss als neuer, entschiedener Beweis dafür betrachtet werden, dass die Theiss-Kultur die Bükker beeinflusste, woraus selbstverständlich und logischerweise folgt, dass diese Kulturen nebeneinander bestanden hatten.⁹

Das Idol (Taf. I. 1a, 1b.) ist eine flache eckige Tonplatte, die auf Füßen, die menschliche Füsse, nachahmen, ruht. Wo sich die Platte mit den Füßen trifft, wird sie dicker. Die Sohle des rechten Fusses ist auf der Vorderseite flach, er endet in Zehen, die durch Vertiefungen ausgebildet sind. Die Füße wurden in der Mitte angebohrt durchlöchert. Der Linke Fuss und die Zehen sind beschädigt. Der Rumpf ist mangelhaft zerbrochen und zusammengeklebt. In seinem jetzigen Zustand sind sowohl die Füße, wie auch der Rumpf ergänzt. Die Vorderseite des Rumpfes zeigt ein Mäandermuster (Abb. 4, 2), auf der Rückseite erscheint zwischen dem Textilmuster eine plastisch hervorgehobene Vulva. (Abb. 4, 1.) Die Abmessungen sind: Höhe: 6,1 cm, Breite 4,3 cm, Dicke 0,6 cm, Sohle 2,2 cm. Breite der Sohle 1,6 cm. Das Objekt ist grauschwarz und gut ausgearbeitet.

Der Fundort des anderen Idols ist *Polgár-Tikos* (Ujtikos, Komitat Hajdu-Bihar). Es wurde zuerst von Ida B. Kutzián erwähnt.⁹ Es kam bei der Ausgrabung von Prof. M. Roska zu Tage und wird in der Archäologischen — und Numismatischen Sammlung des Museums von Cluj (Koložsvár) aufbewahrt. Hinsichtlich der Fundumstände haben wir keine Daten; der Diplomarbeit von Gy. Szabó zufolge war „das keramische Material so reich, dass wir daraus auf eine hohe Kultur, lange Ansiedlung und geschickte Töpfer schliessen können. Das ganze Material ist — nach dem Typensystem von Tompa — in die Bükker-Kultur II. bzw. III. einzugliedern.“¹⁰

Das Idol ist eine menschliche Halbfigur, aus einer flachen Tonplatte hergestellt. (Taf. I. 2a, 2b.) Der Hals ist zerbrochen. Die Schultern sind breit, dem Brustkorb zu verschmälert sich die Platte und ist mit einer geraden Linie abgeschlossen. Vorder- und Rückseite sind verziert. Auf der Vorderseite (?)

⁸ Die Fundumstände können nicht geklärt werden. Das Stück gehörte annahmbarerweise nicht einmal in das Ausgrabungsmaterial von Prof. Roska. Der Beschreibung nach scheint es der Ausguss einer früheisenzeitlichen Gussform gewesen zu sein. Ein ähnliches Stück kennen wir aus der Sammlung des Józsa András Museums, Nyíregyháza.

⁹ Kutzián I., MM 1946. S. 48. Anm. 7.

¹⁰ Mitteilung von Gy. Szabó, 1957.

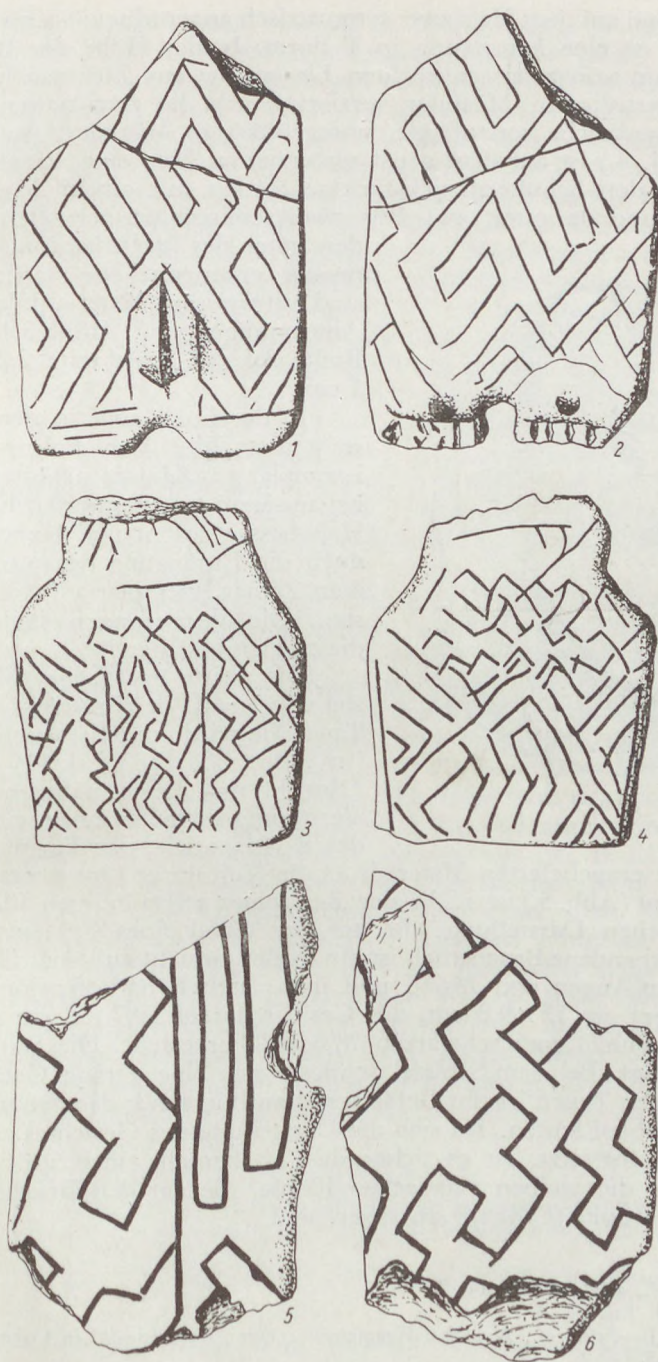

Abb. 4.

(Abb. 4,3) sind auf dem Hals zwei symmetrisch angeordnete Vierecke zu sehen, unter ihnen ist eine Einritzung in T Form. In der Höhe der Brust ist der Zwischenraum von zwei senkrechten Linien, die aus Zick-zacklinien ausgehen, mit inkrustierten Mäander verziert. Auch die zwei Seiten des Feldes dekorieren senkrecht verlaufende, unregelmässige Mäander. Auf der Rückseite (Abb. 4, 4.) ist auf dem sonst unverzierten Hals eine waagerechte Einritzung, auf den Schultern zick-zackige Steifen mit einem Mäandermuster dazwischen und darunter, zwischen zwei senkrechten vertieften Linien auf

den Seiten des Idols, kann man ein Textilmuster erkennen. Die vertieften Linien sind mit weissem Material inkrustiert. Die Abmessungen sind: Höhe 3,4 cm, grösste Breite 3,5 cm; Halsbreite 2,2 cm, Dicke 1 cm.

In der Form und in der Verzierung steht das Idol von Polgár-Tikos dem Exemplar aus Zám am nächsten.¹¹ Obwohl bei unserem fragmentierten Exemplar der Hals besser betont und länger ist, so ist doch die Ergänzung des Kopfes wie bei dem Zámer Exemplar am wahrscheinlichsten. Die Verzierungen stellen aus hier die Bekleidung dar.

Die dritte plastische Menschendarstellung kam in *Szelevény-Ördögárok* zu Tage. Sie wird im Historisches Museum (Inv. Nr. 307. 1876. 1311) aufbewahrt. Obwohl uns keine näheren Daten zur Verfügung stehen, können wir es an Hand des Rohmaterials, der Form und des da-

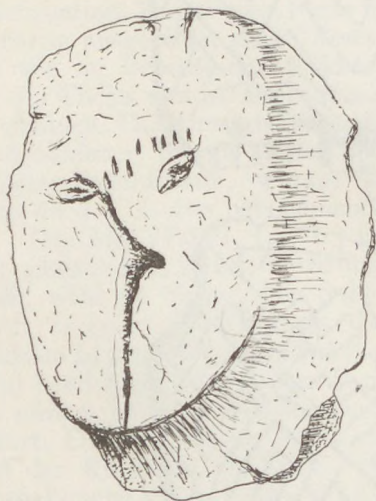

Abb. 5.

mit zugleich eingelieferten Materials an die Kultur der Linearkeramik binden. Das Fragment (Abb. 5.) ist nicht der Rest eines selbständigen Idols, sondern einer plastischen Darstellung, die auf der Wand eines Gefässes angebracht war. Das vorhandene Bruchstück ist ein ovales Gesicht auf einer flachen Platte, mit vertieften Augen und Mund und mit plastisch hervorspringender Nase. Das Fragment ist 12×9,8 cm, das Gesicht darauf 10,7×8 cm gross. Es ist hohl, aus spreuhaltigem schwarzen Material hergestellt. Die Seiten sind nirgends beendet. Bei dem Schädel schliesst sich eine gerade Gefässwand an, an den übrigen Teilen ist die Gefässwand ausbuchtend; dass ist am besten bei dem Hals zu beobachten. Da sich die Darstellung des Gesichtes an der Wand des Gefässes fortsetzt, ist es sicher, dass es ebenfalls einem grösseren Gefäss gehörte, wie die kleinen plastischen Köpfe, die auf den Bruchstücken von Szőny¹² oder Čoka (Csóka)¹³ zu sehen sind.

¹¹ Csalog J., a. a. O. Taf. IV. 5.

¹² a. a. O. Taf. IV. 4.

¹³ Banner J.—Foltiny I., A csókai Kremenýák. (Der „Kremenýák“ in Čoka.). Manuskript, Taf. XXXIII. 5.

Der Fundort des vierten Stückes ist *Tószeg-Kucorgó* (Komitat Szolnok). Seit 1876 wird es im Ung. Nationalmuseum aufbewahrt (Hist. Mus. Inv. Nr. 83/1876.5). Das Bruchstück besteht aus einer flachen Tonplatte, die auf beiden Seiten verziert ist. (Abb. 4, 5—6.) Es hat an beiden Seiten leicht abgerundete, beendigte Ränder. Auf der einen Seite ist eine kerbenförmige Bruchstelle, sie wahrscheinlich die Stelle der abgebrochenen Armes andeutet. In der Mitte der Vorderseite ist eine eingeritzte Linie, die die Fläche in zwei, verschiedenartig dekorierte Felder teilt: das eine ist mit unregelmässigen Ritzten, das andere mit einem angedeuteten Mäandermuster verziert. Die Ritzten auf der Rückseite deuten ebenfalls ein Mäandermuster an. Das Idol ist aus gelblichbraunem Ton, 10,7 cm lang, 7,3 cm breit und 2,0 cm dick. Die flache Form und die beiderseitige Verzierung verbinden dieses Stück mit den Idolen. Die ursprüngliche Form des Idols können wir uns an Hand der Idole von Miskolc-Fütőház und von Ujtikos vorstellen. Die Art der Verzierung ist im Bereich der Bükker- und der Theiss-Kultur allgemein verbreitet.¹⁴ In der Umgebung von Szolnok kann diese Art der Verzierung an die Linear-keramik gebunden werden, und hier gibt es auch viele Fundorte dieser Kultur.¹⁵ In *Szolnok-Villanytelep* wurde sogar bemalte Bükker Ware gefunden.¹⁶ In *Tószeg* kamen von dem Fundorten *Paládcispusztá*¹⁷ und *Tiszakanyar*¹⁸ Siedlungen der Linear-keramik zu Tage.

Die Form des Fragmentes des Idols von Miskolc-Fütőház können wir nicht mit Sicherheit ergänzen. In Ungarn steht es ohne Analogien da. Die Formung des Oberkörpers als flaches Viereck ist mit den Exemplaren aus *Zám*, *Borsod* und *Polgár-Ujtikos* in Übereinstimmung. Der Form nach steht es der stilisierten Statuette von *Krásno*¹⁹ (Kreis Partizánska, Slowakei) am nächsten, die der Badener Kultur zugeteilt werden kann. Der flache, viereckige Körper des Krásnoer Idols hat ähnliche Füße, wie das von Miskolc-Fütőház, doch sind sie stilisierter. Auch dem Krásnoer Exemplar fehlt der Kopf. Die Figur hebt den linken Arm hoch. Annehmbarerweise war—wie am Fragment zu sehen—auch ein rechter Arm vorhanden. Wir können aus der Bruchfläche darauf schliessen, dass das Idol wohl mit einem plastischen Kopf ergänzt war. Aber trotz dieser übereinstimmenden Züge kann man sich das Idol von Miskolc-Fütőház auch so vorstellen, dass die hängende Schulterlinie den Abschluss bedeutete, ohne dass auch ein plastischer Kopf noch darauf gewesen wäre. Einen Hinweis dazu finden wir im Bruchstück des Oberkörpers des Idols von *Šarovce*²⁰ (Kreis Želiezovce, Slowakei). Das eckige Bruchstück ist oben mit einer geraden Linie abgeschlossen, und die Strickelung bei dem Ende zeigt, dass es auch als Abschluss gedacht war. Die Schultern sind gerade und gegliedert. Wenn wir die Idole von Krásno und von

¹⁴ Rakamaz, *Tompá F.*, a. a. O. Taf. XXXVI. 2.

¹⁵ *Kalicz N.*, *Jász-kunság* 2 (1955): 3. S. 34—41; *Ders.*, *Tiszazug őskori települései*. — (Die urzeitlichen Siedlungen im sog. „Tiszazug“.) *Régészeti Füzetek* 8 (Bp. 1957) S. 27—38.

¹⁶ *Csalog J.*, a. a. O. Taf. VI. 3.

¹⁷ *Körök J.*, *Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. (Jahrbuch d. Móra Ferenc Museums Szeged) 3 (1958)

¹⁸ ebda.

¹⁹ Vorgeschichte der Tschechoslowakei. Nationalmuseum im Prag. (Prag 1958) Taf. VIII.

²⁰ *Novotný, B.*, *Slovensko v mladšej dobe kamennej*. (Bratislava 1958) Taf. XXV. 2.

Šarovce miteinander kombinieren so haben wir die wahrscheinliche Ergänzungsmöglichkeit des Miskolc-Fűtőházi Idols. Die Bruchflächen weisen darauf hin, dass die Schultern schief fallend waren. Der Kopf war bei den neolithischen Idolen verschiedenen Typus nicht nach einem einheitlichen Schema geformt. Das von Čoka (Csóka)²¹ hatte sicher keinen Kopf. Bei diesen Figuren sind die sekundären sexuellen Charakterzüge ausgeprägt.

Hinsichtlich des Zusammenhanges der hier beschriebenen vier plastischen Menschendarstellungen finden wir neben der Form und den Zierelementen auch im Material, das mit ihnen zusammen gefunden wurde, eine Erklärung. Eine Untersuchung des Materials von Miskolc-Fűtőház ist schon umso eher von Bedeutung, da es auf eine Siedlung der Träger der Linearkeramik — mit starkem Bükker-Einschlag — hinweist. Es kommt in der Bükker Siedlungen oft vor, dass auch einige Exemplare der Linearkeramik erscheinen, im Falle dieses Fundortes hat jedoch die Linearkeramik die Dominanz, und die Fragmente der Bükker-Kultur sind hier in Minorität.

Innerhalb der Keramik aus der Siedlung erscheinen die typischen Formen und dekorativen Elemente der Linearkeramik. (Abb. 6.) Wir sehen hier Fusschalen mit geschlossenen, bogenförmigen Linien, halbkugelförmige Schalen mit Hals, mit Randverzierungen und mit ein- bzw. doppelreihig eingeritzten winkligen Linien. Das Material ist von demselben Charakter, wie das aus anderen Fundorten in der Umgebung von Miskolc. Es genügt, wenn wir uns diesbezüglich auf die Funde von *Szerencs* bzw. *Vadna* berufen.²²

Aber es gibt unter den Fragmenten einige, die der Form nach geeignet zu sein scheinen, nähere Beziehungen zu bestimmen. So in erster Linie ein Bruchstück eines trinkglasförmigen Gefäßes. (Abb. 6, 1.) Unter dem etwas eingekerbten Rand verläuft rundherum eine vertiefte wellige Randverzierung mit kurzen Strichen aus Nadelstichen. Stichbänder begleiten diese Motive aussen und füllen die inneren Felder der geschlossenen Verzierungen aus. Das Fragment ist rötlichgrau, gut ausgeführt. Der untere Teil der Form fehlt, aber an einer Stelle sind in der Nähe des Bodens die Wände etwas dicker; auch ein kleiner Reifen könnte sich hier anschliessen. Diese Biegung lässt jedoch auch zu, dass wir an eine Ergänzung mit geraden Boden, also in Blumentopfform oder eine ähnliche Form denken. Diese Form gehört weder in das Kulturgut der Bükker-, noch der Linearkeramik: sie ist einer der charakteristischsten Typen der Theisskultur²³. Auch das Stichband weist auf Verbindungen mit der Theiss-Kultur hin. Aus dem Stil II. der Bükker-Kultur ist uns der Stichband bekannt und wird von Tompa auf einen nordischen Einfluss zurückgeführt. Auch die Verzierung des besprochenen Gefäßes aus Miskolc-Fűtőház scheint dieser Art zu sein. Solche Stichbänder erscheinen auch in der Bükker-Kultur, an den Randverzierungen, und zwar sowohl in senkrechter, wie auch in waagerechter Anordnung. Genaue Analogien der punktierten Linien zwischen den bogenförmigen Bändern finden wir im

²¹ Bella L., Arch. Ért. 37 (1917) S. 242; Banner J.—Foltiny J., a. a. O. Taf. XXXIII. 2, 10, 11, 12, 14—16.

²² Korek J., A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve. (Jahrb. d. Herman Ottó Museums Miskolc.) 1957. S. 14—24, Taf. II. 1—2.

²³ Kökénydomb, Banner J.—Korek J., Arch. Ért. 76 (1949) Taf. IV. 1, 3.

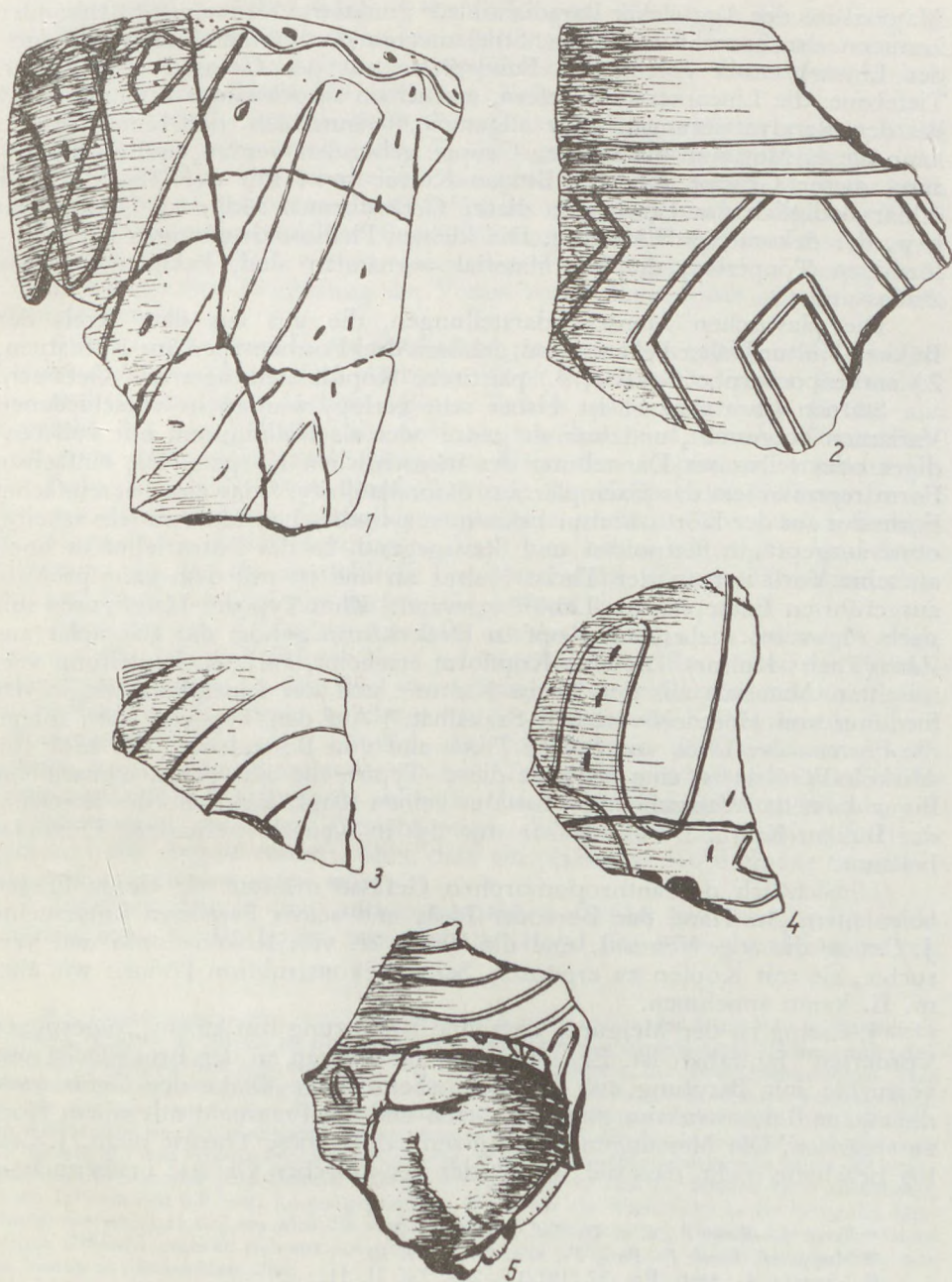

Abb. 6.

Material aus der Aggteleker Baradlahöhle.²⁴ Punktierte Linien und Stichbänder kommen also sowohl unter den Stilelementen der Bükker-Kultur, als auch der Linearkeramik vor; in den Fundstätten auf der Grossen Ungarischen Tiefebene, die Linearkeramik liefern, erscheinen sie allerdings öfter und sind bei den Randverzierungen ganz allgemein.²⁵ Innerhalb der Linearkeramik kann dieses Motiv an die Szilmeg-Gruppe gebunden werden, und die Berührung dieser Gruppe mit der Bükker-Kultur bzw. mit der Theiss-Kultur erklärt lediglich das Erscheinen dieser Gefässformen südlichen Ursprungen bzw. der dekorativen Elemente. Die kleinen Phallusdarstellungen auf sternförmigen Tonperlen, die im Material vorhanden sind, bekräftigen diese Auffassung.

Die plastischen Menschendarstellungen, die uns aus dem Kreis der Bükker-Kultur bisher bekannt sind, gehören drei Formentypen an: 1.) Statuen, 2.) anthropomorphe Gefässe, 3.) plastische Kopfdarstellungen auf Gefässen.

Statuen (ihre Anzahl ist bisher sehr gering) wurden in verschiedenen Varianten hergestellt, und zwar als ganze oder als Halbfiguren, mit vollständiger oder teilweiser Darstellung des menschlichen Körpers. Die einfachste Form repräsentiert das Exemplar aus Sátoraljaújhely,²⁶ das eine vereinfachte Form der aus der Körös-Kultur bekannten zylindrischen Idole zu sein scheint, ohne ausgeprägte Fettpolster und Steissgegend. In der Form lehnt es noch an seine Vorläufer an der Theiss-Kultur an und ist mit dem ganz primitiv ausgeführten Exemplar aus Lebő²⁷ verwandt. Zum Typ der Halbfiguren mit nach rückwärts fliehendem Kopf in Dreieckform gehört das Exemplar aus Zám (Theiss-Kultur). Dieselbe Kopfform erscheint, auch, in Begleitung vermischten Materials aus der Theiss-Kultur²⁸ und der Linearkeramik, in der Siedlung von Hódmezővásárhely-Szakálhát.²⁹ Auf den Typ von Zám folgen die Formen der Idole von Polgár-Tikos und von Borsod, und das Idol von Miskolc-Fütőház ist eine Variante dieses Typus, die eine ganze menschliche Figur darstellt. Wahrscheinlich hatte es keinen Kopf. Innerhalb des Bereiches der Bükker-Kultur ist uns bisher nur das in Kenézlő gefundene Exemplar bekannt.

Hinsichtlich der anthropomorphen Gefässe müssen wir einige Fragen beleuchten. An Hand der Borsoder Idols und seiner Parallelen untersuchte J. Csalog die sog. Venus I. und die Venus II. von Kökénydomb und versuchte, sie mit Köpfen zu ergänzen. Seine Rekonstruktion können wir aber m. E. kaum annehmen.

J. Csalog ist der Meinung, dass eine Ergänzung mit einem „zugespitzen Vorderteil“ fehlerhaft ist. Er unternahm Messungen an der Bruchfläche und versuchte mit Berufung auf die nicht ebenmässige Dicke der Gefässwand die eigene Rekonstruktion zu unterstützen und das Fragment mit einem Kopf zu ergänzen. Die Messungen unterstützen jedoch diese Theorie nicht. J. Csalog beachtete nicht, dass die Wände der neolithischen Gefässe unebenmässig

²⁴ Korek J.—Patay P., a. a. O. Taf. XXIX. 1—2.

²⁵ Megyaszó. Korek J.—Patay P., a. a. O. Taf. I. 10.

²⁶ Visegrádi J., Arch. Ért. 32 (1912) S. 247. Taf. II. 11.

²⁷ Korek J., Arch. Ért. 85 (1958) Taf. XLI. 2.

²⁸ Kökénydomb. Banner J.—Korek J., Arch. Ért. 76 (1949) Taf. XV. 2.

²⁹ Banner J.—Bálint A., Dolg. 11 (1935) S. 83. Abb. 4.

dick sind, und sich eben Rändern zu verjüngen. Wenn wir die Mächtigkeit der Wände einer waagerechten Linie entlang unterhalb des Randes messen, ist die Stelle unter dem spitz ergänzten Teil der Venus I. kaum etwas dicker, als die sich anschliessenden seitlichen Teile.³⁰

Neben technischen Momenten versuchte Csalog, sich an zweiter Stelle auf die Formen selbst zu berufen. Er hielt es für ausschlaggebend, dass der Hand des Gefässes der Schulterlinie entspricht, woraus seiner Meinung nach folgte, dass der Kopf höher als die Schultern hätte angebracht werden sollen.³¹

Da die formenkundliche Beweisführung dieser Frage von erstrangiger Bedeutung ist, wollen wir im folgenden jene Gegebenheiten besprechen, denen zufolge eine Ergänzung der Venus von Kőkénydomb mit Kopf nicht anzunehmen ist.

Venus I, und Venus II. von Kőkénydomb sind ihrer Form zufolge anthropomorphe Gefässe und keine Statuen. Der plastische Kopf ist kein unbedingter Bestandteil der anthropomorphen Gefässe. Einen Beweis dazu liefert das Gefäss aus Kenézlő, das von J. Csalog als Analogie erwähnt wird, um das Vorhandensein eines dreieckigen, nach rückwärts fliehenden Kopfes zu unterstützen. Im Falle der Gefässe von Kenézlő wurde der Körper des Gefässes in der Tat mit einer schiefen Fläche dazu geeignet gemacht, um eine dreieckige Kopfdarstellung darauf einzuritzen. Auch hier haben wir es also mit einem Gefäss zu tun, das die menschliche Form nachahmt, doch hat es keinen plastischem Kopf, sondern ein flaches, eingeritztes Gesicht.

Eben das von J. Csalog ebenfalls erwähnte Gefäss aus Szilmeg³² zeigt, dass ein plastisch ausgeführter Kopf kein unerlässlicher Bestandteil der anthropomorphen Gefässe ist. Das Idol von Szilmeg ist ein vollkommenes Exemplar. In der Form und im Typen weicht es von der Venus von Kőkénydomb ab, im „Wichtigsten“ aber, dass nämlich die Schulterlinie dem Gefässrand entspricht, stimmen sie miteinander überein. Trotzdem gibt es keinen plastischen Kopf oberhalb der Schultern, auf dem Hals; unter der Schulter jedoch, auf der Seitenwand, wurde das Gesicht dargestellt: die Nase ist plastisch hervorgehoben, die Augen vertieft, ohne dass ein plastischer Kopf eigens dem Gefässrand zugefügt worden wäre.

Zwischen Statue und anthropomorphen Gefäss bestehen tiefgehende Unterschiede in der Form, was auch an Hand der Menschendarstellungen

³⁰ J. Csalog mass an den zwei Seiten der Venus I. 0,5 cm, in der Mitte 1,4 cm Wanddicke (Csalog J., a. a. O. S. 29). Es scheint, dass er die Masse bei den durchbohrten Löchern unter den Schultern aufgenommen hat, daher die fast dreifache Differenz der zwei Abmessungen. Der Messpunkt wurde nicht richtig gewählt, da Csalog nicht im Betracht zog, dass die Verjüngungen bei den durchbohrten Stellen daher stammen, dass wegen der plastisch dargestellten Schultern die Gefässwand so dünn gemacht werden musste, dass sich die durchschnittliche Mächtigkeit der Wände mit den Schultern zusammen ergebe. Wenn wir als Messpunkte die Mitte der angebrochenen Fläche und jene Punkte wählen, wo sich diesem Teil der intakte Rand anschliesst, stehen 1,35 cm den 0,9 bzw. 1,1 cm gegenüber. Wenn wir die Wanddicke in der Höhe des Mittelteiles messen (1,25 cm), so wird die sowieso geringe Differenz noch kleiner: nur 1 mm. Diese kleinen Differenz ergeben sich aus den Unebenheiten der Gefässwand, die an fast allen Punkten der Venus zu beobachten sind.

³¹ Csalog J., a. a. O. S. 29.

³² In Historischen Museum des Ung. Nationalmuseums. Unveröffentlicht, wird von I. B. Kutzián bearbeitet.

in der Körös-Kultur, die der Theiss-Kultur voranging, bekräftigt wird. Die Exemplare aus Öcsöd³³ und aus Hódmezővásárhely-Kopáncs,³⁴ die beendet sind, zeigen den tiefgehenden Unterschied zwischen der Kopfdarstellung der Statuen und der Gefässe. Hier können wir uns auf das Gefäss aus Vidra (Rumänien), das zum Gumelnița-Kulturkreis gehört, berufen. Auch hier sehen wir keine Spur von einem plastischen Kopf, der auf dem Rand sässe: die Gesichtsdarstellung erfolgte auf der Seite des Gefässes.³⁵

Auch in der Frühkupferzeit, die auf die Theiss-Kultur folgte, bleibt dieser Unterschied zwischen den beiden Darstellungsweisen auch weiterhin bestehen. Als Beispiel dafür sei das anthropomorphe Gefäss von Šovodni (neben Štúrovo)³⁶ erwähnt, bei dem sich die Ärme in adorierender Stellung aus der Schulterhöhe des Gefässes erheben, während die Darstellung des Kopfes — mit Augen — durch eine Gliederung des Halses betont wurde. Einen selbständigen, dreieckigen Kopf sehen wir auch bei diesem Exemplar nicht, eben weil es ein Gefäss und keine Statue ist. Auch das Eggendorfer — ebenfalls zur Lengyeller-Kultur gehörende — anthropomorphe Gefäss³⁷ ist ein gutes Beispiel dafür. Aus dem trichterförmigen Hals ergibt sich eine dreieckige Kopfform, doch die plastische Darstellung der Augen unterhalb des Randes macht einen eigenen plastischen Kopf überflüssig. Auch aus ganz entfernten Gegenden — aus Anatolien — zu Tage gekommene Gefässidole³⁸ haben keinen Kopf. Die Möglichkeit ist jedoch nicht auszuschliessen, dass diese Gefässe Deckel hatten. Im Turdas (Tordos)³⁹ haben wir dazu reichlich Analogien. Mit Kopf sind nur jene Gefässe versehen deren Form eine solche Darstellung erwünscht und ermöglicht. Bei flaschenförmigen Gefässen konnte man eine Lösung dazu finden, wie wir in den Analogien aus den Kreis von Tripolje dafür Beispiele finden.⁴⁰

Bei Statuen — die ganz kleinen abgerechnet — ist der plastische Kopf notwendig, und die Lösung wurde auf verschiedenste Weisen vorgenommen.⁴¹ Für weibliche, auf einem Tron sitzende Idole kennen wir auch als Statuen ausgeführte Varianten. Das Exemplar aus Nitriansky-Hrádok (Kreis Šuraný, Slowakei)⁴² kann ebenfalls mit der Lengyeller-Kultur in Verbindung gebracht werden. Die Figur, die auf einem Schämelsitz, hat in der Tat einen dreieckigen Kopf, wie auch ein Grossteil der Statuen südlicher Herkunft (J. Csalog

³³ Kutzán I., A Körös kultúra. (Die Körös-Kultur.). Diss. Pann. II. 23. (Bp. 1944) Taf. XII. 10a—10b.

³⁴ Gazdapusztai Gy., Arch. Ért. 84 (1957) Taf. II. 1.

³⁵ Dumitrescu, V., L'art préhistorique en Roumanie. (Bucuresti 1937) Taf. V. — Eine Analogie ist auch die sitzende Figur aus Carsija, die zum Vinča-Pločnik-Kreis gehört. Garasbanin, M.—Garasbanin, D., Archeoloska nalazista i Srbiji (Beograd 1951) Taf. I.

³⁶ Vorgeschichte der Tschechoslowakei. Abb. 2.

³⁷ Pittioni, R., Österreichs Urzeit im Bilde. (Wien 1938) Taf. IX. 2 A-B.

³⁸ Lamp, W., Face-urns and kindred types in Anatolia. BSA 46 (1951) S. 75—80. Abb. 4a.

³⁹ Roska M., A Torma Zsófia gyűjtemény. (Die Sammlung Zsófia Torma) (Kolozsvár-Cluj 1941) Taf. CIII.

⁴⁰ Passek, T. S., Itogi rabot w Moldawii w oblasti perwobitnoj Archeologi. KS 56 (1954) S. 94. Abb. 49.

⁴¹ Aus dem überaus reichen Fundmaterial berufen wir uns auf die Idole aus Strelice (Kreis Znojmo, Tschechoslowakei). Forman, W. B.—Poulik, J., Kunst der Vorzeit. (Prag 1956) Abb. 46—47.

⁴² Novotny, B., a. a. O. Taf. XXXI. 1—2.

führt dazu viele Analogien an). Auch aus dem Gumelnița-Kreis kennen wir viele solche auch aus Rumänien und Bulgarien. Bei diesen Figuren tritt anstelle des Schämels eher ein vierbeiniger Stuhl,⁴³ doch kennen wir auch ein rundes, massives Postament.⁴⁴ Doch bietet sich auch die von J. Csalog in Szentes-Túzköves ausgegrabene Figur⁴⁵, die auf einem Schämel sitzt, als Vergleichsstück, und die ebenfalls gegen die Ergänzung der Venus von Kőkénydomb mit Kopf spricht. Das Exemplar von Szentes-Túzköves und die angeführten Analogien zeigen, dass die Statuen ganz andere Auffassung verraten als die anthropomorphen Gefässe und ihr Charakter verschieden ist; auch ihre Formen sind daher ganz andere.

Die Analogien — wobei wir bei Weitem nicht alle berührt haben — zeigen dass die Statuetten und die anthropomorphen Gefässe grundlegend verschieden sind, und dass die von J. Csalog erwähnten, weit verbreiteten Kopf-Analogien zu einer Ergänzung der Venus von Kőkénydomb mit einem Kopf nicht berechtigen.

Ich bin der Meinung, dass die von J. Banner vorgeschlagene Rekonstruktionsweise⁴⁶ der Wahrheit viel näher steht, als den anthropomorphen Gefässen fremde Ergänzung mit einem Kopf. Eine spitze Gestaltung des Randes ist im Neolithikum nicht Ungewöhnliches — in erster Linie bei der Herpály-Gruppe — doch kann diese Randbildung mit den anthropomorphen Gefässen nicht in Verbindung gebracht werden. Der Rand der bisher bekannten anthropomorphen Gefässe ist wirklich gerade, die Spitze kann uns daher befremdend anmuten.

Aus Miskolc-Hejőcsaba kennen wir ein kleineres Fragment eines Gefässes⁴⁷ von einem Fundort mit Scherben, die Zierelemente sowohl der Bükker-Kultur als auch solche der Linearkeramik vermischt enthalten; die Randausbildung von diesem Stück kann eine Analogie zur spitzrändigen Rekonstruktion von J. Banner bei der Venus von Kőkénydomb liefern. Hier ist der Rand — oder halb drei eingeritzter waagerechter Linien — etwas bogenförmig zugespitzt und senkrecht durchbohrt. In dreieckigen Feld, das unter die Spitze eingeritzt ist, befindet sich ein zweiteiliger Buckel. Es ist wahrscheinlich das Fragment eines kleinen anthropomorphen Gefässes.

Das Fragment von Hejőcsaba hilft uns, die Rekonstruktion der Venus von Kőkénydomb zu unterstützen. Die von J. Banner vorgeschlagene Rekonstruktion der Form sehen wir als die Richtige an, damit ist aber die Frage der Gesichtsdarstellung noch nicht gelöst. Wir müssen sie irgendwo in der zylindrischen Form des Gefässes suchen, wie das bei den Gesichtsdarstellungen in der Theiss-Kultur häufig vorkommt. Die Gesichtsdarstellungen

⁴³ Dumitrescu, V., Fouilles de Gumelnița. Dacia 2 (1925) S. 87. Abb. 65a.

⁴⁴ Tatar Pazardzik (Bulgarien). Pittioni, R., Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur. (Wien 1949) S. 80. Abb. 33:1.

⁴⁵ Csalog J., Arch. Ért. 84 (1957) S. 207. Abb. 1.

⁴⁶ Banner J., DéSz 2 (1942) S. 3. ff.

⁴⁷ Korek J.—Patay P., a. a. O. S. 4. Die letzte Darstellung am Bild ist leider verkehrt.

von Kökénydomb,⁴⁸ Szentes-Tűzköves⁴⁹ und Szentes,⁵⁰ ferner die aus Čoka (Csóka)⁵¹ bekannten Darstellungen ermöglichen uns die Lösung. An Hand dieser Darstellungen kann mit Recht vermutet werden, dass wir die Ergänzung der Venus von Kökénydomb in dieser Richtung zu suchen haben.

JÓZSEF KOREK

⁴⁸ Banner J.—Korek J., Arch. Ért. 76 (1949) Taf. IX. 70. Taf. XV. 4.

⁴⁹ Csalog J., Arch. Ért. 85 (1958) S. 83.

⁵⁰ Csallány G., Gesichtsdarstellungen auf Gefäßen der Theisskultur. Germania 23 (1939) S. 145. Taf. XV.

⁵¹ Im Móra Ferenc Museum von Szeged. Banner J.—Foltiny I., a. a. O.

A BÁNYABÜKKI RÉZLELET

Erről a leletről már röviden megemlékeztem és akkor bemutattam belőle 19 darabot.¹ Ez még 1928-ban történt. Azóta tovább nyomoztam abban az irányban, hogy hova is lettek a szokatlanul nagy raktárlelet egyes darabjai. 1937 őszéig 43-ig tudtam felvinni a lelethez tartozó, biztos rézbalták számát. Ezek közül egy beolvasztásra került.

Ennek a leletnek a nyomára Kovács István vezetett, aki figyelmeztetett arra, hogy Szaniszló János kolozsvári harangöntőnél több rézbaltát látott. Elmenvén az illetőhöz, 15 példányt mutatott belőlük, de megjegyezte, hogy a tizenhatodikat beolvasztotta. Érdeklődésemre elmondta, hogy azokat egy mikesi molnártól vette, s hogy mások is vásároltak tőle, sőt a kolozsvári román rendőrség néhány tagja és Orosz Endre igazgatótanító is szerzett magának belőle darabokat.

Tizenöt rézbaltát az Erdélyi Nemzeti Múzeum Történeti Tára részére megvásároltunk, ahol azok IV. 4367—4378 ltsz. alatt leltározattak be. (7. ábra 1—15.)²

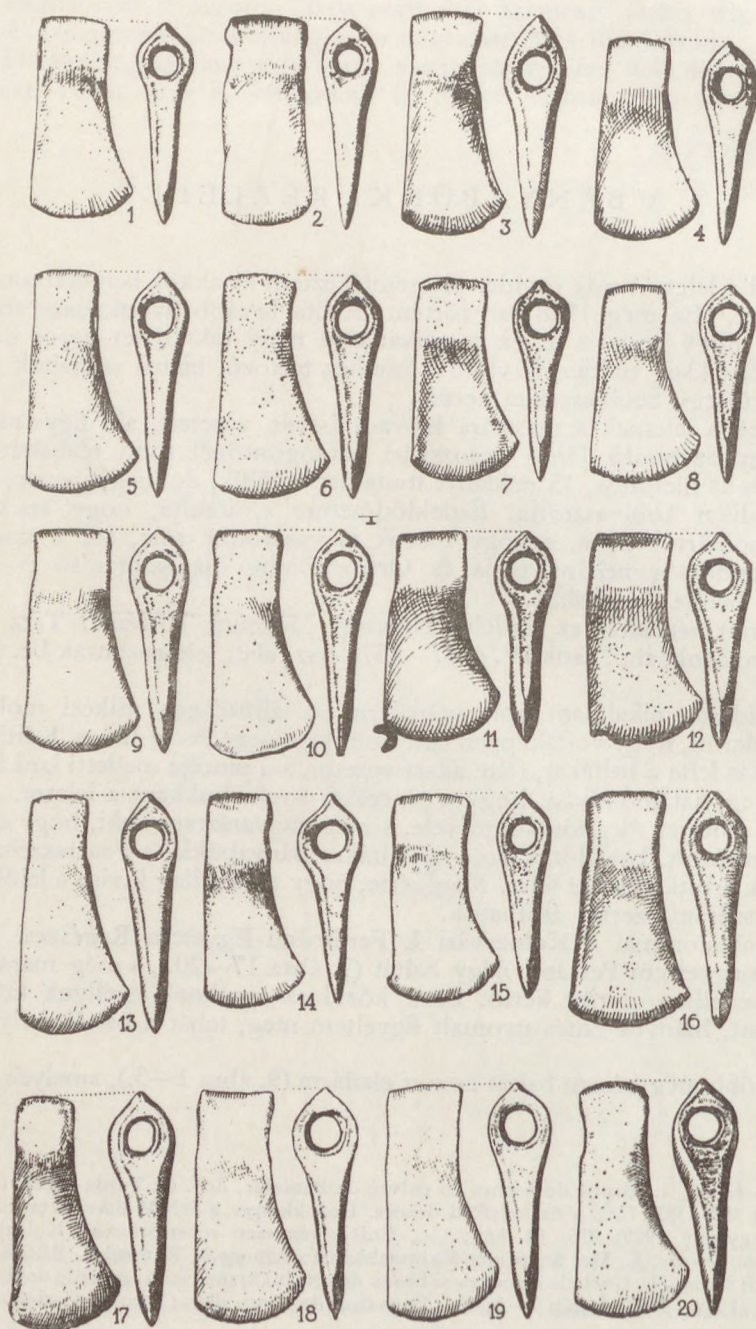
Rövidesen alkalmam volt utánajárni az állítólagos mikesi molárnak, akiről kiderült, hogy voltaképpen bányabükkí, a neve Persa János. Kérdésemre, hogy hol is lelte a baltákat, félre akart vezetni, s a pincéje melletti lankás oldalt jelölte meg, azt mondván, hogy a pinceásás során bukkant a leletre. Amikor azonban a helyet megbontattam vele, s megmagyaráztam neki, hogy ott soha senki nem ásott, bevallotta, hogy a baltákat Bányabükk és Pusztaszentmárton határának érintkezésénél lelte. Megígérte, hogy alkalmilag kivisz a lelőhelyhez, s ott tetszésem szerint ásathatok.

Ez alkalommal a Kolozsvári I. Ferdinánd-Egyetem Régészeti Intézete részére megvettem Persától négy baltát (7. ábra 17—20.), s még maradt nála, akkori bevallása szerint kettő. Ezek közül az egyiknek nyéllyuk köpenyén, a fok alatt, hiányos öntés nyomait figyeltem meg, tehát a balták helyben készültek.

Később még három baltát hozott eladásra (9. ábra 1—3.), amelyek jelenleg

¹ Roska M., Le depôt de haches en cuivre de Baniabic, dep. de Turda-Aires. Dacia 3—4 (1927—32) 352—355; *Ua.*, A Székelyföld őskora. Emlékkönyv a SzNM ötvenéves jubileumára. (Sepsiszentgyörgy 1929) 276. 19. kép; *Ua.*, Erdély régészeti repertoriuma. (Kolozsvár 1942) 36. 30. ábra; Nestor, I., Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. BRGK 22 (1932) 76. 15. kép; Berciu, D., Unelele de cupru și bronz de origină transilvană: securile de tip Baniabic. Apulum 1 (1939—1942) 1. kép 1—3; *Ua.*, Depozitul de cupru dela Ostrovul Corbului. (Craiova 1938).

² Ma nem tudnám felsorolni a 15 rézbaltá vételárának ajándékozóit.

7. ábra

a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Régészeti Intézetének oktató gyűjteményében vannak. Ltsz. 283—285.³

A kolozsvári Marianum volt igazgatója, id. Xantus János is szerzett egyet bányabükki kirándulása alkalmával a Marianum iskolai gyűjteménye számára. (9. ábra 4.) Hossza 14,3 cm, élszélessége 7 cm, fokszélessége 4 cm, nyéllyuk-átmérője 2,4 cm, súlya 920 gr. Jelenleg az iskola letéteként az ENM Tört. Tára őrzí. Később még egy példányt sikerült szereznem az ENM Tört. Tára részére. (7. ábra 16.)⁴

Orosz Endre alább hivatkozott cikkében bemutatta az ebből a leletből a saját gyűjteménye részére szerzett 8 példány fényképét, adta ezeknek, s más, magánkézben levő 4 példánynak a súlyviszonyait. A 8. ábrán Orosz figyelme folytán magam is bemutatom rajzban az ő baltáit.⁵

Az 5. jegyzetben adott méretek és súlyadatok nem fedik mindenben az Orosz által közölteket, s éppen ezért mellőzzük a másik négyre vonatkozó adatoknak itt való ismétlését.

Az Orosz gyűjteményében levő 8 balta közül a 3.-nak az éle a felszínre kerülése utáni csorbulásokat mutat; a 8.-nak nemcsak az élet sértették meg a találók, hanem az él kiugrásának a sarkát is ellapították, s ugyanitt valószínűleg egy másik baltával több helyen beütögtették.

Vitatkozni lehetneafelett, hogy egyik-másik balta élén látható ún. használati nyomok vagy csorbulások tényleg a használattól származnak-e, vagy pedig az egymáshoz való ütődés következményei. Az utóbbi lehetőség a valószínűbb, mert a vándor rézöntő használhatta ugyan útközben a maga készletének egyes darabjait, de ez nem igen válthatott ki rajtuk erősebb nyomokat, csorbulásokat.

Már Orosz hangoztatta ennek a leletnek tipológiai szegénységét.⁶

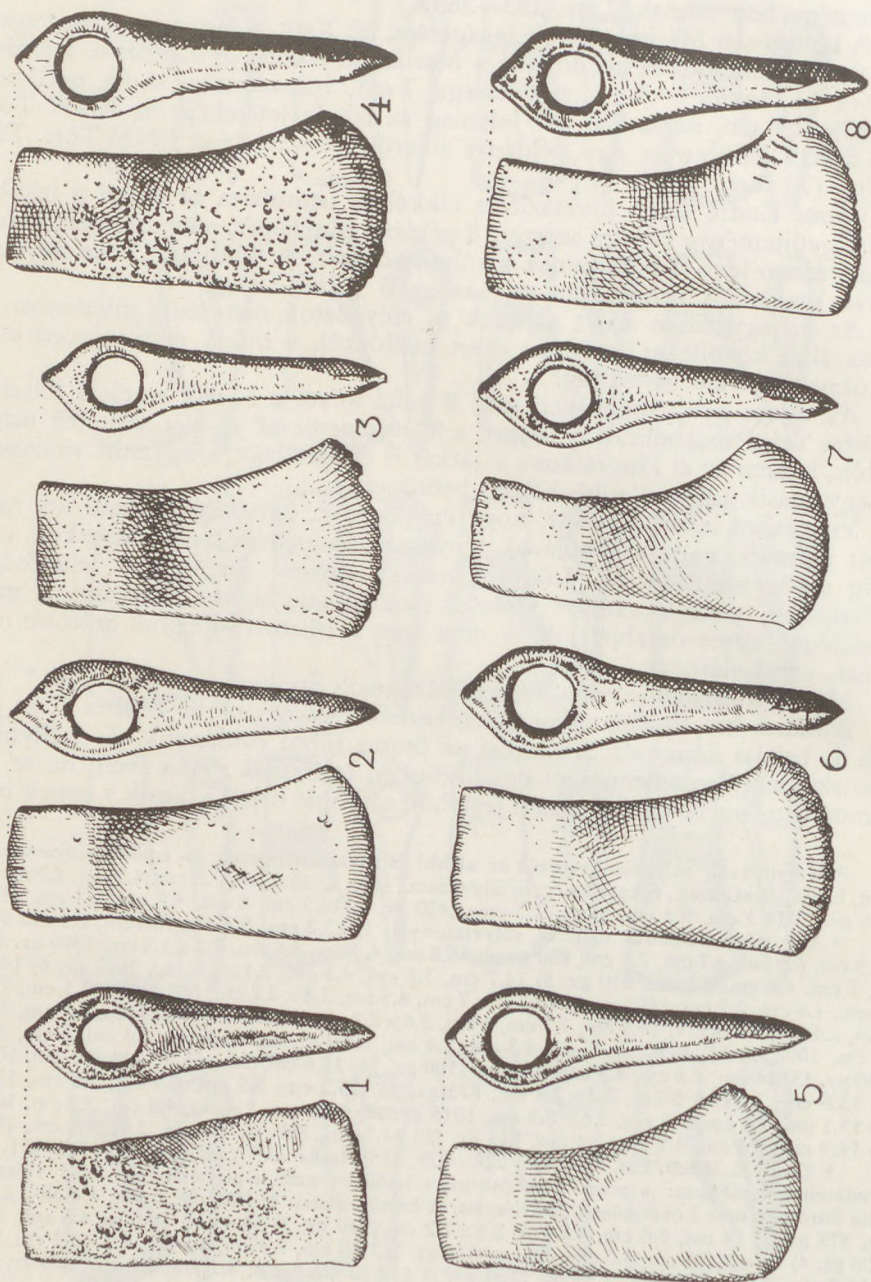
Baltáink két főváltozatban jelentkeznek. Az egyiket a 7. ábra 1. és a 8. ábra 1. baltája képviseli, a másikat az összes többi példányok. A nyéllyuk és a hossz tengely valamennyinél derékszögben találkozik: élük ívelt, de az első számúé nem ugrik ki a szerszám testéből, a többié mind kiugrik s ennek meg-

³ Méreteikről, súlyviszonyaikról az alábbi táblázat tájékoztat; az adatok sorrendje: sor-szám, hossz, élszélesség, fokszélesség, nyéllyukátm., súly. 1) 15,4 cm, 7,3 cm, 4,7 cm, 2,5×2,7 cm, 1076 gr. 2) 14,3 cm, 8,2 cm, 4 cm, 2,5 cm, 1420 gr. 3) 14,9 cm, 8 cm, 4,7 cm, 2,1 cm, 1122 gr.

⁴ A 7. ábra baltáinak méretei, súlyviszonyai: 1) 12,2 cm, 5,3 cm, 4,8 cm, 2,1 cm 901 gr. 2) 13 cm, 6,9 cm, 4,7 cm, 2,1 cm, 890 gr. 3) 14,8 cm, 4,3 cm, 4,6 cm, 2,2×1,2 cm, 1006 gr. 4) 13,3 cm, 7 cm, 4,1 cm, 2,1 cm, 810 gr. 5) 14,7 cm, 7,6 cm, 4,3 cm, 2,1×2,3 cm, 1007 gr. 6) 14,9 cm, 7,7 cm, 4,6 cm, 2,2 cm, 1004 gr. 7) 13,2 cm, 7 cm, 4,5 cm, 2,4×2,2 cm, 800 gr. 8) 13,1 cm, 7,4 cm, 4 cm, 2,1 cm, 850 gr. 9) 14,5 cm, 7,7 cm, 5 cm, 2,6×2,3 cm, 1130 gr. 10) 14,7 cm, 6,9 cm, 4,3 cm, 2,5 cm, 1002 gr. 11) 13,4 cm, 6 cm, 4,3 cm, 2,4 cm, 1000 gr. 12) 13,5 cm, 7,4 cm, 5 cm, 2,4 cm, 1140 gr. 13) 14 cm, 6,5 cm, 4,3 cm, 2,4 cm, 1100 gr. 14) 15,6 cm, 7,3 cm, 3,7 cm, 2,5 cm, 1006 gr. 15) 13,5 cm, 7,1 cm, 5 cm, 2,2×2,4 cm, 875 gr. 16) 15,2 cm, 5,9 cm, 4,9 cm, 2,6 cm, 1190 gr. 17) 15,1 cm, 7,4 cm, 3,9 cm, 2,6×2,3 cm, 1015 gr. 18) 14,6 cm, 7,4 cm, 4,9 cm, 2,5 cm, 1075 gr. 19) 14,9 cm, 7,4 cm, 4,9 cm, 2,4 cm, 945 gr. 20) 14,7 cm, 7,6 cm, 4,4 cm, 2,7×2,4 cm, 1065 gr.

⁵ Orosz E., Arch. Ért. 58 (1930) 228—229, 305; Roska M., Arch. Ért. 59 (1931) 271. Orosz tévedéseit helyesbitem: a pince nem őskori, a lelőhely nem a pince helyén van; valamennyi balta öntött és nem kovácsolás útján készült. A balták adatai: 1) 12,9 cm, 6 cm, 4,4 cm, 2,3×1,4 cm, 975 gr. 2) 14 cm, 6,6 cm, 4,2 cm, 2,6×2,2 cm, 930 gr. 3) 14,4 cm, 6,9 cm, 4,6 cm, 2,4 cm, 1000 gr. 4) 13 cm, 7,5 cm, 4,6 cm, 2,2 cm, 815 gr. 5) 13,3 cm, 7,3 cm, 4,8 cm, 2,3×2,1 cm, 950 gr. 6) 14,3 cm, 7,4 cm, 4,8 cm, 2,4 cm, 1130 gr. 7) 13,5 cm, 6,9 cm, 4,2 cm, 2,2 cm, 860 gr. 8) 13,9 cm, 7,6 cm, 5,2 cm, 2,2 cm, 850 gr.

⁶ Orosz E., i. m. 228.

8. ábra

felelően a belső, keskeny oldala ívelődik. Ez az ívelődés befelé kap, s enyhén ferde. A hát felé is csak a 7. ábra 19. sz. balta éle ugrik ki. Hátuk vagy majdnem egyenes (7. ábra 1, 3, 5, 11, 16, 17. 8. ábra 1.), vagy pedig enyhe kiugrást mutat a nyéllyuk felső nyílásán s ez alatt enyhe behajlás van — valamennyinek a foka tompa élbe fut —; az elő- és hátlap keskeny lapokkal és többnyire nem éles, hanem tompa élben találkozik. Nyéllyukuk vagy kerek vagy pedig enyhén ovális. (pl. 7. ábra 3, 5, 7, 9. és 8. ábra 1, 2, 5.) A legtöbb ép, egyáltalán nem használták még — a 2.-nak csorbulásai mostani keletűek, akárcsak a 7. ábra 10. éltompulása —; a 12.-nek csorbulása patinás, tehát régi keletű, s 3. és 6. mutatja legkifejezöbben a maga idejében való (talán csak valószínű) használat nyomait. Fontosnak vélem megemlíteni, hogy a 7. ábra 18.-nak nyéllyuktáji kidudorodása a felső lapon, a 8. ábra 4.-nek pedig mindkét oldalán enyhén teknősödik.

Nem találunk közöttük két példányt, amelyek mind hosszúság, él- és fokszélesség, mind pedig súly tekintetében megegyeznének, amiből az következik, hogy valamennyit külön mintába öntötték, mégpedig homokmintába.

A 7. ábra 5. kivételével még valamennyin rajta van az érdes, egyenetlen felületű, világos zöld, könnyen lekaparható patina. A most mondott példányról a találók kaparták le, s így meg tudunk figyelni rajta a fok és a nyéllyuk kidudorodása közötti területen 6, közel négyzetes alakú, sekély beütést. Ezekben helyenként még megvan a patina, s így ezek a jelek *látszólag* az öntés után kerültek a baltára. A többiről vagy teljesen hiányzik, vagy pedig a vastag patina miatt nem állapítható meg, — bár ha volna, a bármilyen enyhe mélyülések elárulnák azokat. Találunk majdnem valamennyin kisebb-nagyobb mélyüléseket, ezek azonban úgy keletkeztek, hogy a sós talaj valósággal kimagarta baltáinkat azokon a helyeken, ahol azzal érintkezett, míg más részeik a többi baltától eltakarva s így védve, kikerülték ezt. Részben a tökéletlen öntés nyomai lehetnek.

A Marianum leletpéldányán lent, az él és hát alkotta sarokban enyhe, ovális és körömbenyomásszerű beütések vannak, amelyek felületes vizsgálat mellett szintén egykorúaknak látszanak a balta öntésével. Orosz gyűjteményének egy darabján (8. ábra 8.) világosan látszanak a találók által eszközölt beütések, melynek során a patina is benne maradt az ütés okozta mélyülésekben. Ugyanilyen beütések eredményei a Marianum letétbaltáján látható jelek is, tehát nem egykorúak a balta öntésével.

Valószínű, hogy ugyanannak a vándor rézöntőnek készletéből származik az a rézbalta is, amely a *Turi hasadék Nagyborda* nevű sziklájának egyik repedéséből jutott Téglás István tordai gyűjteményébe. Ennek hossza 13,3 cm, élszélessége 6,9 cm, fokszélessége 4,9 cm.⁷ Ívelt éle mindkét oldalon kiugrik a szerszám testéből. (9. ábra 5.)

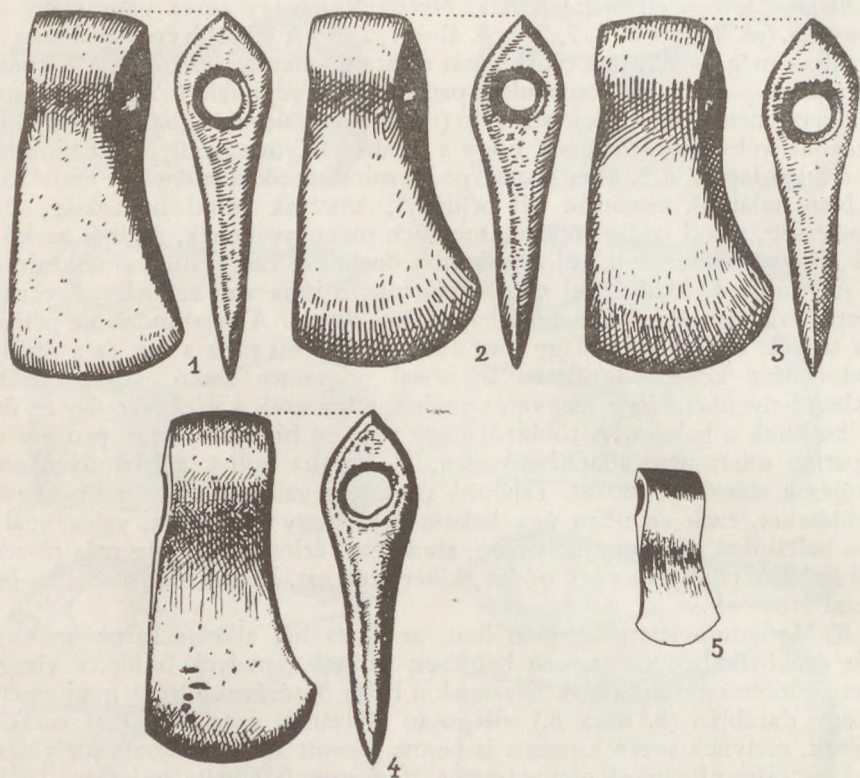
Nincs kizárva az sem, hogy ugyanannak a rézöntőnek a műhelyéből került ki az a rézbalta is, amelyet Téglás István bronzból valónak mond, de az előbbiektől csak abban tér el, hogy foka nem fut élbe, hanem kalapácsszerű. Torockószentgyörgyön lelték.⁸

Az ENM Tört. Tára Csíktapolcáról (Toplița-Ciuc) 187. ltsz. alatt őriz

⁷ Téglás I., Arch. Ért. 48 (1914) 56—58. A balta képe: 55. 3. kép.

⁸ Uo. 55. 2. kép. Méreteiről az 56. lapon közölt adatok nem pontosak. Vö. Roska M., Repertórium... 285. 3. sz. Tordatur alatt.

egy bányabükkki típusú rézbaltát (a leltárban lelőhelyként Tápoca szerepel), amelynek hossza 17,1 cm, élszélessége 6,3 cm, fokszélessége 4,3 cm, nyéllyuk-átmérője 2,7×2,4 cm, súlya pedig 1113 g. Foka élbe fut, köpenyege a fok alatt mindkét oldalon enyhén teknősödik. Belső keskeny oldalát a találó megvagdalta, ívelt élének belső sarkát valamihez hozzáütötte s így tompa lett.

9. ábra

Használat vagy későbbi ütögetés miatt lett tompa az éle is. Az egyes lapjai enyhén tompa élben találkoznak. Patináját lesúrolták.⁹

A Hunyadmegyei Múzeum Déván 5254. ltsz. alatt Pusztakalánról (Călan) őriz egy 13,9 cm hosszú, a bányabükkiekkel rokon rézbaltát. Ennek foka azonban ívelt s az éle majdnem egyenes.¹⁰ Az irodalom tévesen Lippáról (Lipova) származtatja azt a bányabükkki típusú rézbaltát, amelyet voltaképpen a temesmegyei Csákon (Csákova, Ciacova) leltek.¹¹

⁹ Uo. 61., 69. sz., 64. kép.; Ferenczi A., Antike Burgen im Komitate Ciuc. ACMI 4 (1932–38) 324.

¹⁰ Roska M., Repertórium... 233. 91. sz.

¹¹ Pulszky F., L'âge du cuivre en Hongrie. Compte-Rendu I. (Bp. 1877) I. t. 8.; Hampel J., Catalogue de l'exposition préhistorique. (Bp. 1876) 143.; Pulszky F., A rézkor Magyarországon. (Bp. 1883.); Ua., Magyarország archaeológiája. I. (Bp. 1897) 82.; Dumareanu—Vulpe, E., Sulle scuri di rame carpato-danubiane. ED 4 (1930) 187. 1. kép 1.

Tudtommal ez az egyik legnyugatibb ilyen típusú rézbalt. Réz voltát azért hangsúlyozom, mert Truhelka a boszniai Debelo brdo-ról közöl egy állítólag bronzból való rokonpéldányt. Ennek hossz tengelye szintén majdnem merőlegesen áll a nyéllyuk tengelyére, keskeny oldalai egyenesek, éle mindkét oldalt ívesen, egyformán ugrik ki a szerszám testéből. Foka tompa élbe fut, akárcsak a bányabükkői rézbaltaké.¹²

Ezzel szemben Childe Krétából közöl olyan koraminosi rézbaltát, amely ugyan nem egyezik teljesen a bányabükkiekkel (teste az éle felé szélesedik, éle nem ugrik ki a szerszám testéből), de foka tompa élbe fut.¹³ (Childe az ilyen baltákat mesopotámiai *sumir* eredetűeknek véli.)¹⁴

A bányabükkiek középhelyet foglalnak el a most említett krétai és az enyhén ívelt testű, tompa élben végződő fokkal bíró rézbalták között, amelyek ismeretesek a Kárpátmedencéből, s Dél-Oroszországban, a Fatjanovo- és kubáni kultúra körén s ennek hatásterületén át egészen Szverdlovszk vidékéig követhetjük nyomaikat.¹⁵ A Kárpátmedencében, valamint az ezzel szomszédos területeken azokat a rézbaltákat hívta életre ez a keleti kulturális hullám, amelyeknek jellemzői: a testük enyhén, vagy erősebben ívelt, nyéllyukuk az egyik, vagy mindkét oldalon néha enyhén bekap, az egyik oldalon azonban megnyúlik, a fokuk azonban mindig tompa élbe fut.

Äyräpää szerint a legrégebbiek az északkaukázusi nagy kurgánok ék-alakú szerszámai, az ún. kora-kubáni rézbalták. Ritkán fordulnak elő, s szerinte valószínűleg az Alsóduna vidékéről származó importok, amelyek a Kárpátmedencében és Oroszországban a bronzkorban is használatban vannak.¹⁶ Ezeket természetesen már bronzból öntötték.

Ezt a véleményt nem tudjuk osztani. Úgy hisszük, hogy egy, a kubáni, majkopi és Fatjanovo-kultúra területe felől Dél-Oroszországon át felénk tartó,

¹² Truhelka, Č., Zwei Kupferbeile und ein Bronzebeil aus Bosnien. WMBH 1 (1893) 315—316.; Dumareanu—Vulpe, E., i. m. 204. 13. kép 1.; Montelius, O., La civilisation primitive en Italie. I. (Stockholm 1895) XXX. t. 7. alatt közöl Casalsochieról, XXXIII. t. 15. alatt pedig a) Pótól északra fekvő területéről egy bronzbaltát, amelyeknek foka tompa élbe fut, különben egyenes tengelyűek s élük nem ugrik ki a szerszám testéből.

¹³ Childe, V. G., The dawn of European civilisation. (London 1927) 34. 13. kép 1.

¹⁴ Uo. 35.; Ua., Eurasian shaft-hole axes. ESA 9 (1934) 157—164.

¹⁵ Vö. Tallgren, A. M., La pontide préscythique après l'introduction des métaux. ESA 2 (1926) 55. kép.; Äyräpää, A., Über die Streitaxtkulturen in Russland. ESA 8 (1933) 47. 43. kép alatt Carskajáról.; Vö. Tallgren, A. M., Die Kupfer- und Bronzezeit Nord- und Ostrusslands. SMYA 25 (1911) 89. 57. kép.; Ua., Sur les monuments mégalithiques du Caucase occidental. ESA 9 (1934) 22. 21. kép 12.; Hančar, Fr., Urgeschichte Kaukasiens. (Wien 1937) XXXVII. t. 3—6.; Hampel J., Újabb tanulmányok a rézkorból. (Bp. 1895) 9. kép.; Pulszky F., A rézkor... 14. kép 2.; Ua., Magyarország... 36. kép 2.

¹⁶ Äyräpää, A., i. m. 46. A korakubáni fejedelmi sírok tekintetében eltérők a vélemények. Rostovtzeff, M., Irinians and Greeks in South Russia. (Oxford 1922); Ua., L'âge du cuivre dans la Caucase septentrional. RA 1920. 2. 11. az i. e. 3. évezredbe helyezi, — Schmidt, A. V., Die Kurgans der Stanica Konstantinovskaja. ESA 4 (1930) 9. 3000—2300 közti időbe teszi.; Dullo, E., Kaukasischen Äxte der Bronzezeit. PZ 27 (1936) 159. azt mondja, hogy az erdélyi rézbalták a magyar bronzkor kezdetén, vagyis az i. e. 17. században hatoltak be Oroszországba. — Más alkalomra tartom fenn, hogy a Kárpátmedence rézcsákányaival ismét (Roska M., Közl. 2 (1942) 15—77.) és rézbaltáival formailag, időrendileg, valamint az eredet, s a szomszédos és ezek közvetítésével a távolabbi területekhez való viszonyuk szempontjából is részletesen foglalkozzam. Dél-Mezopotámiának, Perzsiának az eredet szempontjából, a Kaukázusnak és Dél-Oroszországnak mint közvetítőknek a kihangsúlyozására is akkor kerül sor, a Kárpátmedencében pedig Erdély nagy ipari központ-jellegű szerepére is akkor kívánok rávilágítani. (Vö. Dullo, E., i. m.).

tehát keleti művelődési s valószínűleg egyúttal népi hullám termékenyíti meg Erdély s ennek közvetítésével az egész Kárpátmedence rézkorát ezekkel a rézbaltákkal.¹⁷

Berciu¹⁸ egy csoportba sorolja a bányabükki típusú baltákkal azokat a baltákat is, amiket Pulszky Magyarországról, közelebbről ismeretlen lelőhelyről közöl,¹⁹ és amilyeneket a pestmegyei Fajszról is ismerünk.²⁰ Ez utóbbiakkal két völgyelő véső is került felszínre. Tipológiaiilag együtt mennek az Ostrovul-Corbuluion előkerült gyűjtelékes lelettel, amelyben volt négy ilyen fajszí típusú balta, egy 14 cm hosszú, lapos véső és 15 db hasonló, lapos, keskeny véső, amelyek hossza 6—7,5 cm közt váltakozik.²¹

A két típus közötti rokonság kétségtelen, de éppen formailag kell őket szétválasztani egymástól. A legfeltűnőbb különbség a fokkezelésben mutatkozik: a fajszíak s a velük testvérpéldányok foka ívelt, nem végződik tompa élben, van nyakképződésük, miáltal a nyéllyukas fok külön tagolódik a balta-testtől; a baltatest hossz tengelye tompa szögben találkozik azzal a rövid tengelyrésszel, amelyet a foktól a nyak felé húzunk, tehát nem ad egyszerű ívet, mint a bányabükki típus.

A MNM a Kiss-féle gyűjteményből őriz egy közelebbről ismeretlen magyarországi lelőhelyről származó bányabükki típusú példányt.²² A szabolicsmegyei Abárról a nagykállói múzeumban volt egy rézbalta, amelynek foka tompa élbe futott, de enyhén ívelt éle nem ugrott ki a szerszám testéből.²³ A wieni Naturhistorisches Museum-ban Székesfehérvárról van egy rézbalta.²⁴ Egy ljubljanai (Laibach) öntőminta nyéllyuknyújtványos típust képvisel, tehát nem tartozik ide,²⁵ de egy morvaországi példány²⁶ jelzi az utolsó, nyugati hírmondót. Csehországból nem ismerjük még, viszont a sziléziai Ruschkowitzon lelt balta, amelyet a wroclawi (breslaui) múzeum őrzött,²⁷ valószínűleg közvetlenebb keleti kapcsolatokról beszél, ha ugyan, mint a rézcsákányok esetében, nem magyarországi összeköttetések bizonyítékát kell ebben is látnunk.

A Much által említett vádastrai (Románia) példány nem a bányabükki típust képviseli.²⁸ Annál inkább idetartozik a bulgáriai Sevlienon lelt, hatá-

¹⁷ Hampel J., Újabb tanulmányok... 17.

¹⁸ Berciu, D., Depozitul... 1—14.; *Ua.*, Unelte... 5—6.

¹⁹ Pulszky F., A rézkor... 4. kép 4—5.; *Ua.*, Magyarország... 37. kép 1—2.

²⁰ Hampel J., Arch. Ért. 37 (1903) 427. 1—3 kép.; Nagy G., Arch. Ért. 47 (1913) 308. 5. kép 21—23. Berciu összetéveszti a Kisküküllő megyei Küküllőfajsszal s így Erdélyből származtatja őket, ami téves következtetésekre vezet.

²¹ Képüket adja: Berciu, D., Depozitul...; *Ua.*, Archeologia preistorica a Olteniei. (Craiova 1939) 100., 110. kép (két baltát közöl), 101., 111. kép (az egész leletet bemutatja); Vö. Roska M., FA 8 (1956) 43—46.

²² Pulszky F., L'âge de cuivre... II. t. 10.

²³ Hampel J., Antiquités préhistoriques de la Hongrie. (Esztergom 1876) VIII. t. 28.

²⁴ Pulszky F., Magyarország... 110. 12. sz.; Hoernes, M., Natur- und Urgeschichte des Menschen. II. (Wien—Leipzig 1906) 265. 12. kép 5.

²⁵ Hampel J., Újabb tanulmányok... 16., 14. kép.; *Ua.*, Neuere Studien über die Kupferzeit. ZfE 28 (1896) 65. 14. kép.; Roska M., Le dépôt... 354. tévesen szerepel a bányabükki típusú rézbalták között.

²⁶ Sebránil, J., Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. (Berlin—Leipzig 1934) 89. XVII. t. 11.

²⁷ 1909 augusztusában felvett jegyzeteim szerint.

²⁸ Much, M., Die Kupferzeit in Europa. (Jena 1893) 59.

rozottan bányabükki típusú rézbaltá.²⁹ Az még eldöntésre vár, hogy vajon közvetlenül kapta-e Keletről vagy pedig erdélyi importot képvisel. Ez áll egy másik bulgáriai, közelebbiről ismeretlen lelőhelyről származó példányra is.³⁰

A Balkánon lennebb nincs nyoma. Annál sűrűbben jelentkezik Kelet felé,³¹ ha mindjárt nem is teljesen egyező típusváltozatokkal.³² A Majkopon³³ stb. lelt példányok kézzelfogható módon igazolják ezt.

Aspelin nemcsak réz, hanem bronzpéldányokat is közöl s ez utóbbiakat a bronzkor végére helyezi, ami még tisztázandó kérdés Középeurópa szempontjából. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy hosszú ideig lehettek használatban.³⁴

Ezek a szerszámok, mint *bányabükki típusú rézbalták*, szerepelnek már az irodalomban. Eredetüket Dél-Mesopotámiában kell keresnünk, tehát Erdély a sumiroktól kapta — egyebekkel együtt — a Kaukázus, Déloroszország és Moldva közvetítésével, valószínűleg a gyártásukra ösztökélő gondolatot, és pedig abban az időben, amikor a *cséklyai típusváltozatú*, — s velük rokon *rézbalták* is polgárjogot nyertek Erdélyben. Berendezkedik az önálló gyártásra, továbbadja a Kárpátmedencének tőle nyugatra fekvő részeire. Azt azonban csak a vegyelemzés mondhatná meg, hogy a bulgáriai és magyarországi példányok honnét származó nyersanyagból készültek, illetőleg, hogy hol is öntötték őket. Így vagyunk a sziléziai Ruschkowitzon lelt példánnyal is.³⁵

A Kárpátmedencében a fő gyártási központ, az eddigi leletek bizonyossága szerint, Erdély.

Äyräpää véleménye szerint zsinegdíszes kerámiával mennek együtt, s közelebbiről az i. e. 2500—2300 közötti időbe helyezi őket.³⁶ A Kárpátok medencéjére nézve ez túl magas korhatár. Mi a rézcsákányokkal egykorúaknak mondottuk korábban, s mondjuk ez alkalommal is, tehát a kora-bronzkort közvetlenül megelőző idők emlékei. Használatuk az i. e. 1800 tájáig vihető le.

Ami pedig rendeltetésüket illeti, favágó balták is voltak, de a bányabükkieket sóvágásra is használták, amit az a körülmény is megerősít, hogy a tordai sóbányák közelében kerültek felszínre, s mint említettem, sok valószínűség szól amellett, hogy a Turi hasadéokban lelt balta is ugyanannak a rézöntőnek a kezéből került ki, s kettős célt szolgált. A csíktapolcai példány valószínűleg a keletről Erdély felé irányuló kereskedelmi és népi út bizonyítéka, amely a kelet és nyugat igazi kapuján, az *Ojtozi szoroson*, egy már a Tripolje-jellegű festett kerámia idejéből kitapasztalt *sóúton* vezetett át.

Mint másutt is kifejtettem³⁷, a szoros nevében benne van a török sót

²⁹ Wilke, G., Bulgarien. ERV II. (Berlin 1925) C. t. b.

³⁰ Uo. CI. t. a.; Dullo, E., i. m. 149. véleménye szerint ez a két bulgáriai balta fiatalabb, mint a bányabükkiek; állítását nem fogadhatjuk el.

³¹ Äyräpää, A., i. m. 47. 44. kép.

³² Uo. 43. kép.; Vö. 15. j. és Hančar, Fr., i. m. XXXVII. t. 3—6.

³³ Tallgren, A. M., La pontide... 83., 55. kép.; Ua., Sur les monuments... 30. 25b kép.; Zichy J. Kaukázusi és középázsiai utazásai. II. (Bp. 1897) *Posta B.*, A régészeti gyűjtemények leírása. II. t. 7.; Tallgren, A. M., Ostrussische Bronzezeit. ERV IX (Berlin 1927) CCXXXIX. t.

³⁴ Aspelin, J. R., Antiquités du Nord finno-ougrien. I. Livraison. (Helsinki 1877) 59. 234. 236. kép.

³⁵ Much, M., i. m. 45. 40. kép.

³⁶ Äyräpää, A., i. m. 47—48.

³⁷ Roska M., Közl. 4 (1944) 75.

jelentő *tuz*-ból lett *toz*, akárcsak a *Tusnád*, a Tatrosnak romános *Trotus* nevében is. A szoros moldvai kijárata előtt ott vannak a tírguocnai (hajdan *Aknávára*) gazdag sóbányák, magában a szorosban pedig *Sósmező* község neve őrzi ennek a fontos természeti kincsnek itteni előfordulását.

A pusztakaláni rézbalta annak is a kézzelfogható bizonyítéka, hogy a bányabükki, s vele közel rokon szerszámok a Maros völgyén lefelé haladva, a mellékvölgyekbe is utat találtak maguknak, s mivel itt az Erdélyi Érc-hegység bányavidékén vagyunk, ezek a balták is kettős szerepet töltöttek be: favágó, s egyben bányászszerszámok is lehettek, azonban az sincs kizárva, hogy idők múltával nyersanyagá devalválódtak, s bronzholmik öntésére beolvasztották.

ROSKA MÁRTON

LE DÉPÔT DE HACHES EN CUIVRE DE BĂNYABÜKK (BANIABIC)

Sous ce titre j'ai déjà publié dans vol. III—IV, p. 352—355, Dacia (București, 1927—32.) 19 haches en cuivre, trouvées sur le territoire de la commune citée plus haut. (fig. 7, 1—19.) En 1928 lorsque j'ai rédigé cet article, j'ai pu me procurer encore 3 autres provenant du même dépôt. Elles se trouvaient dans la collection de l'Institut Archéologique de l'Université de Debrecen (fig. 9, 1—3.) et une quatrième pour la col. préhist. de la »Collection Historique du Musée National de Transylvanie«.

Depuis lors leur nombre est monté à 43 pièces, dont 8, présentées dans la fig. 8, ci-jointe furent publiées par André Orosz dans l'*Archaeologiai Értesítő* 1930, p. 228—229. et 305.

Dans la publication de Orosz certaines fautes se sont glissées. Je les ai relevées dans l'*Arch. Értesítő* 1931, p. 271. — Ainsi: le dépôt n'a pas été trouvé près de la cave du moulin de la commune, mais sur le territoire de la commune. — La cave n'est pas préhistorique, mais moderne. — Les pièces sont sans exception fondues et non faites au marteau, certaines n'ont jamais été employées, d'autres portent des marques d'emploi. — Elles font partie des marchandises d'un fondeur-commerçant ambulant.

János Xantus s'est procuré aussi un exemplaire pour l'école Marianum de Kolozsvár. Celui-ci est actuellement dans la col. préhist. de la »Collection Historique du Musée National de Transylvanie.« comme dépôt de l'école Marianum. (fig. 9, 4.)

Les signes sur quelques haches (fig. 7, 5. fig. 8, 8.) sont modernes, exécutés par les paysans, qui les ont trouvés.

Il est vraisemblable, que c'est de ce dépôt, plus exactement des marchandises de ce fondeur ambulant, que provient la hache en cuivre trouvée à »Turi hasadék«, (fig. 9, 5.) qui est de 13,3 cm. de longueur, avec un tranchant

large de 6,9 cm. (Archaeologiai Értesítő 1914, p. 55. fig. 3.) — La même provenance doit être supposée pour la hache de Torockószentgyörgy (Trascau-Sângeorgiu), qui est identique typologiquement à celle du no. 6. de la fig. ci-jointe (Arch. Ért. 1914, p. 55, fig. 2.) Elle est plus petite: longueur 6,3 cm.

La hache en cuivre de Csíktapolca (Toplita-Ciuc, dép. Csík) fait partie de la coll. préhist. de la »Collection Historique du Musée National de Transylvanie«.

La Musée de Déva possède aussi une hache semblable, en cuivre, trouvée à Pusztakalán (Calan, dép. Hunyad.)

Ces haches sont d'origine mésopotamienne. Elles sont fondues en Transylvanie, mais l'idée est venue de l'Orient. L'exemplaire de Csíktapolca nous montre la route, suivi par l'importation de l'Est avec les traces de la culture nommée Fatianovo. — L'exemplaire de Pusztakalán nous indique la route le long de la rivière Maros, qui va vers l'Ouest.

Les haches de Bányabükk sont les contemporaines de celles en cuivre avec un on deux tranchante, nommées dans la littérature, types hongroises. (Déchelette: Manuel, vol. II, p. 87. fig. 29, nos 5—8.)

SUR LA DESTINATION DES DIVERS OBJETS DE LA TROUVAILLE DE L'ÉPOQUE SCYTHE, D'ASZÓD

Dans le vol. X. de *Folia Archaeologica* (1958) nous avons analysé un décor de bronze présentant trois animaux, et un objet identifié comme une hache de bronze à douille¹, faisant partie de la trouvaille d'Aszód. De ce dernier objet nous n'avons disposé au moment du compte rendu, que de la photographie que nous y avons publiée.

Au cours du rangement, actuellement en train, des dépôts du Département Archéologique du Musée Historique, l'objet a été lui aussi retrouvé. Il s'est avéré que ce fut un objet cylindrique, creux à l'intérieur et fortement déformé par la brûlure.² Un bout en est fermé par une plaque horizontale, dont le rebord fragmentaire se retrousse quelque peu en forme d'entonnoir. La matière, la couleur et l'état des deux objets en question permettent de supposer qu'originellement ils faisaient partie du même objet. Au premier moment nous avons songé à une sonaille, or, entre les surfaces de contact supposées des deux objets se présentait une divergence considérable de dimensions.

Selon Nándor Fettich ces bronzes auraient été les morceaux d'un objet ressemblant aux décors des pieux de tentes de Somhid³ ou de Gyöngyös.⁴ La reconstitution dont nous présentons le dessin par lui sur la fig. 10, 1. est convaincante quant à la définition de sa destination. Pour compléter les photographies présentées dans la publication originale, nous donnerons ici le dessin analytique de la partie supérieure portant des figures animales. (fig. 10, 2a-d.) Il n'est pas douteux que nous sommes en présence d'un objet des plus importants de nos trouvailles de l'époque scythe. Quant à la chronologie et les analogies, nous n'indiquerons, outre les données du compte rendu cité, que les exemplaires mentionnés de Somhid et de Gyöngyös.

Nous avons, dans notre compte rendu, publié aussi la carte des sites livrant le mors, le squelette de cheval et les pièces détachées d'un char.⁵ Pour compléter ceux-ci, nous mentionnerons la trouvaille comprenant le mors de fer de Cserhátszentiván, étudiée par Pál Patay.⁶ C'est encore lui qui présente les phalères de bronze de Benczurfalva qui peuvent être classées elles aussi dans ce même groupe de trouvailles.⁷

MIHÁLY PÁRDU CZ

¹ Párducz M., FA 10 (1958) p. 61—66. Pl. C. 2a-c.

² Párducz M., op. cit. La fig. 8. présente la partie du côté gauche de l'objet.

³ Hampel J., Arch. Ért. 13 (1893) p. 400. fig. 21.

⁴ Márton L., Arch. Ért. 28 (1908) p. 41. fig. 11.

⁵ Párducz M., op. cit. p. 65. fig. 9.

⁶ Patay P., FA 7 (1955) p. 68—69. Pl. XII. 12—13.

⁷ Patay P., op. cit. p. 69. Pl. XVIII. 13—19.

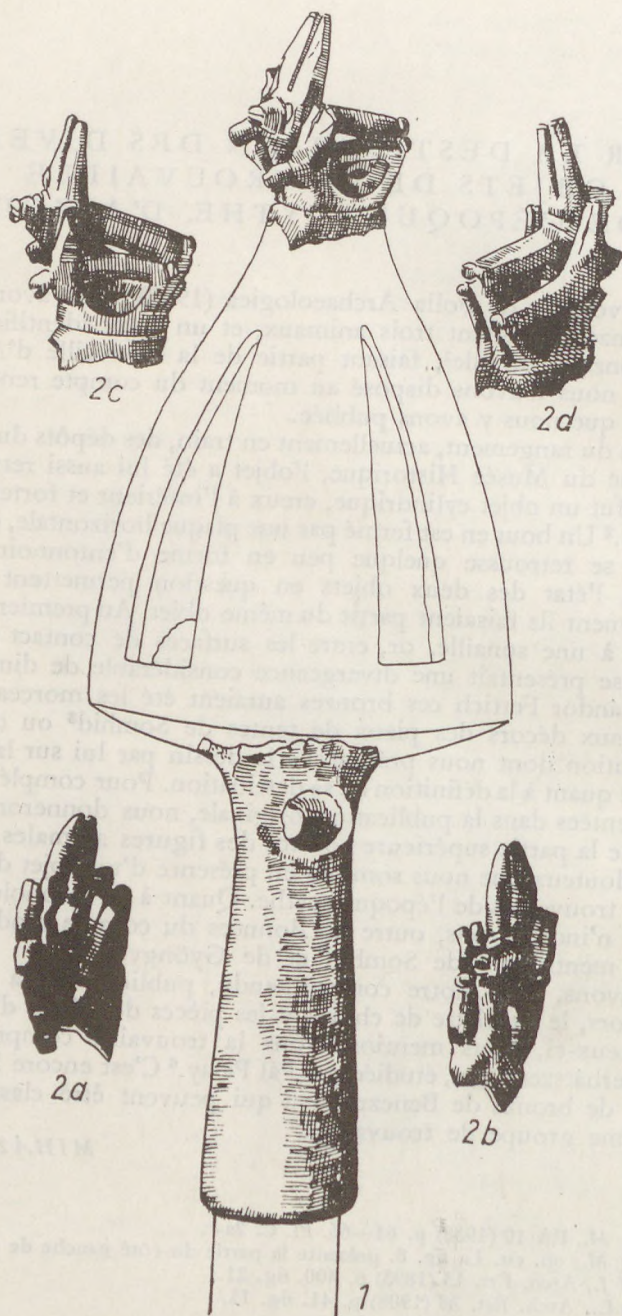

Fig. 10

KÉSŐ-VASKORI HÁZ ACSÁN

Acsa községtől északra, a Galga völgyének keleti szélén, Acsa-Erdőkürt vasútállomással majdnem szemben, a Papucs nevű domb lábánál 1956. június végén útépitéssel kapcsolatos földmunkák során késő vaskori és árpádkori telep nyomaira bukkantak.¹ A leletmentés megindulásakor a települési nyomokat feltüntető terület jelentős részét már megbontották, így a még megfigyelhető jelenségek rögzítésén kívül már csak kisebb feltárásokat lehetett végezni. Ennek ellenére néhány objektum kora és jellege tisztázható volt.

A lelőhelyen hulladékgödrök, kemencék és lakógödrök nyomai voltak megfigyelhetők. Utóbbiak közül háromról, a leletanyag hiánya, ill. annak vegyes volta miatt nem volt megállapítható, hogy melyik kor emlékét képviselelték. Másik kettő viszont, a belőlük származó leletek útmutatása alapján kétségtelenül a késő vaskorba keltezendő. (II.t.) A kemencék, valamint a hulladékgödrök ugyanakkor árpádkoriaknak bizonyultak.

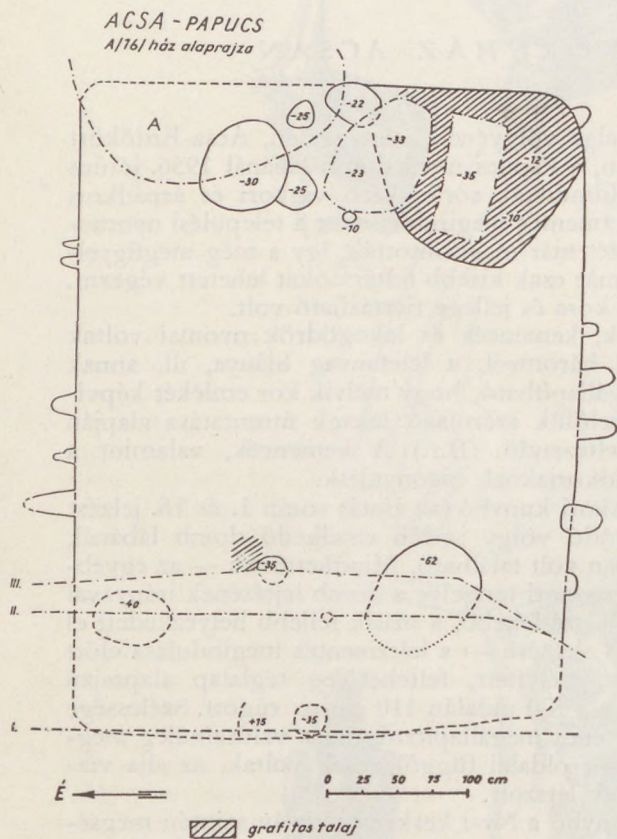
A két, kétségtelenül késő vaskori kunyhó (az ásás során 1. és 16. jelzést nyertek) az É—D irányban húzódó völgy szélén emelkedő domb lábánál, egymástól mintegy 8 m távolságban volt található. Mindkettőnek — az egyébként egymással párhuzamos — hosszanti tengelye a domb lejtésének irányával (K—Ny) egyezett meg. Az egyik kissé lejjebb, a másik feljebb helyezkedett el a domb oldalában. Előbbi — az 1. jelzésű — a leletmentés megindulása előtt már javarészt elpusztult. Földbe mélyített, feltehetőleg téglalap alaprajzú építmény volt, amelynek mélysége a K-i oldalán 110 cm-re rúgott. Szélessége 3,80 m volt. Hosszát már nem lehetett megállapítani, de az valószínűleg meghaladta a 4—4,5 m-t. A lakógödör oldalai függőlegesek voltak, az alja vízszintes, sík és erősen letaposottnak látszott.

A másik — 16. jelzésű — kunyhó a Ny-i keskeny oldalán szintén megsértült a földmunkák folytán s így a feltárása ennek sem volt teljes. Mégis sikerült két ízben a földkitermelés során keletkezett profilban a metszetét megfigyelni (a 11. ábrán az I. és II. számmal jelzett vonal helyén), ami lehetővé tette alaprajzának megközelítően hű megrajzolását. (11. ábra) Ez a kunyhó is téglalap alapú volt. Hossza 4,90 m lehetett, szélessége a Ny-i oldalon 3,60, a K-in 3,50 m-t ért el. Előbbi oldala 105, utóbbi 115 cm-re mélyedt a talajba. Oldalai függőlegesek voltak s ennek következtében a nagyjából sík aljával derékszöget zártak be. A kunyhó négy sarka közül csak a DK-it tudtuk eredeti állapotában megfigyelni: ez lekerekített volt. (A DNy-i és ÉNy-i sarkokat a földmunkák

¹ Nem hagyhatom figyelmen kívül, hogy a kérdéses lelőhelytől alig néhány száz méterre, a Galga völgyének másik, azaz nyugati oldalán 1896-ban Acsa-Erdőkürt vasútállomás területén késővaskori sírokat találtak. Lásd *Patay P.*, Arch. Ért. 83 (1956) 189. XIX. t. 9—10. A két lelőhely közelsége valószínűvé teszi azok összefüggését.

során bontották el, az ÉK-it pedig egy árpádkori leleteket tartalmazó hulladék-gödör tette tönkre.)

A kunyhó Ny-i keskeny oldalának nagyjából a közepén egy 15 cm magas földpadka emelkedett ki a padló síkjából (a feltárást megelőzően, a földkiter-

11. ábra

melés profiljában volt megfigyelhető). Mellette egy 20 cm átmérőjű cölöplyuk mélyedt a talajba (mélysége 35 cm). Hasonló cölöplyuk volt megközelítőleg a kunyhó hossztenge-lyében a Ny-i oldaltól mintegy 120 cm-re, úgyszintén a K-i keskeny oldal mentén is (utóbbi átmérője 20, mélysége 25 cm). A K-i oldal mellett, ill. annak közelében még több, részben egymást metsző 25—30 cm mély bemélyedés, ill. kisebb gödör és egy karólyuk bontotta meg a kunyhó padló-síkját. A DK-i sarokban is találtunk egy kb. 150 cm átmérőjű, mintegy 10—12 cm mély teknőszerű bemélyedést, amelynek felszínét grafitréteg vonta be, néhol több milliméteres vastagságban. Ezt a teknőszerű mélyedést két beásás ütötte át. Utóbbiak feltétlenül később létesültek, mint ahogy a teknő felszínét a grafit bevonta. Mindamellet nem volt róluk megállapítható, hogy még a kunyhó fennállásának idején készültek-e, azaz utóbbi tartozékai voltak-e, vagy pedig később, a kunyhó elpusztulását köve-

tően ásták azokat. Ugyancsak grafit vonta be a kunyhó aljának felszínét mintegy 25 cm átmérőjű folton, a már említett, közepén levő cölöplyuk mellett is.

A kunyhó Ny-i felében szintén voltak gödrök (mélységük 40, ill. 62 cm), amelyek közül kettő a földkitermelés során keletkezett profilban volt észlelhető, úgyszintén egy kisebb karólyuk.

Nem hagyhatom el annak a megemléztését sem, hogy a hosszanti oldalak mentén a kunyhó aljának szintjében több, 8—18 cm átmérőjű vízszintes lyuk jelentkezett.

A feltárást során tűzhelyet nem tudtunk megfigyelni, azonban az ÉNy-i sarok közelében a profil tanúsága szerint a padló fölött hamus réteg helyez-

kedett el. Ugyancsak a profilban a töltélföldben helyenként sárga agyagcsíkok is látszottak.

A két kérdéses kunyhó korát a töltélföldjükben bőven található kerámiai leletek kétséget kizáróan meghatározzák. Ezek kivétel nélkül késő vaskori (LT C) jellegűek voltak. Közöttük a korongolt sárga vagy szürke színű árun (II. t. 2, 5.) kívül a durvább, szabadkézzel készített kézi kerámia is képviselve volt. (II. t. 1.) Aránylag nagyobb számban fordultak elő a grafitos, fésűsdiszítósú edények töredékei. (II. t. 3, 4, 6.)

A hazai régészeti kutatás megfelelő lelőhelyek hiányában eddig sajnálatos módon nem fektetett súlyt a késő vaskori települések feltárására. Múzeumaink hasonló korú leletanyagának túlnyomó része sírokból származik. A hiteles anyagot és megfigyeléseket szolgáltatató ásatások — bár az is igen kevés volt — szinte kizárólag sírok feltárására szorítkoztak. Történt ugyan kutatás a nagyjelentőségű Velem-szentvidhegyi és Szalacska-pusztai telepen, de azok inkább csak a leletanyag begyűjtését célozták, mintsem a települési jelenségek felderítését.² Így a késő vaskori lakóházaink formáit nem is ismerjük. Némileg bővebb — és hitelesebb — adatok állnak rendelkezésünkre a Budapest—gellérthegyi *eraviscus* településről.³ A késő vaskori lakóház- és településkutatás szempontjából azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy utóbbi település e korszak legutolsó szakaszából származik és a telep kultúrája is különleges helyzetet foglal el a hazai késő vaskorban.

A szomszédos területek kutatásait e téren nagyjából ugyanaz jellemzi, mint a hazaiakat. Az ausztriai késő vaskori telepeken végzett feltárások hiányát Pittioni is sajnálattal állapítja meg. Ennek következtében alig tud egy-két lakóház feltárásáról beszámolni.⁴ Lakóházak feltárását illetően csehszlovák területről sem találunk sok adatot.⁵

A fentiekből kifolyólag tehát, bár a megfigyeléseink jelentéktelennek látszó ásatás eredményei, továbbá bármennyire is csak adalékszerűek azok, egy lépéssel mégis előbbre visznek bennünket a késő vaskor települési viszonyainak megismeréséhez. A megfigyelésekből adódó következtetéseket az alábbiakban foglalhatom össze.

Az acsai késő-vaskori telep csak néhány házból állt. A maga idejében sem lehetett jelentősebb település; lakosai az átlagos közrendűek soraiból kerültek ki. A település helyének kiválasztásánál nem játszhattak közre védelmi szempontok: sem magaslaton nem helyezkedik az el, sem víztől körülvett terepen.

² Velemmel kapcsolatban igen sajnálhatjuk Miske publikációja tervezett II. kötetének elmaradását, amelyben a rendszeresen végzett feltárások eredményeiről kívánt a szerző beszámolni. Így a rendelkezésünkre álló adatok csak arról szólnak, hogy miután a telepen a La Tène idők hazai több esetben a Hallstatt-kor rétegeire települtek, azok pontos átmetszete nehezen volt megfigyelhető. A késővaskor idején leégett házak alaprajza mégis kereknek volt meghatározható. Lásd: Miske, K., Die ununterbrochene Besiedlung Velem St. Veits. *AfA* 2 (1904) 39. — Szalacsán Darnay faépítményt tételez fel. Lásd Darnay K., *Arch. Ért.* 26 (1906) 417.

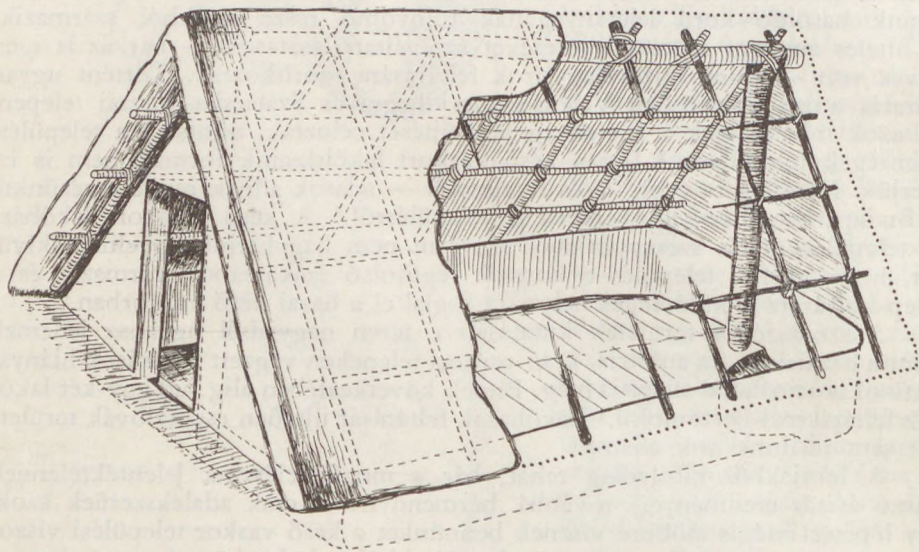
³ B. Bónis É., *BpR* 15 (1950) 333—351.

⁴ Pittioni, R., *Urgeschichte des österreichischen Raumes*. (Wien 1954) 719—721.

⁵ Kraskovská, L., *Kultura Laténska. Slovenské dejiny*. I. (Bratislava 1947) 109. — Feltűnő, hogy a késővaskor lakóházainak kérdésével J. Filip sem foglalkozik behatóbban a Keltové ve střední Evropě c. monográfiájában. (Praha 1956) — Több Hallstatt-La Tène-kori házat ismertett újabban Paulík, J., Halštatsko-laténska osada pri Seredi c. tanulmányában. *Slov. Arch.* 3 (1955) 135—194.

Valószínűleg nem is volt hosszú ideig lakott: kultúrréteg nem is alakult ki a területén. A földbe mélyített házak nem szorosan, hanem több méteres térközökkel, különösebb rendszer nélkül helyezkedtek el. A két többé-kevésbé feltárt objektum nagyság és alaprajz tekintetében hasonló építmény maradványának látszik. A 16. jelzésű feltárása lehetővé tette, hogy némileg tájékozódhatunk egykori felépítményének valószínű képéről.

A kunyhót minden valószínűség szerint egyszerű nyeregtető fedte. Erre enged következtetni az, hogy a keskeny oldalaknak nagyjából a közepén,

12. ábra

vagyis a hosszanti középvonal végein egy-egy cölöplyuk helyezkedett el. Az egykor bennük állt cölöp, helyesebben oszlop, a nyeregtető gerincszelvényének alátámasztására szolgálhatott. Minthogy a kunyhó Ny-i harmadában is volt — igaz nem teljesen a középtengely vonalában — egy cölöplyuk, lehetséges, hogy a gerincszelvényt itt is alátámasztotta egy oszlop. A tető széle egyébként feltehetőleg a lakógödör hosszanti oldalai mentén közvetlenül a földön nyugodott, ugyanis semmiféle olyan jelenség sem volt megfigyelhető, amiből ezen oldalakon a föld fölé emelkedő falak létezésére lehetne következtetni. A keskeny oldalakon ugyanakkor — nyeregtetős tetőszerkezet esetében — háromszög alakban felmenő falaknak kellett lenniök. Lehetséges, hogy a töltelékföldben a Ny-i oldal mentén megfigyelt sárga agyagcsíkok éppen ezeknek az oldalfalaknak az omladékából képződtek. Különben a gerincszelvényt tartó oszlopok egyben a háromszögletes oldalfalak erősítésére is szolgálhattak. A bejáratnak a Ny-i keskeny oldalon kellett lennie. A domb, amelynek aljában a kunyhó állt, ebben az irányban lejtett s így az építmény

itt mélyedt legkevésbé a földbe. Lehetséges, hogy a Ny-i oldal mentén észlelt padka egy, az ajtónyílás előtt levő lépcső szerepét töltötte be. (12. ábra)^{5a}

A hosszanti oldalak aljában megfigyelt vízszintes cölöp- (?) lyukakkal kapcsolatban felmerülhet az az elgondolás, hogy azok a kunyhó aljára fektetett, valamiféle padozat alátétjét képező rudak falba erősített végeinek helyei voltak. Ennek ellentmond az, hogy nemcsak a DK-i sarokban levő teknő felszínét vonta be valamilyen grafitos massa, hanem egy folton magát a kunyhó alját is. Ha ugyanis nem a feltárt gödör feneke alkotta volna az egykori padló szintjét, a kunyhóban folytatott munkánál felhasznált anyagot is padozatra kellett volna helyezniük s így az nem hagyta volna vissza a nyomát ennyire erősen.

Nem hinném ugyanis, hogy tévednék, amikor azt a következtetést vonom le, hogy a DK-i sarokban levő teknőszerű mélyedés a késő vaskorra igen jellemző grafitos kerámia előállításához szükséges massa előkészítő vagy tároló helye lehetett. Másként nehezen lenne elképzelhető a felszínét borító néhány milliméteres grafitréteg eredete. Lehetséges tehát, hogy ez a kunyhó éppen egy fazekasnak volt a lakása. Ezzel kapcsolatban utalok arra is, hogy a leletanyagban aránylag bőven találhatók a grafitos kerámia töredékei. (II. t. 3, 4, 6, 7, 9.)

A kunyhó aljának síkját megbontó többi, 20–60 cm mély bemélyedés, ill. gödör rendeltetésére magyarázatot az észlelteknél alapján adni nem tudunk. Amint említettem, tűzhelyet nem figyelhettünk meg. Ha volt ilyen a kunyhóban, az csakis az ÉNy-i sarok közelében lehetett.

Amint említettem, a kutatás egyoldalúságából kifolyólag még nem tudjuk megítélni, vajon a fentebb leírt kunyhótípus általánosan jellemző-e a hazai késő vaskori telepeinkre? A gellérthegyi lakóházmaradványok nem azonosíthatók az acsaiakkal. Igaz, nem is egyidősek velük. Az általunk feltárt kunyhók padlója például nem volt kavicsal lealapozott, döngölt agyag, mint pl. a gellérthegyi XVI. sz. lakóhelyé. Utóbbinak felmenő falai voltak, amelyeket földbevert cölöpsor és vesszőfonatos patics alkotott, ellentétben a jelentősen földbemélyített, földretámaszkodó tetejű acsaiakkal.⁶

Az acsai kunyhókra mindazonáltal találunk analógiákat késő-vaskori lelőhelyekről. Pič említi, hogy Strandonice-n, a kedvezőtlen körülmények ellenére többek között 4–5 m hosszú, 3–4 m széles és 0,5 m-re a talajba mélyedő kunyhók maradványai is megfigyelhetők voltak.⁷ Kraskovská hivatkozik Gajary (Gajár)-Pustatina Vrablicova-ban és Topolčany-ban (Nagytopolcsány) feltárt hasonló „lakógödrök”-re; előbbi hossza 350, mélysége 110 cm volt.⁸ Pittioni, az általa felsorolt néhány ausztriai késő-vaskori kunyhómaradvány között Roggendorfról említ egy 5×3,97 m alapterületű, 1,10 m mély „gödörlakás”-t.⁹ Mindezek mellett igen tanulságosak még azok a kunyhóalapok is, amelyekről K. Ludikovský ismeretterjesztő sorai útján volt módomban tudomást szerezni. E Morvaországban, Komořany u Vyškova-ban és

^{5a} A kunyhó rekonstrukciós rajzát László Gyulának köszönöm.

⁶ B. Bónis É., i. m. 338–341. 3, 6, 7, 9–12 kép.

⁷ Pič J., *Le Hradisch de Stradonitz en Bohême*. (Leipzig 1906) 6.

⁸ Kraskovská, L., i. m. 109.

⁹ Pittioni, R., i. m. 720.

Tvarcžná u Brnaban kiásott kunyhók lényegüket illetően teljesen megfelelnek az Acsán feltártaknak, olyannyira, hogy a kérdéses cikkben közölt rekonstrukciós rajz ugyanazt a képet tárja elénk, mint amit az Acsán tett megfigyeléseink alapján mi is megalkothattunk.¹⁰

Mindezekből az a végkövetkeztetés vonható le, hogy az acsai késő vaskori telepen e korszak közrendű lakosságának Középeurópában általánosan elterjedt egyik lakóháztípusát ismerhettük meg.¹¹

PATAY PÁL

UNE MAISON DU DEUXIÈME ÂGE DU FER À ACSA

Lors des travaux de terrassement effectués au cours d'une construction routière, on a découvert près de la commune d'Acsa, vers la fin de juin 1956, les vestiges d'un habitat du deuxième âge du Fer et de l'époque arpadienne. Une partie considérable du terrain était déjà bouleversé au départ des fouilles, on n'y pouvait donc pratiquer que des découvertes restreintes.

Le site a permis de mettre au jour des fosses à ordures et des fours, ainsi que des fosses d'habitation de l'époque arpadienne, dont deux (les nos 1 et 16) dataient, d'après les trouvailles, sans aucun doute de 2e âge du Fer (LT C). (Pl. II.) Ces dernières étaient situées au pied d'une colline s'élevant au rebord d'une vallée qui courait du nord au sud. Leur grand axe courait de l'est à l'ouest. La longueur de la fosse n° 1 dépassait les 4—4,5 m, et sa largeur était de 3,8 m. À l'est elle était enfoncée dans le sol dans une profondeur de 110 cm. Les parois de la fosse d'habitation étaient verticales, son fond était horizontal et plan et paraissait être fortement battu.

La maison n° 16 avait 4,9 m environ de longueur et 3,6—3,5 m de largeur et s'enfonçait dans le sol dans une profondeur de 105 et 115 cm. Ses murs étaient verticaux, le fond était horizontal et plan. Le côté ouest fut démoli au cours des travaux de terrassement précédant les fouilles, et l'angle nord-est fut bouleversé par une fosse de l'époque arpadienne. Environ au milieu de chaque petit côté se trouvait un trou de poteau, et un troisième à 1,2 m environ du mur ouest, dans la ligne de l'axe central de la cabane. Le plan du fond de cabane était bouleversé par plusieurs enfoncements, fosses et trous de pieux. Parmi ceux-ci, la surface de l'enfoncement en forme de pétrin, profond de 10—12 cm, se trouvant dans l'angle sud-est, était recouverte d'une couche de

¹⁰ *Ludíkovský, K.*, Sidlište z doby prelomu letopoctů. Věda a život 1958. 529—530.

¹¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb említett szerzők más, a mieinktől eltérő késő-vaskori ház-, ill. kunyhótípusokról, mint pl. földfeletti építményekről, kerek alaprajzúakról, több helyiségből állóakról stb. is tesznek említést.

graphite par endroits épaisse de plusieurs mm. Ce pétrin était percé par deux fosses plus récentes. Nous avons trouvé une tache d'un diamètre de 25 cm, recouverte de graphite, aussi au centre de la cabane.

Il est regrettable que la recherche archéologique hongroise ait négligé le dégagement des habitats du deuxième âge du Fer, nous ignorons par conséquent, la forme des habitations de cette époque. Certes, nous disposons de données authentiques de l'habitat éravisque de Budapest-Gellérthegy, mais celui-ci n'est pas le contemporain des cabanes d'Acsa, aussi leur construction n'est-elle pas la même.

Nous résumerons les conclusions tirées des observations faites au cours des fouilles d'Acsa dans ce qui suit: L'habitat n'était constitué que de quelques maisons et n'était pas fortifié. Les deux maisons plus ou moins dégagées semblent être les restes du même édifice. Nous sommes en mesure de reconstituer la cabane n° 16. Elle a été couverte d'un toit en batière dont l'arête était soutenue par deux colonnes disposées au milieu des petits côtés éventuellement aux environs du milieu encore d'un troisième, tandis que ses bords reposaient le long du grand côté, sur la terre. Sur les petits côtés se seraient dressés les murs s'élevant en triangle. L'entrée a dû être sur le petit côté ouest. Les trous horizontaux observés le long des grands côtés, dans le niveau du fond de la cabane, pourraient être les traces des extrémités fixés dans le mur, des pieux supportant un sorte de plancher. A cette supposition cependant, s'oppose le fait que le pétrin se trouvait dans l'angle sud-est, ainsi qu'une tache au fond de la cabane, qui était recouverte de graphite.

Je ne pense pas faire erreur en concluant que l'enfoncement en forme de pétrin aurait été le dépôt ou le lieu qui servait à préparer la masse nécessaire pour la céramique à graphite, fort caractéristique du deuxième âge du Fer. Il convient de signaler ici que l'ensemble des trouvailles contenait relativement nombreux fragments de la céramique à graphite. (Pl. II. 3, 4, 6, 7, 9.)

On connaît les analogies de la cabane de ci-dessus dans les territoires voisins: Pič mentionne à Stradonice, Kraskovská à Garjay-Pustatina Vrablicova et Topolčany, Pittioni à Roggendorf des cabanes enfoncées en terre, de dimensions grosso modo analogues à celles que nous venons de découvrir à Acsa. Sont fort instructifs les fonds de cabanes dégagés à Komořany u Vyškova dont nous avons pris connaissance grâce à l'article de vulgarisation de K. Ludykovský. Ceux-ci concordaient, en ce qu'ils ont d'essentiel, parfaitement avec les fonds de cabanes dégagés à Acsa, aussi leur reconstitution offre-t-elle la même image.

Tout ceci permet de tirer la conclusion finale que dans l'habitat du deuxième âge du Fer d'Acsa nous avons eu la chance de connaître un type, généralement répandu en Europe Centrale, d'une habitation du peuple roturier de cette époque.

GRUPPIERUNG DER BARBARENMÜNZEN TRANSDANUBIENS

Die ungarische archäologische Forschung sieht sich der wichtigen Aufgabe gegenüber, jene Probleme zu lösen, die sich an Geschichte, wirtschaftliche und soziale Entwicklung der Völker knüpfen, die seit den ältesten Zeiten auf dem Boden Transdanubiens gelebt haben. Dieser Teil Ungarns war — den Zeugnissen der archäologischen Funde zufolge — bereits seit der Steinzeit bewohnt. Da aber nicht stets dasselbe Volk hier sesshaft war, sondern von Zeit zu Zeit neue Völkerwellen die alten ablösten, findet der Forscher in Transdanubien die Hinterlassenschaft verschiedener Völker aus verschiedenen Zeitaltern vor. Die letzte Völkerwelle, die Transdanubien überflutet hätte waren unmittelbar bevor die Römer dieses Gebiet eroberten, verschiedene keltische Stämme. Das war die erste Völkgruppe in diesem Gebiet, die sowohl in inländischer als in ausländischer Beziehung zur Geldwirtschaft übergegangen war.

Hinsichtlich solcher Völker über die zeitgenössische schriftliche Quellen entweder überhaupt nicht oder nur ganz spärlich und lückenhaft vorhanden sind, erweisen sich — neben anderen archäologischen Denkmälern — auch die Münzen dieser Völker als ein ungemein nützliches und wichtiges Quellenmaterial für den Forscher, aus denen auf die wirtschaftlichen und kulturellen Einrichtungen dieser Völker und auf ihre Beziehungen zu den fremden Völkern wichtige Schlussfolgerungen gezogen werden können. Nun besitzen wir bekanntlich kaum Quellen über die Kelten; eben deshalb ist bei der Bearbeitung ihrer Geschichte in Transdanubien auch die Kenntnis ihrer Münzen unentbehrlich.

Pink¹ und Stähelin² suchen den Stammsitz der Kelten in Ostfrankreich und Süddeutschland. In der ersten Hälfte des ersten Jahrtausends v. d. Zw. verliessen die Kelten in grossen Scharen ihre ursprünglichen Wohnsitze³ und zerstreuten sich in alle Windrichtungen. Um 400 v. d. Zw. erreichten sie auch Transdanubien. Die Kelten, die sich hier ansiedelten lösten sich von ihren in der alten Heimat verbliebenen oder nach anderen Gegenden gewanderten keltischen Brüdern nicht gänzlich los, ihre kulturellen und wirtschaftlichen Beziehungen blieben auch weiterhin bestehen⁴. An ihren

¹ Pink, K., Einführung in die keltische Münzkunde mit besonderer Berücksichtigung Österreichs. Arch. Aust. 6 (1950) 2.

² Stähelin, F., Die Schweiz in römischer Zeit. (Basel 1931).

³ Filip, J., Keltové ve střední Evropě. (Praha 1956) 17.; Paulsen, R., Les migrations des tribus celtiques ou gauloises d'après le témoignage des monnaies celtiques. Congr. Int. d. Num. Paris 6—11 Juillet 1953. II. (Paris 1957) 429—432.; Poulik, J., Z hlubin věku. (Praha 1956) 144.; Castelin, K., Keltové na počátku druhého století před n. l. Num. listy 13 (1958) 77.

⁴ Gohl Ö., NK 2 (1903) 30 ff.

neuen Wohnsitzen kamen sie bald auch mit den südlich und südöstlich von ihnen wohnenden, kulturell höher stehenden Völkern in enge Berührung; so im besonderen mit dem makedonischen Reich. Der Handel mit den griechischen Gebieten liess sie bald mit den griechischen Münzen bekannt werden. Die Kelten Transdanubiens lernten vor allem die silbernen Tetradrachmen Philips II. und die Goldstatere Alexanders des Grossen kennen und schätzen. Von da an ward das Geld für sie unentbehrlich nicht nur im ausländischen, sondern auch im inländischen Verkehr. Da auch nach dem Tode von Philipp II. bzw. von Alexander dem Grossen die Prägung des originalen Philipppers nicht aufgegeben sondern bis zur Auflösung des makedonischen Reiches fortgesetzt wurde, konnten sich die in Transdanubien sesshaften Kelten auch weiterhin originelle makedonische Gepräge zur Ergänzung ihres Münzbedarfes beschaffen. Der ungestörte Zufluss an makedonischen Philipppern dauerte an die zwei Jahrhunderte hindurch und es ist nicht zu verwundern, dass sich die Kelten derart an diese Münze gewöhnt hatten, dass sie ihrer nicht mehr entbehren wollten, auch als mit dem Untergang des makedonischen Reiches die Prägung der Philipper abgebrochen war. So waren sie denn bei der Ergänzung ihres Bedarfs an Münzen auf sich selbst angewiesen und sie halfen sich indem sie die bei ihnen so volkstümliche makedonische Münze nachzuahmen begannen. Als der Zufluss an originellen Münzen aufhörte, begann man in jenen Gebieten zuerst Nachahmungen herzustellen, die der Originalquelle am nächsten lagen. Das war das Gebiet des heutigen Jugoslawiens, wo das Volk der Skordisker wohnte. Die frühesten Nachahmungen waren noch sehr treue Kopien des Originals und nur der Stil der Bearbeitungsweise verrät, dass wir nicht mit Originalprägungen zu tun haben. Nachdem also die originalen Philipper nicht mehr geprägt wurden, deckten die Kelten Transdanubiens mit diesen unmittelbaren Nachahmungen ihren Bedarf an Münzen. Sowohl die originalen Philipper als auch diese frühen Nachahmungen können daher in ganz Transdanubien — allerdings in geringer Zahl — gefunden werden. Die Prägung dieser frühen Nachahmungen währte bis 107 v. d. Zw., also bis zum Zeitpunkt, als die Römer die Skordisker unterwarfen. Da nun auch diese Münzquelle endgültig versiegt war, sahen sich die an den Geldumlauf gewöhnten Kelten schliesslich gezwungen, ihren Münzbedarf durch eigene Münzprägung selbst zu decken. Nun waren aber die Kelten — wie es eben bei den primitiven Völkern der Fall ist — jeder Neuerung abhold und hielten an der von altersher gewohnten Form fest, auch als sie sich zur selbständigen Prägung von Münzen entschlossen hatten. So imitierten sie den schon wohlbekannten Münztyp. Selbstverständlich war diese selbständigen Münzprägung nicht mehr einheitlich; jeder Stamm hatte Münzen eigenen Charakters. Das heisst, dass jeder Stamm seinen eigenen, selbständig ausgeprägten Typ besass. Geling uns daher die Barbarengepräge Transdanubiens typologisch voneinander zu trennen, so erhalten wir durch die geographischen Lokalisation der einzelnen Typen auch das Siedlungsgebiet des Keltenstammes, das die betreffende Münzsorte geprägt hat.

Von ungarischer Seite hat sich Ödön Gohl in der Zeitschrift „Numizmatikai Közlöny” viel mit der Gruppierung dieser Gepräge, ihrer territorialen Umgrenzung und Zuschreibung an einen bestimmten Keltenstamm beschäftigt. In Fällen, wo durch zeitgenössische schriftliche Quellen die geographi-

sche Lage eines Stammes mit Sicherheit zu bestimmen ist, lässt sich der Münztyp leicht mit dem betreffenden Stamm in Verbindung bringen. Leider geben aber die uns zur Verfügung stehenden zeitgenössischen schriftlichen Quellen nur ganz wenige und auch dann nicht immer übereinstimmende Angaben die Anordnung der Siedlungsgebiete der keltischen Stämme. Mit den meisten transdanubischen keltischen Münztypen steht es demnach so, dass wir den Typ zwar territorial bestimmen ihn aber mit keinem Volkstamm mit Bestimmtheit in Verbindung bringen können.

Das zweite Problem, dem wir bei diesen Lokaltypen begegnen ist, ihre Zeitbestimmung.⁵ Ganz im allgemeinen darf festgestellt werden, dass die echten lokalen Barbarengeräge erst Ende des 2. Jahrhunderts begonnen haben, doch ist auch dieser anfängliche Zeitpunkt je nach Typen verschieden. Bei der eingehenden Besprechung der Typen werden wir den Prägungsbeginn für jeden einzelnen im besonderen angeben. Zu den einstweilen noch ungeklärten Problemen gestellt sich bei mehreren Typen auch die Frage, wann wohl ihre Prägung eingestellt wurde. Von einigen Stücken wissen wir sicher, dass man mit ihrer Prägung bereits um die Mitte des 1. Jahrhunderts aufgehört hat. Bei anderen ist gelungen, ziemlich genau nachzuweisen⁶, dass der Typ ganz bis zum Ende des Jahrhunderts geprägt wurde.

Was das Material betrifft, aus dem die barbarischen Nachahmungen in Transdanubien geprägt wurden, so sind hier drei Metallarten vertreten. Wir kennen Gold-, Silber- und Bronzegepräge. Der Überblick über die bisher zu Tage gekommenen geschlossenen und Streufunde belehrt uns dass bei der Münzung von Gold in erster Linie die Goldstatere Alexanders des Grossen, bei der von Silber und Bronze die Philipper als Prototyp gedient haben. Bei der ausführlichen Besprechung des Münzmaterials werden wir uns in der Folge zuerst den Goldmünzen widmen und erst nachher auf die übrigen Gepräge zu sprechen kommen, doch werden wir auch dabei eine gewisse geographische Reihenfolge berücksichtigen, indem wir von Norden gegen Süden vorschreiten werden.

Die am nördlichsten wohnenden Kelten die Geld münzten waren die Boier; der einzige Stamm in Transdanubien, der originelle Typen geschaffen hat, einzig auch darin, dass bei ihnen Goldmünzen geprägt wurden. Die ursprüngliche Heimat der Boier war nicht Transdanubien, erst in den 60-er Jahren wanderten sie hier ein aus ihren in Böhmen gelegenen Wohnsitzen. Von unserem Gesichtspunkt ist daher nur die letzte Phase ihrer Münzprägung wichtig. In ihrer alten Heimat bedienten sie sich anfangs einer reinen Goldwährung. Gewisse aussere Gründe, insbesondere der Handelsverkehr veranlasste sie, auch Münzen von kleinerem Wert zu prägen, die den Handel wesentlich erleichterten. Neben Gold nahmen sie deshalb auch die Prägung von kleinen Silbermünzen auf. Wir wollen uns an dieser Stelle nicht näher mit der Goldmünzung der Boier befassen, darüber berichtet die angeführte aufschlussreiche Literatur alles. Wir weisen hier nur auf jene Goldmünzen hin,

⁵ Für die Datierung der einzelnen Münztypen sind zwei Werke von K. Pink am wichtigsten: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. DissPann II. 15. (Bp. 1939) und Einführung... s. Anm. 1.

⁶ So setzte sich die Prägung der zum Regöly-Typ gehörenden Bronzemünzen bis zum Ende des 1. Jhs. v. u. Z. fort: Kerényi A., NK 56—57 (1957—58) 7—9.

die bereits in Transdanubien hergestellt worden sind. Castelin⁷ gliedert die Goldmünzung der Boier in vier grössere, chronologisch aufeinander folgende Zeitabschnitte, wobei er für die Goldstatere 19, und für die kleinen Goldmünzen von Typ der Athena Alkis 9 Unterabteilungen bildet. In die vierte Periode verweist er die letzten vier Unterabteilungen der Statere und die letzten zwei des Typen der Athene Alkis. Die Grundlage seiner Klassifizierung bildeten die Gewichtsverringerungen bei den einzelnen Exemplaren. In die letzte Gruppe reihte er die Exemplare ein, deren Gewicht am kleinsten war und folglich zu den spätesten Geprägen gehören. Diese Statere gehören alle der Gruppe der Regenbogenschüsselchen an. Castelin meint, dass diese jüngsten keltischen Goldmünzen — die Statere und auch die kleineren Goldmünzen von Typ der Athena Alkis bereits ausserhalb Böhmens, im pannonischen, und zwar im heutigen österreichisch-slowakischen Grenzgebiet geprägt worden sind. Mit Hinblick auf die Fundorte betrachtet Gohl⁸ von dieser Gruppe nur diejenigen als ungarländische Gepräge, die die Aufschrift BIATEC tragen. Er meint, dass diese den einzigen Goldmünztyp darstellten, der ausserhalb Böhmens im nordwestlichen Grenzgebiet Pannoniens, oder an der pannonischen Grenze von Noricum entstanden ist. Die Fundorte: Jandorf, Pandorf, (d. h. Komitat Moson) wenigstens scheinen das zu bekräftigen, denn anderswo liegt solches Fundmaterial nicht vor. Pink⁹ meint, dass die Boier diese Goldstücke noch in ihrer alten Heimat gemünzt hätten, jedoch ohne Aufschrift. Der Name BIATEC wäre erst nachträglich aufgeprägt worden, als sich die Boier nach ihrer Wanderung in der neuen Umgebung im Süden niedergelassen haben. Castelin meint dagegen, dass sie nicht nur ausserhalb Böhmens geprägt wurden, sondern zusammen mit den übrigen grossen Silbermünzen des BIATEC-Typs. V. Ondruch¹⁰ geht noch weiter indem er erklärt, dass der Entstehungsort dieser mit der Aufschrift BIATEC versehenen Regenbogenschüsselchen ein keltisches Oppidum gewesen wäre, das einst an der Stelle des heutigen Bratislava lag. Im Gegensatz zu der Meinung Pinks stimmt also die Meinung aller anderen Forscher darin überein, dass diese spätesten Goldmünzen auf pannonischem Boden entstanden sind, genau dort also, wo die Boier in der neuen Umgebung zur Prägung der grossen Silbermünzen übergegangen sind.

Mit den grossen Goldmünzfunden der Boier kommen immer auch eine Menge kleiner Silbermünzen zum Vorschein. Wie schon erwähnt wurde, brauchten die Boier, wohl an ihren alten Wohnsitzen die Goldwährung in Geltung war, zur Erleichterung des Handelsverkehrs unbedingt auch kleine Münzeinheiten. Diesem Zweck dienten die Kleinsilber. Stradonitz und Umgebung sind besonders reich an solchen kleinen Silbermünzen. Die Stradonitzer Kleinsilbermünzen ahmten den Aeduer Typ nach, die Ausführung ist aber etwas roher und das Gewicht kleiner. In dem von ihnen besetzten neuen Gebiet setzten sie die Kleinsilbermünzung ebenfalls fort, hier diente aber bereits der Typ von Tótfalu als Vorbild. In diesem Zusammenhang sind

⁷ Castelin, K., K periodisaci našeho keltského mincovnictví. Num. listy 12 (1957) 44—53.

⁸ Gohl Ö., NK 10(1911) 65—66.

⁹ Pink, K., Die Goldprägung der Ostkelten. WPZ 23 (1936) 35.

¹⁰ Ondruch, V., Keltské mince typu Biatec z Bratislavy. (Bratislava 1958) 41 ff.

zwei Funde zu erwähnen, die viele kleine Silbermünzen enthielten, und das sind die Funde von Réte und Simmering. Auch je eine mit der Inschrift NON-NOS versehene Kleinmünze kam in den Funden vor, die dagegen aus dem Fund von Tótfalu gänzlich fehlt. Beide Funde unterscheiden sich von dem von Tótfalu nur darin, dass bei ihnen das Durchschnittsgewicht der Münzen kleiner ist. Schon die Gewichtsverminderung in sich spricht dafür, dass die Funde von Réte und Simmering in spätere Zeit zu setzen sind, es können aber noch zahlreiche andere Beweise dafür erbracht werden, mit denen wir uns aber erst im Zusammenhang mit dem Fund von Tótfalu näher befassen werden.

Die Münzprägung der Boier, die Böhmen verliessen und sich an der Donau angesiedelt haben, besteht zum grössten Teil aus den grossen Silbermünzen. 14 grosse Funde kennen wir bisher, in denen diese grosse Silberstücke vorkommen. Das Wesentlichste an diesen Geprägen ist, dass sie im Unterschied zu den übrigen barbarischen Silbermünzen des Ostens die Nachahmung der Philipper aufgegeben haben. Als sich die Kelten im neuen Gebiet an der Donau angesiedelt hatten, alsbald die Goldmünzung aufgaben und zur Silberwährung übergingen, schufen sie Gepräge, die nicht nur metrologisch, sondern auch im Typ etwas ganz neues bedeuteten. Diese Münzen nähern sich dem Gewicht nach den hellenistischen griechischen Tetradrachmen und man könnte sie deshalb auch „Boische Tetradrachmen“ nennen. Einige Forscher benennen sie Biatecs, wegen der auf ihnen am häufigsten vorkommenden Aufschrift BIATEC. Castelin sucht für sie eine andere Benennung, da die erwähnte Bezeichnung seiner Meinung nach nur als Name für die eine Gruppe in Betracht kommt. Er meint „Grosse Silbermünzen von Biactectyp wäre eine richtigere Benennung. Gohl nennt sie sehr treffend „Barbarische Siebzehngramm-Münzen“ und diese Benennung scheint auch uns am richtigsten, wenn sich überhaupt eine solche Frage stellt, zumal da sie sich, was Gewicht betrifft, gerade darin von den übrigen Tetradrachmennachahmungen Transdanubiens am entschiedensten unterscheiden, dass sich ihr Gewicht zwischen 17,24 und 16,52 gr. bewegt.

Die grossen Biatec'schen Silbermünzen (T. III. 2—5.) repräsentieren einen ganz selbständigen Typ nicht allein in der transdanubischen barbarischen Münzprägung, sondern in der des Ostens überhaupt. Was die Grosse der Gepräge und die Darstellung ihrer Rückseiten betrifft, ist Pink im Einklang mit Gohls Auseinandersetzungen der Ansicht, dass sich bei der Wahl des Vorbildes unbedingt hispanischer Einfluss geltend gemacht hat. Die als die zeitlich frühesten angesehenen einköpfigen Exemplare tragen auf der Rückseite das Bild eines Ritters, ähnlich den Philippern. Während aber auf den letzteren der Ritter im Schritt reitet, galoppiert er auf diesen genau wie auf den hispanischen Münzen. Jene sind aber Mittelbronzen, deren Gewicht 13,5 gr. beträgt. Das Gewicht des Silbers, welches derselben Grösse entspricht, beträgt ungefähr 17 gr. Man darf aber nicht ausser Acht lassen, dass den Boiern die Tetradrachme von Thasos ebenfalls nicht unbekannt war,¹¹ demnach ist es wahrscheinlich, dass die Wahl von Grösse und Gewicht von den Tetradrachmen von Thasos beeinflusst wurde.

¹¹ So kommen im Fund von Réte auch zwei thasische Tetradrachmen vor.

Bei der Wahl der Darstellungen ist es durchaus nicht ausgeschlossen, dass dabei — abgesehen von erwähnten hispanischen Einfluss — in erster Linie der Einfluss der römischen Münzen ausschlaggebend war (bei den zweiköpfigen Biatecs (T. III. 3.) Honos und Virtus, bei denen der Nonnos-Art (T. III. 4—5.) ein Apollokopf, vom Salus des Iunius Silanos Denars abzuleiten, auf den Münzen mit der Aufschrift „Bussumarus“ (T. III. 6.) ebenfalls ein Apollokopf, usw.). Den römischen Einfluss verraten aber am ehesten die aus lateinischen Buchstaben bestehenden Aufschriften. Mit der Ausnahme eines einzigen Typs befinden sich nämlich auf allen diesen grossen Silberstücken aus lateinischen Buchstaben bestehende Aufschriften: die verschiedene keltische Personennamen. Die Aufschriften verewigen vermutlich die Namen von Stammeshäuptlingen. Im ganzen kennen wir 14 verschiedene Namen. Am häufigsten kommen die Namen Biatec und Nonnos vor, bezw. die retrograde Form des letzteren: SONNON. 1942 in Bratislava ist ein neuer grosser Fund zutagegekommen, in dem ein neuer Biatec-Typ und ein bis dahin gänzlich unbekannter Typ mit der Aufschrift MACCIUS enthalten war.

Während für die Darstellungen der Vorderseiten vor allem die römischen Münzen als Vorbilder gedient haben dürften, weisen die Darstellungen der Rückseiten auf verschiedenste fremde Einflüsse. Es genüge hier ausser dem galoppierenden Reiter nur ganz kurz noch auf Abbildungen hinzuweisen wie: Bär, Löwe, (T. III. 7—8.) Vogel mit Menschenkopf, (T. III. 9.) Löwe mit Menschenkopf (T. III. 10.) Pferd mit trompetenförmigem Maul (auf Münzen ohne Namensaufschrift). (T. III. 11.) Letztere Abbildung ist dem Kleinsilbertyp von Tótfalu entlehnt worden. Die Darstellung des in neuester Zeit bekannt gewordenen MACCIUS-Typs geht noch weiter: die Vorderseite schmückt eine doppelt gewundene Schlange, auf der Rückseite ist ein rechtsblickender Tiger, aus dessen Maul zwei Menschenfüsse hängen. Während bei den anderen Darstellungen die westliche Form durchdringt, kommt bei dieser Variante der skythische Einfluss deutlich zum Ausdruck.

Den aus dem Osten kommenden Einfluss verraten auch die das Feld ausfüllenden einzelnen Motive wie u. a. auf den aufschriftslosen Exemplaren der Kreis oberhalb der Pferdefigur, dem die Forscher sakralen Charakter zuschreiben und mit dem Sonnenkult in Verbindung bringen.

Die grossen Silberstücke des Biatec-Typs sind in grösster Zahl im Gebiet von Bratislava gefunden worden. Aus diesem Grund haben wir auch den Prägeort daselbst zu suchen.¹² Was aber die Prägungszeit dieser Münzen betrifft, so setzt man sie den gegenwärtigen Feststellungen entsprechend in die Jahre zwischen 70 und 44¹³ v. d. Z.

Unmittelbar an die boischen Münzen schliesst sich der Typ von Tótfalu (T. III. 12., IV. 13—19.) an. Zwischen den beiden Gruppen besteht ein enger Zusammenhang insofern, dass gewisse Elemente hauptsächlich mit den kleinen boischen Silbermünzen, den Stücken der Funde von Réte und Simmering identisch sind. Eines kann immerhin als sicher angenommen werden, dass

¹² S. Anm. 10.

¹³ Pink setzt die Prägungszeit dieser Münzen zwischen die Jahre 70 und 58, *Alföldi A.* hat jedoch Bp. Tórt. I. (Bp. 1942) 144 nachgewiesen, dass der Sibyllenkopf auf einer Biatec-Münze den Denar des T. Carisius aus dem Jahre 45 nachahmt, folglich hat diese Münze frühestens im Jahre 44 entstehen können.

nämlich der Fund von Tótfalu unmöglich das Gepräge desselben Volkes sein kann, dem die beiden anderen angehören. Dagegen lässt sich nicht nur das grössere Durchschnittsgewicht der Funde von Tótfalu, sowie das Verbreitungsgebiet des Typs anführen, sondern auch andere Tatsachen. So war z. B. das Originalvorbild des Y-Typs gerade im Gebiet des Typs von Tótfalu beheimatet; ferner zeigen die ähnlichen Simmeringer Kleinmünzen, und zwar sowohl der Perlreihetyp, als auch der Y-Typ, einen degenerierten Charakter. Das bedeutet aber, dass diese einer späteren Entstehungszeit angehören. Man darf auch nicht ausser Acht lassen, dass die grossen Biatec-Silberstücke weder im Fund von Tótfalu noch im Verbreitungsgebiet dieses Typs anwesend sind. Der Fund von Tótfalu besteht aus lauter kleinen Münzen. Neben dem Hauptfund von Tótfalu waren bis vor einiger Zeit nur die im Komitat Esztergom liegenden Gebiete von Szentgyörgymező, Pilismarót und Tata als Fundorte bekannt. In letzter Zeit kamen noch zwei Stücke hinzu, die man in Aquincum (Laktanya utca) gefunden hat¹⁴ (die dem Gepräge Nr. 528 in Pink, Ostkelten, entsprechen).

Hinsichtlich der Darstellungen auf den Vorderseiten unterscheiden wir mehrere Varianten. 1. Kopfdarstellungen (T. IV. 16—17.) 2. Kranzteile (T. III. 12., IV. 13.) Y-Typ (T. IV. 14.) Bei den Kopfdarstellungen sind Einflüsse aus mehreren Richtungen nachweisbar. Am Bild Áldor¹⁵ 25 (Paulsen¹⁶ 1094) ringelt sich das Haar schlangenartig um den Kopf. Diese Art der Haarbehandlung kennt man von den gallischen Münzen mit Apollokopf. Áldor 30 (Paulsen 979—983) erinnert stark an die Vorderseite des Fundes von Nagyhöröcsökpuszta. Áldor 21—23 zeigt einen engen Zusammenhang mit dem norischen Exemplar des Dess.¹⁷ 78. Áldor 16—19. dürfte sich aus dem ersten Typ weiterentwickelt haben. Während nämlich bei der ersten Gruppe der nach rechts gekehrte Kopf so dargestellt ist, dass der Lorbeerkanz nicht auf dem Kopf selbst liegt, sondern hinter demselben in senkrechter Richtung angeordnet ist, und im Verhältnis zum Kopf zu gross erscheint, trennt sich bei der zweiten Gruppe der Kopf bereits ganz vom Kranz los, der vor dem Kopf abgebildet ist. Die Kopfdarstellung auf Paulsen 1100—1103 ist eine treue Wiedergabe des aus 87 v. d. Zw. stammenden römischen Denars des C. Memmius. Wie man sieht, machten sich also bei der Wahl der Vorderseitendarstellungen die verschiedensten, aus Gallien, Noricum, dem mittleren Teil Transdanubiens stammende, ja mitunter sogar rein römische Einflüsse geltend. Der Einfluss bei der Wahl des Vorbildes durch den zentraldanubischen Typ ist lediglich zu verstehen, waren sich die Gebiete ja benachbart; viel schwerer zu begreifen ist hingegen die Übernahme des westlichen Vorbildes, zumal es in Noricum eigentlich keine kleinen Münzen gab und auch der aus Tótfalu stammende Typ bisher im Gebiet Noricums noch nicht gefunden wurde. Pink nimmt an (Ostk. 109), dass die im Burgenland und östlich davon gefundenen norischen Münzen vom Stempelschneider einfach deshalb kopiert wurden, weil sie ihm gefielen, oder weil er möglicherweise

¹⁴ Kaba M., BpR 16 (1955) 281, Abb. 1—2.

¹⁵ Áldor Gy., NK 3 (1904) 55—61.

¹⁶ Paulsen, R., Die Münzprägung der Boier. (Leipzig 1933).

¹⁷ Dessenwffy M., barbár pénzei. (Bp. 1910).

früher einmal in Noricum gearbeitet hat und die Darstellungen noch aus jener Zeit kannte.

Den grössten Teil des Fundes machen die mit Kranzteil geschmückten Exemplare und jene des Y-Typs aus. Bei den ersteren sind vier Reihen Blattgewinde von je einer Punktreihe an beiden Seiten eingefasst, zu denen sich häufig auf der einen oder auch auf beiden Seiten eine Zickzacklinie als Randverzierung gestellt. (T. III. 12.) Diesen Darstellungen können wir keine Beispiele aus anderen Funden an die Seite stellen. Vermutlich haben sich sie aus den Kopfdarstellungen mit grossem Kranz in der Weise entwickelt, dass das alte Bild vereinfacht und der Kopf weggelassen wurde. Den Y-Typ versucht Gohl¹⁸ mit der Annahme zu erklären, dass dieser aus der völligen Entartung der Vorderseite der pannonischen Silbermünzen De la Tour 9807 und Dess. 240 (Typ von Regöly), entstanden sein dürfte. Uns erscheint diese Erklärung übertrieben und gezwungen. Es scheint viel richtiger, den Typ als einen lokalen Typ von Tótfalu anzusehen, der keinen Prototyp besitzt.

Die Darstellungen der Rückseiten sind zum grössten Teil nach links galoppierende Pferde, die in einigen Fällen auch Reiter tragen. Die Mähne des Pferdes besteht in jedem Fall aus einer Punktreihe, manchmal aus zwei solchen Punktreihen. Oberhalb des Pferdes (T. III. 12., IV. 13—19.) können ein Ring mit vier oder mehr Speichen, ein Ring mit einem Punkt in der Mitte, ein Punkt von kleineren Punkten rosettenartig umgeben, ein Halbkreis sich über das Pferd wölbend zwischen zwei Punktreihen, ein liegendes S, Vogel, Reiter, oder garnichts sein. Unter dem Bauch des Pferdes ist entweder garnichts, oder ein Ring, zwei Ringe untereinander, mitunter die Form eines liegenden Achters nachahmend, (Dess. 205), am häufigsten aber sog. Gehänge dargestellt. Gohl¹⁹ betrachtet die Gehänge als Reste der Füsse des Reiters, der vom Pferd weggelassen wurde. Nun wurden aber diese Gehänge mit Vorliebe zu dritt verwendet und Gohl erklärt dies damit, dass der Stempelschneider nicht mehr die Füsse des Reiters darstellen wollte, sondern die Gehänge einzig als dekorative Elemente auffasste, wobei ihre Zahl nicht mehr von Wichtigkeit war.

Hinsichtlich der Herstellung dieser Gruppe ist man allgemein der Ansicht, dass sie um 70 v. u. Z. geprägt wurden. Immerhin bleibt die Frage offen, welchem Volk sie zuzuschreiben sind. Gohl gelangte zu dem Resultat, dass sie von den westlichen Nachbarn der Eravisker geprägt wurden.²⁰ Weder die archäologischen Forschungen noch andere Quellen haben einstweilen ausreichend dazu beigetragen, um die Bewohnerschaft dieses Gebiets im 1. Jahrhundert v. d. Zw. eindeutig identifizieren zu können, somit bleibt die Lösung der Frage die Aufgabe der weiteren Forschung.

Der im Fund von Rákos zutagegekommener Typ (T. IV. 20.) ist in den Gebieten heimische, die unmittelbar an das der Boier grenzen. Er weist einen engen Zusammenhang mit den norischen Geprägten auf. Die Vorderseite

¹⁸ Gohl Ö., NK 12 (1913) 45—46.

¹⁹ a. a. O. 46.

²⁰ Alföldi vertritt die Ansicht (a. a. O. 150.), dass die Präger dieses Typs die Eravisker selbst waren, die vor dem Druck der Boier bereits am Anfang des 1. Jhs. auf die rechte Seite der Donau herüberkamen. Diese Münzen waren ihre erste Prägungen und erst später gingen sie zur Prägung der die römischen Denare völlig nachahmenden Münzen von Eravisker-Typ über.

trägt einen bartlosen Apollokopf nach rechts, mit Kranz aus dreifacher Perlenreihe, und freiwallenden Haaren im Nacken. Es sind grösstenteils Exemplare mit starker Sattelnase.

Gemäss den Rückseiten, sind im Fund drei Varianten vertreten. Auf der ersten Variante, die zahlenmässig vorherrscht, ist ein nach links schreitender Reiter ersichtlich, mit einem unverhältnismässig grossen Kopf, und im Verhältnis zum Kopf kleinen Körper, gänzlich ohne Füsse. Auf seinem stark zurückgeworfenen Kopf trägt der Reiter einen kegelförmigen Helm, den am Scheitel ein von einem Halbkreis eingefasster Punkt als Helmbusch schmückt. Die zweite Variante (Dess. 106) unterscheidet sich von der ersten nur darin, dass der Helm der Reiters von einem sich nach hinten biegenden grossen Helmkamm geschmückt ist. Bei beiden Varianten läuft die unter dem Pferd befindliche punktierte waagrechte Linie an beiden Seiten in einen Halbkreis aus, einem gewundenen Draht ähnlich. Auf der dritten Variante (Dess. 107) ist des Kopf feiner durchgebildet und die ganze Darstellung etwas abgenützter im Vergleich zu den ersten zwei Varianten. (T. IV. 21.) Die Rückseite zeigt auch hier den Reiter nach links reitend mit erhobenem Arm. Hinter dem Reiter ΙΑΙΑ die Buchstabenimitationen, vor der Brust des Pferdes ein > Zeichen, unter dem erhobenen Vorderfuss ein mit kleinen Strahlen dicht besetzter Kreis, unter dem Bauch des Pferdes ein $\wedge$. Alldies erinnert also noch an die Philipper.

Dieser Typ ist bereits grundverschieden von den Geprägten der Boier, weicht von diesen scharf ab und zeigt eher mit den norischen Geprägten eine Verwandtschaft, hauptsächlich was die Darstellungen der Vorderseiten betrifft. Bezüglich der Rückseiten repräsentiert er hingegen einen gänzlich selbständigen Typ. Streufunde des Typs sind auch aus entfernteren Gegenden bekannt, aber mit Nádasd als Fundmittelpunkt. Da der Typ nur mit denen aus Noricum eine Verwandtschaft verrät, müssen wir ihn den norischen Kelten zuschreiben. Seine Prägungszeit setzt Pink in die Jahre um 90.

Mit dem Typ von Rákös völlig identisch nur viel roher in der Ausführung ist der sog. Velemer Typ. (T. IV. 22.) Der älteste Fund kam in Velem zum Vorschein, daher der Name, Velem ist einer der Orte in Transdanubien, wo ausser dem lokalen Typ auch aus anderen Gegenden stammende Stücke reichlich vorkommen. Man fand dort boisches Gold, norisches Geld und sogar Münzen, die in Gebieten südlich der Drau heimisch waren. Das sind aber nur einzelne Stücke. Gänzlich unabhängig von diesen ist der Lokaltyp, der bloss eine rohere Ausführung des Ráköser Typs darstellt. Auch da finden wir den bartlosen Kopf mit Kranz aus ebenfalls drei Punktreihen bestehend, doch sind die Haarlocken im Nacken in stilisierender Weise nur mehr durch ornamentale Linien angedeutet. Die Rückseite gibt Ross und Reiter sehr stilisiert wieder. Der Kopf des Pferdes ist entweder trompetenförmig oder in Dreiecksform gebildet. Im Zusammenhang mit dem Fund von Ostffyasszonyfa²¹ habe ich mich mit den Varianten innerhalb des Typs näher befasst.

Auf Grund der bisherigen Funde ist das Komitat Vas das Verbreitungsgebiet dieses Typs, vielleicht gerade mit Velem als Mittelpunkt, zumal da uns in diesem Gebiet einstweilen nur Velem als industrieller Mittelpunkt

²¹ Kerényi A., NK 52—53 (1953—54) 1 f.

aus der Keltenzeit bekannt ist. Die zum Typ gehörenden umgeprägten Exemplare zeugen ebenfalls dafür. Man kennt nämlich aus den Funden mehrere Stücke, die ursprünglich einem anderen Typ angehört haben. Diese aus dem Ausland stammenden fremden Stücke wurden zum Teil eingeschmolzen und gaben ein Rohmaterial für die eigenen Münzprägung ab; es kam aber mitunter auch vor, dass man auf der alten Typ ganz einfach den eigenen aufschlug. Die als Streufunde zum Vorschein gekommenen Exemplare, unter ihnen Vertreter der fremden Typen, die gewisslich durch den Handel in das entfernte Gebiet gebracht wurden, sind Stücke, die zufällig verloren gegangen sind und so vor der Einschmelzung bewahrt blieben.

Die Stücke des Velem-Typs sind im Stil minderwertiger, als die des Fundes von Rákos, somit ist auch ihre Entstehungszeit zweifellos in spätere Jahre zu verlegen. Die Entstehung des Velemer Typs wird von Pink in die Zeit um 70 gesetzt.

Was aber die Frage betrifft, welchem Stamm unser Typ zuzuweisen ist, so war schon Gohl zu keinem anderen Endresultat gekommen als zu der Feststellung, dass einstweilen nichts Bestimmtes gesagt werden könnte. Vergleichen wir indessen die Typen von Velem mit den Geprägten Noricums, so gelangen wir zur Überzeugung, dass ein viel engerer Zusammenhang zwischen diesen zwei Typen und jenen von Noricum besteht, als dass ganz einfach nur von einer gegenseitigen Beeinflussung die Rede sein könnte. Bei den Keltenstämmen hatte sozusagen jede kleine Volksgemeinschaft ihre eigene Münze, und ich halte es keinesfalls für unmöglich, dass das durch diese zwei Münztypen repräsentierte Volk nur ein Teil der Taurisker gewesen sein dürfte, deren Macht sich über ganz Noricum und auch über das Burgenland erstreckte.

Unseren Weg in der Richtung gegen Süden fortsetzend kommen wir zum Typ der im Fund von Zichyútfalu (Komitat Fejér) zum Vorschein gekommen ist, dem sogenannten Triskeles-Typ. (T. IV. 23.) Hinsichtlich der bisher besprochenen Typen sehen wir, dass bei ihrer Ausbildung entweder das benachbarte Noricum als Vorbild galt oder der über Gallien bis nach Transdanubien ausstrahlende römische Einfluss sich geltend gemacht hat. Dagegen zeigt der Typ von Zichyútfalu den ungestörten Einfluss der Philipper. Die Vorderseite trägt den Zeuskopf, die Rückseite ein Reiterbildnis (Dess. 329—379). Anhand der Augenbildung des Zeuskopfes der Vorderseite kann der Typ in drei grössere Gruppen geteilt werden, je nach dem das Auge durch einen kleinen Punkt und eine ihn umgebende Bogenlinie angedeutet ist, ob bloss ein fast senkrechter kleiner Strich das Auge andeutet oder ob das Auge überhaupt nicht dargestellt und die Stelle unter den starken Augenbrauen leer ist. Der Reiter der Rückseite hat keine Füße, nur der Oberkörper ist abgebildet; der Kopf hat die Form eines umgekehrten Fragezeichens mit einem Punkt in der Mitte, der das Auge andeuten soll, oft aber auch fehlt. Die eine Hand des Reiters hängt hinter seinem Rücken herab, die andere hält er vorn hoch, wie bei den Philippern. An Stelle der ursprünglichen Schrift ist oben, $\square\square$, im Feld vor dem Pferd und nach rechts kehrt $<$, zwischen den Vorderfüssen des Pferdes $\square$, und unter dem Bauch desselben Triskeles.

In 1958 kam wieder ein grösserer Fund im Gebiet von Intercisa zu Tage. Der grösste Teil besteht aus Stöcken des Typs von Zichyútfalu, doch sind

auch Varianten enthalten, die bei Pink Ostkelten 457 (Dess. 236) und 408 (Dess. 292) beschriebenen Varianten entsprechen. Der Fund ist noch nicht veröffentlicht. Er enthält etwa 300 Stücke.

Auch der nächste Typ stammt aus dem Komitat Fejér. Sein Hauptfund kam in Nagyhörscökpuszta zum Vorschein, in der Umgebung von Káloz. (T. IV. 24—25.) Pink nennt ihnen den Zopfreiter-Typ nach dem eigenartigen Helmkamm des Reiters der Rückseite. Er meint, dieser wäre das Spiegelbild des vorerwähnten Typs, allerdings in sehr grober Ausführung. Auch hier trägt die Vorderseite den Zeuskopf mit dreireihigem Kranz. Indessen ist hier das Gesicht auf eine Weise zusammengedrückt, das es keine Stirn hat, Nase und Augenhöhlen ein Viereck bilden, darin die Augen durch Ovale bloss angedeutet sind. Auf der Rückseite vor dem Pferd > ebenfalls liegend, jedoch linksgekehrt, zwischen den Vorderbeinen des Pferdes □, unter dem Bauch die Triskeles. Der Kopf des Reiters hat wieder die Form eines Fragezeichens, den Kopf ziert der zopfähnliche Helmkamm.

Als Beweis für die Verwandtschaft des Typs mit dem von Zichyújfalu kann die Tatsache dienen, dass auch in diesem Fund ausser dem eben beschriebenen Typ die Variante Dess. 1187 in drei Exemplaren vorkam, welche auch im Fund von Intercisa enthalten war.

Das Hauptfundgebiet liegt im südlichen Teil des Komitats Fejér, dagegen stammen die beiden anderen Funde, die den gleichen Typ enthalten, bereits aus dem Komitat Tolna. Den einen fand man in der nördlich von Ó-Dombóvár gelegenen Mászlonypuszta, den anderen in der Umgebung der Gemeinde Agárd (Komitat Tolna). Dieser Typ ist aus gutem, reinem Silber geprägt worden, die Münzen sind von scharfer, bestimmter Zeichnung. Die Prägungszeit setzt Pink in die 90-er Jahre.

Die bei Mászlonypuszta und Agárd zutagegekommenen Funde des Typs von Nagyhörscök greifen bereits weit in das durch den folgenden Typ charakterisierte Gebiet hinüber, da beide aus der südlichen Gegend des Komitats Tolna stammen. Für diese Gegend ist aber bereits der Typ von Kaposvölgy bezeichnend. (T. IV. 26.) Gohl hat diesen Typ so genannt, da seine Gepräge im Tal des Kapos-Flusses, in den Komitaten Somogy und Tolna heimisch sind. Die hauptsächlichsten Fundgebiete sind die Gemeinden Regöly und Szalacska im Komitat Tolna, beide bereits wohlbekannte Gebiete in der prähistorischen Forschung. Bei dem ersteren sind zwar keine näheren Fundumstände angegeben und man stösst auf Anmerkungen wie: „Gestrüpp unter den Regölyer Wall“, „Regölyer Torf“, „Komitat Tolna, Belsziget“ oder einfach „Komitat Tolna“. Die Zahl der Münzen dieses Typs beläuft sich auf mehrere Hundert und der grösste Teil von ihnen befindet sich im Ungarischen Nationalmuseum und im Museum von Szekszárd, es gibt indessen kaum eine Privatsammlung in Ungarn, in der dieser Typ nicht mit einigen Stücken vertreten wäre, falls die Sammlung überhaupt Barbarenmünzen enthält.

Diese Münzgruppe ist eine der interessantesten in der Barbarenmünzung Transdanubiens. Sie stellt jenen Münztyp dar, der — einzig in seiner Art in Transdanubien — mit Silberwährung beginnt und schliesslich gänzlich zur Bronzewährung übergeht.

Auch der Regölyer-Typ gehört zu den Philipperimitationen. Die Vorderseite trägt den Zeuskopf, die Rückseite das Reiterbildnis. Charakteristisch

für die Darstellungsart sind auf der Vorderseite das sich an den Kopf in getrennten Strähnen und wellig nach hinten schmiegende Haar und der Bart in dem rechtsgekehrten Gesicht, auf der Rückseite der nach links gewendete Reiter mit offenen Armen und einem, in grossem Bogen über den Kopf nach rückwärts verlaufenden Helmkamm, ferner der stilisierte Pferdekopf, der dreifache Ring am Hals des Pferdes, unter dem Schwanz die Kugel, an den Beinen über den rundlichen Hufen nach rückwärts gebogenen Klauen, vor der Brust des Pferdes ein Halbmond und unter dem Bauch ein, dem liegenden Achter ähnliches Zeichen. Die Münzen wurden in zwei Grössen geprägt einen Teil von ihnen machen die den Tetradrachmen entsprechenden grösseren Exemplare mit einem Durchschnittsgewicht von 12,5 gr. aus, den anderen Teil bilden die Kleinmünzen.

Ursprünglich wurde auch diese Münzgruppe unter Beachtung der allgemeinen Übung aus Silber hergestellt. Mit der Zeit wurde das Rohmaterial immer schlechter, bis man schliesslich die Münzen aus reinen Bronze prägte. Der Umstand, dass man zuerst Silber verwendete und erst nach allmählicher Verschlechterung die Verwendung von Bronze üblich wurde, kann als Beweis dafür dienen, dass der Typ lange Zeit hindurch in Umlauf war. Aus chronologischen Gründen sind im Zusammenhang mit diesem Typ die Bronzeprägungen von ausserordentlicher Wichtigkeit. Zum Teil sind diese Bronzemünzen so schlecht, dass Gohl zu der Schlussfolgerung kam, dass sie wenigstens zum Teil durch Guss hergestellt wurden, zumal ein ansehnlicher Teil stark oxydiert, förmlich verbrannt ist, Blähungen, und somit ganz rohe Oberflächen aufweist. Das alles ist aber nur eine Folge dessen, dass der Fund in feuchtem, torfhaltigem Boden gelegen ist.

Wir wissen, dass Bronzemünzen auch bei anderen barbarischen Münzgruppen vereinzelt auftraten, im Zusammenhang mit der Barbarenprägung der osteuropäischen Gebiete kennen wir aber nur zwei geographische Gebiete, wo die Münzung von Bronze allgemein üblich war. Das eine Gegend ist eben das Verbreitungsgebiet des Regölyer Typs, das andere liegt im Kreis der siebenbürgischen Sciphati. In Zusammenhang mit den Regölyer Münzen fragt man sich natürlich, warum wohl diese Völkergruppe entgegen dem allgemeinen Brauch sich von der Silberwährung losgesagt hatte und zur Bronzewährung übergegangen war? Um die Frage vollauf zu verstehen bedarf es der Erwähnung einer anderen Münzgruppe, welche im Raum zwischen der Drau und der Save, in der Umgebung von Eszék ihre Heimat hätte. Typologisch zwar ohne jeden Zusammenhang mit dem Typ von Regöly, zeigen sich in der Entwicklung der Eszéker Gruppe gar manche Analogien zu der Entwicklung des vorliegenden Typs. Auch in diesem Fall sehen wir zuerst aus Silber geprägte gute Münzen im Lauf einer allmählichen Verschlechterung sich in Bronzeprägungen um wandeln. Im Süden hat der Regölyer Typ diese Gruppe zum allernächsten Nachbar, folglich musste die Entwicklung des Eszéker Typs unbedingt auch auf die des Typs von Regöly eingewirkt haben.

Unter den im Gebiet der Münzstätte von Szalacska²² gefundenen 8 Barbarenmünzen gehört das dort beschriebene Exemplar Nr. 8 zu denen, die wir aus dem Fund bei Gyurgyevác bereits gut kennen. Dieser Typ ist im

²² Gohl Ö., NK 6 (1907) 47 ff.

Südwesten der Regölyer Münzgruppe heimisch. Seine Entwicklung zeigt gleichfalls Analogien zu der des Typs von Regöly. Aus diesen Beispielen wird es klar, dass im Gebiet zwischen Drau und Save und dem unmittelbar angrenzenden Gebiet des Regölyer Typs die Entwicklung identisch verlief. Ebenfalls zum Regölyer Typ gehörend ist der etwa 900 Stücke in sich schliessende Fund von Dunaszekcső, der aus lauter kleinen Bronzemünzen besteht. Typologisch schliesst sich nämlich dieser Fund, was die Darstellungen sowohl der Vorderseiten als auch der Rückseiten betrifft, ganz eng den Regölyer Münzen an nur sind die viel dekadenter als erstere. Das bedeutet, sie wurden später als die Regölyer Bronzemünzen geprägt.

Man sieht also, welch grosse Entwicklung sich im Typ von Kaposvölgy vollzogen hatte. Der Entwicklungsverlauf in sich selbst kann bereits als Beweis für die lange Umlaufszeit der Münzen dienen. Die Tatsache, dass sie vorerst aus Silber hergestellt wurden und die völlig aus Bronze geprägten Münzen erst als das Ergebnis einer späteren Entwicklung anzusehen sind, gibt an sich nur eine relative Zeitbestimmung. Die Aufstellung einer absoluten Chronologie wird durch die archäologischen Forschungen erleichtert. Die archäologischen Forschungen erwiesen, dass in den ältesten Schichten des Burgwalles von Regöly Material der Hallstattzeit vorhanden ist, danach folgt ein grosser Hiatus und dann kommen nur mehr aus der späten La Tène-Schicht, und zwar aus La Tène D stammend, archäologische Funde zum Vorschein. Nun beginnt aber La Tène D ungefähr um 80 v. d. Zw. und unsere Regölyer Münzen sind mit dieser La Tène D-Schicht gleichen Alters. Daraus folgt, dass auch der Prägungsbeginn dieses Typs unmöglich in einem früheren Zeitpunkt stattgefunden haben kann. Da die Gruppe zuerst durch Silbergepräge vertreten war, darf man die letzten Prägungen, die Bronzen, auch im besten Fall nur in die ganz letzten Jahre des 1. Jahrhundert v. d. Zw. ansetzen.

Es sei noch eine Münzgruppe in Zusammenhang mit den Barbarenmünzen Transdanubiens behandelt. Ich bespreche sie absichtlich zuletzt, entgegen meinem zu Beginn dieser Arbeit gegebenem Versprechen, eine bestimmte geographische Reihenfolge einzuhalten. Es handelt sich über die Münzprägung der Eravisker. Von Tacitus erfahren wir, dass die Sprache der Osi und der Eravisker dieselbe war. An einer anderen Stelle sagt Tacitus, die Sprache der Cotini wäre keltisch, die der Osi aber pannonisch gewesen. Folglich war auch die Sprache der Eravisker pannonisch, hatten sie doch mit den Osi die Sprache gemein; sie waren demnach ein illyrisches Volk. Der Stammsitz der Eravisker war auf dem Gellértberg, auf der dem Lágymányos zu gereichteten Lehne. Die archäologischen Ausgrabungen zeigten, dass die Besiedlung des Gellértberges durch die Eravisker im Lauf des 1. Jahrhunderts v. d. Zw. begonnen hat. Wenn aber die Stammesresidenz nicht älter ist, kann auch der ganze Stamm nicht früher in diese Gegend gekommen sein. Die Forschungen haben erwiesen, dass die Eravisker bereits in den 80-er oder 70-er Jahren hier erschienen. Diese Feststellung wird auch von ihrer Münzprägung bestätigt. In der Geschichte der barbarischen Münzprägung Transdanubiens sind sie das Volk, das sich nicht die Münzen der Griechen, sondern die der römischen Republik als Muster zu ihrer eigenen Münzprägung nahm.

Der wichtigste Fund des Eraviskermünztyps ist der von Lágymányos,

von Gohl ausführlich beschrieben.²³ Es sei an dieser Stelle nur auf die daraus zu ziehenden Schlussfolgerungen hingewiesen. In dem aus rund 500 Stücken bestehenden Fund sind die römischen republikanischen und Augustäischen Denare mit 123 Stücken vertreten, die übrigen sind Nachahmungen republikanischer Denare. Die Nachahmungen beginnen um 60 v. d. Zw. und ihre Prägung dauerte etwa 10—15 Jahre hindurch. Die Vorbilder der Nachahmungen sind nämlich alle älter als 60 und stammen beinahe ausnahmslos aus den Jahren zwischen 80 und 70, sind also gerade jene Typen, die zwischen 70 und 60 am bekanntesten waren. Es ist nicht unmöglich, dass die Eravisker nach einer kaum anderthalb Jahrzehnte währenden Prägeübung die weitere Münzprägung aus dem Grund aufgaben, weil sie von den Dakern eine Niederlage erlitten haben, möglich ist aber auch, dass die seit der Jahrhundertmitte reichlich nach Transdanubien einströmenden römischen Denare die Münzprägung der Eravisker, die bei der primitiven Einrichtung ohnehin sehr mühevoll war, überflüssig machten. Wie es der Fund bezeugt, strömte zwischen 60 und 40 der römische Denar tatsächlich in grossen Mengen diesem Gebiet zu und erst um 40 hört dieser Zufluss der römischen Münzen plötzlich auf. Erst 31 begann römisches Geld mit den Legionsdenaren des Antonius von neuem dem Gebiet zuzuströmen. Danach stellte sich abermals eine Pause ein und nur die zwischen 20 und 15 geprägten Denare kommen wieder in grossen Mengen vor. Als Rom 15 Noricum und zugleich das westliche Randgebiet des späteren Pannoniens eroberte, scheint sich der Verkehr zwischen dem Reich und unserem Gebiet wieder lebhafter gestaltet zu haben. Der Fund dürfte im Jahr 9. v. d. Zw. in die Erde gekommen sein, dass in ihm vertretene letzte Denargepräge ist in den Jahren 11—9 aus der Münzstätte gekommen. Die Verbergung des Fundes kann man mit dem Erscheinen der römischen Legion im Aquincumer Gebiet erklären, sie konnte aber auch durch den Einbruch der Daker in 10 v. d. Zw., von dem die Legionen selbst schwer betroffen wurden, verursacht worden sein.

Ausser dem Fund von Lágymányos sind noch mehrere andere, ähnlichen Inhalts, bekannt. Solche sind: der Fund von Bia, im ganzen 600 St., darin 80 St. Eraviskisch, die übrigen Münzen der Republik, einige des Augustus und Tiberius, eine einzige des Caligula; ein zweiter, kleinerer Fund von Bia, ebenfalls gemischter Zusammensetzung, und der sogenannte Fund von Trsztenna, bestehend aus rund 100, mit Rötermünzen gemischten Barbarengeprägten. Auch aus anderen Stätten kennen wir Eraviskermünzen als Einzelfunde, wie die von Desdam, Batina, Batta, Süttö und andere, im Nationalmuseum bewahrte Exemplare unbekannter Fundstätten. Das Umlaufsgebiet dieser Gruppe ist also Budapest und die nächste Umgebung, ihre Prägungszeit fällt in die Jahre 60—50 v. d. Zw. Laut Aussage des Fundes von Bia ist sie zwischen 37 und 41 n. u. Z aus dem Umlauf verschwunden.

ANDRÁS KERÉNYI

²³ Ders., NK 1 (1902) 17—45.

A LANGOBÁRD—OBIUS BETÖRÉS I. SZ. 166/167-BEN

A Kálozon (Fejér m.) előkerült két germán lovassír feldolgozása¹ új fényt vetett a markomann—szarmata háború kezdetén Pannóniába betört langobárdok és obiusok hadjáratára. A két sír egyikében langobárd, másikban felvidéki quád, vagy dák harcos feküdt, a II. század közepére jellemző mellékletekkel. Tanulmánya összefoglalásában már Bóna István utalt arra,² hogy e leletek alapján nem tartható fenn többé a korábbi kutatásnak az az általánosan elfogadott nézete, hogy az Arrabona és Brigetio között betört ellenséget a római védelem azonnal feltartóztatta és visszavetette volna a Duna túlsó partjára.³ A kálozi lelet alapján azonban nemcsak ez a nyilvánvaló következtetés vonható le, de az egész hadjárat lefolyását, a rá vonatkozó forrásokat és az összecsapással kapcsolatba hozható — a máshol feltételezett helyszín miatt eddig figyelembe nem vett — adatokat újra át kell vizsgálnunk s a kálozi leletből kiindulva a hadjárat menetét újra meg kell rajzolni.

A langobárd—obius betörést és annak felszámolását Dio Cassius,⁴ egyetlen forrásunk, a következőképpen írja le (13. ábra).

ὅτι Λαγχιοβάρδων καὶ Ὀβίων ἐξαχισχιλίων τὸν Ἰστρὸν περαιωθέντων τῶν περὶ Βίνδικα ἱππέων ἐξελασάντων καὶ τῶν ἀμφὶ Κάνδιδον πεζῶν ἐπιφθασάντων, εἰς παντελῇ φυγῇ οἱ βάρβαροι ἐτράποντο, ἐφ' οἷς οὕτω πραχθεῖσιν ἐν δέει καταστάντες ἐκ πρώτης ἐπιχειρήσεως οἱ βάρβαροι, πρέσβεις παρὰ Ἰάλλιον Βάσσον τὴν Παννονίαν διέποντα στέλλουσι, Βαλλομαρίον τε τὸν βασιλέα Μαρχομάνων καὶ ἐτέρους δέκα, κατ' ἔθνος ἐπιλεξάμενοι ἓνα.

13. ábra

A későbbi kutatás a támadás helyének és az összeütközés lefolyásának meghatározásában Dio mellett E. Ritterling felismerésére támaszkodott: „*Der hier genannte Bvndix ist der Reiterpräfekt M. Macrinus Avitus Catonius Vindex*

¹ Bóna I., Acta Arch. Hung. 6 (1955) 71.

² Uo. 77.

³ Alföldi A., Bp. Tört. (Bp. 1942) 192.

⁴ Dio Cassius 71, 3, 1a

(CIL VI 1449), *welcher die ala (I Ulpia) contariorum <x> (Standlager Arrabona) und die ala (III Augusta) Thracum (Standlager Adiauum) entweder gleichzeitig oder hintereinander befehligte.*⁵ Alföldi A. így foglalta össze a történeti eseményeket:⁶ „Ez a hirtelen rajtaütés a Vág völgyén keresztül jöhetett, de hamar meg is torpant, miután valahol Komárom táján áttört a déli partra: mindössze 6000 főnyi csapat volt ez, melyet a Szőnynél álló legio a Győr helyén és Füzitőnél állomásozott lovascsapatokkal már az első megütközés alkalmával felmorzszolt.”⁷ A határmenti germán törzsek magatartásával, a békekötésben való részvételükkel kapcsolatban számos nézet alakult ki. W. Zwikker a következőket írta: „*Im Anfang geht die grösste Stosskraft vom Zentrum Germaniens aus. Die Rolle der Grenzvölker besteht darin, dass sie die Scharen durchlassen und ihnen helfen.*”⁸ Alföldi A. figyelmen kívül hagyva Dio világos utalását a germán népek közös vállalkozására, így ír: „Nem mondja meg szűkszavú híradásunk, hogy hogyan s mért engedhették át a quádok saját területükön ezeket az idegen jövevényeket — talán nem volt otthon férfinépük.”⁹

A kálozi quád, vagy dák harcos sírja ezzel szemben nyilvánvalóvá teszi, hogy a határmenti népek magatartása egészen más volt: nemcsak átengedték az „idegen jövevényeket” és támogatták őket az átkelésben, de maguk is részt vettek Pannónia megrohanásában. Valószínűnek kell azonban tartanunk Dio Cassius alapján, hogy a támadók nagyobb részét langobárdok és obiusok alkothatták.

Ami a betörés helyét, irányát és a megsemmisítő csatát illeti, legfontosabb forrásunknak a kálozi leletet kell tekintenünk. Dio Cassius szövege alapján semmi esetre sem gondolhatunk arra, hogy a germánok több helyen törtek volna át s özönlöttek volna el a provinciát. Egyetlen hadjáratról van szó, amely az előkerült lelet alapján Kálozig (vagy még délebbre) jutott. A hirtelenül átkelő germán szövetségesek tehát aligha Arrabona és Brigetio között léptek Pannónia földjére, mert ahhoz, hogy Kálozt elérjék, kelet-délkelet felé haladva feltétlenül a legio I adiutrixba és az északi front segédcsapataiba ütköztek volna (úgy, ahogy azt eddig elképzelték) s az összecsapásnak már ott meg kellett volna történnie. Átkelőhelyük nem képzelhető el másutt, csak Brigetiotól keletre. A partmenti auxiliák a hozzájuk viszonyítva jelentős tömegű germán sereget nem tudták feltartóztatni, az akadálytalanul nyomulhatott dél felé: nyilván a Brigetio—Sopianae főútvonalon¹⁰ Florianán, majd Gorsiumon át jutottak el Kálozig, amely a Gorsiumot Sopianaeval összekötő, a Sárvíz, majd a Kapos nyugati oldalán haladó út mellett feküdt.¹¹ Gorsiumot

⁵ Ritterling, E., Die Statthalter der pannonischen Provinzen. AEM 20 (1897) 30.

⁶ Alföldi A., i. m. 192.

⁷ Hasonló értelemben legutóbb Weber, W., CAH 11 (Cambridge 1954) 351.

⁸ Zwikker, W., Studien zur Markussäule (Amsterdam 1941) 87.

⁹ Alföldi A., i. m. 192.

¹⁰ Graf A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. (Bp. 1936) DissPann I. 5. 121. Graf Florianat Bicskével azonosította, ez azonban valószínűtlen. Az eddig előkerült leletek sem utalnak nagyobb településre, de alig érthető, hogy Brigetio és Gorsium között ekkora kitérőt tett volna az út, csak azért, hogy Bicskét érintse. Jelentősszámú kömleke, bennszülött lelete és nagy későrómai temetője alapján talán Csákvárt azonosíthatjuk Florianával. (Így Finály G., Arch. Ért. 23 [1903] 171.; Kuzsinszky B., Arch. Ért. 23 [1903] 221).

¹¹ Radnóti A., PBME (1939/40) 37.

— ha Intercisához hasonlóan¹² nem a 169—171 közötti szarmata rohamok valamelyike — talán a langobárd—obius sereg döntötte romba.¹³

Az a körülmény, hogy a szövetséges germánok megsemmisítése nem Arrabona—Azaum között, hanem Káloz vidékén, azaz Pannonia Inferior területén ment végbe, más megvilágításba helyezi a küzdelem lefolyása után nem sokkal,¹⁴ 167. május 5-én kiadott katonai diploma¹⁵ értelmezését. A diploma különleges jelentőségét az a sajátsága adja, hogy bár az egész provincia területéről közöl veteranus-elbocsátást, felsorolásából öt segédcsoport hiányzik. Csalog J. és Alföldi A., majd Radnóti A. és Barkóczi L. a már fenyegető katonai helyzettel okolták azt a tényt, hogy az intercisai helyőrség nem szerepel a diplomán.¹⁶ Mivel Intercisától északra is, délre is szereltek le veteranusokat, e feltevés Intercisa és Vetus Salina körzetét fenyegető barbár megmozdulást sejtetne, ilyenről azonban nincsen tudomásunk. Bár 167 második felében az elsőnél nagyobb, súlyosabb germán betörés sújtotta a provinciát,¹⁷ valószínűnek tarthatjuk, hogy május 5. körül viszonylagos nyugalom lehetett, különben aligha került volna sor a leszerelésre. Az emissiot ebben a válságos időszakban két okkal is magyarázhatjuk: a parthus háború megindulása óta, amikor a legio II adiutrix távozásával erősen meggyöngült az alsó-pannóniai limes, a barbárok fokozódó nyugtalansága miatt veteranus-elbocsátás nem történhetett. 167. május 5. tájára azonban a legio valószínűleg ismét elfoglalta helyét Aquincumban. Ez a magyarázat azonban önmagában nem ad feleletet arra, miért nem szerelték le öt auxilia kiöregedett katonáit. Az emissiot nem sokkal megelőző langobárd—obius betörés és a kivívott győzelem miatt nem annyira arra gondolnánk, hogy az öt segédcsoportban büntetésből, vagy más okból tartották vissza a veteranusokat, mint inkább arra, hogy a többi ala és cohors a küzdelemben való részvétel jutalmául szerelhette le azokat, akiknek katonaidejük letelt.¹⁸ Jutalmazásra annál is inkább gondolhatunk, mert M. Macrinus Vindex, a lovassereg parancsnoka, a germánok szétveréséért nemcsak kitüntetést kapott, de rendkívül gyors előléptetést is.¹⁹

¹² Barkóczi L., Intercisa I. AH 33 (Bp. 1954) 37.

¹³ B. Thomas E., Acta Arch. Hung. 6 (1955) 146. A markomann háború a 2. táci villát is elpusztította. (1954. évi publikálatlan ásatás.)

¹⁴ A betörés általánosan elfogadott időpontja 166 vége és 167 eleje közé tehető. Alföldi A., i. m. 192, 224. j. Ld. még a 70. lapon.

¹⁵ CIL XVI 123.

¹⁶ Csalog J.—Alföldi A., Arch. Ért. 1943, 107.; Radnóti A.—Barkóczi L., Arch. Ért. 78 (1951) 102, 354. j. Csalog J. és Alföldi A. feltételezték, hogy a kihagyott csapatok a háború miatt távol voltak. Nagy T. (Arch. Ért. 81 [1954] 112.) cáfolta az idézett korábbi felfogást, a 167-ben állított mérföldkövekre való hivatkozással. A mérföldkövek állításával összefüggő útépités valóban a langobárd-obius támadás után, abban a viszonylagosan nyugodtabb időszakban történhetett, amikor az elbocsátóokmány is kiadásra került.

¹⁷ Alföldi A., i. m. 193.

¹⁸ Reidinger, W., Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian. (Bonn 1956) 85.

¹⁹ Ld. a 9. lapon.

A diploma alapján a következő csapatokból történt elbocsátás:²⁰

Campona	(1) ala I Thrac(um) veter(ana)
Matrica	(2) ala I Britan(nica) <x> c. R.
Vetus Salina	—
Intercisa	—
Annamatia	(1) cohors I Thr(acum) Germ(anica) c. R.
Lussonium	(2) cohors I Alpin(orum) ped(itata)
Alta Ripa	—
Alisca ad Latus	(3) cohors I Noricor(um)
Ad Statuas	(4) cohors III Lusit(anorum)
Lugio	(5) cohors II Astur(um) et Callaec(orum)
Altinum	(6) cohors VII Breucor(um)
Ad Militare	(7) cohors I Lusit(anorum)
Ad Novas?	(8) cohors II Aug(usta) Thrac(um)
Teutoburgium	(9) cohors I Montan(orum)
Malata	—
Rittium	(3) ala I Aug(usta) Itur(aeorum)
Burgenae	(10) cohors I Aug(usta) Thrac(um) c. R.

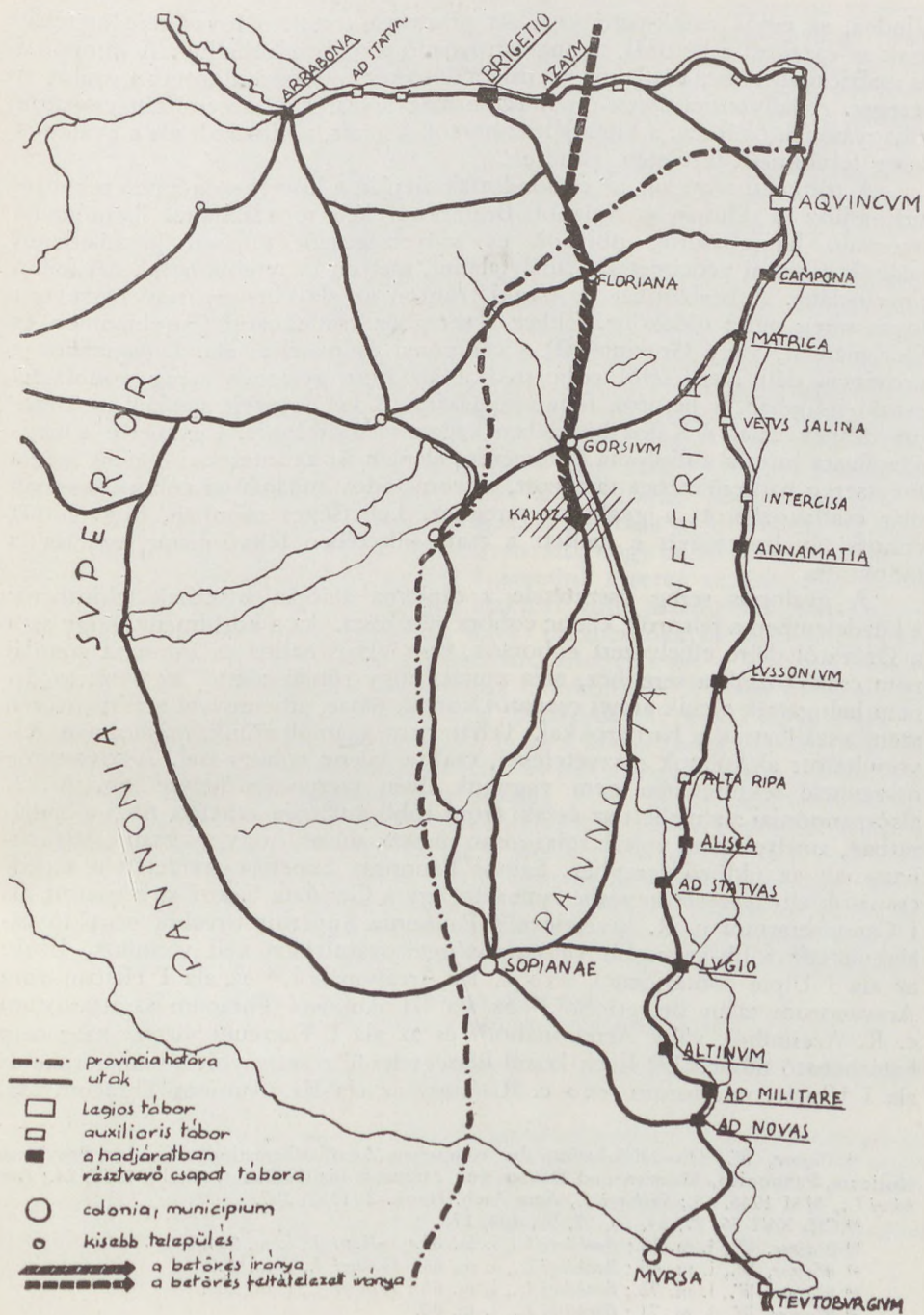
A diploma Pannonia Inferior egész területéről közöl, a regölyi diplomákhoz hasonlóan a csapatok elhelyezési sorrendjében²¹ elbocsátásokat. Hiányzik a cohors III Batavorum, a cohors I Alpinorum equitata, az ala I Brittonum c. R., az ala I praetoria c. R. és a cohors I Campanorum voluntariorum c. R. A felsorolt és kihagyott csapatok topográfiai helyzete két megállapítást tesz lehetővé: Teutoburgium és Malata veteranusait nem szerelték le, ez a körülmény éles választóvonalat húz a Drávától északra és délre elhelyezett csapatok között. Aligha lehet reálisan arra gondolni, hogy a provincia legkeletibb szögletében állomásozó ala I Augusta Ituraeorumot és a cohors I Augusta Thracum c. R.-ot a germánok visszaverésére mozgósították volna. Ha ezekből is harci cselekmények jutalmazásaképpen bocsátották el a veteranusokat, csak arra gondolhatunk, hogy ezek a 167 elején folyó daciai betörés feltartóztatásában tüntethették ki magukat.²² A langobárd—obius betöréssel kapcsolatban a 167. évi diplomában felsorolt csapatok közül csak a Drávától északra állomásozók jöhettek számításba. A másik megállapítás: a Káloz vonalától északra eső limes-szakaszról csak a két ala-ban történt elbocsátás, ugyanakkor Vetus Salina és Intercisa cohorsai nem szereltek le. Káloztól délre megfordítva történt: a diplomán valamennyi cohors szerepel (a Drávaig), az Alta Ripában (vagy Bölcskén?²³) álló ala I Brittonum c. R. azonban kimaradt. Amikor ezeknek a kihagyásoknak magyarázatát keressük, lehetetlen a kihagyás módját összefüggésbe nem hozni Dio Cassius adatával: római részről egy lovas és egy gyalogos hadsereg vonult fel a germánok ellen. Káloz földrajzi fekvését, a római utak vonalát tekintve nem képzelhetünk el más lehetőséget, mint egy északról dél felé és egy délről észak felé mozgó sereget, amelyek a germánokat két „tűz” közé szorítva semmisítették meg. A lovas sereg parancsnoka, M. Macrinus

²⁰ A csapatok elhelyezését, a táborok megnevezését Radnóti A.—Barkóczi L., i. m. 96. alapján adtuk. Zmajevac és Bánostor helyett azonban Graf A. i. m. azonosításait, AD NOVAS-t (i. m. 112.), illetve MALATA-t (i. m. 114.) használjuk.

²¹ Radnóti A.—Barkóczi L., i. m. 98.

²² Ld. erre vonatkozóan Alföldi A., i. m. 192.

²³ Radnóti A.—Barkóczi L., i. m. 90.

14. ábra

Vindex, az egyik észak-pannóniai ala praefectura volt: a lovas sereget tehát csak az északról a betörők nyomában haladó seregben láthatjuk. A camponai és matricai ala ehhez csatlakozott, míg a felsorolt cohorsok alkották a gyalogos sereget. A helyzetnek ilyen értelmezése magyarázatot ad az említett csapatok kihagyásának okára is: a kimaradt cohorsok a lovas, a kimaradt ala a gyalogos sereg felvonulási területén feküdtek.

A történeti tényeket az elmondottak alapján a következőképpen rekonstruálhatjuk: a Dunán át valahol Brigetiotól keletre váratlanul Pannóniába nyomuló langobárdok, obiusok és szövetségeseik teljesen készületlenül találták a római védelmet s akadálytalanul, mélyen benyomulhattak dél felé a provinciába. A barbárokat az északi fronton az ala-kból gyorsan összevont lovas sereg vette üldözőbe. Ehhez a sereghez csatlakozott (Aquincumon és Florianán át, vagy Gorsiumnál) a camponai és matricai ala. Ugyanakkor a provincia déli része felől cohorsokból alakított gyalogos sereg vonult fel északi irányban, a betörők feltartóztatására. A két lovassír alapján az összejutkozásnak valahol Káloz közelében kellett megtörténnie. Ugyanerre a megállapításra jutunk a diploma értelmezése alapján is: az intercisai cohors még a lovassereg hadterületéhez tartozott, a szomszédos annamatiai cohors azonban már csatlakozhatott a gyalogos sereghez. Lehetséges azonban, hogy a két cohors távolmaradását e mellett a csata közelében fekvő határ lezárása is indokolta.

A gyalogos sereg összetétele a diploma alapján adottnak tekinthető: a küzdelemben a felsorolt kilenc cohors vett részt. Az a körülmény, hogy sem a Drávától délre elhelyezett cohorsok, sem Vetus Salina és Intercisa auxiliái nem csatlakoztak a sereghez, arra mutat, hogy római részről az összecsapást nem halogatták s csak annyi csapatot vontak össze, amennyivel eredményesen szembeszállhattak a barbárokkal. Tehát nem számolhatunk máshonnan felvonultatott alakulatok részvételével, csak a kilenc cohors-szal. A lovassereg összetétele tekintetében nem vagyunk ilyen szerencsés helyzetben. A két alsó-pannóniai ala mellett az északi front több auxiliája vehetett részt a hadjáratban, amelyek nem voltak túlságosan messze ahhoz, hogy gyorsan csatlakozhassanak az üldöző sereghez. Sajnos Pannonia Superior területén a segédc csapatok elhelyezését kevésbé ismerjük, így a Gerulata táborába beosztott ala I Cannanefatium c. R. kivételével²⁴ Pannonia Superior további négy lovasalakulatát²⁵ több-kevesebb valószínűséggel számításba kell vennünk. Ezek: az ala I Ulpia contariorum <x> c. R. Arrabonából,²⁶ az ala I Hispanorum Aravacorum talán Brigetioból,²⁷ az ala III Augusta Thracum sagittariorum c. R. Azaumból, vagy Arrabonából²⁸ és az ala I Thracum victrix meg nem határozható táborból.²⁹ Ezek közül kétségtelenül részese volt a hadjáratnak az ala I Ulpia contariorum <x> c. R. (vagy az ala III. Augusta Thracum sag.

²⁴ Wagner, W., Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. (Berlin 1938) 24.; Barkóczi L., MM 1946. 65.; Szilágyi J., Acta Arch. Hung. 2 (1952) 207.

²⁵ CIL XVI 76, 77, 84, 96, 97, 99, 104, 178.

²⁶ Wagner, W., i. m. 30.; Barkóczi L., i. m. 65.; Szilágyi J., i. m. 204.

²⁷ Wagner, W., i. m. 45.; Barkóczi L., i. m. 66.; Szilágyi J., i. m. 202.

²⁸ Wagner, W., i. m. 73.; Barkóczi L., i. m. 66.; Szilágyi J., i. m. 200.

²⁹ Wagner, W., i. m. 71.; Barkóczi L., i. m. 66.

c. R.), amely a lovassereg parancsnokának, M. Macrinus Vindexnek vezetése alatt állott. A barbárokat északról követő lovassereg, ha mind a négy felső-pannóniai ala részt is vett benne, aránylag kicsi volt: számuk nem haladta meg a 2500 főt s a Gorsiumnál (vagy Florianánál) hozzájuk csatlakozó alsó-pannóniai lovasokkal együtt sem voltak négyezernél többen. Ezek a számok valószínűvé teszik, hogy a germánokat üldöző lovassereg önmagában véve nem volt elég erős a langobárdok és obiusok megtámadására: összecsapásra csak akkor került sor, amikor a dél felé nyomuló barbárok szembe kerültek a gyalogos sereggel. Ennek létszámát (valamennyi cohors 500-as volt) 4500 főnél többre nem becsülhetjük.

A két római hadsereg parancsnokai közül M. Macrinus Avitus Catonius Vindex pályafutását sírköve³⁰ alapján kimerítően ismerjük. A szabályszerű lovagrendű tiszti fokozatok³¹ során került a germán háború kitörése táján³² Britanniából Pannóniába, ahol *praef(ectus) alae III (Augustae Thrac(um) sag. c. R.), praef(ectus) alae (I Ulpiae) contar(iorum) <x> c. R.* volt. A két ala parancsnokságát a tudományos irodalom sokféleképpen magyarázta: egyszerre vezényelte-e őket M. Macrinus Vindex³³ vagy egymás után³⁴ s melyiknek élén állt a hadjárat idején, ha egymás után kapta meg őket?³⁵ Ha pályafutásának következő állomását, *p[ro]curator prov(inciae) Daciae Malv(ensis)* már a germánok fölött aratott győzelemért kapta, akkor csak az arrabonai ala *praefectusa* lehetett a hadjárat idején. De nyilvánvaló, hogy ennek az *ezres* létszámú lovascsapatnak a parancsnokában kell keresnünk a sereg vezérét. (Az ala III Augusta Thracum sag. c. R. ötszáz as alakulat volt, *praefectusa* nem lehetett rangidős az arrabonai, sem a matricai ala-k parancsnokaival szemben.) A két ala együttes vezénylését abban a formában, ahogyan azt a korábbi kutatás (így Alföldi A. is) feltételezte, nem tartjuk indokoltnak. A *cursus honorum* nem utal erre,³⁶ de Arrabona és Azaum sem fekszenek oly közel egymáshoz (és köztük helyezkedett el a legiostábor is!), hogy a közös parancsnokság magától értetődő lenne. Az együttes vezénylés feltevésének elfogadására mégis megvan a lehetőség, az ala III Augusta Thracum sag. c. R. II. századi történetének revíziója alapján. W. Wagner az ala táborhelyét a II. század első felében Arrabonában állapította meg,³⁷ ahol az ala I Ulpia contariorum <x> c. R.-mal együtt állt őrt. 149/150-ben részt vett a maurus felkelés leverésében, innen hazatérve kapta meg az azaumi tábornok. Itteni emlékei³⁸ kivétel nélkül a III. századból valók. Az a valószínű feltevés, hogy M. Macrinus Vindex 166/167-ben egyszerre vezényelte az ala III Thracumot és az ala I Ulpia contariorumot,

³⁰ CIL VI 1449; Dessau 1107; Fluss, PW 14 (1930) 163.

³¹ *Praef(ectus) coh(ortis) VI Gall(orum), trib(unus) mil(itum) leg(ionis) VI victr(icis).*

³² Fluss, i. m. 164.

³³ Ritterling, E., i. m. 30.; Stein, A., PW 3 (1899) 1851.; Ritterling, E., PW 12 (1925) 1397.; Fluss, i. m. 164.; Wagner, W., i. m. 31.; Alföldi A., i. m. 192.

³⁴ Zwiicker, W., i. m. 86.

³⁵ A nagy irodalom ellenére nem alakult ki egyöntetű vélemény. A határozatlanságra jellemző Fluss megállapítása (i. m. 164.), aki szerint M. Macrinus Vindex előbb az arrabonai, azután az azaumi ala-t vezette. Ez ellentmond a sírkőn levő *cursus honorum* sorrendjének, de természetesen önmagában véve is képtelenség. Ld. erre vonatkozóan a következő sorokat.

³⁶ A két ala-t ugyanis ugyanúgy sorolja fel egymást követően, mint a többi, nyilván egymás után elért tisztséget. Sőt a *praefectus* másodszori kitételének inkább elválasztó jellege lehet.

³⁷ Wagner, W., i. m. 73.

³⁸ Felsorolásukat ld. uo.

nyilvánvalóvá teszi, hogy a trákokból sorozott ala nem került 150-ben Azaumba, sőt 166/167-ben is Arrabonában volt.³⁹ Azaumba csak a markomann háborúk után, vagy még később, a II. század végén kerülhetett.⁴⁰ M. Macrinus Vindexben tehát a két arrabonai ala praefectusát láthatjuk, aki beosztása, az alá rendelt csapatok létszáma alapján természetszerűleg kapta meg a betört germánokat üldöző lovassereg parancsnokságát. Győzelmének korabeli értékelését rendkívüli karrierén keresztül mérhetjük le. A lovagrendű tisztek számára elérhető *dona militaria: hastae purae II et vexillae II, corona muralis et vallaris* mellett⁴¹ valószínűleg már 167/168-ban megkapta Dacia Malvensis procuratorságát⁴² majd *curator civitatis Ariminensis*, consul suffectus,⁴³ Moesia Superior,⁴⁴ Moesia Inferior legatus,⁴⁵ végül *aug(ur) p(opuli) R(omani) Quiritium*. Pályafutása kivételességét legjobban életkora szemlélteti: 180—182 táján, amikor meghalt,⁴⁶ 42 éves volt. Halálának időpontja lehetetlenné teszi, hogy Alföldi András megállapítása szerint⁴⁷ M. Macrinus Vindex praefectus praetorioval azonosítsuk, aki 171 táján elesett a markomannok elleni harcokban. Az utóbbi apja,⁴⁸ vagy inkább bátyja lehetett.⁴⁹

A dél felől támadó gyalogos sereg parancsnokáról Dio Cassius idézett adatán kívül semmit nem tudunk.⁵⁰ Ritterling, a csata színhelyét Brigetio táján keresve, a legio I adiutrix legatusát látta benne,⁵¹ ez azonban a továbbiakban nem tartható fenn: Candidus kétségtelenül a hadjáratban részt vevő cohor-

³⁹ Felismerte ezt már Barkóczi L. is (Brigetio, [Bp. 1944] DissPann II. 22. 26.), aki a langobárd-obius betörés idején az Arrabona melletti Ad Statuas (Vaspuszta) táborában említi az ala-t.

⁴⁰ Az ala II. század végi, III. századi történetével más helyen részletesebben kívánok foglalkozni.

⁴¹ Zwicker, W., i. m. 86.: Figyelemre méltó azonban a sírfelirat szövege a *dona militaria* eredetére vonatkozóan: *in bell(o) Germ(anico) ab imp(eratore) M. Aur(elio) Antonino Aug(usto)*, azaz a kitüntetést csak Marcus Aureliustól kapta. Megvan tehát a lehetősége, hogy 169-ben, mint Dacia Malvensis procurator jutott ehhez az elismeréshez.

⁴² Stein, A., Die Reichsbeamten von Dazien. (Bp. 1944) DissPann I. 12. 87.

⁴³ Ismeretlen évben, 169 körül.

⁴⁴ Stein, A., Die Legaten von Moesien. (Bp. 1940) DissPann I. 11. 48. Hivatali idejét 170 tájára teszi.

⁴⁵ Uo. 79. A 170 utáni években. Azt hisszük, hogy A. Stein indokolatlanul sűríti össze M. Macrinus Vindex pályafutását, korai halálára való tekintettel. Ha elfogadjuk Fluss megállapítását (ld. a 46. jegyzetet), akkor a 180—182 körüli években halt meg. Mivel moesiai legatioi után már csak augur p. R. Quiritium volt, helytelennek tartjuk e két helytartóságát a 170-es évek elejére zsúfolni. Valószínűnek tarthatjuk, hogy M. Macrinus Vindex mindkét Moesiában megelőzte P. Helvius Pertinaxot, a későbbi császárt, aki Moesia Superiort 176—177 táján (uo. 49.), Moesia Inferiort 177—179 között kormányozta (uo. 80.). Az utóbbi provinciában előde M. Valerius Bradua lehetett (uo. 79.), aki 172-ben állított itt feliratot. M. Macrinus Vindex hivatali idejét tehát kb. 175—177 évekre tennénk. Moesia Superiort ezt megelőzőleg, 173—175 között igazgathatta.

⁴⁶ Fluss, i. m. 165. A langobárd-obius támadás idején Fluss számítása szerint 25 éves lehetett.

⁴⁷ Alföldi A., i. m. 194. A langobárdok és obiusok ellen győztes Vindex vázolt pályafutása semmi esetre sem szorítható öt évbe (167—171), a részletes *cursus honorum* sem emlékezik meg a *praefectus praetorio* magas tiszttségéről. Eldöntötnnek tekintjük a korábbi kutatás megállapítását, amely a 171. évi szerencsétlen hadjárat vezérében egy másik Macrinus Vindexet lát, aki feltehetően Dacia Porolissensis 158. évi procuratorával azonosíthatunk. (Így Stein, A., Die Reichsbeamten... 36.).

⁴⁸ Stein, A., PW 3 (1899) 1851.

⁴⁹ Stein, A., i. m. DissPann I. 12. 87.

⁵⁰ Stein, A., PIR¹ 2 (1936) 92., 384. sz.

⁵¹ Ritterling, E., PW 12 (1925) 1397.

sok egyikének praefectura lehetett. Ha nem vesztette életét a következő évek harcaiban, feltehetően M. Macrinus Vindexhez hasonló megbecsülés övezte s jelentős pályafutás juthatott osztályrészül.⁵² Ritterling feltételezen a traianusi—antoninusi időkben számottevő szerepet betöltő Julius Candidusok⁵³ egyik tagját látta benne,⁵⁴ ez azonban nem igazolható. A II. század második felében és végén mindössze két kiemelkedő pályát befutó Candidust ismerünk, az azonosítást egyikükkel vagy másikkal ma még az adatok hiánya nem teszi lehetővé. Tib. Claudius Candidusra, Septimius Severus kitűnő hadvezérére a Pescennius Niger elleni hadjáratban⁵⁵ és Clodius Albinus híveinek leverőjére⁵⁶ kora miatt nem gondolhatunk. Pályája elejéről van egy évhez köthető adatunk: *praepositus copiarum expeditionis Germanicae secundae* — ez 178/179-ben történt. Ezt megelőzőleg a szokásos lovagrendi katonai fokozatok: a cohors II. c. R. praefectura, a legio II Augusta tribunus milituma. Nem sok a valószínűsége annak, hogy az utóbbi két beosztásban 12 évet töltött volna s így részese lehetett volna a langobárd—obius hadjáratnak.⁵⁷ Hasonló következtetésre jutunk consulságának időpontja alapján is. 196/197-ben, ha a consulatust a maga idejében nyerte el, 42—46 éves lehetett. Ez a kor megfelel a 178/179. évi megbízatásnak, 166/167-ben azonban legfeljebb 14—16 éves lehetett. Bár nem ellenkezett a szokással, hogy ilyen korú lovagi-, vagy senatori-rendű ifjú megkapja a legelső tiszti rangfokozatot,⁵⁸ kizárt, hogy ilyen súlyos hadjárat vezetését ruházták volna rá.

Korát tekintetbe véve több lehetősége van annak, hogy a gyalogos sereg vezérét L. Vespronius Candidusban lássuk. *Cursus honorum*át meglehetősen hiányosan ismerjük: 175/176-ban *legatus Augusti pro praetore* Numidiában, 176-ban consul suffectus, 183/184-ben Dacia consularis helytartója, 191/192-ben *proconsul provinciae Africae*.⁵⁹ 193-ban részt vett abban a küldöttségben, amelyet Didius Julianus az Itáliába törő hadsereghez küldött, hogy elpártolásra bírja. A pannóniai alakulatok azonban daciai helytartósága óta *invisus ob durum et sordidum imperium*⁶⁰ — csaknem megölték.⁶¹ Lehet, hogy Didius Julianus mint a pannóniai csapatok diadalmas hadjáratának volt vezérét küldte követségbe, — a fogadtatás azonban ezt legalább is kétségesse teszi. A kérdés megoldását, amíg L. Vespronius Candidus pályájának korai szakaszára nem sikerül fényt deríteni, függőben kell hagynunk.⁶²

A Káloz környéki hadjárat történeti képéhez még egy vonást kell hozzá-

⁵² Ha nem volt alacsony származású (centurioból lett *praefectus cohortis*), pályája kezdetén levő fiatallembert kell látnunk benne.

⁵³ Groag, E., PW 10 (1919) 538, 162—166. sz.

⁵⁴ Ritterling, E., PW 12 (1925) 1397.

⁵⁵ Stein, A., PIR² 2 (1936) 187, 823. sz.

⁵⁶ Fitz J., Arch. Ért. 85 (1958) 168., 195. j. A 197. évi hadjáratra újabb fényt vetnek az Ausztriában előkerült éremleletek: Görlich, W., Der Münzfund von Villach. Carinthia I 147 (1957) 140.; Probst, G., Der Münzfund von Kristendorf. Carinthia I 147 (1957) 156.

⁵⁷ A cohors megnevezése sem ad közelebbi utalást arra, hogy valamelyik alsó-pannóniai segédcsapatot láthatnánk benne.

⁵⁸ Schneider, K., PW 44 (1954) 1281.

⁵⁹ Hanslik, R., PW II: 16 (1958) 1716.; Stein, A., i. m. DissPann I 12. 51.

⁶⁰ Vita Did. Jul. 5, 5. 6.

⁶¹ Dio Cassius 73, 17, 1.

⁶² Consulatusának ideje (176) mintegy 5—7 évvel tehető M. Macrinus Vindexé után (169—171?). Ezt a köztük levő korkülönbség indokolhatja.

tennünk: a küzdelemben római részről csak hevenyészve összeszedett segédc csapatok vettek részt. Ennek csak részben adja magyarázatát a stratégiai helyzet: a gyors germán előtörés következtében a legio I adiutrix szinte azonnal a támadók mögé került s ezután nem is volt lehetősége az eredményes üldözésre. Szembetűnő azonban, hogy az aquincumi legio sem próbált elébe vágni a támadóknak: Gorsium két napi járóföld Aquincumtól,⁶³ valószínű tehát, hogy előbb érhetett volna ide, mint a Vértesen átkelő langobárdok és obiusok. E távolmaradásnak egyetlen oka volt: a legio II adiutrix 166/167 telén, a támadás időpontjában még nem érkezett vissza a parthus hadjáratból állomáshelyére.⁶⁴ Aquincumban a legio IV Flavia vexillatioja tartózkodott,⁶⁵ ez pedig nyilvánvalóan kisebb erőt jelentett, mint a cohorsokból összevont gyalogos sereg, egymagában tehát nem szállhatott szembe a germánokkal. Mindezek nyilvánvalóvá teszik, milyen nehéz próbatétel elé állította Pannónia védelmét a nem is túlságosan nagyszámú barbárt mozgósító langobárd—obius vállalkozás.

A langobárd—obius betörés időpontját a kálozi lelet alapján nem kell módosítanunk. Valószínű, hogy Marcus Aureliusnak 166 végén vagy 167 elején a senatusban mondott beszédével tehetjük egy időre, amikor a császár szükségesnek tartotta, hogy Lucius Verus-szal a frontra menjen a veszélyeztetett provinciák védelmére és a germánok megfékezésére.⁶⁶ A 167. május 5-én kiadott diploma⁶⁷ már a béke és a nyugalom helyreállításának a bizonyítéka, éppen úgy, mint azok az útjavítások, amelyek ez idő táján Vetus Salina környékén és Sirmium körzetében folytak.⁶⁸ A diploma kibocsátása és az útjavítások nem vonatkoztathatók el a legio II adiutrix hazaérkezésétől, amelyet eszerint a langobárd—obius támadás és május 5. időhatárai közé szoríthatunk.⁶⁹

FITZ JENŐ

⁶³ Graf A., i. m. 120.

⁶⁴ Ritterling, E., PW 12 (1925) 1301.: a hazatérés időpontját 167-re teszi.; Zwickler, W., i. m. 38.; Weber, W., i. m. 350.

⁶⁵ Ritterling, E., i. m. 1545.

⁶⁶ Zwickler, W., i. m. 99.

⁶⁷ CIL XVI 123.

⁶⁸ CIL III 10615, 10632, 10638.

⁶⁹ A kézirat lezárása után jelent meg a 163-ban kiadott brigetioi diploma publikálása (Barkóczi L., Acta. Arch. Hung. 9 [1958] 413 skk.), amely tisztázta Pannonia Superior segédcapatainak elhelyezését. E szerint az ala I Thracum victrix Carnuntum környékén állomásozott, tehát a hadjáratban nem vehetett részt. Az ala III Augusta Thracum sag. 150 előtt Ad Statuasban (Vaspuszta) volt, véleményünk szerint 163-ban és 166-167-ben is itt tartózkodott. M. Macrinus Vindex az arrabonai ala-t *quarta militia*-ként kapta meg, tehát valószínűtlen, hogy a két segédc csapatot egyszerre vezényelte volna.

DER EINBRUCH DER LANGOBARDEN UND
OBIER IN 166/167 U. Z.

Die Bearbeitung¹ der in Káloz (Komitat Fehér) erschlossenen zwei germanischen Reitergräber beleuchtet von einer völlig neuen Seite her den Kriegszug der zu Beginn des Markomannenkrieges nach Pannonien einbrechenden Langobarden und Obier. Die Geschichtsforschung stützte sich bisher einerseits auf den Bericht des Dio Cassius⁴ (siehe Abb. 13), anderseits auf die Erkenntnis von E. Ritterling, daß der bei Dio erwähnte Vindex mit dem in der Inschrift CIL VI 1449 vorkommenden M. Marcinius Avitus Catonius Vindex identisch ist, der im ersten Abschnitt seiner Laufbahn Präfekt der ala I Ulpia contariorum < x > (in Arrabona) und der ala III Augusta Thracum (in Adiavum) war⁵ (den vollständigen Text s. auf S. 61—62. angeführt). A. Alföldi faßte die geschichtlichen Ereignisse folgendermaßen zusammen: „Dieser plötzliche Überfall dürfte über das Tal der Waag herangestürzt sein, hielt aber auch alsbald inne, nachdem sie irgendwo in der Gegend von Komárom auf das südliche Ufer übergesetzt hatte: es war im ganzen eine Schar von 6000 Mann, die von der bei Brigetio (Szöny) stehenden Legion und den aus Arrabona (Győr) und Azaum (Füzitő) herbeigeeilten Reitertruppen gleich beim ersten Zusammenstoß zermürbt wurde.“⁶⁻⁷ Die Forscher vertraten verschiedene Meinungen hinsichtlich dem Verhalten den an der Grenze wohnenden Völker. Nach Zwickler ließen die Grenzvölker die Angreifer durch ihr Gebiet ziehen und leisteten ihnen sogar Hilfe⁸. A. Alföldi versucht den freien Durchzug mit der Abwesenheit der männlichen Bevölkerung zu erklären⁹.

Das Grab des quadischen oder dakischen Kriegers in Káloz läßt dagegen gar keinen Zweifel mehr darüber zu, wie sich die Grenzvölker in Wirklichkeit verhielten: sie gewährten den Eindringlingen nicht nur freien Durchzug durch ihr Land, sondern nahmen selber aktiv teil an der Bestürmung Pannoniens.

Was die Einbruchsstelle, die Richtung des Ansturms und endlich die vernichtende Schlacht betrifft, so haben wir zur Klärung dieser Fragen den Fund von Káloz als Ausgangspunkt zu nehmen. Die plötzlich über den Donaustrom setzenden germanischen Verbündeten dürften den Boden Pannoniens östlich von Brigetio und kaum zwischen Arrabona und Brigetio betreten haben, im letzteren Fall hätte sich ihnen nämlich die legio I adiutrix in den Weg stellen können. Die am Ufer verteilten Auxilien vermochten die Germanenschar nicht aufzuhalten, die also der Hauptverkehrsline (Brigetio-Sopianae)¹⁰ entlang unbehindert über Floriana und Gorsium bis nach Káloz, das an der nach Sopianae führenden Straße lag, vordringen konnte¹¹.

Die Verlegung des Schauplatzes der Schlacht nach Pannonia Inferior gibt dem am 5. Mai 167 — also nicht lange nach dem feindlichen Einbruch — erlassenen Militärdiplom¹⁵ einen ganz neuen Sinn. Das Diplom verkündet Entlassungen von Veteranen und zwar aus dem gesamten Gebiet der Provinz; es sind indessen fünf Hilfstruppen in der Aufzählung ausgelassen. Es ist keineswegs unwahrscheinlich, daß die stattgefundene emissio als eine Belohnung gerade für jene Truppen bestimmt war, die am Sieg über die Langobarden teilhätten¹⁸. (Vergl. Tafel auf S. 64.)

Die Garnisonen der südlich der Drau liegenden Lager (Teutoburgium—Burganae) konnten in Anbetracht der großen Entfernung diesen Feldzug nicht mitmachen. Die Auxilien von Rittium und Burganae sind vermutlich beim Zurückwerfen des dakischen Angriffs verwendet worden.²² Andererseits sehen wir wieder, daß nördlich der Linie bei Káloz nur in den alae Abrüstungen vorgenommen wurden, keine fanden aber in den Kohorten von Vetus Salina und Intercisa statt. Südlich der Linie Káloz gerade das Gegenteil der Fall: das Diplom zählt alle Kohorten auf, während die ala von Alta Ripa in der Aufzählung fehlt. Aus dem Bericht des Dio Cassius wissen wir, daß in diesem Feldzug auf römischer Seite eine *Reiter* und eine *Fußarmee* teilgenommen haben. In Anbetracht der geographischen Lage von Káloz können wir nur annehmen, daß ein Heer vom Norden nach Süden und ein anderes vom Süden nach Norden zog. Der Befehlshaber des berittenen Heeres, M. Macrinus Vindex war der Anführer einer ala Nordpannoniens, folglich konnte die Reiterei nur das vom Norden heranziehende Heer gewesen sein. Die im Diplom nicht erwähnten Kohorten befanden sich somit im Aufmarschgebiet der Reiterei, während die im Diplom fehlenden Reiterabteilungen im Aufmarschgebiet der Fußtruppen stationierten.

Die geschichtlichen Tatsachen können wir somit etwa folgendermaßen rekonstruieren: die über der Donau, östlich von Brigetio unerwartet in Pannonien einfallenden Langobarden und Obier dürften unbehindert in südlicher Richtung gegen Sopianae vorgedrungen sein. Ein aus den Reiterabteilungen an der nördlichen Front schnell zusammengezogenes berittenes Heer nahm die Verfolgung der Barbaren auf; diesem berittenen Heer schloßen sich auch die Reiterabteilungen von Campona und Matrica an. Gleichzeitig zog eine aus Kohorten gebildete Fußarmee aus dem südlichen Teil der Provinz in nördliche Richtung. Der Zusammenprall muß laut den Zeugnissen der beiden Reitergräber und des Diploms irgendwo in der Nähe von Káloz stattgefunden haben.

Die Zusammensetzung des Fußheeres kann durch das Diplom als gegeben betrachtet werden: alle hier angeführten neuen Kohorten nahmen am Feldzug teil. In der Reiterarmee dürften neben den erwähnten zwei alae aus Unterpannonien auch noch mehrere Hilfstruppen an der nördlichen Front anwesend gewesen sein (ala I Ulpia contariorum < x > C. R; (Arrabona), ala I Hispanorum Aravacorum (Brigetio?), ala III Augusta Thracum sag. (Azaum?) und ala I Thracum victrix. Die Stärke der Reiterarmee betrug auch samt den Formationen Unterpannoniens nicht über 4000 Mann, während das Fußvolk (jede cohors bestand aus 500 Mann) auf höchstens 4500 geschätzt werden kann.

Von den zwei Befehlshabern der beiden römischen Heere haben wir über die Laufbahn des M. Macrinus Avitus dank seinem Grabstein³⁰ ausführliche Kenntnis. Dagegen ist in der wissenschaftlichen Literatur die Frage offen geblieben, welche der oberpannonischen alae zum Zeitpunkt des Langobardenangriffs von ihm befehligt wurde, und ob etwa nicht gar beide unter seinem Kommando gestanden sind³³⁻³⁵? Die Revision der Geschichte der ala III Augusta Thracum im 2. Jahrhundert entscheidet unseres Erachtens diese Frage. Wagner meint, daß die Ala nur bis 149/150, als sie zur Unterdrückung des Maurenaufstandes anderswo gebraucht wurde, zusam-

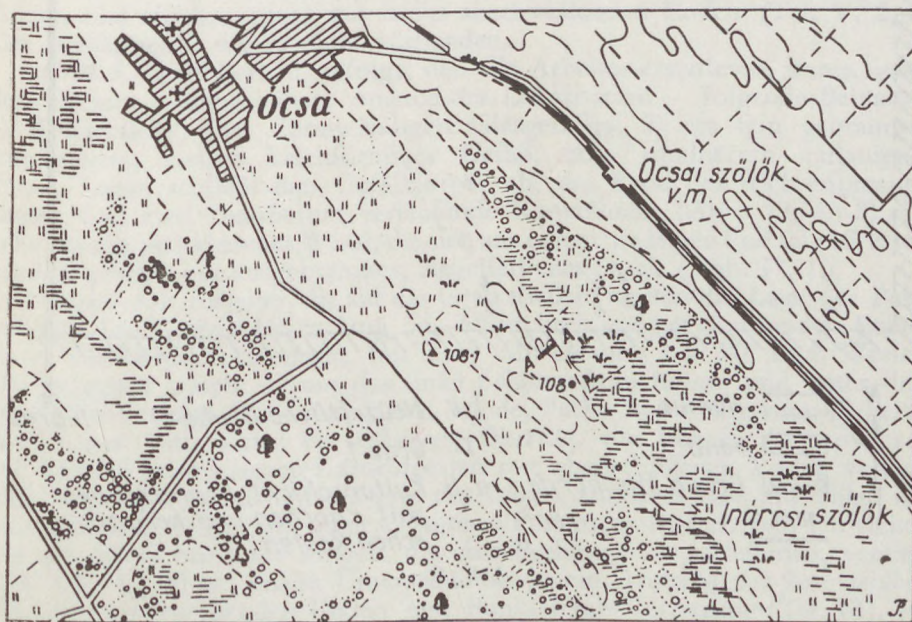
men mit der ala I. Ulpia contariorum < x > c. R. in Arrabona stationiert hat, und daß sie nach ihrer Rückkehr von dieser Mission ihr Lager in Azaum bezogen hat³⁷. Die von ihr in Azaum hinterlassenen Denkmäler gehören aber ausnahmslos dem III. Jahrhundert an³⁸. Wir haben folglich in der Tat gar keinen Grund zu der ohnehin etwas gezwungenen Annahme, daß M. Macrinus Vindex zwei entfernt voneinander stationierende Reiterabteilungen befehligt hätte: beide alae befanden sich im Jahr 166/167 in Arrabona.

Über den Befehlshaber der vom Süden angreifenden Fußtruppen wissen wir außer dem angeführten Mitteilung des Dio Cassius nichts weiteres. Candidus dürfte zweifellos der Präfekt einer der Kohorten gewesen sein, die diesen Feldzug mitgemacht haben. Aus der zweiten Hälfte und dem Ausgang des II. Jahrhunderts sind uns zwei Personen dieses Namens bekannt, die beide eine glänzende Laufbahn hinter sich gelegt hatten, dagegen fehlen uns jegliche Angaben, die eine Gleichsetzung unseres Feldherrn mit einem von ihnen mit Bestimmtheit gestatten würden. An Tib. Claudius Candidus, den trefflichen Feldherrn des Septimius Severus dürften wir freilich, seiner Alters wegen, kaum denken⁵⁵⁻⁵⁶. Angemessener scheint es den Befehlshaber der Fußtruppen eher in L. Vespronius Candidus zu vermuten, der in 176 consul suffectus war⁵⁹ und den Didius Iulianus in 193 zu dem gegen Italien marschierenden Heer des Septimius Severus geschickt hat, vielleicht als den ehemaligen Befehlshaber der im ruhmreichen Feldzug sich ausgezeichneten pannonischen Truppen. Diesen Formationen war er aber seit seiner dakischen Statthalterschaft dermaßen verhaßt⁶⁰, daß die ihn beinahe getötet hatten⁶¹.

Die Umstände, unter denen der langobardisch-obische Krieg sich abgespielt hat — nur Hilfstruppen haben an ihm teilgenommen — lassen noch eine Feststellung zu. Da die legio II adiutrix in den Kämpfen nicht teilgenommen hat, können wir mit Bestimmtheit vermüten, daß sie im Winter 166/167 — zum Zeitpunkt des Einbruchs — noch nicht aus dem Feldzug gegen die Parther in ihre Garnison zurückgekehrt war⁶⁴. Das Diplom von 5. Mai 167 und die im Kreis von Vetus Salina und Sirmium im Sommer des Jahres 167 begonnenen Straßenbauten sind nicht nur beredte Zeugen dafür, daß Friede und Ordnung wieder hergestellt waren, sie stehen zweifellos auch mit der Rückkehr der legio II adiutrix im Zusammenhang. Den Zeitpunkt der Rückkehr dürfen wir demnach zwischen die vom langobardisch-obischen Angriff einerseits, und vom 5. Mai andererseits gebildeten zeitlichen Grenzen setzen.

SARMATISCHE FUNDE IN ÓCSA

Im Oktober des Jahres 1957 kamen bei Erdarbeiten in der Gemarkung des Dorfes Ócsa, die dem Dorf Inárcs zu liegt, sarmatische Funde zu Tage.¹ Der Fundort ist am Hügelgelände, das sich rechts vom Feldweg, der Ócsa mit Inárcs-szőlő verbindet, in nord-südlicher Richtung erstreckt und mehrfach gegliedert ist. Den Fundort umgibt auch heute eine wäberige, morastige

1 km
Abb. 15.

¹ Die Rettungsgrabung und die Kontrolle der Erdarbeiten verrichteten Gyula Török und die Verfasserin. Hier möchte ich Gy. Török für seine Liebenswürdigkeit danken, mit der er die Funde zur Publikation überließ; für die Bestimmung der Münzen danke ich András Kerényi. — Streufunde aus Ócsa wurden schon 1932 publiziert: Párducz M., A szarmatakor emlékei Magyarországon. III. (Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn) AH 30 (Bp. 1950), im folgenden: Párducz M., Sarmatenzeit III.

Wiese² (Abb. 15, A—A). Während der Erdarbeiten wurde der Sandhügel fast in seiner ganzen Breite, in einem Gebiet von 130×60 m durchquert. An der Nordseite konnten die Spuren eines Gräberfeldes und einer Siedlung im Profil erkannt werden. Zwei Gruben mit Brandspuren, Knochen und

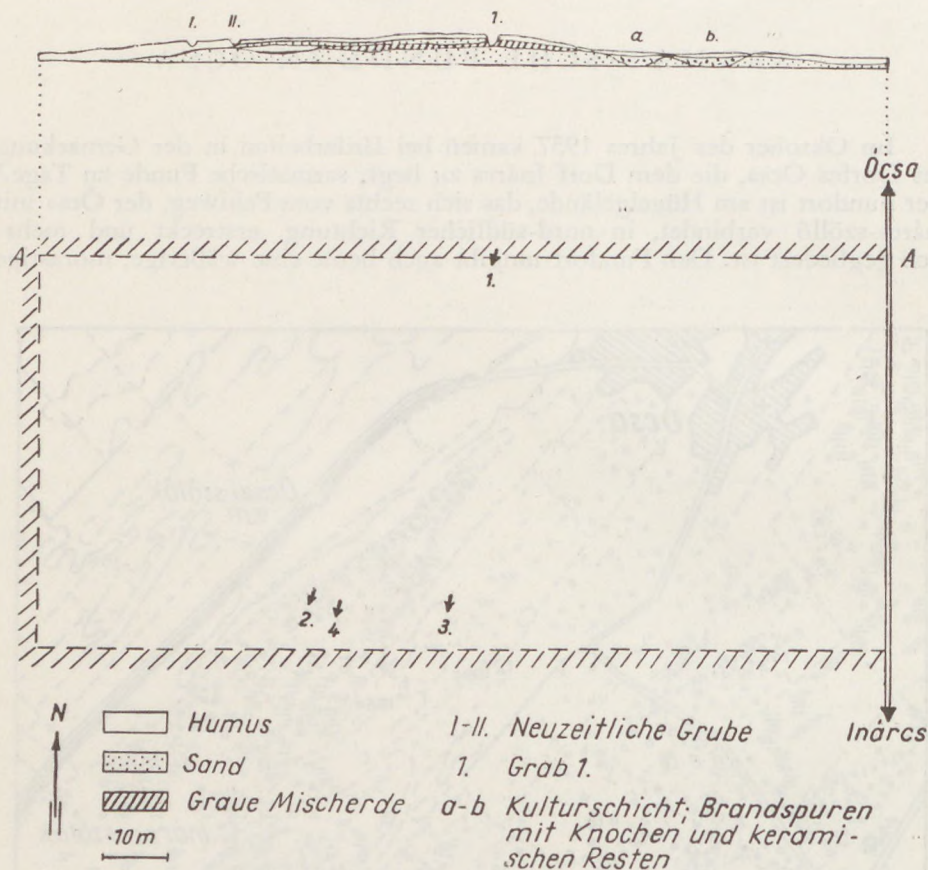

Abb. 16.

Scherben (Wohngrube?) deuteten die Siedlung an; vom Gräberfeld zeigte sich der Querschnitt eines Grabes (Grab 1.).³ (Abb. 16.) Die Arbeiten wurden kurz nachdem der Fund gemeldet wurde, eingestellt, so daß sich die Forschung außer der Aufnahme des Profils nur auf die Ausgrabung bzw. die Feststellung der Lage von 4 Gräbern beschränken konnte. Wenn wir Grab 3

² Heute nennt man diesen Teil der Gemarkung von Ócsa „Ómért-Acker“. Das Gebiet erscheint auf einer militärischen Karte aus 1780—85, der Regierungszeit des Kaisers Joseph II, ebenfalls als „Weide, Ried, Morast“ bezeichnet.

³ Das nördliche Profil der Aushebung ist auf der Karte mit A — A bezeichnet.

mit Grab 1 verbinden, haben wir die Ostgrenze des Gräberfeldes; anhand der zwei Gruben kann die Keramik, die neben dem Weg zu Tage kam, authentisiert werden.⁴ Im folgenden beschreiben wir die Gräber und das Siedlungsmaterial.

I. GRÄBERFELD

Grab 1. Es ist eine 150 cm lange, 70—90 cm breite Grube mit abgerundeten Ecken; sie liegt 152 cm tief, süd-nördlich orientiert mit einer Abweichung von 8° westlich. Im Grab mochte das Skelett eines Säuglings gewesen sein, doch war hier ein Fuchsbau, so daß das Skelett zugrunde ging. Wir konnten nur einige Perlen zusammenklauben: eine vielseitige blaue Glasperle, 3 weiße bzw. grüne runde Glasperlen, 3 flache, runde Glasperlen, 1 längliche bikonische Perle aus roter Glaspaste, 3 prismatische Karneolperlen mit abgeschliffenen Enden und eine Glasperle mit Doppelwand: die innere Wand ließ man mit Gold anlaufen. (Taf. V. 1.)

Grab 2. Leider wurde ein Großteil des Grabes abgetragen. Unmittelbar neben der Wand der Grabes waren ein eiserner Armring mit zugespitzten Enden und ein bronzener mit leicht anschwellenden Enden. (Taf. V. 2, 3.) Die Armknochen waren nicht vorhanden.

Grab 3. Dem Bericht zufolge, den die Arbeiter erstatteten, waren neben dem Skelett — ohne nähere Angabe der Lokalisation — folgende Beigaben: 1) Bruchstücke eines dünnwandigen Glasgefäßes; 2) ein fein gebranntes, rotglasiertes, kleines kelchförmiges Gefäß; eine rundherum verlaufende dünne Leiste schließt den Gefäßkörper ab, am Rand des trichterförmigen Halses sind zwei rundherum verlaufende Kannelüren; (Abb. 17, 4.) 3) eine Schüssel mit zylindrischer Wand, die sich aus einem niedrigen Fuß schroff, etwas konkav erhebt; gut ausgebranntes, ziegelfarbenes Stück. (Abb. 17, 1.)

Grab 4. Die Arbeiter, die auf das Grab stießen, störten die Lage der Beinknochen. Das Grab ist 160 cm lang, 54—60 cm breit und hat abgerundete Ecken. Es ist süd-nördlich orientiert, mit einer Abweichung von 20° nach Westen. Die Beigaben waren: 1) um das linke Schlüsselbein herum und unter dem Schädel zerstäubte Glas- und kleine, runde, flache Bernsteinperlen; 2) neben dem linken Unterkiefer ein silberner Ohrring, mit Silberdraht umwickelt und kleinen prismatischen Karneolperlen mit abgeschliffenen Enden verziert (Taf. VII. 1.); 3) an der Medialseite des linken Humerus eine Silberfibel mit oben geführter Sehne und umgeschlagenen Füßen; sie ist mehrfach umwickelt und am Bügel mit zwei Ringen, die eine Perlenschnur nachahmen, verziert (Taf. VII. 2.); 4) am linken Unterarmknochen ein Armring aus Bronzeblech mit leicht anschwellenden Enden und Punkt-Kreis-Verzierung (Taf. VII. 4.); 5) um die Mitte des rechten Unterarmknochens Bruchstücke eines Armringes aus Silberdraht (Taf. VII. 3.); 6) daselbst eine Perlenschnur aus bunten, runden und länglichen kegelstumpfförmigen Glasperlen, prismatischen Karneolperlen mit abgeschliffenen Enden, einer Korallenperle und einer doppelwandigen, innen mit Gold angelaufenen Glasperle, ferner kleinen, flachen, runden Bernsteinperlen, insgesamt 40 Stücke. An einer flachen zylindrischen Perle klebte ein Eisenring; 4 große, zylindrische Calciumperlen ergänzten

⁴ Auch zwei mittelalterliche Scherben wurden auf der Erdoberfläche hier gefunden; das Randfragment des Kessels stammt aus dem 13—14. Jh.

das Schmuckstück (Taf. VII. 6,7.); 7) zwischen den Perlen war ferner ein Beilanhänger aus Bronze, an beiden Seiten mit je drei Kreis-Punkt-Motiven verziert (Taf. VII. 8.); um die Fußknochen waren bunte, runde und längliche, bikonische Perlen aus Glaspaste, insgesamt 217 Stücke. (Taf. VII. 5.)

Die Streufunde aus dem Gräberfeld sind die folgenden:

1) Rhombusförmige Bronzeplatte. Das untere Ende des Plättchens ist ein etwas hervorspringender Halbkreis. Wo die Platte am breitesten ist, ist sie mit zwei Buckeln verziert. Im Ösenglied ist ein Bronzereifen, dessen Enden umeinander gewickelt sind. (Taf. VI. 1—2.)

2) Bronzener Armring mit rundem Querschnitt und etwas verdickten Enden. (Taf. VI. 3.)

3) Unverzierter bronzener Beilanhänger. (Taf. VI. 4.)

4) Schnallenfibel aus flachem Silberdraht mit seitlich aufgeschlagenen Enden. (Taf. VI. 5.)

5) Dünne, bronzene Kettenmasche in Achterform. (Taf. VI. 6.)

6) Halbkreisförmige Silberschnalle; die eine Seite ist flach, die andere etwas konkav. (Taf. VI. 7.)

7) Zweigliedrige provinzialrömische T-förmige Bronzefibel mit seitlich umgeschlagenem Fuß und oberer Sehne; Fuß und Bügel sind profiliert. (Taf. VI. 8.)

8) Doppelt umwickelte Silberfibel mit umgeschlagenem Fuß und oberer Sehne. In der geschlossenen Nadel sind die Fragmente eines Silbertorques mit rundem Querschnitt, dessen beide Enden hackenförmig einander umschlingen. (Taf. VI. 10)

9) Provinzialrömische T-förmige Silberfibel, mit V-förmigem Niello am Bügel und eingravierter Verzierung am Fuß. Am Bügel und am Ende des Drahtes, mit dem sie umwickelt ist, sind kleine, längliche Knöpfe. (Taf. VI. 9.)

10) Kleine, flache, runde Bernsteinperlen. (Taf. V. 7.)

11) Blaue prismatische Glasperlen mit abgeschliffenen Enden. (Taf. V. 9.)

12) Dunkelblaue und hellblaue „melonenkernförmige“ Glasperlen. (Taf. V. 8)

13) Prismatische Karneolperlen mit abgeschliffenen Enden. (Taf. V. 10.)

14) Sarmatische Nachahmung des Silberdenaren des Geta. (Taf. V. 4.)

Av.: L SEPTIMIVS — GETA CAES und das rechtsblickende Brustbild des Kaisers in Paludament, ohne Kranz;

Rv.: SPEI PER — PETVAE; Spes, nach rechts schreitend. In der Rechten hält sie eine Blume, mit der Linken schürzt sie hinten das Kleid.

15) Kleinbronze des Claudius II. (Taf. V. 5.)

Av.: IMP CLAVDIVS AVG; das rechtsblickende Brustbild des Kaisers in Panzer, mit Strahlenkrone am Haupt.

Rv.: MAR — S VLTOR; Mars, in flatterndem Gewand nach rechts schreitend mit Speer und Tropheum; im rechten Feld ein H.

16) Kleinbronze des Claudius II. (Taf. V. 6.)

Av.: IMP CLAVDIVS mit dem rechtsblickenden Brustbild des Kaisers im Panzer, mit Strahlenkrone am Haupt.

Rv.: PAX AVG; Pax steht, links gewendet, mit einem Ölzweig und quer gehaltenem Szepter in der Hand.

17) Teil eines Bronzebeschlages mit dreieckigem Ende und einem großen Eisennagel mit Kugelkopf. (Abb. 18, 20.)

18) Bruchstücke von zwei Silberlunulae. (Abb. 18, 18, 19.)

Aller Wahrscheinlichkeit nach gehören die folgenden Keramiken ebenfalls zum Streufundmaterial des Gräberfeldes:

19) Ziegelrotes, annähernd eiförmiges kleines Gefäß mit schmalen Fuß und Spuren roter Bemalung. (Abb. 17, 2.)

20) Kleines, auf der Drehscheibe hergestelltes graues Gefäß mit bikonischem Körper, leicht trichterförmigem Hals und etwas verdicktem Rand. (Abb. 17, 6.)

21) Hellgraues, bikonisches Gefäß mit weiter Öffnung, und mit ausbuchtendem Rand, oben verläuft ringsherum eine Leiste. (Abb. 17, 7.)

22) Bräunlichgraues, handgeformtes Gefäß mit schwarzen Flecken. Am leicht ausbuchtenden Rand sind Einschnidungen bzw. Fingereindrücke. (Abb. 17, 3.)

23) Graues, handgeformtes Gefäß mit etwas ausbuchtendem Rand; an der Schulter ist die Spur eines Henkels zu erkennen. (Abb. 17, 5.)

II. SIEDLUNG

Die Streufunde (Keramik) aus der Siedlung lassen sich folgendermaßen gruppieren:

1) Bruchstücke grauer, auf Drehscheibe hergestellter Schüsseln. (Abb. 18, 10, 11, 5, 17.)

2) Bruchstück einer ziegelroten, auf Drehscheibe hergestellten Schüssel. (Abb. 18, 12.)

3) Bruchstücke von Krügen. (Abb. 18, 8, 4.)

4) Bruchstücke von Gefäßen mit eingeglättetem Muster. (Abb. 18, 1—4, 6.)

5) Bruchstück eines großen Gefäßes mit ausbuchtendem Rand. (Abb. 18, 14.)

6) Bruchstücke eines hell-ziegelroten, dünnwandigen, auf Drehscheibe hergestellten Gefäßes mit ausbuchtendem Rand, einer Leiste und einer Einkerbung um den Hals herum. (Abb. 18, 7.)

Es ist ein bedauernswertes Faktum in der ungarländischen Sarmatenforschung, daß in diesem Land keine Siedlung vollständig erschlossen wurde, und besonders, daß es keinen Fundort gibt, wo Siedlung und Gräberfeld zusammen erforscht worden wären.⁵ Die ersten diesbezüglichen Schritte wurden zwar schon längst getan, wobei auch die prinzipiellen Grundlagen zur weiteren Forschung festgelegt wurden.⁶ Diese Publikation hat nichts weiter zum Ziel, als die Reihe mit einem neuen Fundort zu bereichern, wo weitere Forschungen möglich und erwünscht wären. Nach der Publikation des vollständigen sarmatischen Materials⁷ erschienen noch weitere Arbeiten,

⁵ Párducz M., Arch. Ért. 79 (1952) 39.; Kovrig I., Arch. Ért. 80 (1953) 164.; Párducz M., Sarmatenzeit III. 259—260.

⁶ Ders., Dolg. 13 (1937) 78—84.; Ders., Dolg. 14 (1938) 95—123.; Ders., Dolg. 15 (1939) 132—145.; Ders., Dolg. 17 (1941) 90—101.; Ders., Dolg. 18 (1942) 113—120.; Ders., Dolg. 19 (1943) 164—169.; Ders., Arch. Ért. 79 (1952) 39—45.

⁷ Ders., Sarmatenzeit I, II, III. AH 25, 28, 30 (Bp. 1941, 1944, 1950).

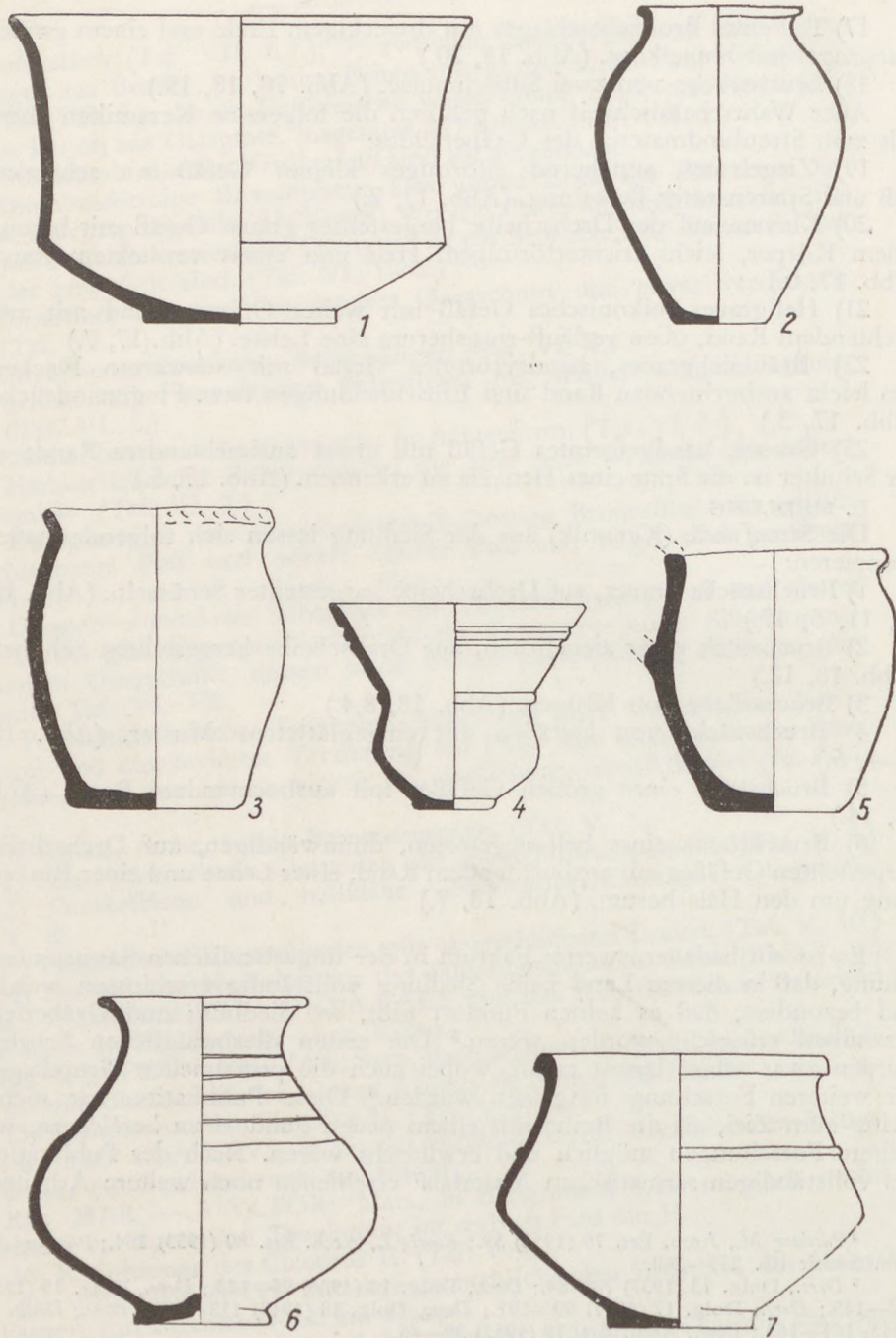

Abb. 17.

Abb. 18.

die durch eingehende Analyse bedeutenderer Gruppen der ungarländischen Funde Wertvolles zu unserem Wissen beitrugen.⁸ Da jedoch das reiche Material aus Streufunden oder nicht authentisch erforschten Gräberfeldern stammt, muß jedes Material von Interesse sein, das die bestehenden Theorien zu unterstützen oder mit neuen Zügen zu bereichern vermag. Wir sind der Meinung, daß eine Publikation des Materials aus Ócsa eben deshalb begründet ist.

Die Funde aus Ócsa — sowohl das Material der Gräber, als auch die Streufunde aus dem Gräberfeld und aus der Siedlung — passen widerspruchslös in den Kreis Kiszombor-Ernőháza (Gruppe III. der sarmatischen Funde aus Ungarn).⁹

Die vier Gräber, die wir aus dem Gräberfeld kennen, sind süd-nördlich orientiert mit kleinen Abweichungen von der Hauptrichtung. Keine Spur von Sargbestattungen wurde gefunden — auch unter den Streufunden nicht —, und die Toten wurden in jedem Fall in Gruben mit abgerundeten Ecken gelegt. Die reichen Perlenfunde waren bei den Füßen und Armen;¹⁰ eine interessante Sitte, das Tragen doppelter Armringe kann beobachtet werden.¹¹ Leider wissen wir über die Lagerung der vielen Gefäße garnichts.¹²

Im folgenden möchten wir einige Objekte aus dem Fund hervorheben, die infolge ihrer charakteristischen Formen eigenartige, neue Züge innerhalb der sarmatischen Funde aufweisen. Zunächst wollen wir 1) die Anhänger, 2) die Troques mit hackenförmigen, umschlungenen Enden, 3) die Ohringe mit Karneolperlen und 4) zwei Arten von Perlen besprechen.

1) Die Anhänger (Taf. VI. 4., Taf. VII. 8.) sind zwar nur kleine Bestandteile der Tracht, die auf den ersten Blick wohl unbedeutend erscheinen könnten, aber in der Wirklichkeit sind sie sehr interessant. Beilanhänger gibt es im Material folgender sarmatischer Fundorte: Ernőháza-Kollinger Grab 4, Felsőjózsa Grab 1—2, Kiszombor Grab 74, 112, Szeged-Óthalom Grab 19, Szentes-Ecsér, Rékás.¹³ In sarmatischen Gräbern erscheinen sie im allgemeinen unter den Perlen, die den Arm zieren,¹⁴ doch können wir bei einzelnen Funden darauf schließen, daß sie am Hals getragen wurden.¹⁵ Sie sind unverziert,

⁸ Mócsy A., Acta Arch. Hung. 4 (1954) 115—123.; Párducz M., Acta Arch. Hung. 7 (1956) 139—180.

⁹ Ders., Sarmatenzeit III. 242—247.

¹⁰ S. Beschreibung von Grab 4, Seite 77—78.

¹¹ S. Beschreibung von Grab 2, Seite 77.

¹² S. Beschreibung von Grab 3, Seite 77.

¹³ Ernőháza-Kollinger Grab 4, Párducz M., Arch. Ért. 1940. 262.; Felsőjózsa, Ders., Sarmatenzeit III. Taf. LXX. 10.; Kiszombor B. Grab 112, Ders., a. a. O. Taf. XLV. 3.; Kétegyháza, Ders., a. a. O. Taf. LXXXII. 3.; Szentes-Ecsér, Ders., a. a. O. 176.; Rékás, Ders., a. a. O. 162.; Szeged-Óthalom, Varázsjé G., Arch. Ért. 14 (1880) 326, Grab 19.

¹⁴ Kiszombor B. Grab 112, Párducz M., Sarmatenzeit III. Taf. XLV. 3.; Ernőháza-Kollinger Grab 4, Ders., Arch. Ért. 1940. 262.

¹⁵ Felsőjózsa Grab 1—2, Ders., Sarmatenzeit III. Taf. LXX. 10.; Szentes-Ecsér, Ders., a. a. O. 176.; Maroszentanna Grab 43, Kovács I., Dolg. 3 (1912) 293, Abb. 56. Bemerkenswert sind die Kalksteinanhänger ähnlicher Form (Nachahmungen der Metallanhänger?). Kiszombor B. Grab 74, Párducz M., Sarmatenzeit III. Taf. XXXVIII. 4.; Szeged-Óthalom Grab 28. Ähnliche Anhänger aus Bernstein werden von Alföldi A., Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. AH 9 (Bp. 1932) erwähnt, S. 37, Anm. 68.

doch gibt es auch solche, die mit Punkt-Kreis-Motiv¹⁶ oder mit Tremolierstrich verziert sind.¹⁷ Diese Verzierungsart, die auch im römischen Material erscheint,¹⁸ treffen wir auch auf sarmatischen Armreifen aus Bronzeblech an.¹⁹

Östlich der Theiß erscheinen die Beilanhänger im allgemeinen in süd-nördlich orientierten Gräbern; im Gebiet zwischen Donau und Theiß kennen wir außer den zwei Exemplaren aus Ócsa keine anderen Beilanhänger. Wir haben zwei Funde, die eine sichere Datierung ermöglichen: erstens Ernőháza-Kollinger, wo sie in Grab 4 mit Münzen des Probus erschienen,²⁰ und zweitens der Schatzfund von Rékás,²¹ dessen Münzen aus der Zeit zwischen Elagabal und Decius stammen. Wenn wir außerhalb des sarmatischen Gebietes Analogien zu diesen Anhängern suchen, kommen in erster Linie die drei Exemplare aus Grab 43 des Gräberfeldes von Marosszentanna in Frage; sie wurden auf Ringen mit hackenförmigen, einander umschlingenden Enden, um den Hals gefunden.²² Zwei Stücke aus dem Schatz von Rábapordány waren ähnlich verziert, wie die aus Rékás; drei andere, die auf einem Goldreifen hängen, enden in einem Schwalbenschwanz (Zikade?) und sind mit Punzierung verziert.²³ Während man das Gräberfeld von Marosszentanna für einen Nachlaß der Westgoten hält, wird der Schatz von Rábapordány dem Kreis der östlichen Germanen zugewiesen.²⁴ Ähnliche Exemplare kennen wir auch aus süd-russischem Material.²⁵ Beilanhänger kommen auch im 5. Jh. in einem Material ostgermanischen Charakters vor.²⁶

Ein anderes, sehr interessantes Stück unseres Streufundmaterials schließt sich ebenfalls diesem Kreis an: nämlich der rhombenförmige Anhänger auf einem Reifen mit hackenförmigen, einander umschlingenden Enden. (Taf. VI. 1—2.) Obwohl wir bisher kein analoges Stück kennen, bietet sich im Kreis der oben erwähnten Funde dennoch ein Vergleich. In Grab 63 des Gräberfeldes von Marosszentanna besteht ein Halsschmuck aus elf einfachen, rhombenförmigen Plättchen.²⁷ Ähnliche Anhänger sind uns auch aus spätrömischem Material (Fenekpuszta, Felcsut) bekannt.²⁸

¹⁶ Taf. VI. 8. Ócsa. Grab 4, s. S. 78.

¹⁷ Rékás, T. G., Arch. Ért. 12 (1892) 191.; Rábapordány, Alföldi A., a. a. O. Taf. X.

¹⁸ Z. B. Pekáry T., Arch. Ért. 82 (1955) 22. Abb. 2, 8. 1; doch erscheint diese Verzierung oft auch auf dem Bügel der Fibeln und auf der Kopfplatte der Kniefibeln.

¹⁹ Klárafalva B, Grab 23, 40. Párducz M., Sarmatenzeit III. Taf. LII. 1—2., Taf. LIII. 20—21.; Klárafalva-Községgháza Grab 1, Ders., Arch. Ért. 78 (1951) 24.; Szeged-Óthalom in Grab 11 mit Punkt-Kreis-Motiv zusammen, Varázseji G., a. a. O. 326.; Kecskemét-Méntelep Grab 2, Szabó K., FA 1—2 (1939) 100. Taf. I. 5, 6, 6a.

²⁰ Párducz M., Arch. Ért. 1940. 262.

²¹ T. G., a. a. O.; Alföldi A., EphK 54—55 (1930—31) 169.; Párducz M., Sarmatenzeit III. 162.

²² Kovács I., a. a. O. Abb. 56.

²³ Alföldi A., Funde aus der Hunnenzeit... Taf. XI.

²⁴ Ders., a. a. O. 37.; Kovrig I., Arch. Ért. 78 (1951) 116.

²⁵ Pósta B., Régészeti tanulmányok az orosz földön. III. (Archäologische Studien auf russischem Boden) (Bp. 1905) 512. Abb. 285, 22—23.

²⁶ Bökenyminszent, Hampel J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn III. (Braunschweig 1905) Taf. LXI.; Máty, Kovrig I., a. a. O. 116. Taf. XLV. 3.

²⁷ Kovács I., a. a. O. 312. Abb. 85.

²⁸ Pekáry T., a. a. O. 24. Abb. 4, 24. 3. (Fenekpuszta) Grab 24.; Hampel J., Arch. Ért. 1 (1881) 143 (Felcsut).

2) Der Torques mit hackenförmigen, umschlungenen Enden (Typ I) ist in die Silberfibel mit umgeschlagenem Fuß und oberer Sehne eingehängt. (Taf. VI. 10.) Bei solchen Torques wird manchmal nur der eine Draht gewunden, manchmal aber sind sie aus gewundenem Doppeldraht gefertigt,²⁹ doch gibt es auch solche, die aus Draht mit flachem,³⁰ bzw. viereckigem³¹ Querschnitt hergestellt sind. Sie sind aus Bronze oder aus Silber. Es scheint, daß die Tracht der Torques nicht nur mit Perlenschnüren, sondern auch mit Fibeln zusammenhing, wie das auch unser Exemplar zeigt. Die Torques selbst sind unverziert, doch kann auch vorkommen, daß sie in der Mitte mit Draht unwunden³² oder mit umgeschlagenem Blech aus dem eigenen Material verziert sind.³³ Dieser Typus kann fast ausschließlich mit dem Kreis des Torques von Kiszombor-Érnőháza in Verbindung gebracht werden,³⁴ während er mit Torques mit Öse und Hacken zusammen³⁵ nur an einigen Fundorten, z. B. im Gräberfeld von Szentes-Sárgapart³⁶ erscheint.

3) Große, umwickelte Ohringe mit Karneolperlen sind im sarmatischen Material bisher Seltenheiten; es schien, daß diese Funde auf die Zeit um 350 zu datieren sind. (Taf. VII. 1.) Eben deshalb muß es interessant sein, daß wir ein solches Stück in unserem Grab 4 finden, wo die übrigen Beigaben eine so späte Datierung nicht unterstützen. Hier erscheint dieser Ohring mit einem Armreifen aus Bronzeblech mit verdickten Enden und mit einem Beilanhänger zusammen. Ähnliche Armringe sehen wir in Grab 20 in Szentes-Zalota,³⁷ Grab 16 in Deszk-Újmajor³⁸ und Grab 23 im Gräberfeld B von Klárafalva;³⁹ in letzterem erscheint er mit Torques mit hackenförmigen, umgeschlagenen Enden zusammen. Dieser aus Bronzeblech hergestellte Typus der Armspangen erscheint mit solchen aus Bronzedraht mit verdickten Enden und Eisenarmringen mit zugespitzten Enden zusammen, doch weitaus seltener, als letztere.⁴⁰

Párducz datiert den Typus der Ohringe mit Karneolen auf den Torques des Zsámboker Fundes gestützt (Typ II) auf die 50er Jahre des vierten

²⁹ *Párducz M.*, Arch. Ért. 78 (1951) 25 zählt in Anm. 28 die Torques der Gruppe I. auf. Die Aufzählung können wir mit folgenden Exemplaren ergänzen: Bátmonostor, *Ders.*, Sarmatenzeit III. Taf. CXIV. 4.; Csongrád—Sövényháza, *Ders.*, a. a. O. Taf. XXVII. 3.; Dunaharaszti Grab 29, *Ders.*, a. a. O. Taf. LXXXVII. 6.; Kecskemét-Orgovány, *Szabó K.*, a. a. O. Taf. III. 9.; Szeged-Óthalom Grab 19 und 21, *Varázseji G.*, a. a. O. 326.; Szeged-Bogárczó, *Párducz M.*, a. a. O. 172.

³⁰ Dunaharaszti Grab 29, *Párducz M.*, Sarmatenzeit III. Taf. LXXXVII. 6.

³¹ Bátmonostor, *Ders.*, a. a. O. Taf. CXIV. 4.

³² *Ders.*, a. a. O. Taf. CXIV. 4.

³³ Kiszombor B, 73. Szentes-Sárgapart, Grab 6 und 36, *Párducz M.*, Sarmatenzeit III. Taf. XXXVII. 9., Taf. VI. 2., Taf. XXII. 4.

³⁴ *Ders.*, a. a. O. 243.

³⁵ *Ders.*, a. a. O. 240, 243.

³⁶ Szentes-Sárgapart, Grab 16, 35. *Ders.*, a. a. O. Taf. III. 9., Taf. XXIII. 7. Der Verfasser stellt auch hier die Frage der Chronologie hinsichtlich der zwei Typen. Arch. Ért. 78 (1951) 25 bringt das Erscheinen des Typus I mit dem Volk der Hügelbestattungen in Verbindung.

³⁷ *Csallány G.*, Arch. Ért. 26 (1906) 54.

³⁸ *Párducz M.*, FA 5 (1945) 75. Taf. VII. 17—27.

³⁹ *Ders.*, Sarmatenzeit III. Taf. LII. 1—2.

⁴⁰ *Ders.*, Arch. Ért. 78 (1951) 24.

Jahrhunderts,⁴¹ und datiert das Gräberfeld von Szentes-Zalota eben auf Grund der Ohringe, die in den Gräbern 1 und 2 vorhanden sind, ebenfalls auf die Mitte dieses Jahrhunderts.⁴²

Wir wollen nicht bezweifeln, daß Ohringe mit Karneolperlen auch in der Mitte des 4. Jhs. erscheinen mögen. Aber die Tatsache, daß ein solcher in Grab 4 in Ócsa mit einem Beilanhänger zusammen zu Tage kam, und daß es im Streufundmaterial des Gräberfeldes einen Torques Typus I. gibt (in die Silberfibel mit umgeschlagenem Fuß und oberer Sehne eingehackt), beweist, daß der Typus schon um die Jahrhundertwende des 4. Jhs. üblich war. Diese Feststellung wird durch das Grab 19 in Szeged-Óthalom unterstützt,⁴³ wo dieser Ohrringtypus mit Beilanhänger und Torques Typus I. zusammen erscheint.

4) Eine bedeutende Ergänzung der sarmatischen Frauentracht sind die Perlen. (Taf. V. 7—10, VII. 5—7.) Neben den bunten runden und bikonischen länglichen Perlen aus Glaspaste, den tonnenförmigen Chalzedon- und prismatischen Karneolperlen mit abgeschliffenen Enden⁴⁴ erscheinen in dieser Zeit zwei weitere Typen, die vielleicht unbedeutend erscheinen mögen: die kleinen, flachen, runden Bernstein- und die „melonenkernförmigen“ Glasperlen.⁴⁵ Die kleinen Bernsteinperlen sind auch im ersten Abschnitt der Periode III sozusagen gang und gäbe,⁴⁶ die melonenkernförmigen jedoch bereits seltener. In größter Menge erscheinen diese letzteren vielleicht im Gräberfeld von Szentes-Zalota,⁴⁷ doch sehen wir sie auch im Grab 5 des Gräberfeldes Ernőháza-Pape, in Begleitung kleiner, flacher, runder Bernsteinperlen.⁴⁸ Párducz datiert das Grab auf die zweite Hälfte des 2. Jhs.⁴⁹ Wir sind der Meinung, daß das Grab 5 — das auch anders orientiert, als die übrigen ist — wie auch Grab 2, das ebenfalls aus dieser Gruppe herausgenommen wurde —, auf einen späteren Zeitpunkt zu setzen ist, und dieselbe Periode, wie das Kollinger-Gräberfeld erreicht.⁵⁰ Bei der Aufzählung der Perlentypen aus den sarmatischen Gräbern in Szeged-Óthalom können wir diesen Typus mit den „herzförmigen kleinen Glasperlen“ identifizieren. Bemerkenswert ist, daß melonenkernförmige Perlen, ebenso, wie rhombenförmige Anhänger, auch in einigen

⁴¹ Ders., Sarmatenzeit III. 240.

⁴² Ders., a. a. O. 245.

⁴³ Varázseji G., a. a. O. 326. Wie M. Párducz freundlicherweise mitgeteilt hat, wurde das Gräberfeld auch nach 350 gebraucht.

⁴⁴ Hinsichtlich der Verbreitung der Karneolperlen s. Harmatta J., Arch. Ért. 77 (1950) 10.

⁴⁵ Párducz M., Sarmatenzeit III. 243. zählt die charakteristischen Perlen dieser Gruppe auf, und rechnet die melonenkernförmigen nicht zu ihnen. Wir müssen bemerken, daß die awarenzeitlichen melonenkernförmigen Perlen auch in der Farbe von den sarmatischen verschieden (die sarmatischen sind blau, nur selten weiß), und auch anders geformt sind. Das breite Ende ist bei ihnen immer herzförmig ausgebildet und der Grat, der in der Mitte verläuft, ist stärker, als bei dem awarischen Typus.

⁴⁶ Ders., Arch. Ért. 78 (1951) 25. Der Verfasser ist infolge ihres Erscheinens im Gräberfeld von Szeged-Mórahalm der Meinung, daß sie für die zweite Hälfte des 4. Jhs. charakteristisch sind.

⁴⁷ Csallány G., a. a. O. 50—55.

⁴⁸ Párducz M., Arch. Ért. 1940. 261.

⁴⁹ Ders., a. a. O. 268.

⁵⁰ Ders., a. a. O.

spätromischen Gräberfeldern und ebenso selten vorkommend, zu finden sind.⁵¹

Das übrige Material des Gräberfeldes fügt sich organisch in die von uns bezeichnete Gruppe ein. Die Bruchstücke der beiden Silberlunulae sind nicht alleinstehende Funde, wie es auch das kleine Bruchstück des Beschlages nicht ist; letzteren können wir anhand der Eimerbeschläge des II. Schatzfundes aus Osztropataka ergänzen,⁵² und spätere Funde zeigen, daß solche auch später in Gebrauch waren.⁵³

Alle Fibelarten, die in Ócsa gefunden wurden, sind in der ersten Hälfte der III. Periode anzutreffen. Die Fibel mit umgeschlagenem Fuß (Taf. VI. 10.) ist der charakteristische Typus des Gräberfeldes B in Kiszombor,⁵⁴ die provinzialrömische Fibel mit seitlich umgeschlagenem Fuß erscheint im Material des Gräberfeldes Szentes-Sárgapart in bedeutender Anzahl.⁵⁵ Beide Typen erscheinen in den Gräberfeldern von Szentes-Zalota,⁵⁶ im Grab 12 von Klárafalva B und im Grab 209 von Kiszombor B⁵⁷ gibt es Analogien zu unserer Schnalle (Taf. VI. 7.), in Begleitung einer T-Fibel, die mit einem Knopf verziert ist.⁵⁸ Die Verzierung des Fußes der provinzialrömischen T-Fibel aus Kétegyháza⁵⁹ ist derjenigen der Fibel aus Ócsa (Taf. VI. 9.) sehr ähnlich. Fibeln, wie die aus Grab 4 in Ócsa, die mit Perlendraht umwunden ist und umgeschlagene Füße hat, gibt es im Gräberfeld von Hortobágy-Poroshát,⁶⁰ doch sehen wir sie auch im Grab 17 des Gräberfeldes Szentes-Zalota.⁶¹ Auch die Schnallenfibel mit aufgewickelten Enden ist dieser Zeit nicht fremd. Ihre Verbreitung kann in Pannonien auf die zweite Hälfte des 3. Jhs. und auf die Jahrhundertwende datiert werden.⁶²

In der Keramik sehen wir die Gruppen der groben, handgeformten und der auf Drehscheibe hergestellten Waren.

Zwei Stücke repräsentieren die erste Gruppe (Abb. 17, 3, 5.); das eine hat den Rand mit Fingereindrücken verziert,⁶³ das andere ist der seltene Typus mit einem Henkel.⁶⁴

Unter den Gefäßen, die auf Drehscheibe hergestellt wurden, müssen

⁵¹ Pekáry T., a. a. O. 24. Abb. 4, 25, 4.; Dombay J., A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs (Jhb. des Janus-Pannonius-Museums Pécs) 1957. Gräberfeld von Zengővárkony, Grab 2. Taf. II. 1. Szentlászló-Szentgyedpuszta Grab 5. Taf. XXX. 1.

⁵² Reinach S., Arch. Ért. 14 (1894) 339. 4—5.

⁵³ Fettich N., La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged-Nagyszéksós. AH 32 (Bp. 1953) Taf. VI. 2—4.

⁵⁴ Párducz M., Sarmatenzeit III. 243.

⁵⁵ Ders., a. a. O. 243, 244.

⁵⁶ Csallány G., a. a. O.

⁵⁷ Párducz M., Sarmatenzeit III. Taf. L. 4., Taf. XLIX. 1.

⁵⁸ Ders., a. a. O. Taf. L. 1., Taf. XLIX. 2.

⁵⁹ Ders., a. a. O. Taf. LXXXII. 1. sie erscheint im Grab mit einem Beilanhänger zusammen.

⁶⁰ Ders., LA II. DissPann II. 11. (Bp. 1941) 313—314. Taf. XVII. 14—16.

⁶¹ Csallány G., a. a. O. 54. Grab 17.

⁶² Salamon Á., Gebrauchsgegenstände und Werkzeuge aus Eisen. Intercisa II. AH 36 (Bp. 1957) 368.

⁶³ An der einen Seite des Randes sind Fingerabdrücke, auf der anderen Einschnedungen zu beobachten. Eine ähnliche Ausbildung des Randes erscheint auch im Material des Gräberfeldes von Deszk-Üjmajor. Párducz M., FA 5 (1945) Taf. XI. 12.

⁶⁴ Ders., a. a. O. 77. Taf. XI. 16. Die Form unseres Stückes ist gesetzter und niedriger.

wir das kleine Gefäß hervorheben (Abb. 17, 4.), das seiner Form nach einzig im sarmatischen Material ist.⁶⁵ Diese Verzierungsart treffen wir besonders bei kleinen Trinkbechern an. Die Gliederung des Bauches mit einer schmalen, rundherum verlaufenden Leiste sehen wir außer im sarmatischen Material auch in Marosszentanna, wo es ein unserem Stück ähnliches Objekt in Grab 58 gibt.⁶⁶ Das Gefäß, das aus Nagyfalú stammt,⁶⁷ scheint eine Analogie dazu zu sein, und ein anderes, das aus Grab 12 von Szentes-Sárgapart stammt,⁶⁸ scheint ähnlich zu sein. Auch ein anderes Gefäß, das im Gräberfeld von Deszk-Újmajor zu Tage kam,⁶⁹ steht dem aus Ócsa nahe. Das ist umso interessanter, da der Verfasser anhand eines anderen Gefäßtypus aus dem Gräberfeld ebenfalls Verbindungen mit Marosszentanna vermutet.⁷⁰ Unser rundes, auf Drehscheibe hergestelltes Gefäß mit etwas gedrückter Form und ausbuchtendem Hals (Abb. 17, 6.) hat wenig Analogien,⁷¹ erscheint jedoch mit gerade stehendem Hals im Material mehrerer Fundorte. Ein ähnliches Stück, wie unsere hellziegelrote Schüssel mit hohen Wänden, kam in Tiszabura zu Tage,⁷² doch kennen wir diese Form auch in graufarbenen Exemplaren.⁷³

Die Keramik, die als Streufund zum Vorschein kam, wollen wir hier nicht analysieren, wir bemerken nur, daß solche Schüsseln, die im Gräberfeld B von Kiszombor als erste gefunden wurden, innerhalb des Kiszombor-Ernőháza-Kreises hier in bedeutender Anzahl vorkommen.⁷⁴

Hinsichtlich der Zeitbestimmung des Gräberfeldes haben wir in den Münzen, die hier bzw. in Gräberfeldern von ähnlichem Typus gefunden wurden, einen annehmbaren Stützpunkt. Im Gräberfeld von Ócsa haben wir bisher drei Münzen gefunden: eine des Geta und zweie des Claudius II. (268—270).⁷⁵ An letzteren sind — obwohl sie von der Oxidation stark angegriffen sind — kaum Spuren der Abnutzung zu beobachten, sie gerieten also noch in der Zeit des Claudius, oder etwa 10—15 Jahre später in die Erde. Ähnliche Münzen haben wir im Gräberfeld Ernőháza-Kollinger.⁷⁶ Hier ergeben die Münze des Probus (Grab 5) und die des Claudius II (Grab 6) eine dem Gräberfeld von Ócsa ähnliche Chronologie. Im Fund von Rékás haben wir Münzen von Elagabal bis Traianus Decius (218—251).⁷⁷ Auch den Fund von Kétegyháza müssen wir hiezurechnen, wo die ältesten Münzen — diejenigen der Faustina und des Hadrian — bereits mit Ösen versehen und als Schmuckstücke ge-

⁶⁵ Die Form erinnert an die der metallenen Kelche aus der Awarenzeit.

⁶⁶ Kovács I., a. a. O. Abb. 77. Grab 58. Der Verfasser hebt bei der Zusammenfassung des keramischen Materials die schmalen, rundherum verlaufenden Leisten hervor. S. 333.

⁶⁷ Párducz M., Sarmatenzeit III. Taf. CXXXIX. 14.

⁶⁸ Ders., a. a. O. Taf. XIX. 8.

⁶⁹ Ders., FA 5 (1945) Taf. XI. 10, 13.

⁷⁰ Ders., a. a. O. 77.

⁷¹ Domaháza, Párducz M., Sarmatenzeit III. Taf. CXL. 20—21.; Szolnok-Paládics, Taf. CXXXV. 18.; Szentes-Zalota, Csallány G., a. a. O. 55. Abb. 9.

⁷² Tiszabura, Párducz M., a. a. O. Taf. CXXXVI. 6.

⁷³ Ders., a. a. O. Vattina, Taf. CVI. 7.; Kenderes, Taf. CXXXV. 28.; Debrecen Ziegelfabrik, Taf. CXXXVI. 25.

⁷⁴ Ders., a. a. O. 243.

⁷⁵ s. S. 78—79. Taf. V. 4—6.

⁷⁶ Párducz M., Arch. Ért. 1940. 162.

⁷⁷ Ders., Sarmatenzeit III. 162.

braucht sind, die späteste Münze die des Geta ist.⁷⁸ Ein Beilanhänger aus dem Fund und eine provinzialrömische T-Fibel, der aus Ócsa ähnlich, gestatten eine Datierung auf die zweite Hälfte des 3. Jhs. Aus dem Gräberfeld von Szeged-Óthalom publizierte L. Huszár außer einer Münze der Faustina (Grab 4) und des Caracalla (198—217) (Grab 28) vom Ausgrabungsgebiet noch eine Kleinbronze des Maximianus Herculus (286—305).⁷⁹

Auf Grund des bisherigen können wir das Alter des Gräberfeldes von Ócsa und der anderen, als Analogien hier angeführten Gräberfelder von Traianus Decius an auf die zweite Hälfte des 3. Jhs., näher auf das letzte Drittel dieses Jahrhunderts und auf die ersten Jahrzehnte nach der Jahrhundertwende verlegen. Obwohl es in den meisten sarmatischen Gräberfeldern keine Münzen gibt, zeigt eine eingehende Untersuchung des archäologischen Materials, daß die Beilanhänger, Typus I. der Törques, die Ohringe mit Karneolperlen und die neben den charakteristischen Perlentypen auftretenden kleinen Bernsteinperlen und melonenkernförmigen Glasperlen (?) eine Denkmalgruppe von solchem Typus ergeben, die sowohl von der früheren und unbedingt weiterlebenden Sarmato-Jazygen-Gruppe, wie auch von den späteren Gruppen abweicht,⁸⁰ und auf sarmatischem Gebiet innerhalb der zeitlichen Grenzen der Kiszombor-Ernőháza-Gruppe zu finden ist.⁸¹

Die Kiszombor-Ernőháza-Gruppe wurde in der bisherigen Forschung einheitlich als Nachlaß der Sarmato-Jazygen betrachtet.⁸² Probleme hinsichtlich des Erscheinens neuer völkischer Elemente wurden nur anhand späterer Gruppen und der Bevölkerungen der Tumulusbestattungen aufgeworfen.⁸³ Im Karpatenbecken ist aber seit Septimius Severus eine ständige ethnische Fluktuation zu beobachten, deren treibende Kraft die Wanderung der Gothen außerhalb des Bogens der Karpaten war.⁸⁴ Die charakteristischen Stücke der materiellen Kultur des neuen Volkshaufens weisen ebenfalls auf östliche und südliche Verbindungen hin, so daß wir annehmen können, daß er noch vor der Aufgabe Daziens, anhand der Volksbewegungen, die vorzüglich unter Gallienus stattfanden, auf das Gebiet des heutigen Ungarn geraten sein mochte.⁸⁵ Die Lokalisation der Fundorte — von Temes an, dem linken Ufer der Theiß entlang nach Norden — deutet eine Einströmung durch das Eisernen Tor an, da sie jedoch zugleich sehr weit verstreut sind,

⁷⁸ Ders., a. a. O. 154.

⁷⁹ Varázseji G., a. a. O. 326—327.; Huszár L., Acta Arch. Hung. 5 (1954—55) 95.

⁸⁰ Wir denken hier an die Gruppen Bajmók-Mórahalm bzw. Tápé-Malajdok.

⁸¹ Infolge der Gegebenheiten unseres Materials untersuchen wir in erster Linie die Bestandteile der Frauentracht und hatten daher keine Gelegenheit, zu einem Vergleich mit der Nordgruppe der Hügelgräberfelder; besser gesagt, die Untersuchung war anhand des Materials, das uns zur Verfügung steht, negativ.

⁸² Párducz M., Sarmatenzeit III. 247.; Harmatta J., MTA II. Oszt. Köz. (Mitt. d. II. Abt. d. Ung. Akad. d. Wiss.) 2 (1952) 222, 227.; Ders., Arch. Ért. 77 (1950) 13—14.; Kovrig I., Arch. Ért. 80 (1953) 163; der Gedanke, daß innerhalb der Gruppe von Kiszombor-Ernőháza eine selbständige Gruppe bestehen könnte, erschien in Zusammenhang mit dem Material des spätrömischen Gräberfeldes von Fenékpusztá bereits bei Pekáry T., Arch. Ért. 82 (1955) 28.

⁸³ Párducz M., Sarmatenzeit III. 258—259.; Kovrig I., Arch. Ért. 80 (1953) 163.

⁸⁴ Barkóczi L., Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa. Intercisa II. AH 36. (Bp. 1957) 522 ff.

⁸⁵ Alföldi A., EphK 54—55 (1930—31) 1—20, 81—95.

können wir auch die Möglichkeit nicht ausschließen, daß die Einströmung quer über Dazien erfolgte.

Mit dieser kurzen Arbeit wollten wir nur eine bisher als einheitlich betrachtete Gruppe der ungarländischen sarmatischen Bevölkerung von einer neuen Seite her beleuchten.⁸⁶

AGNES SALAMON

⁸⁶ Für die Publikation des anthropologischen Materials aus den Gräbern in Ócsa danke ich P. Lipták.

ANTHROPOLOGISCHE FUNDE VON ÓCSA AUS DER SARMATENZEIT

Im Gebiet von Ócsa, zwischen Ócsa und Inárcs (in der Ómért-Flur) nahmen im Herbst des Jahres 1957 Frau Á. Salamon und Gy. Török fundrettende Ausgrabungen vor, als dessen Resultat 3 fragmentarische Schädel — in einem Fall mit Skelettknochen — zum Vorschein kamen. Zwei Funde waren Sporadisch, in einem Falle (Grab 4) ist auch der Zusammenhang mit den Beigaben bekannt. Das für bedeutend anzusprechende archäologische Material ist von Á. Salamon bearbeitet worden,¹ die das Alter des Gräberfeldes auf die Jahrzehnte der Wende des III. Jh. legte.

Bei der Untersuchung des anthropologischen Fundmaterials war ich zwar bestrebt je mehr Maßangaben aufzunehmen, doch mußte ihre Zahl — infolge des stark beschädigten Zustandes — bedauerlich verringert werden. Von den auch in meinem früheren Abhandlungen angewandten Maßen und Indizes führte ich nur diejenigen in der Tabelle 1 an, die aufnehmbar bzw. berechenbar waren. Dadurch läßt sich die Unvollständigkeit der Tabelle erklären, was dem Üblichen abweicht. Zur Erleichterung des Vergleiches gebe ich die feststellbaren wichtigeren Merkmale gleichfalls in einer Tabelle (Tabelle 2) bekannt. Mit Rücksicht darauf gehe ich weiter unten bloß auf eine kurzgefaßte Charakterisierung des Untersuchungsmaterials ein und befasse mich vielmehr mit solchen Eigenartigkeiten, die aus der obigen Tabelle nicht hervorgehen. Hier soll erwähnt werden, daß das hierauf beziehende anthropologische Material in der Anthropologischen Abteilung des Naturwissenschaftlichen Museums von Budapest aufbewahrt wird, und die angeführten Inventarnummern dem entsprechenden Inventarbuch der Abteilung entstammen.

Nr. 9997. Sporadischer Fund. — Fragmentarischer Schädel (calvarium) ohne Unterkiefer, mit einer während der Ausgrabung entstandenen Stirnverletzung. (Taf. VIII.) Der Schädel ist dickwändig, aber das Relief nicht gegliedert, rührt wahrscheinlich von einer Frau mit kräftigem Körperbau her. Die endokraniale Obliteration der Hauptschädelnähte ist in fortgeschrittenem Stadium. Infolge des Fehlens der Okzipitalregion ist die metrische Feststellung des Schädelindex nicht möglich, scheint von dolichomorphem Charakter zu sein. Skelettknochen sind nicht geborgen. Die großen Maße und die relative Massivität des Schädels legen den Schluß nahe, daß der Fund aller Wahrscheinlichkeit nach den durch große Gestalt und schmales Gesicht charakterisierten dolichomorphen Typus² vertritt.

¹ Salamon Á., FA 11 (1959) S. 75—89.

² Die ausführliche taxonomische Analysierung dieses Typus ist in meiner unlängst erschienenen Arbeit zu finden: Lipták P., Acta Arch. Hung. 8 (1958) S. 229—233.

1. Órsa. Sarmatenzeit (III—IV. Jh.)

Nr. (nach Martin)	Wichtigere Maße und Indizes	— 9997 Mat. (♀)	— 9998 Mat. ♀	4. 9999 Ad. ♀
1.	Größte Hirnschädellänge	—	163	178
5.	Schädelbasislänge	—	—	103
8.	Größte Hirnschädelbreite	—	146	127
9.	Kleinste Stirnbreite	105	95	96
10.	Größte Stirnbreite	129	124	—
17.	Basion-Bregma Schädelhöhe	—	—	134
26.	Frontalbogen	129	135	—
27.	Parietalbogen	—	120	122
28.	Okzipitalbogen	—	92	105
29.	Frontalsehne	110	115	—
30.	Parietalsehne	—	106	110
31.	Okzipitalsehne	—	78	87
44.	Biorbitalbreite	101	—	—
46.	Mittelgesichtsbreite	(94)	—	—
48.	Obergesichtshöhe	72	—	—
51.	Orbitalbreite	40	—	—
52.	Orbitalhöhe	36	—	—
54.	Nasenbreite	29	—	—
55.	Nasenhöhe	51	—	—
63.	Gaumenbreite	45	—	—
69.	Kinnhöhe	—	—	26
70.	Asthöhe	—	—	65
71.	Astbreite	—	—	30
8:1	Längen-Breiten-Index	—	86,5	71,4
17:1	Längen-Höhen-Index	—	—	75,8
17:8	Breiten-Höhen-Index	—	—	105,5
9:10	Transversaler Frontalindex	81,4	76,6	—
9:8	Transversaler Frontoparietalindex	—	65,1	75,6
52:51	Orbitalindex	90,0	—	—
54:55	Nasalindex	56,9	—	—

Nr. 9998. Sporadischer Fund. — Bedauerlicherweise unvollständiger als der vorangehende, bloß das Schädeldach (Kalotte) blieb erhalten. Von grazilem Charakter, sicherlich von einer Frau. Nur Anfangssuppen der endokranialen Obliteration der Sutura coronalis sind vorhanden. Auffallend ist die übermäßige Kürze des Schädels (hyperbrachykran!), wobei die Okzipitalgegend mehr kurvokzipital ist. In Ermangelung des Gesichts wäre es eine schwere Aufgabe die Bestimmung des Typus zu versuchen, doch haben wir es möglicherweise mit einem pamirischen Typus zu tun.

2. Ócsa, Sarmatenzeit (III—IV. Jh.)

Grab Nr. Invent. Nr.	— 9997	— 9998	4. 9999
Erhaltungszustand des Schädels Alter Geschlecht	Unvollst. Calvarium Mat. ♀	Kalotte in gutem Erhaltungszustand Mat. ♀	Unvollst. Calvaria und Unterkiefer Ad. ♀
Norma verticalis Allg. Charakterisie- rung des Schädels	Ellipsoid Okzipitalregion und Schädelbasis fehlen	Sphäroid Hyperbrachykran Okzipitalregion abgerundet	Pentagonoid Dolichokran Hypsikran Akrokran
Stirn Glabella	Eher breit hoch, steil I	Stenometop hoch, steil I	Eurymetop mittelhoch, steil I
Norma occipitalis Prot. occ. ext. Proc. mastoideus	Abgerundet — Klein	Bombenförmig 0 —	Hausförmig 0 Klein
Gesicht Fossa canina	Mittelbreit, rechter Jochbogen fehlt Seicht	—	—
Augenhöhle	Hypsikonch mässig eckig	—	—
Nase Nasenstachel	Chamaerrhin gerade, mittelmässig vorstehend I	—	—
Unterkiefer	—	—	Sehr grazil
Skelett	—	—	Einige nicht meßbare Skelettknochen- fragmente
Bemerkung	Schädel verhältnismäßig dickwändig	—	Sutura metopica. Abflachung der Lamb- daregion, kegelför- mige Okzipitalregion

Grab 4, Nr. 9999. — Bloß der unvollständige Hirnschädel und der leicht beschädigte Unterkiefer blieben erhalten. Von grazilem Körperbau, sicherlich von einer Frau. Charakterisiert von einer sehr entschiedenen Abflachung der Lambdaregion. Sutura metopica. Die Nähte sind auch endokranial noch offen. Gleichfalls dolichomorph wie der Frauenschädel von Nr 9997, doch graziler, von dem er sich unter diagnostischem Gesichtspunkt durch den sich in der Norma verticalis zeigenden pentagonoiden Schädelumriß gut differenziert. Unserer Beurteilung nach gehört er dem grazilmediterranen Typus an.

Obwohl das in Ungarn erschlossene anthropologische Material aus der Sarmatenzeit zahlenmäßig bedeutend ist, gäbe es auf dem Gebiet der Publikationen noch viel zu schaffen. Zur Zeit sind wir bloß an die recht skizzenhafte Bekanntgebung des Materials von Malán³ angewiesen, in der der Verfasser die aus den bei Kecskemét gelegenen Fundorten Méntelek, Orgovány und Soltszentimre zum Vorschein gekommen Schädel beschreibt. Diese stehen auf Grund ihrer Schädelindizes nahe zueinander, sind von brachymorphem Charakter, der Länge-Breiten-Index der veröffentlichten vier Schädel schwankt zwischen 79,8—82,8. Der genauere Vergleich wird erst nach der systematischen Veröffentlichung (zumindest eines Teiles!) der ungarländischen anthropologischen Funde aus der Sarmatenzeit möglich.⁴

Für die ungarische historische anthropologische Forschung läßt es sich keine dringendere Aufgabe vorstellen, als die in je rascherem Tempo durchgeführte, eingehende Bearbeitung des anthropologischen Fundmaterials aus der Sarmatenzeit. Diese unsere Behauptung wird durch die folgenden Umstände begründet:

a) Über das anthropologische Bild der Bevölkerung der Sarmatenzeit ist uns fast nichts bekannt.

b) Daraus folgend ist weder die zuverlässige Auswertung der römischen Funde Transdanubiens, noch die ethnische Gliederung des in großer Zahl vorhandenen awarischen Materials (in Ermangelung der Antezedenzen) möglich.

PÁL LIPTÁK

³ Malán M., FA 1—2 (1939) S. 108—109. — Die absoluten Maße sind darin nicht mitgeteilt, bloß die Indizes.

⁴ Unseres Wissens beabsichtigen in der nahen Zukunft L. Bartucz das Skelettmaterial aus dem I. Abschnitt der Sarmatenzeit und J. Nemeskéri die Skelettreste aus dem Friedhof von Csongrád-Kenderföld zu veröffentlichen.

HUNKORI HALMOK VASKÚT HATÁRÁBAN

Vaskút lelőhelyét a régészeti szakirodalom már jó régóta ismeri. Első említése a Rómer Flóris által szerkesztett *Compte Rendu*-ban¹ történt, de később Dudás Gyula², Czirfusz Ferenc,³ Gubitz Kálmán⁴ tesznek említést az itt 1868-ban végzett ásatásokról. Szélesebb keretben a szarmatakor halmokkal foglalkozva legutóbb alulírott igyekezett a vaskúti halmok kronológiai és etnikai hovatartozását pontosabban meghatározni.⁵ Összefoglalva a legfontosabb adatokat tartalmazó, hivatkozott ismertetéseket, az itt végzett munkáról az alábbiakat lehet megállapítani.

A Baja melletti Vaskút községtől északkeletre van a nagyjából két csoportra különíthető halomcsoport, összesen 12 halommal. A Rómer által először közölt térképből kitűnik (20 ábra 1), hogy az északi halomcsoport (A) 5, a déli (B) 6 halomból áll. Az utóbbitól délre, illetve délkeletre van egy földvár, amelynek bejárata nyugat felől nyílik. A földvárhoz délfelé csatlakozik az egyedülálló 12. halom. A halmok magassága általában 5—6, átmérőjük 24—32 m között ingadozik.

A 12 halom közül 1868 júniusában Rómer Flóris részvételével négyet tártak fel, csoportonként kettőt-kettőt. E feltárások eredményeiről számolnak be a fenthivatkozott munkák, azonban a leletek közlése máig nem történt meg. Ez, valamint az a tény, hogy legújabb kutatásaink eredményeként a halmok hunkori eredetét nagyon valószínűnek tarthatjuk, indokolják, hogy újra foglalkozzunk velük. Meg kell még jegyezni, hogy Tompa Ferenc 1938 áprilisában terepbejárást végzett a lelőhelyen, s ennek alapján azt állapítja meg, „hogy a sánc és a halmok a korai vaskor vége felé keletkeztek.”⁶ 1941 szeptemberében (15—20 között) pedig próbaásatást is végzett a földvár sáncában és belsejében, továbbá megnyitotta a 12. halmot is. Az ásatásnak az előbbi megállapítástól eltérő eredményeiről még alább lesz szó.

Magának a korábbi ásatásnak leírása nem világos, azonban a Rómer Flóris által felvett jegyzőkönyv⁷ és Czirfusz Ferencnek közlései⁸ valamennyire tájékoztatnak bennünket a halmokban talált sírok szerkezetéről. Úgy látszik

¹ Rómer F., *Compte rendu de la huitième session*, Budapest 1876. II:1. (Bp. 1878) 132—134.

² Dudás Gy., *A bonfoglalás előtti kor és emlékei. Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. I.* (Zombor 1896) 68—72.

³ Uo. 68—69. I. j.

⁴ Borovszky S., *Magyarország vármegyéi és városai: Bács-Bodrog vármegye II.* (Bp. é. n.) 17.

⁵ Párducz M., *A szarmatakor emlékei Magyarországon. III.* AH. 30 (Bp. 1950) 73, 120—121.

⁶ Tompa F. jelentése a MOB-hoz 1938. május 6-án. Történeti Múzeum Adattára 45, V. I.

⁷ Dudás Gy., i. m. 69—71.

⁸ Uo. 68—69. I. j.

2—4 m mélységben a halom földjében elszórtan kisebb csontdarabok voltak, ez alatt 8—10 m (?) mélyen elkorhadt famaradványok, ezek között ún. vassgereblyék (?) és S formájú vaskapcsok találhatók. E tárgyak között voltak a Ny—K-i irányítású, ülve és hanyatt-fekve (?) eltemetett csontvázak. A vaskapcsok, fagerendák minden valószínűség szerint a halom belsejében épített sírkamra tartozékai. A vaskapcsok másik része (a kisebb méretűek) talán valamilyen koporsó deszkáit vagy ágakból, illetve vékony gerendákból összerótt nyugvóhelyet tartott össze. A déli halomcsoport egyik feltárt halmában beszél ilyesmiről a jegyzőkönyv: „Ásás közben észrevettük, hogy a déli oldalon mintegy méternyi széles emelvény állott telve hamuval és földdel.” Érdekes az a megfigyelés, hogy 5—7 m (?) mélységben kemenceszerű üregek mutatkoztak; valószínűleg helyes Czirfusz Ferencnek a magyarázata, hogy az alsó nagyobb sírkamrák beszakadásakor létesültek. Igen jelentős az a megfigyelés, hogy a halmokban égésre, égetésre mutató maradványok (hamu) nagymennyiségben voltak, sőt kiégett belső ürről is beszélnek. Ülvetemetésről Czirfusz Ferenc tesz határozott említést.⁹

Áttérve a leletanyagra a Nemzeti Múzeum 1869. évi naplója 145. tételszám alatt a 4. és 8. halomból tart számon régészeti leleteket. A számozás a Rómer-féle térkép halomszámaait jelentheti. A leltári napló a 4. és 8. halom leleteit felsorolja ugyan, azonban a fenti szám alatt bevezetett leleteket halmok szerint elkülöníteni pontosan nem lehet, mivel azokon alszámok nincsenek feltüntetve. Megállapítható azonban, hogy a különböző szélességű és hosszúságú vasszegekkel ellátott vaslemezek legnagyobbbrészt a 4., a vasszegek csak a 8. halomból kerültek elő. Az S végű vaskampók nagyobb számban a 8. halomban voltak (a leltári napló adatai szerint 8 db), a 4. halomból csak négyet tart számon a napló. A leírás nem szól kardtöredékről, árról, vésőről, pedig a tárgyak között ilyen rendeltetésű tárgyak és eszközök is vannak.

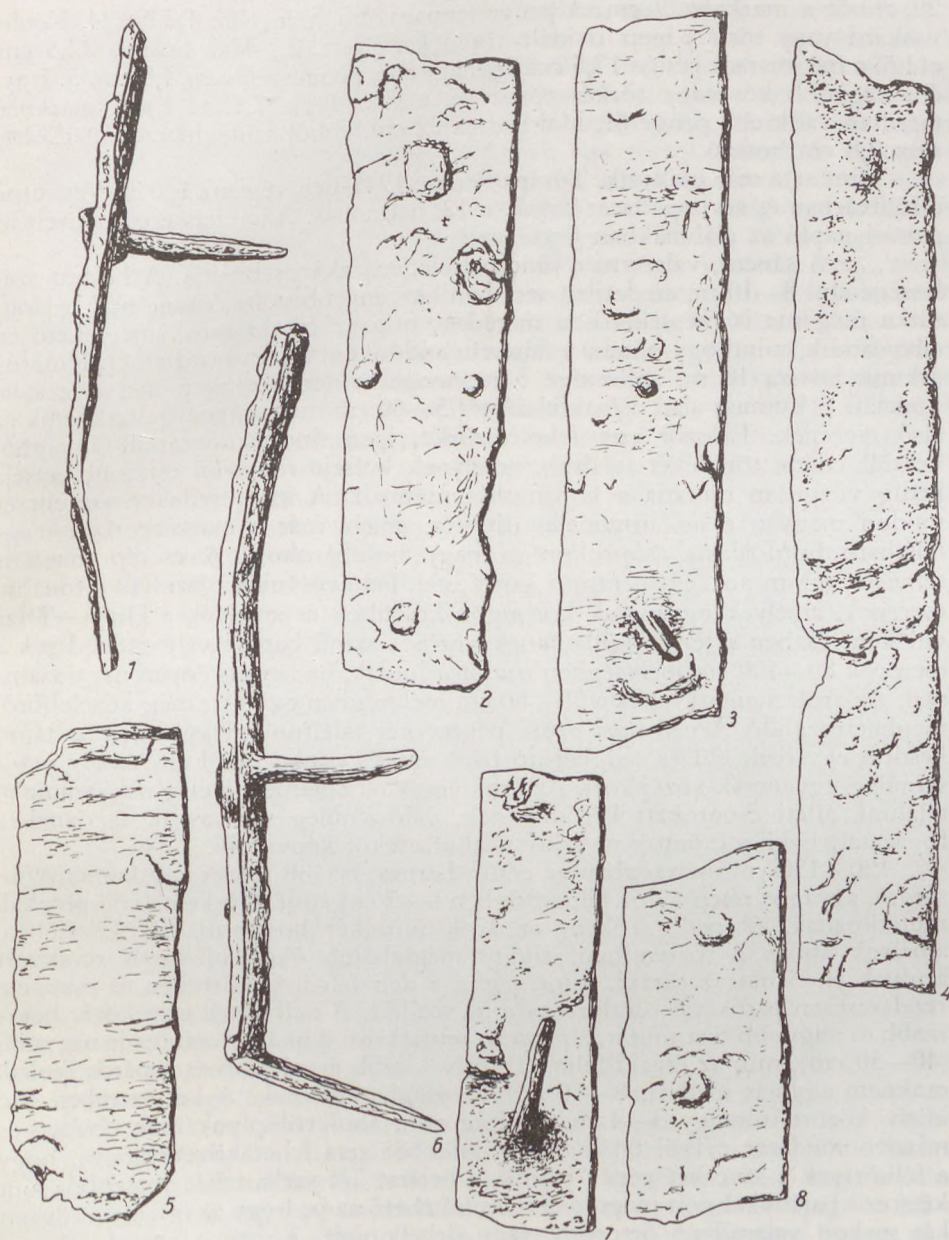
Valószínűleg a 4. halomból valók: 1. S-formájú 45 cm hosszú, 3 cm széles vaskampó (IX. t. 6.), egyik oldalán élezett; valamennyi alább leírandó S-formájú vaskapocs ilyen és majd mindegyiken odarozsdásodott farost maradványok láthatók. 2. Egyik végén törött S formájú vaskapocs, a törött rész is megvan. (IX. t. 2., X. t. 16.) Hossza 30 cm, szélessége 4 cm. 3. Két S formájú vaskampó, hosszuk 15 (X. t. 4.) és 16,8 cm. (IX. t. 8.) 4. 6 db vaspánt, amelyek közül hármat szegек ütnek át (19. ábra 1, 4—8, a szegесek az 1, 6, 7 példányai), szélességük 3,5—6,2 cm között változik.

Valószínűleg a 8. halomból valók: 1. 5 db S formájú vaskampó. (IX. t. 1, 3—5, 7.) Hosszúságuk 23—30 cm között, szélességük 2,8—4 cm között változik. 2. Ebből a halomból való, 5 kerekfejű (X. t. 8, 12, 14, 15, 19.) és 9 téglalapformájú fejjel rendelkező különböző hosszúságú vasszeg; (X. t. 5—7, 11, 13, 17—18, 20—21.) hosszúságuk 9,6—20,6 cm között váltakozik. 3. 2 db szeggel átvert vaspánt; (19. ábra 2—3.) szélességük 6—6,8 cm között ingadozik.

A leletből valók, de halom szerint azonosítani nem sikerült az alábbi tárgyakat:

1. Mindkét végén hegyes vasár, hossza 9,6 cm. (X. t. 9.) 2. Tokos vassvéső, (X. t. 10.) a tok vagy hüvely belső átmérője 1,8 cm. A szerszám hossza 14,5 cm. 3. Kétélű vaskard markolata és pengéjének egy része. (X. t. 3.) Mai hossza

⁹ Uo. 68. l. j.

19. ábra

29, ebből a markolat 9 cm. A penge legnagyobb szélessége 4,2 cm. 4. Kétélű vaskard vagy tör (?) igen oxidált töredéke. (X. t. 2.) Mai hossza 22,5 cm, ebből a megmaradt penge 17,5 cm, legnagyobb pengeszélesség 4,8 cm. 5. Egyélű nagyobb kés vagy törkés töredéke, a foka ívelt. (X. t. 1.) A markolat tagoltan válik el a pengétől. Mai hossza 22 cm, ebből a megmaradt markolat-rész 2,8 cm hosszú.

Mint arra már utaltunk, Tompa Ferenc 1941-ben végzett ásatást Vaskúton a földvárban és átvizsgálta az egyik, a 12. halmot is. Az ásatás eredményeit az ásatási napló az alábbiakban összegezi:

„... A sáncot, valamint a sánc belsejét ma akácos borítja. A bejárat szélessége alul 8—10 m, eredetileg azonban keskenyebb volt. A sánc déli bejárat sarka még ma is meglehetősen meredek, míg az északi sarok meglehetősen ellaposodik, minthogy onnan a falubeliek időnként földet hordtak el. Kutató-árkunk hossza 10 m, szélessége 5 m, tengelye derékszögben metszi a sánc vonalát. A humusz alatt a mai felszíntől 5—60 cm mélységben mutatkoztak az első cserepek. Először egy feketésszürke, igen finoman iszapolt agyagból készült edény töredékét találtuk, amelynek külseje fényesen csiszolt, belseje pedig világosan mutatja a korongolás nyomait. A kis töredék szerencsés módon megvan a hullámvonalas díszítés, amely már a császárkorban megtalálható hordóalakú csuprokon és nagy hombárokon. A cserép maga is színével, finom anyagával erre a korra utal. Feltevésünket igazolják a további cserepek, amelyek ugyancsak korongon készültek és amelyek a Duna—Tisza vidékén részben a terra sigillatáknak vöröses színű barbár változatai. Ezek a cserepek 80—100 cm mélységben is előfordulnak, ha nem is éppen nagy számmal. Az árok nyugati felében 70—80 cm mélységben egy kis, még közelebből meghatározandó Árpád-kori ezüst pénzecskét találtunk. Ugyanezen a tájon később egy ívelt élű és szögbe futó hátú vaskés penge kerül elő, amely valószínűleg ugyancsak középkori. Az árok egész terjedelmében elég nagyszámmal találunk állati csontokat: kérődzőknek, valószínűleg szarvasnak és őznek a fogazatát. Ezek a csontok itt a konyhahulladékot képviselik.

120—130 cm mélységben az eddig barnás, lazább földet egy keményebb, sárgás, agyagos réteg váltja fel, amelyben 6—7 cm átmérőjű kerek cölöplyukak mutatkoznak, és pedig főként az árok mindkét hosszanti fala közelében, amelyek abban a sorrendben, ahogy megtaláljuk őket, bizonyos rendszert árulnak el. Mind az északi, mind pedig a déli falnál félkörívben és csaknem rendszeresen párosával sorakoznak a fal mellett. A déli falnál ez a körív hosszabb és nagyobb ívet mutat, a párosan mutató lyukak távolsága is nagyobb (40—50 cm), míg az északi falnál a körív kisebb és zártabb és a páros lyukak csaknem egymás mellett, 8—10 cm távolságban állanak. A két szemben álló körív között mintegy 3—4 m távolság van, ahol cölöplyuk csak elvétve és minden rendszer nélkül található. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a félkörívek a sánc két végét jelölik, a bejárat két sarka tehát vesszőből font kétsoros palánkkal volt megerősítve és feltehető az is, hogy az így megerősített két sarkon valamilyen őrtorony vagy őrhely volt. Ebben a megoldásban a bejárat tengelye eredetileg nem mutatta derékszögben a sánc vonulati irányát, hanem ezt kb. 40°-os szögben vágta át és feltehető, hogy a bejáratnak ez a rézsútos kiképzése szintén a védelmet szolgálta. További cölöplyukak a sánc nyugati felében is mutatkoztak, de bizonyos rendszert megállapítani közöttük

már nem lehet. Ugyancsak a sánc nyugati felében, majdnem a bejárat tengelyében gödröket is találtunk, amelyek közül az A, azaz a kelet felé eső gödör köralakú és 60 cm mély (a mai felszíntől 230 cm). Hozzá csatlakozik egy kisebb trapézalakú (B gödör), uo. mély mélyedés, amelyben tüzelési nyomok voltak, míg ezt követi nyugati irányban egy ovális alakú, de már csak 30 cm mély bemélyedés (C gödör). A B gödörben egy tűztől deformált vastagabb vaslemeztöredék (pajzsdudor töredéke?) került elő. Csaknem az árok északnyugati sarkában, az ovális gödör közelében találtunk még egy különálló mélyedést (D gödör), amelynek mélysége ugyancsak 30 cm. Abban egy üvegpalc kurtanyakú, kihajló szájeremű válltöredékét találtuk meg, amely négyszögű, lapos és kissé horpaszolt falával a császárkori üvegpalcokra emlékeztet. Az üvegnek a színe szépen irizál. Ezeket kívül az árokban több lelet nem került elő. A gödrökre vonatkozólag feltehető, hogy azok a bejáratot védő és ott tanyázó őrségtől származnak. A fentemlített sárgás agyagréteget nyugaton 140, keleten 160 cm mélységben a régi humusz váltja fel, amely már teljesen steril. Megkezdjük a földvár belsejének 2 m széles és 3 m hosszú árkokkal való átkutatását. Ez a munkánk azonban teljesen eredménytelen volt, mert a minden irányban: mind a földvár legmélyebben fekvő részén, mind pedig a sáncok mentén húzott kutatóárok semmiféle leletet sem szolgáltatott és már 40—50 cm mélységben vízhorzolt sárga homokrétegre bukkantunk, amely már itt az érintetlen altalajt jelenti. A sánc belseje ma is mélyebben fekszik, mint a környező terület szintje. Világos tehát, hogy a sánc felépítéséhez szükséges földet a sánc belsejéből vették. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az előbb említett sárga föld megmutatkozik magában a sáncban is. A leletek hiányából pedig arra kell következtetnünk, hogy a földvárt nem szállták meg hosszabb ideig, hanem az csak valóban alkalmoszerű menedékhelyül szolgált. Miután az előbb említetteken kívül korban idősebb leletekre nem bukkantunk, azt kell feltételeznünk, hogy a sánc császárkori szarmata-jazyg népek menedékhelye volt.

Ezután megkezdjük annak a sírhalomnak a feltárását, amely a sáncunktól délre és attól mintegy 200 m-re egyedül áll. A tumulus széleit már eléggé elszántották. Hozzávetőleges magassága a környező földtől 8—10 m, a szántott részekről pedig 4 m. A feltárást a tumulus keleti oldalán kezdtük meg, a legmagasabb ponttól kb. $1\frac{1}{2}$ m-re keletre, egyenes levágással.

A feltárás közben régibb bevágás, valószínűleg sírfosztás nyomait látjuk. Kb. 2 m mélységben egy fiatalabb egyén csontvázából származó néhány csontot (forgótöredékek, egy lábfejcson, szegycson és 3 bordatöredék) találunk korhadó famaradványokkal, teljes rendszertelenségben. A csontok állapotából is feltehető, hogy a beletemetkezés récens és a skelettet a sírbrálás alkalmával megbolygatták és ezért a csontváz legnagyobb része elkallódott... Leérünk az átvágás aljára, ahol bolygatatlan állapotban ugyanazt a sárga földet találjuk meg, mint amely a földvárban is mutatkozott. Megállapítható, hogy a halom már eredetileg is egy magasabb és északi irányban lejtő parton épült. A halom legmagasabb pontja az altalajtól mindössze 3 m, míg az átvágás hossza az altalajon és egyúttal a halom legnagyobb szélessége 19 m. Az altalajban élesen meglátszik az abba még 60 cm-re lemélyülő és kb. 80 cm széles folyosó, amelyet a sírbrálók ástak. Ez a folyosó, amely az általunk egyenesen levágott felet éppen derékszögben éri, nem felülről lett bevágva, hanem alig embermagasságú.

alagutat képezett, amelyet felül a bedőlést elkerülendő, gerendákkal erősítettek meg. Ezeknek a korhadt részeit megtaláltuk. A beásás a halom közepétől számítva kb. 2 m-re déli irányban történt s miután így a munkájuk bizonyára eredménytelen volt s nem találták meg a halom közepét, ezért az átvágásunktól számítva kb. 3 m-re nyugati irányban egy 1½ m hosszú folyosót vájtak a halom közepe felé. Amint azonban most utólag megállapítható, minden valószínűség szerint semmit sem találtak, mert a halomban semmiféle sírnak a nyomait sem találtuk meg.

Mi ugyanis a halom közepe táján egy 5 m széles és 6 m hosszú bevágással kiemeltük a halom teljes közepét, lementünk egészen az érintetlen sárga földig, de sírkamrát egyáltalában nem találtunk. Sem a mesterségesen felhordott föld nem mutatott semmi elváltozást, sem pedig a sárga altalajban nem mutatkozott beásás. E negatív eredmények alapján azt kell feltételeznünk, hogy a halom nem temetkezés céljait szolgálta, hanem minden valószínűség szerint kilátóhely, illetőleg őrhalom volt. Ezt a feltevést nem zavarja az a körülmény sem, hogy egy emberi szárkapocs csontot és egy csigolyát találtunk a kincskeresők által ásott folyosóban. Miután a folyosó ugyanebben az irányban haladt, ahol fölötte előzőleg a szórványos emberi csontokat találtuk, sokkal valószínűbb, hogy a kincskeresők egy recens csontvázra bukkantak, amelyet a halom oldalában földeltek el és ennek a maradványait találtak meg ilyen elszórt állapotban.” (Tört. Múz. Adattár 11. V. I.).

Nézetünk szerint nem kétséges, hogy a vaskúti halmokat szoros szálak fűzik elsősorban a jászalsószentgyörgyi kurgánokhoz. Minden jel arra mutat, hogy itt ugyanúgy vaskapcsokkal összetartott sírkamrákba történt a temetkezés, mint a jászalsószentgyörgyi főkurgánban.¹⁰ Mind a két lelőhely kurgánjaiban az égési nyomok is megvannak. Az ülve eltemetés csupán a jászalsószentgyörgyi 3. mellékhalomban volt meg,¹¹ de miután a főhalmot már csak kirabolt állapotában tárta fel Hild Viktor, nem tudhatjuk, hogy a temetkezésnek ez a módja nem jelentkezett-e ott is. Úgy látszik, hogy a halomsíroknak ehhez a köréhez sorozhatjuk, elsősorban a bácsmadarasi halmokat.¹² A nagyméretű vaskapcsok¹³ itt is sírkamrát sejtetnek. A 11. halom tölcséres nyakú, gömbölyű edénykéje viszont nem hagy kétséget a temető kora felől.¹⁴ Úgy látszik, ebben a halomban a csontváz irányítása kelet—nyugati volt. A kiszácsi halmostemetőben is¹⁵ megvannak a nagyobb halmok, a nagyobb vaskapocs és korongosfejű vasszeg.¹⁶ Ezenkívül még a murgai típusú korsó pereme is előkerült.¹⁷ A vajszaikai halmostemető halmjai nem magasak,¹⁸ de a mellékletként bemutatott alacsony tálcaska és hengeresnyakú, gömbölyű edény¹⁹ a korhatározást illetően semmi kételyt nem enged meg. Az ülve eltemetett csontvázak miatt a halmos-

¹⁰ Párducz M., i. m. 70.

¹¹ Uo.

¹² Uo. 75.

¹³ Uo. XCI. t. 3—4, 6.

¹⁴ Uo. LXXXIV. t. 17.

¹⁵ Uo. 74.

¹⁶ Uo. LXXXIX. t. 2—3, 8.

¹⁷ Uo. LXXXIX. t. 5.

¹⁸ Uo. 75—76.

¹⁹ Uo. LXXXIV. t. 18—19.

temetőknek ehhez a csoportjához kell az apatini halmostemetőt is sorolni.²⁰ Az egyik geszterédi halom aljában észlelt égetéses réteg felhívja figyelmünket a szóbanforgó csoport szempontjából erre a halmos temetőre is. Érdeklődésünket az az aranykeretbe foglalt ónyx is indokolja, amely ugyanebben a sírban volt.²¹ A sírgödörben a már ismert koporsókapcsok is megvannak.

Az említett halmos temetőket „déli halmos temetők” elnevezéssel a szarmata-kor utolsó, harmadik periodusába soroztuk.²² Legutóbb azonban egy Csongrádon feltárt hunkori temető feldolgozásával kapcsolatban azt a megállapítást kellett tenni, hogy a halmos temetők e csoportja nem értékelhető önálló jelenségeként. Az i. sz. 375—380 között új kaukázusi, szarmata, germán és hun népi elemekből összetévedött népi csoportok egymást követő hullámai jutnak el a Duna—Tisza köze is. S e hullámok egyik rétege az ún. déli halmos temetők csoportja. Valószínűleg nem egységes ethnikumú.²³ A kaukázusi népi elemek mellett (ezek az ülte eltemetettek) valószínűleg szarmata (alán?) és talán germán (Geszteréd) népiséget is feltételezhetünk közöttük. De bizonyára jelen vannak maguk a hunok is. Nagy kár, hogy a halmok (kivéve valamennyire Jászalsószentgyörgyöt) feltárása kellő megfigyelések hiányában történt. De így is sok szó esett az egyes halmokban megfigyelhető tüzelési nyomokról. (Jászalsószentgyörgy, Vaskút, Geszteréd) Hogy ez a jelenség hamvasztással kapcsolatos, vagy csupán a temetést kísérő szertartások kiegészítő része-e, erre a kérdésre ma még nem lehet határozott választ adni. Az viszont kétségtelen, hogy a hazai szarmata temetkezési szokásokban a tűznek eddig semmi nyomát nem találtuk. Viszont Alföldi²⁴ és Fettich²⁵ szerint a jellegzetes hun vonások közé kell sorolni a halotthamvasztás szokását is (például Szeged—Nagyszéksós). Alföldi a szokás dél-oroszországi előfordulásait is értékelte. A szóbanforgó halomcsoportban, illetve az ezekkel kapcsolatos temetkezési szokásokban tehát kétségtelennek tekinthetjük a tűznek valamilyen szereplését és az elmondottak után talán az is feltehető, hogy ez a szokás a halmok alá is temetkező hunokkal kapcsolatos. Vaskúton arra is gondolhatunk, hogy az esetleges hamvasztásos sír mellett ugyanabban a halomban ülte eltemetett csontvázas sír is volt. Feltételezhető továbbá az is, hogy az ülte eltemetett, társadalmilag alárendelt helyzetű egyén volt. Ezt gyaníttatja az a megfigyelés, hogy Jászalsószentgyörgyön a főhalom körül emelt egyik mellékhalomban találkozunk az ülte eltemetés szokásával.

De a keleti (esetleg Közép-Ázsiáig nyúló) szokások körébe lehet sorolni a temetkezés ama tartozékát, amelyre Rómer utalt a vaskúti halmok leírásánál. A méternyi széles emelvényre gondolunk, amely telve volt hamuval és földdel. A kenkolí, időszámításunk szerinti I. század közepén kezdődő és Bernstam szerint a hunok első közép-ázsiai előnyomulásával kapcsolatba hozott temető sírjai tartalmazzák ezeket a nyugvóhelyeket.²⁶ (20. ábra 3—4.) De Szinicin az Alsó-

²⁰ Uo. 74.

²¹ Uo. 61—63., LXXXVIII. t. 20.

²² Uo. 116—123.

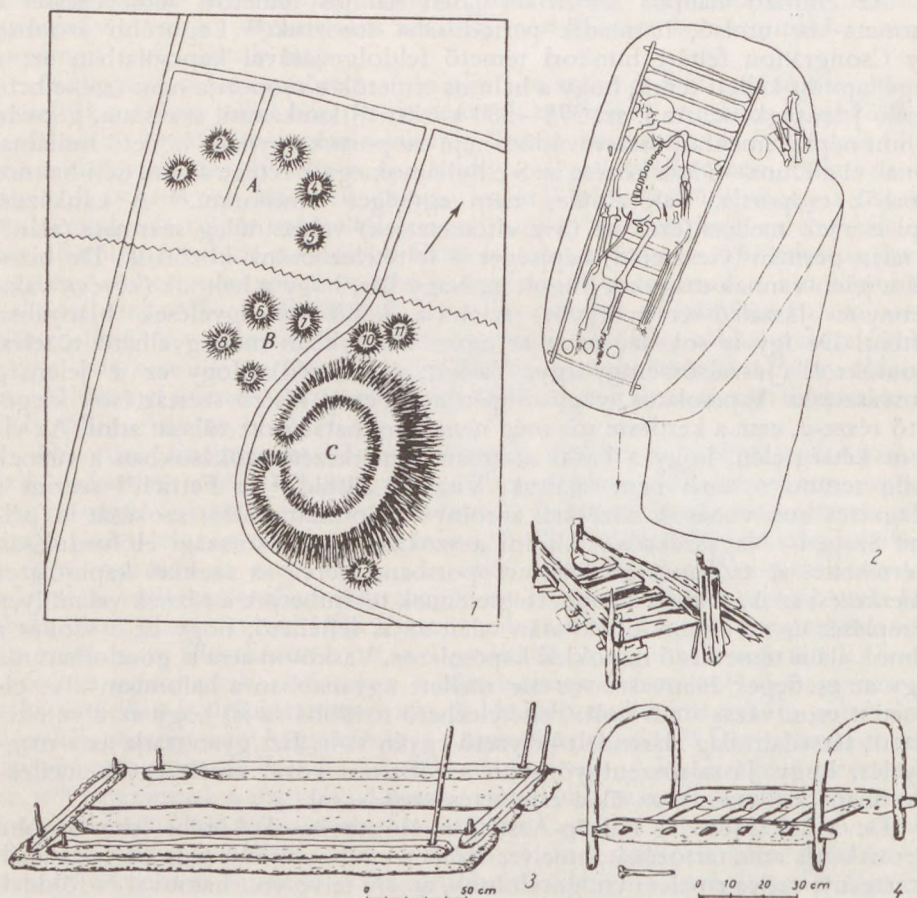
²³ Párducz M., Adatok Magyarország hunkori történetéhez. Acta Arch. Hung. 11 (1959). Sajtó alatt.

²⁴ Alföldi A., Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. AH 9 (Bp. 1932).

²⁵ Fettich N., La trouvaille de tombe princière hunnique a Szeged-Nagyszéksós. AH 32 (Bp. 1953).

²⁶ Bernstam, A. N., Kenkolskii mogilnik. (Leningrad 1940) 29—30., XX, XXII—XXIII. t

Volga vidékéről ismertetett hasonló koporsó vagy fekvőhelyformákat; (20. ábra 2.) Usatovo falu mellett feltárt G 5. kurgán sírjaiban jellemző az előfordulásuk.²⁷ Szinicin maga is a kenkoli sírmezővel való kapcsolatra utal, nemcsak a temetkezési rítus, hanem a sírokkal képviselt kultúra egyéb vonásaival kapcsolatban is.²⁸

20. ábra

Bernstam a kenkoli temetőt a noin-ulai sírokkal kapcsolja össze²⁹ és ebben a vonatkozásban a noin-ulai fából készült sírkamrákat is jellemzőnek tartja,³⁰ mint amelyek a kenkoli katakomba-sírokkal rokonok. Legalábbis közelebb

²⁷ Szinicin, I. V., *Arheologiceszkije raszkopki na territorii Nizsnego Povolzsja*. (Szarátov 1947) 12, 13, 90, 62, 91, 63, 97, 68, 101., 70. ábrákon láthatók. Rekonstrukciójuk a 89., 61. ábrán.

²⁸ Uo. 29.

²⁹ Ebert, M., *Reallexikon der Vorgeschichte*. VIII. (Berlin 1927) 544—546. CLXXVIII. t.

³⁰ Bernstam, A. N., i. m. 29—30.

állnak hozzá, mint a terület szarmata időkbe tartozó kis kurgánjainak földbe-vájt aknasírhajói.³¹ Anélkül, hogy ebben a pillanatban messzebbmenő következtetéseket vonnánk le, utalnunk kell a jászalsószentgyörgyi és vaskúti stb. kurgánok fakamrás temetkezéseire, amelyekhez hasonlóak a hazai szarmata sírokban nincsenek.

Megbízható hazai ásatási adatok hiányában nehéz lenne bármilyen további történeti, vagy ethnikai megállapítást tenni. De célunk ez alkalommal nem is volt egyéb, mint hogy a hunkori régészeti és történeti kérdések megoldásával kapcsolatban a magyarországi, ide tartozó halmokra a figyelmet felhívjuk. Szólani kell még azonban a vaskúti halmok között fekvő földvárról. A mai adatok alapján jogosan feltételezhetjük, hogy egykorú a halmokkal, tehát ez is hunkori. Feltűnő azonban, hogy csak a bejáratí részeknél kerültek elő leletek, a belsejéből az eddigi kutatások semmit sem mutattak fel. Vajon nem a temetőt állandóan őrzők óvóhelye volt-e a földvár? Meg kell azonban azt is gondolni, hogy a korhatározó cserepeket magában a sáncban találták, tehát az is elképzelhető, hogy ennek kora a hunkor utáni időre esik. Amíg a földvár alapos felkutatása meg nem történik, addig a fenti korhatározást ideiglenesnek kell tekinteni. Formája, szerkezete alapján lehet pl. őskori is.

PÁRDU CZ MIHÁLY

BARROWS FROM THE HUN PERIOD IN THE VICINITY OF VASKÚT

According to recent research a part of the tumuli of the Great Hungarian Plain belongs in all probability to the Hun period. The twelve barrows in the neighbourhood of Vaskút, known for a long time, and probably also the fort situated among the barrows fit into this group (Fig. 20, no. 1). Four of these barrows were unearthed in the presence of Fl. Römer in 1868, one was explored in 1941 by F. Tompa, who also carried out an excavation in the rampart and inside of the earthen fort. Pls. I—II and Fig. 1 illustrate the finds of barrows 4 and 8, belonging to the four barrows unearthed in the course of the first excavation.

These tumuli are characterized by the relatively large sizes of the mounds covering the graves. At Vaskút, for instance, their heights varied between 5—6 m, their diameters between 24—32 m. Inside of the barrows at Vaskút there probably were burial chambers made of beams, fixed together with the help of large S-shaped cramps and straps of iron (Pls. IX—X, Fig. 19). The smaller cramps held the boards of the pedestal-like resting place together; these boards were found inside of the burial chamber with a large quan-

³¹ Uo.

tity of ashes on them. Corpses were probably also laid on such pedestals. We know analogous resting-places, for instance, from the tumulus G 5 of Usatovo (Fig. 20, no. 2.) and from Kenkol. (Fig. 20, nos. 3—4.) These sites, however, lack the S-shaped cramps, the boards of the resting-place were interlocked as the figures clearly show.

In the burial chambers skeletons buried in sitting positions were also found. The above mentioned characteristics, the way of burying the dead (in a sitting position) and the finds presented here enable us to assign the following cemeteries or tumuli of the Great Plain to this group: Jászalsószentgyörgy, Bácsmadaras, Apatin, Kiszács and Vajszka. The mounds excavated in the vicinity of Geszteréd belong possibly also to this sort of barrows. The grave-goods found in the barrows enumerated here (first of all the pottery) also confirm our dating these to the end of the fourth century.

RANGJELZŐ DÍSZKARD AZ AVAROKNÁL

A *Folia Archaeologica* IX (1957) kötetében Kovrig Ilona a törökbálinti kora-avarkori sírok ismertetése és értékelése során lényeges és mélyen járó gondolatok felvetése mellett — az én véleményem szerint — az 1. sír kardjának kapcsán egy sokat mondó jelenséget figyelmen kívül hagyott és így nem is oldott meg helyesen.

Arról a keresztvas nélküli, egyenes, kétélű kardformáról van szó, melynek markolatán karikában végződő ezüst aklaszegbe akasztott, kicsiny ezüst karika látható, s amelynek használatáról szólva Kovrig feltételezi, hogy abba csuklózsinórt fűztek az ismertetés 25. ábrája szerinti módon.

A kérdés lényegében a kardnak és a XXI. t. 1—2. képen általa idézett bázáklíki falfestmények értelmezésén fordul meg.

Kovrig 26. ábráján olyan kardot látunk, melynek ezüstlemezzel borított, alul-felül pánttal lezárt markolata van. A markolat hossza mindössze 7 cm; közepén, mégpedig külső oldalán, ezüst karika ül. Aligha hosszabb ennél a bázáklíki falfestményeken ábrázolt kard markolata és ami a leglényegesebb, annak is a közepén találjuk a karikát. Figyelembe véve ennek a kardnak és a kard hüvelyét fogó kéznek a méreteit, egészen világos, hogy ezt a kardot nem markolhatták meg a karika fölötti rövid szakaszon.

A karikák fölötti markolatrésznek rövideége a törökbálinti kardnál Kovrignak is feltűnt. Ezért tételezte fel a 119. oldal szövegében, hogy „a markolatborítás felső végén látható markolattövis törött vége azt jelenti, hogy a markolat eredetileg hosszabb volt, s az ezüstveretes rész felett még folytatódott.” Másutt (126. o.) feltételezi, hogy a hiányzó résznek faborítása volt.

A törökbálinti kard markolatán megmaradt ezüstborítás lezártága és a bázáklíki falfestmény kardjának említett sajátosságai miatt ezt a feltevést nem tartom elfogadhatónak. A markolattövis végéhez szerintem nem faborításos markolatrész csatlakozott, hanem erre szegecselték rá azt a markolatot felül lezáró korongalakú gombot, melyhez hasonló a bázáklíki és a gátéri¹ kardon is látható.

Az ezüst karika ezek szerint szándékosan a markolat közepén kapott helyet. Ez természetesen érthetetlen lenne, ha a karikához csuklózsinórt erősítettek volna, s ha a kardot a karika feletti markolat-részen ragadva meg, tényleges fegyverként harcban használták volna.

A csuklózsinór alkalmazása ellen szól az is, hogy a karika nem a markolat tövében kapott helyet és hogy az ilyen zsinór felerősítésére egymagában elégséges mereven rögzített karikába még egy második, díszhatást keltő ezüst

¹ Kada E., Arch. Ért. 26 (1906) 217. d kép.

karikát erősítettek. Nem tudok olyan kardmarkolatot elképzelni, melyet nem tövig markolna meg a harcos és nem tudom elhinni, hogy ebben az ösztönös mozdulatban a markolaton levő két kis karika megakadályozna valakit.

E kérdés eldöntése érdekében mindenekelőtt azt kellett ellenőriznem, hogy Kovrig 25—26. ábrája összhangban van-e? A hüvely tartófüleinek helyzetét figyelembe véve kiderül, hogy a kard kihúzásakor a markolatnak az az oldala, melyen a karikák vannak nem a bezárt kezujjak felőli, hanem a tenyér felőli oldalra kerül s így — ha a markolatot tövig megragadjuk — a két karika a tenyér mélyedésébe fekszik bele. Elméletileg tehát a markolat közepén levő kis karikák nem teszik lehetetlenné a kard kézbevételét, ha a markolat elég hosszú ehhez.

21. ábra

A markolaton levő karikák helyét az alábbiakban részletesebben is tárgyalta gátéri kardról is leolvashatjuk. Ezt a kardot Kada Elek a 212. sz. sír bal oldalán találta, karikája pedig a markolat külső oldalát díszítette.² Másként, amint mondtam, ezt a kardot ki sem lehetett rántani hüvelyéből.

A törökbálintéhoz hasonló Szegvár—Sáp-dűlői kardon minderről gyakorlatilag is meggyőződtem. Ennek a kardnak markolattövise csaknem teljes egészében, 12,3 cm hosszúságban megmaradt. (21. ábra) A markolattövist teljes hosszában farostok burkolják, a markolatnak csaknem az egész alsó felében, a karikák alatti szakaszon, az ezüstlemez burkolás alatt a fa alátét épségben meg is maradt. A karikák ezen a darabon a markolat alsó végétől 5,5 cm-nyire, tehát majdnem pontosan középen helyezkednek el. A leglényegesebb azonban az, hogy teljes hosszában kézbe fogva a markolatot, a karikák egyáltalán nem sértik a kezet, mert jól belefekszenek a tenyér középső mélyedésébe.

A Szegvár—Sáp-dűlői kard ezek szerint fegyverként is használható volt.

Nem mondhatjuk el ugyanezt a gátéri 212. sz. sír kardjáról, melynek markolata teljes hosszában megmaradt.³ Idézem Kada Elek leírását a kardról: „...a csontváz baloldalához szorosan odasimulva feküdt a kard. Ezt sem lehetett teljes épségben kiemelni, de formáját és díszítését elég szabatosan megállapíthattuk. Egész hossza 86 cm, tövénél 4,5 cm széles, egyélű, végén az éle a fokához ívesen felhajlik. Markolata 12 cm hosszú, átlag 3 cm széles,

² Uo. 215.

³ Uo.

egyenes, a pengével egysíkú, keresztvasa nincs. A markolat végére tojásdad alakú, dudoros szélű ezüstlemez volt két szeggel ráerősítve; magát a markolatot felső és alsó részén 5 mm széles, harántsavos ezüstpánt köríti s e két pánt között vékony ezüstlemez fődte. Külső oldala közepébe, a kard síkjára függőlegesen, bronz karika van beleerősítve, melyben egy másik tömzsi karika szabadon mozog s tán arra való volt, hogy ebbe erősítették bele a lovasságnál ma is használatos azon szíjat (vagy zsineget), mellyel a kivont és kézben tartott kardot a kézcsuklóra hurkolják; ámbár ennek a karikának olyan kicsiny a nyílása, hogy csak vékony zsineg fér keresztül rajta s így nem lehetetlen, hogy más célra szolgált...⁴

A kard cm-ekben megadott hosszát a Kada-féle rajzhoz viszonyítva kiderül, hogy az alul-felül pánttal lezárt markolatrészt, melynek közepén ül a karika, mindössze 8,4 cm, a karika feletti rész a lezáró gombig pedig ennél is kevesebb. (A Kada-féle 12 cm a markolatra és a lezáró gomb alatti részre vonatkozik). Világosan következik ebből, hogy markolatként csakis az ezüstlemez borított részt használhatták, s mert a törökbálinti darabnál is ennek a szakasznak a közepén találjuk a karikát, annál sem gondolhatunk karika fölötti, félig lemezzel, félig fával burkolt markolatra.

A markolat rövidségére való tekintettel sem a törökbálinti, sem a gátéri kardot nem tarthatjuk komoly fegyvernek. A karika nem szolgálhatott csuklószíj felerősítésére — (amiben már Kada is kételkedett) — hanem megmagyarázhatóvá válik akkor, ha pontosan megvizsgáljuk a bázakliki falfestményeken az állítólagos csuklózsinórt.

Kovrig Ilona fent idézett tanulmányának XXI. t. 1. képén látható férfialak kardját bal kézzel a hüvely torkolata alatt fogja. A markolat közepén levő karikáról sötétvörös zsinórok csüngenek le, ezek azonban semmi esetre sem nevezhetők csuklózsinórnak, mert alsó végük nyitott és nem hurok-szerű. A zsinór határozottan bojt-szerű szerepet játszik — egyszer a markolat köré is csavarodik — a kard tulajdonosa pedig úgy tartja kezében ezt a „fegyvert”, mint aki a rangját jelző kettős bojtot igyekezne mutogatni.

A zsinórbojtok száma és színe valószínűleg a kard tulajdonosának rangját is jelezte. Valószínűvé teszi ezt még a késői keleti népeknél is nagy szerepet játszó lófarkok számához, ruhák színéhez fűződő rangjelzés, de még inkább erre gondolok a törökbálinti kard markolatának rövidsége miatt, mely felbojtozva olyan magasrangú személy kezébe illett, aki keleti módon nem a seregek élén, hanem a háttérből osztogatott parancsokat, nehogy megsebesülve, vagy elesve vezetés nélkül maradjon a had. Az ilyen személy magas rangját éppen a kezítésében nem használható, rövid markolatú kard fejezhette ki leginkább.

A gyakorlati célra kevésbé alkalmas kora-avarkori rangjelző kard végső fokon ugyanabból a gondolatból fakadt, mint a hun aranyj.⁵

Nem lehet véletlenség az sem, hogy a karikás markolatú kardok — tudomásunk szerint — gazdag sírokból származnak.

CSALOG JÓZSEF

⁴ Uo.

⁵ László Gy., MTA II. Oszt. Közl. 1 (1951) 105—122.; Harmatta J., MTA II. Oszt. Közl. 1 (1951) 123—188.

AVAR ORNAMENTAL SWORD AS DISTINGUISHING MARKS

The author deals with the small ring visible on the hilt of the straight double-edged swords lacking the quillons, coming to light at Törökbálint, Gátér and Szegvár. He disagrees with the view of I. Kovrig, who supposes that it was a ring serving the wrist band. Various reasons, especially the presumable shortness of the hilt, are inducing the author to regard the discussed parts of the swords as rings holding tassels signifying rank. It follows that the swords themselves must have been distinguishing marks, instead of weapons for actual fighting.

MEGJEGYZÉSEK A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS OMPHALOS-CSÉSZÉIHEZ

Kevés olyan lelet adódik az időszámításunk első évezredéből fennmaradt ötvöskincsek között, amelyik olyan sokféle problémát kínál a kutatás számára, mint a nagyszentmiklósi lelet. Legutóbb László Gyula — a kincs egyes tárgyainak alapos technikai vizsgálatából kiindulva — a korábbi eredményeket számos új gondolattal bővítve, figyelemreméltó szempontokat nyújtott a kincs műhelyének és történeti jelentőségének megvilágításához.¹

Az alábbi rövid megjegyzések pusztán csak egy-két szemponttal és adattal szeretnék kiegészíteni, illetve módosítani László Gyula gondolatébresztő tanulmányát. Különösképpen a felírtos és kereszttel díszített 9. és 10. sz. ún. omphalos-csészékre vonatkozó megállapításaihoz szeretnék hozzáfűzni egyet s mászt.

László hangsúlyozza, hogy ez a kincs — az összes felmerülő szempontokat tekintetbevéve — két részre bomlik, „nevezetesen egy hazai (avar—bolgár—magyar vonatkozásúra) és egy keleti (bizánci—kaukázusi) származásúra.” Ezt a különbséget még az azonos rendeltetésű-formájú tárgyak elemzése is hangsúlyozza, ennek bizonyítására foglalkozik részletesen az omphalos-csészékkal, főként a rajtuk szereplő keresztekkel.

Miután László megállapítja, hogy a 3—4 sz. korszó ékmintás keresztjei ugyanolyan módon készültek, mint kora Árpád-kori pénzeink keresztdíszítésének veretővei, a két korszót a királyi ötvösműhely termékeinek tartja, megállapítva, hogy „az ékmintás kereszt és a C, illetve P helyett alkalmazott rovásjegyet együtt csak Szt. István és I. Endre pénzein, valamint a nagyszentmiklósi kincsen találjuk”.² E megállapítása valóban új lehetőségeket nyit meg a kincs műhelykérdésének megoldásához. A továbbiakban idézi a korábbi kutatásnak azt a megállapítását, hogy I. Endre PANONEIA hátlapú pénzeinek osztott keretezésében keleti—iráni hatás nyilatkozik meg, amely szerinte szintén a nagyszentmiklósi kincs felé irányítja figyelmünket. A továbbiakban e pénzeken megjelenő, szétnyíló szárú, metszéspontján körrel ékített bizánci kereszttypust kapcsolatba hozza a kincs omphalos-csészéin megjelenő kereszttypussal,³ arra is figyelmeztetve, hogy a Kálmán király pénzén szereplő hármasegyszögletes szárral ábrázolt keresztforma is megtalálható a kincsen.⁴

Kétségtelen, hogy a vizsgált kereszttypusok azonos mintákra vezethetők

¹ László Gy., FA 9 (1957) 141—152. Ua., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 186—198.

² László Gy., FA 9 (1957) 148. Ua., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 195.

³ László Gy., FA 9 (1957) 148. Ua., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 195.

⁴ László Gy., FA 9 (1957) 148. Ua., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 195. A 9—10 sz. csészék jó képei: Mavrodinov, N., Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. AH 29 (Bp. 1943) XVI—XVIII. t.

vissza. De vajon egymásból származtathatók-e? Ez a további kérdés. Ha megfigyeljük a Kálmán király pénzén szereplő keresztet, akkor azon feltűnik, hogy a kereszt szárait egymáshoz fűződő, gyöngysorszerű kördíszítés adja. Ez a körülmény nem hagyható figyelmen kívül a típus eredete szempontjából sem. Ugyanis D. Talbot Rice a leningrádi iranisztikai kongresszuson tartott előadásában — a bizánci művészet iráni elemeiről szólva — beszél egy keleti eredetű bizánci kereszttypusról, amelyre jellemző, hogy a kereszt talpához kétoldalt indadíszek csatlakoznak. Ennek a típusnak legjellegzetesebb példája a velencei S. Marcoban őrzött bronz könyvfedelen látható (XI. század): ez palmettás-indadíszes keretben elhelyezett kereszt, amelynek triumfális jellegét a szárak közé ékelte feliratok hangsúlyozzák. A kereszt végein hármaskörben (két kicsi közt egy nagy) végződik, közepén is kördíszítés látható, amelyből drágaköveket, ill. gyöngydíszítéseket utánczó kettős sor ágazik el mind a négy szára felé.⁵ Kétségtelen, hogy az egész ötvösmű művészi díszítése a nagyszentmihályi kincs 9. és 10. sz. omphalos-csészéjére is emlékeztet, bár a keretdísz sokkal zsúfoltabb, stilizáltabb. Talbot Rice felsorolja a szóbanforgó kereszt-típus legfontosabb analógiáit, köztük a 781-ben állított Si-ngan-fu-i stélén szereplő keresztet, rámutatva arra, hogy itt egy jellegzetesen keleti eredetű típussal állunk szemben.⁶ Igaz, hogy a nagyszentmihályi kincsen szereplő keresztteken nem található a hármaskörrel ékes keresztnek ilyen életfaszerű megoldása. Kétségtelen tehát, hogy itt egy leegyszerűsített típussal állunk szemben, amelynek analógiái, bár főként a bizánci birodalom keleti területei, Irán és Arménia határvidéke felé mutatnak, mégis általánosan elterjedtek.⁷ Éppen ezért valószínűbb, hogy közös típus különböző rokonságot mutató szerepelnek az Árpád-kori pénzek és az említett csészéken, mintsem hogy egyazon műhely körébe tartoznának, amit különben László sem állít biztosan. Viszont a kereszttypus és az említett analógiák is megerősítik azt a feltevést, amit már Hampel, Zimmermann, majd újabban Diez, Mavrodinov, sőt Fehér és László is vallanak, hogy a csésze a Kaukázus vidéken készülhetett.

⁵ Talbot Rice, D., *Iranien Elements in Byzantine Art*, III/ Congrès International d'Art et d'Archéologie Irianiens, Mémoires, Leningrad, Septembre, 1935. (Moszkva—Leningrad 1939) 207, XCVII. t. fent. Vö. uo. az Achthamar-i katedrális domborművét, lent (915—921). Hasonló kereszttypust említ Görögországból a daphni-i Hosios Lukából, de elefántcsontfaragványokon, festményeken, fémtárgyakon is gyakori, számos példánya került elő a mezopotámiai Hira-ban folytatott ásásokból.; Mavrodinov, N., i. m. 54. 127. j. Vö. uo. 24. kép. Apotropaikus vonatkozásúhoz vö. Frolow, A., IC XC NIKA. Byzantinoslavica 17 (1956) 111.

⁶ Talbot Rice, D., i. m. 207. 1. kép (781-ből). Hasonló kereszttypus, de növényi díszítés nélkül a későbbi kínai keresztény művészetben is jelentkezik. Vö. Illustrated London News, May 14, 1955. 878, 879. főként 4, 10, 14. képek (XIV. század).

⁷ A hármaskörrel végződő kereszttypus a bolgár sírköveken még a XIX. század közepén is gyakori. Rainov, N., Croix et dalles funéraires à Koprivchitz. Godisnik-Annuaire de la Bibl. Nat. à Plovdiv 1923. 90, 92, 102, 129 képek, fent és kétoldalt hármaskörrel végződő kereszt, középpont alakból alakult nyolcszög, 68. kép. A nagyszentmihályi 9. és 10. sz. omphalos csészéken szereplő kereszttypus legkorábbi megjelenése a hazai emléktárgyakban az ozorai keresztteken látható, amelyek korát Konstantinos Pogonatos pénzei (669—700) határozzák meg. László Gy., Reiternomaden der Völkerwanderungszeit und das Christentum in Ungarn. Zeitschrift f. Kirchengeschichte 59 (1940) 138 sk., III. t. 1—2. Ennek a kereszttypusnak későbbi változata a bulgáriai kőplasztikában a IX. századi dřenovoi faragványon. Mavrodinov, N., i. m. 165 sk. (korábbi irodalommal (111. kép) u. azon faragvány másik töredékén egy, az omphalos csészéken szereplő keresztet is láthatunk!].

Az omphalos-csészék másik nagy problémája a feliratok megoldásának kérdése. A legutolsó megfejtési kísérletek Goschewé, Minnsé, Fehér Gézáé és Altheimé.⁸ A felirat első részében máris adódik egy fontos probléma: *ΑΝΑΠΛΑΥCON*-t kell-e olvasnunk, vagy Minnsnek van igaza, aki *ΑΝΑΠΛΑΥCON*-t ír feloldási kísérletében. Altheim, aki Fehér Géza olvasását éles bíráló alá veszi, nem említi Minns olvasását, s így Goschew és Fehér egybehangzó véleményét vizsgálja, elfogadva, hogy az *ΑΝΑΠΛΑΥCON* a helyes olvasás. Altheim, Maria Schneidernek, a nemrég elhunyt kiváló bizantinológusnak véleményéhez kapcsolódva, azon töpreng, miért szerepel egy keresztelőcsészén ez a kifejezés, amely a latin *refrigare*, illetve *requiescere* ige jelentésével rokon.⁹ Kétségtelen ugyanis, hogy ennek sepulchralis vonatkozása van, a keresztelés szertartásában nincs szó a víz „megnyugtató” hatásáról, ezért kapcsolja A. M. Schneider nyomán Altheim ezt a csészét ahhoz a szláv szokáshoz, hogy a halottakat bizonyos napokon „a sírjukban meg kell itatni”.¹⁰

Ezzel a problémával kapcsolatban különösen két szempontra szeretnénk a figyelmet felhívni. Az egyik szorosan a tárgy eredeti jelentőségéhez fűződik: a keresztelés szertartása a halál fölötti triumfust hangsúlyozza, nem pedig a megnyugvást. A Schneider és Altheim által felvetett másik megoldásról szólván viszont talán mégsem szláv, hanem inkább steppe-népek köréből vett szokásra kell gondolnunk. Nincs valami rituális kapcsolat a csészetartó „kemennije babi” sírszobrok¹¹ és a nagyszentmiklósi 9. és 10. sz. csésze között?

A felirat másik részének olvasása is természetesen rá kell, hogy világítson a csésze készítésének etnikai hátterére. Altheim is kiemeli, hogy az *ΑΝΑΠΛΑΥCON* után az egész felirat felépítését figyelembevéve — a személynév várható, azonban erős ellenvetéseket tesz a *CT/ΕΦΑ/NON* olvasás ellen, bár azt írja, hogy a korábbiakhoz képest még mindig ez a legjobb.¹² Nézetünk szerint sem valószínű, pl. a felirat ebben a részében szereplő jobboldalt nyitott C-szerű betűt zárt O-nak olvasni. Továbbá az is figyelemreméltó, hogy a kisebb betűvel írt fordított N sokkal inkább a csésze oldalára bearcolt rovásírásos

⁸ Goschew, I., Die Lesung der griechischen Inschrift der Schale No. 9 des Goldschatzes von Nagyszentmiklós. Atti del V. Congresso Internazionale di Studi Bizantini. Studi bizantini e neoellenici. (Roma 1940) 139 sk. Minns, E. H., The Greek Inscription on Nos. 9 and 10 of the Nagy-Szentmiklós Treasure. Senatne an Makslā, I. (Riga 1938) 120—125. Fehér G., Arch. Ért. 77 (1950) 34—44. Altheim, Fr., Eine neue proto-bulgarische Inschrift aus Nagy-Szent-Miklós. La Nouvelle Clio 3 (1951) 70—77.

⁹ Schneider A. M. véleményét 1. Altheim, Fr., i. m. 71 sk. Fehér G., i. m. 41. tagadja, hogy ezek keresztelő csészék lettek volna, szerinte „övre csatolható ivócsészék”. Kérdés: miért a kifejezetten keresztény jelleg, ha nincs különösebben vallásos jellege a csészéknek? Vö. még Nagy G., A Magyar Nemzet Története. I. (Bp. 1895) CCLXIV. sk., aki a halotti torral kapcsolatos üstök után említi őket, mondván „hasznló jelentősége volt az áldomáspohárnak vagy csészének is az uralattáji népeknél”. L. még Tagányi K., Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung in Ungarn. Ungarische Bibliothek 3. (Berlin—Leipzig 1922) 96 sk. Fettich N., Arch. Ért. 45 (1931) 46 sk. Ua., A hunok régészeti emlékei. (Attila és hunjai. Szerk. Németh Gy.) (Bp. 1940) 240. Vö. még László Gy., megjegyzéseit a gégényi honfoglaláskori lelet és a M. Nemzeti Múzeum „Agnus Dei” ábrázolásos csészéjének szimbolikus ábrázolásairól: Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszáma. (Kolozsvár 1942) 88 sk. XIV. t. 1—2.

¹⁰ Altheim, Fr., i. m. 72, 76. Vö. Murko, M., Das Grab als Tisch, Wörter und Sachen. II. (Heidelberg 1910) 97. (Gunda Béla szíves figyelemztetése.).

¹¹ Vö. Fehér G., A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozások. AH 7 (Bp. 1931) 45—47 kép, 101 sk.

¹² Altheim, Fr., i. m. 72 sk.

felirat kezdőbetűjéhez hasonlított, mint a *C* fölötti *N*-hez! A felirat végének Fehér által felvetett feloldása *II/AY/AOY Y/I/ON*,¹³ amivel szemben László is kételyeket támaszt — nem teljesen kielégítő.¹⁴ Kétségtelenül feltűnő, hogy itt miért szerepelnek — a többiekkel ellentétben — igen kicsi, szinte utólag beszúrt jelek! Altheim a kis jelekben proto-bulgár rovásjegyeket lát, melyek a készítőre vonatkoznak; mindenesetre sokkal valószínűbb ez a megoldás, mint Fehéré. A feliraton szereplő összes betűk azonos vastagságúaknak látszanak, tehát ugyanazon műhely vésőjére utalnak. Altheim szerint itt a proto-bulgár emléktárgyban nem szokatlan bilinguis feliratról van szó. Valószínűbb tehát, hogy a felirat kisbetűs részét nem sokkal később, de ugyanazon műhelyben vették be, mint a többi, azonban nem volt a liturgikus tartalomhoz szorosan kapcsolódó jelentése. Esetleg valóban bilinguis felirattal állunk szemben, amelynek kisbetűs része a készítőre vonatkozhatott.¹⁵

Mindezek alapján egyrészt szeretnénk leszögezni, hogy László a korábbi kimutatásokat kibővítve, helyes nyomon jár, amikor a szóbanforgó két csészét a Kaukázus vidéki ötvösséghez kapcsolja, másrészt azonban a felirat értelmezésében Fehér Géza olvasását Stefanos névre elfogadja, s így túlságosan messze-menő következtetéseket von le a kincs történelmi háttére szempontjából. Természetesen mindez azt sem zárja ki, hogy a kincs egyes darabjainak a helyi honfoglalás kori művészettel való kapcsolatait tovább ne kutassuk, hiszen a Csallány által publikált rakamazi lelet is a további vizsgálat számára éppen ebben a vonatkozásban nyújt új távlatokat.

KÁDÁR ZOLTÁN

REMARQUES SUR LES COUPES »OMPHALOS« DU TRÉSOR DE NAGYSZENTMIKLÓS

Dernièrement M. Gyula László a contribué de point de vues notables à l'éclaircissement de l'importance artistique et historique du trésor de Nagyszentmiklós, soulevant de nombreux problèmes. Les examens surtout d'ordre technique ont fourni de nouvelles observations relatives aux, »coupes omphalos« n°s 9 et 10, à inscriptions et ornées de croix.

M. László met en rapport la forme et la technique du type de croix figurant sur les coupes en question, avec le type analogue visible sur les monnaies de l'époque arpadienne. Il est incontestable que les croix examinées remontent à des modèles identiques, ce fait toutefois n'indique pas une

¹³ Fehér G., Arch. Ért. 77 (1950) 40—41.

¹⁴ Altheim, Fr., i. m. 73 sk. László Gy., FA 9 (1957) 149 sk. Ua., Acta Arch. Hung. 8 (1957) 196 sk.; Legutóbb: Györffy Gy., Sz. 92 (1958) 595.

¹⁵ Altheim, Fr., i. m. 74—76.

liaison d'atelier. Sans aucun doute, nous sommes là en présence d'un type simplifié dont les analogies — bien qu'elles indiquent surtout les territoires orientales de l'empire byzantin, surtout les régions frontalières de l'Iran et de l'Arménie, — sont quand-même généralement répandues. Il est probable que les monnaies de l'époque arpadienne et les coupes mentionnées portent les diverses variantes analogues du type commun.

L'autre grand problème des coupes »omphalos« est celui de l'interprétation des inscriptions. Quant à la signification de l'expression ANAΠAYCON, figurant dans la première partie de la légende, on relève particulièrement deux points de vue. L'un se rattache étroitement à la signification originale de l'objet: la cérémonie du baptême accentue le triomphe sur la mort et non l'acquiescement, donc l'expression grecque sus-mentionnée et la destination supposée des coupes (coupe de baptême), ne sont pas en accord parfait. A. M. Schneider et Fr. Altheim rattachent cette coupe à la coutume slave de »donner certains jours à boire aux morts dans leurs tombes.« La question se pose donc de savoir s'il ne s'agissait pas plutôt d'une coutume des steppes que des Slaves, aussi peut-on supposer quelque liaison rituelle entre les statues funéraires, support de coupes, dites »kammenye babi« et les coupes N°s 9 et 10 de Nagyszentmiklós.

En ce qui concerne la lecture de l'autre partie de l'inscription citée, la tentative d'interprétation suggérée par Géza Fehér, en partie acceptée aussi par Gyula László, — n'est pas tout à fait satisfaisant. Nous sommes probablement en présence d'une inscription bilingue — comme l'a supposé Altheim — dont la partie écrite en minuscules a dû se rapporter à son exécuter.

Gyula László suit la bonne piste lorsqu'en se joignant à la recherche antérieure, il rattache les deux coupes en question à l'orfèvrerie de la région du Caucase, or, en acceptant la lecture du nom en »Stephanos«, proposée par Géza Fehér, il arrive à des conclusions trop extrêmes quant à l'arrière plan historique de trésor.

KÖZÉPKORI CSONTOSÖVEK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBÓL

A múlt század végén került először a Magyar Nemzeti Múzeumba néhány középkori csontosöv tartozéka. Nagylakról,¹ majd néhány évvel később Budapesten a Ferenc József Gimnázium² (ma I. ker. Szabó Ilonka utcai iskola) építkezésekor hasonló jellegű csontosöv csatja került a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárába. Ezenkívül egy ismeretlen lelőhelyről származó csont szíjvéget ismerünk jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumból.³ Bárányné O. Magda publikációjából több csontosövhöz tartozó darabról tudunk, ezek részben Orgondaszentmiklósról⁴, részben pedig ismeretlen lelőhelyről⁵ kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba.

A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött publikálatlan tárgyak leírása:

Budapest: csontosöv csatja, ovális csatkarikával, trapézalakú szíjborító részszel. A szíjborítólemezen a tüske végének beillesztésére bevágás, rögzítésére vas csapszeg szolgál. A csatkarikán a tüske számára közepén háromszögalakú vájat látható. (Tüskéje hiányzik.) A csatkarika felülete legömbölyítet. A csatszíjborító lemezének felületén befűrészelt és vésett keret, alsó végén háromszögalakú befűrészelt minta, két szélén pedig a felerősítő szegecs számára fűrt egy-egy lyuk van. (Az egyik lyukban megvan a vasszegecs.) A szíjborító lemezt, amely kissé töredékes, a szíj befogadására lapjában befűrészelték. Méretek: h.: 60 mm, sz.: 37 mm és v.: 50 mm. (XI. t. 8.)

Nagylak: 1. Korongalakú, két nagyobb és két kisebb csontveret. Peremes széllel, közepén a felerősítésre szolgáló szegecsnak készült lyukkal. Mindkét lapjukon zöldes bronzpatinával. A veretet íjas fúróval készítették. 4 db különböző méretű. Méreteik: átm.: 12–14 mm, v: 3–4 mm, ill. átm: 7–9 mm, v: 1–3 mm. (XI. t. 2, 3, 1, 4.)

2. Négyzetalakú csontveretek. Négy lyukkal, recézett széllel és kissé domborodó felületéből közepén kiemelkedő keretelt koronggal, melynek közepén rögzítésre szolgáló vasszegecs számára fűrt lyuk van. Négy sarkán is egy-egy rögzítésre szolgáló vasszegecs maradványa. Szélei elnagysítottan lekerekítettek. A hátlapon zöld patina nyomai. Csontlapból fűrészelték ki. Széleinek recéit háromélű reszelővel alakították ki. A középső kiemelkedő korongrészt és a lyukakat íjas fúróval készítették. Felületét reszelővel lesimították. Három azonos méretű darab. Mérete: h: 21 mm, sz: 21 mm és v: 3 mm. (XI. t. 5, 6, 7.)

¹ Nagylak (Csanád megye) vétel Wolff régiségkereskedőtől. Ltsz. 119/1883. 2,6.

² Ferenc József Gimnázium (Bp. I. Szabó Ilonka utca 2–4.) építkezésekor. Ltsz. 129/1877. 5.

³ Szíjvég. Ltsz. 57.111.8C. (Ismeretlen lelőhely.)

⁴ Bárányné Oberschall M., A Salgótarján, Orgondaszentmiklós és pakonyi középkori sírleletek. Művelődéstörténeti füzetek I. (Bp. 1942) 8. IX. t.

⁵ Uo. 8. X. t. 1.

Ismeretlen lelőhely: csontból faragott háromszögalakú szíjvég. A szíj felőli, nagyjából trapézalakú rész két szélén rovátkolás. A két átfúrt körből háromágba induló, stilizált virágdísz, a virágokat háromszögalakban elhelyezkedő pontok alkotják, szárai vésett vonalak. Hegyesedő végének szélei ívelten tagoltak, lapján egymást metsző vonalak. A szíjvégnek a szíjhoz csatlakozó végén két bevágás, két szélén szíjrögzítő vasszegecsek nyomával, a szíj befogadására lapjában egy darabon befűrészelt. Méretei: h: 67 mm, sz: 24 mm, v: 4 mm. (XI. t. 9.)

A Magyar Nemzeti Múzeum anyagán kívül az ország területéről még több helyről ismerünk hasonló leleteket. Ezek mind középkori falusi, templomkörüli temetőkből kerültek elő.

Az ásatók már korábban foglalkoztak e darabokkal. Bálint Alajos a kaszaperi és mezőkovácsházi,⁶ ifj. Fehér Géza Mohács-cseletpataki⁷ templomkörüli temető közlése során megelégszik a tárgyak leírásával és a párhuzamok közlésével. Gerevich László, középkori csúti⁸ ásatásának ismertetésében foglalkozik az ottani temetőből előkerült veretek mintázatának elemzésével is. Egyszerű gótikus díszítésük alapján kapcsolatba hozza a kaszaperi, mezőkovácsházi csontosövekkel. A megfelelő műhelyek azonos gyakorlatára és állandó összeköttetésére következtet. Bárányiné O. Magda⁹ pedig a darabok műhelyek szerinti csoportosítását kísérli meg. Szabó Kálmán¹⁰ Kecskemét környéki ásatásaiból előkerült hasonló tárgyak értelmezése során arra az eredményre jut, hogy ezek, a szerinte népiesebb, magyarosabb övek kapcsolatai Kelet-Turkesztánig és az Altáj vidékéig vezetnek. Szabó Kálmán egyáltalán a középkori övekben az ősi ázsiai és az európai keresztény kultúrának egymásra hatását látja. E gondolatokkal újabban Kralovánszky Alán¹¹ foglalkozott. Szerinte ezek — az egyszerű emberek hagyatékából ismeretes — övek avar övekkel tartanak formai és talán gondolati rokonságot. A kunok megjelenésének hatására a honfoglaláskori magyarság öveinek feléledését, Éri István¹² pedig a honfoglaláskori viselet továbbélését feltételezi, de az általuk is érintett csontosöveket határozottan a kunokkal nem hozzák kapcsolatba.

Összegezve az eddigieket, a középkori csontosövekkel kapcsolatban kialakult véleményeket két csoportba oszthatjuk. A kutatók egyik része csupán a kor ízlésének megfelelő gótikus emlékeknek tekinti. A másik csoportja a leletanyag keleti kapcsolataival foglalkozik és általában a keleti viselettel kapcsolja össze. A két véleményből kiindulva szeretnénk e gondolatokat továbbfűzni és megkísérlni a kérdést egy lépéssel közelebb vinni a megoldáshoz.

Tekintsük végig, hogy az ország mely területeiről ismerünk ilyen öveket és mit mondanak az egyes lelőhelyekre vonatkozó régészeti, történeti adatok. A lelőhelyek elterjedését lásd a 22. ábrán bemutatott térképen.

⁶ Bálint A., *Dolg.* 14 (1938) 152—155.; *Ua.*, *Dolg.* 15 (1939) 155.

⁷ Ifj. Fehér G., *Arch. Ért.* 82 (1955) 226.

⁸ Gerevich L., *BpR* 13 (1943) 141.

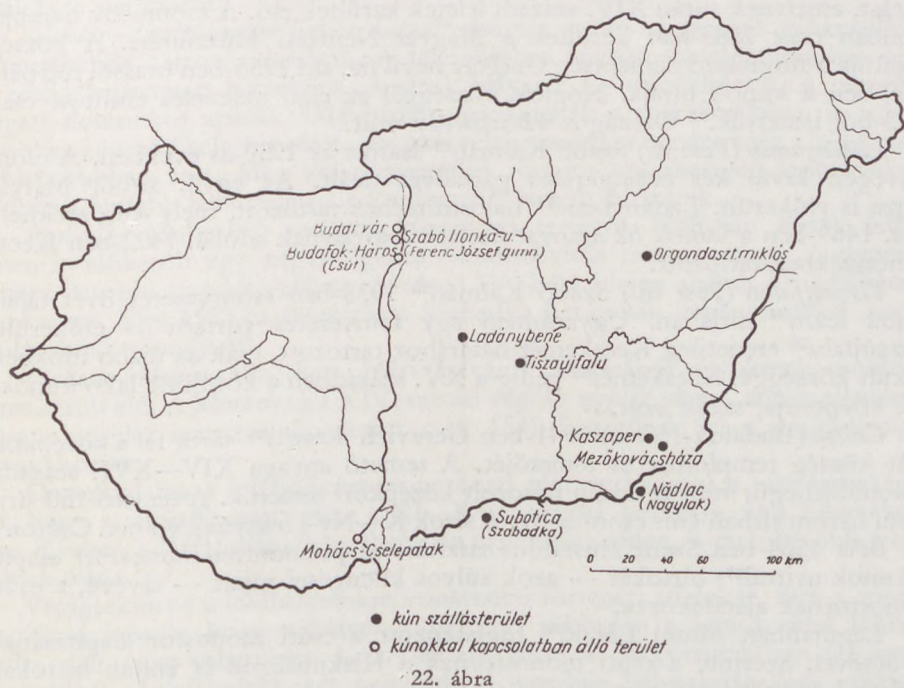
⁹ Bárányiné Oberschall M., i. m. 9.

¹⁰ Szabó K., *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibl. Hum. Hist.* 3. (Bp. 1938) 70—78.

¹¹ Kralovánszky A., *Arch. Ért.* 82 (1955) 197—199.

¹² Éri I., *FA* 8 (1956) 151.

Orgondaszentmiklóson az ásatást Bartucz Lajos végezte, 1926-ban. A csontosöv veretein kívül még egy fémszálas és egy préselt bronzlemezből készült pártáöv került elő. Bárányné O. Magda¹³ a temető korát az ugyancsak ott előkerült S-végű hajkarika alapján XI—XVI. századra határozta meg, Bartucz pedig a csontvázanyagot jellegzetesen kunnak tartotta. Orgondaszentmiklóst az oklevelek 1421-ben¹⁴ említik először. 1506-ban Kolbászszerékhez tartozik, mely a

Nagykunság kun központja volt.¹⁵ Mint pusztá, ma Karcag határrésze. Gyárfás¹⁶ szerint az Úrkund, Orkond név a kunoknál volt szokásban.

Kaszaperen (Csanád megye) 1938-ban Bálint Alajos¹⁷ végzett ásatásokat a templomdombon. Az ásatás során három sírból került elő csontosöv. Ezenkívül fémveretes övek tartozékai, fémszálból készült párták kerültek elő. A temetőben 425 sírt bontottak ki, melyek mind K—Ny-i irányúak. A temető korát Bálint Alajos XI—XVI. századra határozta meg. Kasza-Perek elpusztult középkori mezőváros¹⁸ ma Végegyháza határához tartozik. A falu a tatárjárás alatt teljesen elpusztul, elnéptelenedik, a XIV. században újra telepítik.

¹³ Bárányné Oberschall M., i. m. 7.

¹⁴ Gyárfás I., A jászkunok története III. (Bp. 1885) 111—112.

¹⁵ Uo. 424.

¹⁶ Uo. 376.

¹⁷ Bálint A., Dolg. 14 (1938) 139.

¹⁸ Csánki D., Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában VI. (Bp. 1894) 692

Mezőkovácsházán (Csanád m) Bálint Alajos¹⁹ 1939-ben végzett ásatást. A feltárt temető anyaga és kora hasonló a kaszaperihez. Innen azonban csak egy övcsat van. A temetőben összesen 127 sírt tártak fel, a sírok iránya ugyan-csak K—Ny-i volt. Kowachaza²⁰ elpusztult középkori mezőváros. Kaszapertől 6 km-re fekszik. Mezőkovácsházáról az első okleveles említést 1463-ból ismerjük.

*Nagylakon*²¹ (Csanád m) az 1880-as évek elején Réthy László végzett ásatást, amelynek során XIV. századi leletek kerültek elő. A csontosöv darabjai azonban csak 1883-ban kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba. A község alapítója a Monoszló nemzetség Gergely nevű fia, aki 1255-ben brassói főispán, 1269-ben a kunok bírása. Noglok községről az első okleveles említést csak 1313-ból ismerjük.²² Országos vásároshely volt.

Ladánybenén (Pest m) Szabó Kálmán²³ ásatott az 1930-as években. A csont síjvégén kívül két ezüstveretes pártáövet talált. Az egyik sírból Mátyás pénze is előkerült. Ladánybene²⁴ Lajosmizséhez tartozott, mely kun székhely volt. 1469-ben a kunok 52 aranyat fizettek a királynak adóba. 1492-ben Kecskemétszékhez tartozott.

Tiszaújfalu (Pest m.) Szabó Kálmán²⁵ 1933-ban csontveretes övet talált „fiatal leány” sírjában. Ugyaninnen egy fémveretes pártáöv is előkerült. Tiszaújfalu²⁶ eredetileg Kecskemét határához tartozott, csak az újabb időkben alakult községgé. Kecskemét²⁷ pedig a XV. században a körülötte lakó kunoknak központja, széke volt.

Csúton (Budafok-Háros) 1941-ben Gerevich László²⁸ tárta fel a középkori Csút község templomát és temetőjét. A temető anyaga XIV—XVI. századi. Hasonló jellegű, mint az eddig felsorolt középkori temetők. A temető 150 sírja közül három sírban volt csontos öv. A sírok K—Ny-i irányúak voltak. Csúton²⁹ IV. Béla 1264-ben Szent Eustahius tiszteletére premontrai monostort alapít. A kunok nyitrai^{29a} birtokát — azok súlyos kilengései miatt — elvéve, a csúti monostornak ajándékozta.

Legújabbban Mezei László³⁰ foglalkozott a csúti monostor alapításának kérdésével. Szerinte a csúti monostornak a Kiskunságon is voltak birtokai, többek között Kunszentmártonon.

Budapest (I. Szabó Ilonka utca). A volt Ferenc József Gimnázium építkezése-

¹⁹ Bálint A., *Dolg.* 15 (1939) 146.

²⁰ Csánki D., i. m. 692.; Borovszky S., Csanád megye története 1715-ig. (Bp. 1896—97) 309.

²¹ Bálint A., *Dolg.* 14 (1938) 155.

²² Csánki D., i. m. 692.; Borovszky S., i. m. 415.

²³ Szabó K., i. m. 66. 24.

²⁴ Borovszky S., Pest-Pilis-Solt Kiskun vármegye története. (Bp. 1910) 92.

²⁵ Szabó K., i. m. 66. 26.

²⁶ Borovszky S., Pest-Pilis... 148.

²⁷ Csánky D., i. m. 22.

²⁸ Gerevich L., i. m. 131—132, 143, 24 kép, 119, 130.

²⁹ Orszwald F., *Művtört.* Ért. 6 (1957) 241—242.

^{29a} Darázsról (Drážovce) Nyitrától 5 km-re ismerünk hasonló csontosöv leletet, ugyancsak templomkörül temetőből. A darabot a nyitrai Archeologický Ústav SAV őrzi. E darabért dr. A. Točík igazgatónak tartozom köszönettel.

³⁰ Mezei L., *Fil. Közl.* 3 (1957) 427—429. és szíves szóbeli közlése, melyért ezúton mondok köszönetet.

kor a múlt század végén került elő egy csontosövhöz tartozó csat³¹. 1955-ben az iskola újjáépítése során újabb sírok kerültek elő, melléklet nélkül. Fontána 1687-es Buda visszafoglalását ábrázoló metszetén a Várhegy K-i lejtőjén a Mátyás templomtól kissé É-ra temetőt tüntet fel. Lehetséges, hogy ebből a temetőből származnak a sírok.

Budai vár. A budavári palota területéről az ásatások során egy szíjvég³², egy csat³³ és két övveret³⁴ került elő. A palota különböző területein elszórtan találták e darabokat.

Mohács—Cselepatakon Fehér Géza³⁵ ásatása során ugyancsak előkerültek csontosövhöz tartozó darabok. A településhez tartozó temetőanyag hasonló az eddig ismertetett leletekhez. A sírok helyzete K—Ny-i irányú. A margitszigeti domonkos apácák 1318-ban³⁶ visszakapják a már korábban is tulajdonukat képező Csele birtokot. Az oklevelek tanúsága szerint még 1524-ben³⁷ is birtokukban volt. Meg kell jegyeznünk, hogy a margitszigeti apácáknak e korban a fentebb ismertetett Ladánybenén³⁸ is volt birtokuk.

Szabadka (Subotica) melletti középkori temetőt 1948-ban tárták fel³⁹. Innen is előkerült egy négyszögletes csontosövhöz tartozó veret. A temető anyaga hasonló az eddigiekhez. A város IV. Béla idején alakult ki. 1439-ben mezőváros. Egy 1572-es összeírás a Szabadka határában levő pusztákat kunszállásoknak mondja.⁴⁰

Túrkeve—Móricson 1952-ben Méri István⁴¹ ásatásából egy kerek csontövert került elő. A leletanyag a XIV. század végéig nyúlik vissza, annak ellenére, hogy okleveles ismereteink szerint csak 1549-ben tűnik fel a nagykunsági falvak között.

Összefoglalva a lelőhelyekre vonatkozó régészeti adatokat, azt tapasztaljuk, hogy a temetők nagy része a XI—XVI. század közepéig volt használatban. Közben a XIII. században általában elnéptelenednek és csak később települnek újra.

Végigtekintve a lelőhelyeinkre vonatkozó történeti adatokat, arra a megállapításra jutunk, hogy a helyek túlnyomó többsége a kunok által lakott terület volt, vagy valamilyen kapcsolatban állott a Magyarországon élő kun népességgel. A lelőhelyek két nagyobb csoportban helyezkednek el, részint a Duna—Tisza között letelepített kunok szállásterületén, részint Csanád megyében, a Maros környékére telepített kunok területein. Kétségtelen, hogy

³¹ 1887/129 Magyar Nemzeti Múzeum.

³² 51.697 ltsz. Vármúzeum. Lelőhelye: Budai vár É-i kaputorony 31-es gödör 1. réteg (XIII-tól 1642-ig pénz).

³³ 51.1236 ltsz. Vármúzeum. Lelőhelye: Budai vár Nagyudvar 4-es réteg zömében XV. sz. második feléből való anyag.

³⁴ 52.249 ltsz. Százarárok 4-es réteg (XV—1603-ig pénz); 51.513 ltsz. Nagyudvar Csonkatorony vidéke 4-es réteg (XIII—XVI. sz.-ig pénz).

³⁵ *Iff. Fehér G.*, i. m. 222. XLVI. t. 3—4.

³⁶ *Bárfai Szabó L.*, Pest megye történetének okleveles emlékei. (Bp. 1938) 34.

³⁷ Uo. 364.

³⁸ Uo. 201.

³⁹ *Šafarik, O.—Schumann, M.*, Hinga srednovekova nekropole kod Šubotice. Rad. Vojv. Muz. 3 (1954) 10. II. t.

⁴⁰ *Borovszky S.*, Bács-Bodrog vármegye története II. (Bp. 1910) 181.

⁴¹ *Méri I.*, Arch. Ért. 81 (1954) 138—152.

ez utóbbi helyről a hódtaivi csata után (1280-ban) igen sokan elmenekültek a kunok közül a Havasalföldre⁴², de itt hagyják gyermekeiket, feleségeiket.⁴³ A leverett kunok javain és a foglyokon pedig a magyarok osztozkodnak.⁴⁴ A halasi, kecskeméti, mizseji kunszékekhez nagy kiterjedésű puszták tartoztak, melyek Szabadkától felfelé Lacházáig összefüggő területet alkottak.⁴⁵ Így tehát a Szabadka melletti lelőhelyünk is minden bizonnyal kunlakta terület volt. A többi lelőhely történeti adatait tekintetbe véve, azok is a kunokkal kapcsolatban voltak; így pl. Csút és Mohács-Csele esetében, ahol a kunok jelenléte a kun lakta birtokok adományozása révén feltételezhető. Erről Csút és Mohács-Csele ismertetésénél már említést tettünk. Az utóbbinál nem szabad figyelmen kívül hagyni a magyarországi Domonkos rend kun misszióját.⁴⁶ A két budai lelőhellyel kapcsolatban csak közvetett adatokra támaszkodhatunk. Így pl. Baksa, Tamás és György két jól felfegyverzett kunt, Tamás fia, Filep mester három kunt, Okolicsányi Szerafin pedig egy kun nemest vezetett elő a királynak, hogy egy-egy falut adományul nyerjen. Ekkor kerülhettek rabszolgaságba azok a kunok, kiknek neveivel a XIV. században magyar kézen találkozunk.⁴⁷ Vannak ún. királyi, királynői kunok, kiknek egy része a királyi udvar szolgálatában állott. Nem véletlen a Képes Krónika ábrázolása, ahol Nagy Lajos baloldalán a kunok állanak. Ez is azt látszik bizonyítani, hogy a király közvetlen környezetében éltek kunok. A budai vár udvarbírája (provisor curiae castri regii Budensis) aki tulajdonképpen a királyi uradalmak főjóságg-kormányzója és mint ilyen a kunok ispánja volt a budai várban Mátyás korában.⁴⁸ Másik budai lelőhelyünk a várfalon kívül a hegy K-i lejtőjében a várhoz tartozó középkori temető volt. Ide tehát a várban élő kunok is temetkezhetek.

Összefoglalva a lelőhelyeinkre vonatkozó történeti adatokat: lelőhelyeink nagyrésznél már a tatárjárás előtt is település volt. Ezek a tatárjárás következtében elpusztultak, elnéptelenedtek, de a XIV. századtól kezdődően újra települtek.⁴⁹ Ezeket a helyeket részben kunokkal telepítik be. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a csontosövek a kun népességgel hozhatók kapcsolatba.

Ezt még alátámasztani látszik a Magyarországon élő kunok XIV–XV. századbeli társadalmi, gazdasági helyzete is. Györffy György⁵⁰ munkájából nyerünk erre vonatkozóan áttekintő képet. Eszerint a kunok feudalizálódása a XIV. században kezdődik meg.⁵¹ A XV. századra a szállások lakossága

⁴² Gyárfás I., i. m. 439.

⁴³ Borovszky S., Csanád megye... 85.

⁴⁴ Györffy Gy., A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez a XIV. században. (Bp. 1953) 259.

⁴⁵ Gyárfás I., i. m. II. 167.

⁴⁶ Makkai L., A milkói (kun) püspökség népei. (Debrecen 1938).

⁴⁷ Györffy Gy., i. m. 259.

⁴⁸ Kubinyi A., TBM 12 (1957) 26.

⁴⁹ Méri I., i. m. 139. Lelelőhelyeinkhez kell még sorolni a Bálint Alajos által felsorolt lelőhelyeket: Dorogot, Gyulafehérvényt és az ipolyási gimnázium régiségtárából előkerült hasonló csontövhöz tartozó darabokat. Ezekkel azonban nem kívánok foglalkozni, mert a darabokról sem rajz, sem fénykép nincsen.

⁵⁰ Györffy Gy., i. m. 248–275.

⁵¹ Uo. 267.

feudalizálódott már, a lesüllyedt kunok pedig összeolvadnak a jobbágysággal.⁵² A terheket nem bíró kunok egyrésze pedig egyházi birtokokra menekül.⁵³

Ezekután nézzük meg, hogy a lelőhelyek történeti adatain kívül melyek lehetnek azok az egyéb tényezők, amelyek még e kapcsolat mellett szólnak. Dél-Oroszországból a Havasalföldön keresztül a XIII. században érkeztek a kunok hazánkba.⁵⁴ Vándorlásuk útvonalát jelző területről a kutatás hiánya miatt csontosöveket eddig még nem ismerünk. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a magyarországi csontosövek előzményét e területen keressük.⁵⁵

Életmódjuk a honfoglaló magyarságéhoz volt hasonló.⁵⁶ Viseletükben is bizonyos hasonlatosságot találunk. A nomád állattenyésztők és a lovas népek viseletében nagy szerepe van az övnek. A honfoglaló magyarok és az avarok egyaránt derekukon viselték öveiket.

Az általunk tárgyalt XIV—XV. századi öveket is ugyanígy hordták.⁵⁷ Ezt látjuk a Képes Krónikában ábrázolt kunok viseletén is. Ugyanazon az ábrázoláson viszont a magyarok, nyugati hatásra, mélyen derék alatt hordták öveiket.

Ezen az alapon is a fent tárgyalt csontosöveket a kunok által keletről újra behozott viseletnek tekinthetjük.

Végezetül foglalkoznunk kell még röviden a csontosövek díszítésével. El kell fogadnunk azokat a régebbi feltevéseket, miszerint a kor ízlésének, a gótikus falusi művészetnek nyoma látszik rajtuk. Ám nagyon valószínű, hogy nem valamely központi műhelyben, vagy műhelyekben készültek, hanem helyi falusi mesterek munkái. Elkészítésükhöz nem volt szükség különleges felszerelésre, hiszen íjas eszterga- és faragókése bármely falusi mesternek lehetett.

Az övek pontos rekonstrukcióját a hiteles ásatások hiányában nem tudtam elkészíteni. Eddigi ismereteink alapján valószínű, hogy a veretek bőrre voltak felszegezelve. A csat és szíjvég között a kerek és négyszögletű veretek váltogatták egymást. Ilyen rekonstrukciót közöl Szabó Kálmán és Gerevich László is a fentiekben idézett munkáikban.

Az eddig elmondottakat a következőképpen összegezhetjük:

1. A történeti, régészeti, viselettörténeti adatok alapján feltételezhetjük, hogy a csontosövek a hazánkban élő kunok viseletéhez tartoztak.

2. Az övek mintakincse gótikus, tehát a kor nyugati ízlésének felel meg.

3. A XIV—XV. században már feudalizálódó, keresztény szertartás szerint (K—Ny-i irányba) temetkező kun nép tehát eredeti keleti övét megtartja, de már az itteni nyugati ízlésű mintakincssel díszíti.

A feudalizálódó kunok viseletére Kígyósról, Felsőszentkirályról és

⁵² Kring M., Sz 46 (1932) 58.

⁵³ Gyárfás I., i. m. III. 104.

⁵⁴ Györffy Gy., A kun és komán népnév eredetéhez (Bp. 1948).

⁵⁵ Sz. Pletnova szíves levélbeli közléséből van tudomásom, hogy a XII. századi alán anyagból van a Szovjetunió területéről hasonló veret borostyánból, az alánokat pedig jászoknak tekinthetjük (Györffy Gy. szíves szóbeli közlése).

⁵⁶ Szent Eustahius a lovászok védszentje volt. Ennek alapján feltételezhető, hogy a Csuton élő kunok lovászok voltak.

⁵⁷ Gerevich L., i. m. Megfigyelte, hogy a sírokban levő övveretek a csontváz derekán helyezkednek el.

Csolyósról ismerünk öveket. Ezek azonban magas művészi fokot elérő ötvösmunkák, melyek egy-egy kun kapitány, vagy ispán tulajdonát képezték.⁵⁸

Az általunk tárgyalt csontosövek nem a kun előkelők hagyatéka, hanem a köznép viselete lehetett.

Feltételezéseinket a csontosövekre vonatkozóan a jövő kutatás lesz hivatott eldönteni, az okleveles anyag által kimutatható kun szállásterületek hiteles régészeti feltárása után.⁵⁹

G. SÁNDOR MÁRIA

MITTELALTERLICHE KNÖCHERNE GÜRTEL IM UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM

Gegen Ende des vorigen Jahrhunderts gelangten Zubehörteile einiger mittelalterlicher knöcherner Gürtel in das Ungarische Nationalmuseum. Ausser diesem, im Nationalmuseum verwahrten Material ist uns ähnliches Fundmaterial noch aus mehreren Gebieten des Landes bekannt. So aus Orgondaszentmiklós, Mezőkovácsháza, Nagylak, die laut Zeugnis des Urkundenmaterials ausnahmslos Niederlassungen (descensus) der nach dem Mongolensturm im Komitat Csanád angesiedelten Kumanen bildeten. Knöcherne Gürtelbeschläge kennen wir ausserdem noch aus gleichfalls von Kumanen bewohnten Gebieten wie Ladánybene, Tiszaufalu im Donau—Theiss-Zwischenstromland und aus der Umgebung von Szabadka, einer der südlichen kumanischen Niederlassungen. Weitere Fundorte lagen in Gegenden, die mit den Kumanen in irgendeiner Beziehung standen, wie Csút (Budafok-Háros), ehemaliges Franz Josephs Gymnasium (Budapest I. Szabó Ilonka Gasse), die Burg von Buda, Mohács-Cseleptak. Anhand geschichtlicher Daten muss dieses Fundmaterial mit der in Ungarn lebenden kumanischen Bevölkerung in Verbindung gebracht werden. Auf das XIV—XV. Jahrhundert fällt die Feudalisierung der ungarländischen Kumanen und derselben Zeit gehören auch unsere Funde an. Parallel mit der Feudalisierung entstanden die „Stühle“, aus deren Organisation die Marktflecken ausschieden. Unsere Fundorte entfallen jedoch vorwiegend auf letztere, was den Schluss nahelegt, dass unser Fundmaterial die Nachlassenschaft der aus den Niederlassungsgebieten flüchtenden Kumanen bildet. Bekanntlich kam dieses Volk aus Südrussland, über die Walachei nach Ungarn. Die Lebensweise der Kumanen wich kaum von jener der landnehmenden Magyaren ab. Auch in ihre Tracht gelangte ihr östlicher Herkunft zum Ausdruck. Die in der Bilderchronik dargestellten Kumanen tragen

⁵⁸ *Éri I.*, i. m. 150—151.

⁵⁹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Györfy Györgynek, László Gyulának és Méri Istvánnak dolgozatom megírásához nyújtott szíves segítségükért.

den Gürtel um die Hüfte geschnallt. Auf gleiche Weise trugen sie auch ihre knöchernen Gürtel. Was die Verzierungen betrifft, so bestanden diese aus stilisierten gotischen Blattornamenten, die von den Dorfhandwerkern geschnitzt und auf der Bogendrehbank hergestellt wurden. In Ermangelung authentischer Grabungen ist eine genaue Rekonstruktion des Gürtels heute noch nicht möglich. Allem Anschein nach aber lösen einander zwischen Schnalle und Riemenende runde und viereckige, auf Leder genietete Beschläge ab. Auf Grund des oben gesagten nehmen wir an, dass das Volk der Kumanen, das sich im Laufe des im XIV—XV. Jahrhunderts dem Feudalismus anpasste, seine aus dem Osten mitgebrachten Gürtel weiterhin beibehielt, deren Verzierungs-elemente jedoch bereits den in der neuen Heimat üblichen abendländischen ornamentalen Motiven anglich. Die knöchernen Gürtel können mithin als Verlässenshaft des Kumanenvolkes angesehen werden. Um aber diese Frage endgültig entscheiden zu können, bedarf es authentischer Ausgrabungen auf dem Gebiete einstiger kumanischer Niederlassungen.

HENRIK CROIAI PÜSPÖK PECSÉTNYOMÓJA

A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Történeti Múzeum pecsétgyűjteménye az értékes és ismert darabokkal együtt még sok publikálatlan, szép példányt rejt magában.

Egy ilyen — eddig még senki által sem közölt — pecsétnyomó (typarium) került be a múzeum legrégibb törzssanyagába a múlt század első felében. A nyomtatásban is megjelent CIMELIOTHECA¹ (a gyűjtemény legrégibb katalógusa) a következő leírást adja róla: „CIM. SEC. I. III. 3. Typarium cupreum formae rhomboidalis maiusculum, quod scutulum quadrangulare oblongum, in tres areas diuisum, totidem turribus, ad morem gothicum effectis, tectas profert: in medio Virgo Maria, sinu Iesulum fouens, consistit, in dextra vir prolixa barba, sagoque indutus, in sinistra mulier pallio amicta (probabiliter monialis) exhibetur (Steph. et Gisela) infra mediam aream rursum alia basi insistens cernitur, cui includitur Episcopus pedo, mitra, et pluuiali ornatus. Utrumque latus stipat parmula triangularis, in neutra tamen distingui possunt figurae, vetustate iam exesae. — Marginem occupat inscriptio, quam imperita manus argento expleuit, et literas monasticas adeo vitiauit, ut in cera praeter unicum literam n. aliae nullae exprimi queant. — Nihilominus legi possunt voces: S. Fratris Henrici D. ... Episcopi ... ro ... den.

Hoc Ios. Zichy de Eadem, S. C. et R. A. M. Camerarius, Consiliarius, et Eques auratus in territorio possessionis Nágots, Comitatus Simeghiensis ingremiatae, repertum Museo Nationali obtulit. Ut exterum esse credam, quod nonnullis placet, mihi non persuadeo. Affinitas enim figurarum in typariis saeculo XII., XIII. et XIV. apud Germanos, Italos, Gallos, Polonos, et Hungaros eadem fuit. Ubique gustus Gothicus dominabatur, quod structurae sane templorum, quae adhuc supersunt, abunde confirmant.” (XII. t. 1.)

E leírás szerint, tehát egy — körülbelül a XIV. századra datálható — szárnyasoltár típusú, püspöki pecséttel van dolgunk.

Az egyházi testületek mellett, mint legtekintélyesebb egyházi személyek az érsekek és püspökök adnak ki legsűrűbben okleveleket.² Ezeket mindig egyoldalú (simplex) — kezdetben természetes színű, majd a XIV. század folyamán egyre többször piros — pecsétjükkel erősítik meg, azaz hitelesítik. Ezek kezdetől fogva mandorla alakú, pontificális pecsétek voltak.³ Ábrázolásaik a XIII. században francia hatásra terjedtek el Európa-szerte, és a század elején

¹ Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici sive Catalogus Historico — Criticus Antiquitatum, Raritatum, et Pretiosorum cum Bibliotheca Antiquaria, et Numaria eiusdem instituti. (Buda 1825) 3.

² Szentpétery I., Magyar oklevéltan. (Bp. 1930) 139. 87. §.

³ Kumoróvitz L. B., A magyar pecséthasználat története a középkorban. (Bp. 1944) 44. 24. §.

a püspök egyházi díszbe öltözött, pástorbotos, álló figuráját mutatják, majd később ugyanez a főpapi ornátusban levő alak, már — rendszerint állatfejes — trónszéken, baldachin alatt foglal helyet.⁴ A XIV. század folyamán azonban megjelenik a többfülkés, Szűz Máriát és szenteket (legtöbbször védszentek) ábrázoló forma, a főpap feletti baldachin a szárnyasoltár gazdag, fiálás tornyaivá alakul, a tulajdonos személye pedig a pecsétkép alsó harmadára, illetve negyedére szorul, és — mint a katedrálisok szárnyasoltárain — donátorként alul térdel.

Ez a forma, amely mintegy másfél századon keresztül uralkodik típusként a pontificális pecsétek sorában, szintén Franciaországban alakult ki először.⁵ Ahogy az egyszerűbb változat a XIII. században még közvetlenül jutott el hazánkba, a megváltozott politikai és művészeti összeköttetések hatására, ez az újabb variáció már olasz közvetítéssel került hozzánk a XIV. században. Ugyancsak a század közepe felé — a térdeplő donátor két oldalán — megjelenik a főpapi pecséteken a család címere is.⁶ A XIV. század második felére tehát egy nagyjából egységes típus alakul ki, a típuson belüli rengeteg apró variációval. Pecsétünk — mint majd látni fogjuk — a fenti alkotóelemeket mind magában foglalja.

Ha megnézzük a 7,3 cm magas és 4,6 cm széles typariumot, azt látjuk, hogy a pecsétkép két szintre osztható. (XII. t. 2.) Felső kétharmadában helyezkedik el a háromfülkés, kétoldalt egy-egy egészen keskeny szárnyal lezárt szárnyasoltár. A fülkék felett három, illetve két-két csúcsívben kezdődő, miniatűr fiálékkal és mérművekkel gazdagon díszített, baldachinok helyezkednek el. A középső fülkében a Madonna áll, karján a gyermek Jézussal, bal oldalán egy ugyancsak álló női, jobbán pedig a férfi szenttel. A pecsételő lap alsó egyharmadát, a nézővel szemközt (en face) térdeplő pástorbotos, infulás főpap, a donátor foglalja el, jobb és baloldalán a családi címerekkel. A gyöngysortól keretezett köriratot, valamint a püspök családi címereit — amint az a fent közölt leltárból is kitűnik — utólag ezüsttel öntötték ki és így az csak hiányosan és hibásan volt olvasható.

A betűknek ez az ezüsttel való betöltése érvénytelenítő célzatú lehetett. Bár a hatálytalanításnak ez a fajtája teljesen szokatlan és csak a legritkább esetekben fordul elő,⁷ úgy gondoljuk, mégis csak ez lehet a helyes magyarázat. Ezen feltevést támasztja alá az a tény is, hogy a köriraton kívül a címereket is kiöntötték, és ezzel a további oklevél-hitelesítésre alkalmatlanná tették.

A typarium meghatározásával kapcsolatos első és legkézenfekvőbb feladat tehát az volt, hogy a betűkben levő ezüstöt eltávolítsuk. Ezt fizikai beavatkozással, azaz az írásos részeknek gyenge csiszolásával értük el. Ezáltal az egységes, helyenként összefolyó ezüst felületek eltűntek, és a betűk — körvonalaik

⁴ Uo. 55. 30. §.

⁵ Ewald, W., Siegelkunde. (München—Berlin 1914) 216—217.; Beissel, S., Aus der Geschichte der deutschen Siegel. Stimmen aus Maria-Laach 39 (1890) 6. 57.; Ilgen, T.—Gritzner, E.—Friedensburg, F., Sphragistik-Heraldik-Deutsche Münzgeschichte. (Leipzig—Berlin 1912) 42—43.

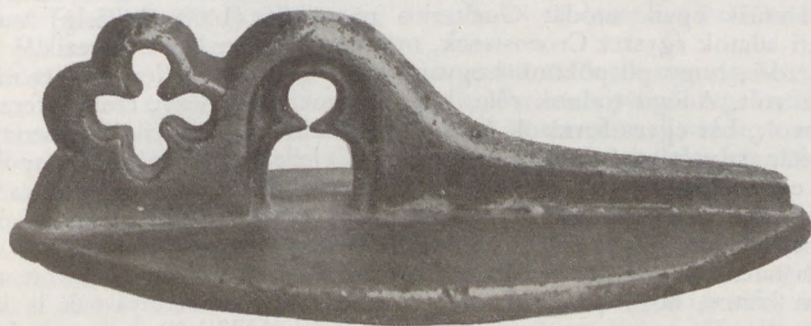
⁶ Szentpétery I., i. m. 140. 87. §.

⁷ A typarium érvénytelenítésének megszokott és elterjedt módja vagy a teljes megsemmisítés (összetörés), vagy — különösen a későbbi századokban — az erős, keresztalakban történő átvésés. A hatálytalanításnak a legkülönbözőbb okai lehetnek, pl. cím-, méltóságváltozás, halálozás stb.

segítségével — csaknem teljesen olvashatókká váltak. Ezen beavatkozás eredményeként tehát a következő felirat jött elő: S·FRATRIS·HENRICI·D·W·STEI/N/?·EPI·CROACEN. E köriratból az derül ki, hogy az egy bizonyos Wildenstein-i Henrik episcopus Croacensis pecsétje, tehát nem magyar embernek nem magyar területen viselt püspökségéé volt.

Pecsétünk keletkezési idejére vonatkozóan — olyan külsőséges jegyek alapján, mint a körirat „n” és „h” betűi, a hátlap gerincén végigfutó fogantyú (23. ábra) vagy a családi címerek, de különösen az en face térdeplő donátor alakja — megállapíthatjuk, hogy a XIV. század második felében készítették.

A középkori püspökségek kitűnő katalógusa⁸ ismeri a fent jelzett episcopatumot, amelyet a spalatoei érsekséghez tartozónak vél és három püspökének⁹,

23. ábra

köztük épp Henrikünknek nevét is említi. Henrik ezek szerint ferencesrendi szerzetes, akit 1372. július 15-én nevez ki XI. Gergely pápa, és aki 1383-ig viselte ezt a püspöki méltóságot. Eubel¹⁰ megállapítja, hogy ez a püspökség egyesek szerint azonos az ugyancsak Spalató alá tartozó Duvnoval, azonban ő sem fogadja el feltétlenül ezt az álláspontot és mindenesetre külön sorolja fel a Croacensis-ként nevezett püspököket.¹¹ Kétségtelen az, hogy Henrik idejéből nem ismerünk duvnoi püspököket. Azonban a kiváló délszláv történész Sufflay Milán, aki két művében is¹² foglalkozik e püspökséggel, megállapította, hogy — az eddigi szakirodalomban, bár nem egyöntetűen vallott —

⁸ Eubel, C., Hierarchia Catholica medii aevi. I. (Monasterii 1898) 224.

⁹ Uo. „Jacobus... 1352. VI. 25., ob Jacobi Henricus de Wylstein ordinis Minorum 1372. VII. 5., Bernardus, commoratur Pisis, 1391. jan. 19”.

¹⁰ Uo. 224. l. j. „Sunt qui scribunt, Croacen., eandem ecclesiam esse ac Dumnen., quae quidem ad eandem provinciam Spalaten., pertinebat; sed cum haec suppositio tam certa non esse videatur, illos epos., qui expresse Croacen. in litteris provisionum nominantur, hic in sua serie recensendos duximus”.

¹¹ Ugyanezen püspökök névsorát a: Znameniti i zaslužni Hrvati (Zagreb 1925) c. munkából és más értékes, Duvnora vonatkozó adatokat közölt velem dr. Prof. Ivan Bach, akinek szíves segítségéért ezúton is köszönetet mondok.

¹² Thallóczy, L.—Jireček, K.—Sufflay, E., Acta et diplomata res Albaniae Mediae Aetatis Illustrantia. (Windobonae 1918). Továbbiakban Acta Albaniae.; Sufflay, M., Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Illvrisch-albanische Forschungen. 1. (München—Leipzig 1916).

duvnoi azonosítás helytelen.¹³ E püspökség soha sem tartozott Spalato-hoz, hanem Durazzo-hoz és azonos volt az albániai Croya-i püspökséggel¹⁴ (Episcopus Croyacensis vagy Croensis). Croya Albánia egyik fontos városa, Szkander bég székhelye, majd később érseki székhely is volt.

A tévedés ebben az esetben onnan eredt, hogy a XI–XIII. században a spalato-i érsekség suffraganeusai között szerepel egy episcopus Croatensis (azaz horvát), amely azonos volt a magyar uralom alá került Tinnin-i (Knin) vagy Nona-i püspökségekkel. Ezeket azonban századunkban már nem nevezték ezen a néven. Valószínű, hogy a XIV. századi pápai kancelláriai írnokok a hasonló hangzás (Croyacensis = Croatensis) miatt írták így a croyai püspökség nevét.¹⁵ Ezt igazolja az is, hogy egyik forrásunk — amely noha a Spalato-i egyházmegye alá helyezi — azt mondja, hogy ez a török–velencei határon, Épirusban — ahogy Albániát gyakran nevezték — volt.¹⁶ Másik bizonyíték, hogy Henrik egyik utódát Gualterius püspököt (1400–1405-ig) vatikáni levéltári adatok egyszer Croensisnek, másszor Croacensisnek nevezik.¹⁷

Kérdés, hogy püspökünk hogyan került e székhely élére és ott milyen szerepe volt. Annyit tudunk róla, hogy származására nézve cseh és ferences-rendű volt, bár egyes források ágoston rendűnek is mondják.¹⁸ Amennyiben franciskánus voltát tételezzük fel könnyen lehet, hogy térítő püspökként került erre a tájra. Hiszen ebben az időben ez a vidék a görög-keleti és katolikus vallás ütközőpontja volt, állandó török támadásoktól zaklatott, és így ilyen helyekre a római kúria előszeretettel küldött franciskánusokat.¹⁹

Ha tehát Henrik valóban igazgatta a helyszínen a croyai egyházat, akkor egészen biztos, hogy püspöki kinevezésében magyar befolyásnak is kellett jelentkeznie. Ugyanis kinevezése után egy évvel (1373-ból) van egy adatunk, ami szerint a nem messze fekvő Durazzo ekkor magyar kézen van és az éppen Croya-ban székelő Topia Károly albán fejedelem tagja a Velence-ellenes magyar ligának, azaz Nagy Lajos szövetségese.²⁰ Nem okvetlenül biztos azonban, hogy Henrikünk valóban működött Albániában.

Ugyanis elődje Jakab (1352–66-ig) a nyugat-európai Cambray-i püspökségben segédpüspökösködött,²¹ utódja Bernát 1391-ben viszont Pisában élt.²² A szomszédos albán püspökök is többnyire egyházmegyéjüktől távol tartózkodnak és másutt vállalnak segédpüspöki beosztást (mintegy in partibus infidelium püspökként), noha egyháziak akkor még katolikus egyházi fejedelmek birtokában vannak. Különösen fontos ebből a szempontból, hogy a

¹³ Acta Albaniae II. 253. 4. j.

¹⁴ Sufflay, M., i. m. 218. 1. j.

¹⁵ Acta Albaniae II. 253. 4. j., 272.

¹⁶ Sufflay, M., i. m. 218. 1. j.

¹⁷ Acta Albaniae II. 253. 4. j., 272.

¹⁸ Ughelli, F., Italia Sacra sive de episcopis Italiae et insularum adjacentium, rebusque ab eis gestis opus. V. (Velence 1717–1720) 472, 581.; Eubel, C., i. m. 224. 2. j. Sőt Wurzbach, K., Biographisches Lexicon 55. (Wien 1887) 148. azt állítja, hogy fontos tisztségeket viselt az ágoston-rendben, azonban a forrás, amelyre hivatkozik éppen csak megemlíti Ágoston-rendi mivoltát.

¹⁹ Egyébként a duvnoi azonosítás is — amit ugyan nem fogadunk el — ferences volta mellett szól, mert ott is a bogumil eretnység ellen küzdöttek.

²⁰ Sufflay, M., Ungarisch-albanische Berührungen im Mittelalter. Illyrisch-albanische Forschungen 1. 297.

²¹ Acta Albaniae II. 253. 3. j.

²² Uo. 256.; Eubel, C., i. m. 224.

croyai-val szomszédos Skodra-i püspök²³ 1373-ban — tehát Henrik kortársaként — Magyarország Bács-i érsekségének vikáriusa volt.

Így tehát lehetséges, hogy Henricus de Wylstein sem látta soha Albániát, mert vagy megijedt a reá várakozó veszélyektől — amelyek mint idegenre, reánézve sokkal súlyosabbak voltak — vagy pedig egy nyugalmasabb segéd-püspöki állást választott magának. Talán éppen Magyarországon talált ilyet, amit a fentebb igazolt magyar összeköttetések is bizonyítanak, továbbá az, hogy pecsénymója is Somogy megyében került elő. Ezt azonban késő Anjou-kori okleveles anyagunk kiadatlansága miatt ma még bizonyítani nem tudjuk.

Henrik 1383-ban egy sokkal jövedelmezőbb állást kapott. Kinevezték — a már egy évvel korábban Habsburg kézre került — Triest város első Habsburg-kori püspökévé.²⁴ Lehet, hogy a Nagy Lajos halála után bekövetkezett zavarok miatt elhagyta hazánkat és a Habsburgok szolgálatába lépve, azok őreá bízták új birtokuk egyházi kormányzását, mint a délvidéki viszonyokat jól ismerő főpapa.

Valószínűleg azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mert 1396-ban már a szegényebb és jelentéktlenebb Pedena-i püspökségen találjuk, amely akárcsak Triest, szintén Istriaiban volt.²⁵ Itt azután teljesen nyomavész és 1409-ben már utódját említi, aki a Henrik halálával megüresedett püspökséget kapta.²⁶

Ennyiben foglalhatjuk össze a Henricus de Wylsteinre vonatkozó adatok alapján, életének főbb mozzanatait. E szűkszavú tények azonban semmit sem mondanak el a fejlett művészi igénnyel rendelkező főprapról. Nézzük meg tehát, mit árul el róla egyetlen ránk maradt, ismert, művészi kivitelű pecsénymója.

A méreteiben nem nagy, de attól függetlenül monumentális alkotáson egy szárnyas oltárt látunk. Ennek három fülkéjében egy-egy álló alak helyezkedik el. A középső, kissé szélesebb és magasabb, fiálékkal-, mérművekkel gazdagabban díszített fülkében a Madonna áll. Bal karján a gyermeket tartja, aki kedveskedően nyújtja öreges kis arcát anyja felé.

Az a motívum, hogy a középső fülkében is álló alakot, illetve az álló Madonnát²⁷ helyezik el, a gótikus pecsétművészetnek még nyugodtabb, koraibb tipológiai megoldása. Csaknem teljesen általános jelenség ez a század elején, és ahogy fokozódik a művészi igény, úgy fejlődik, gazdagodik az ábrázolás is. Az igény pedig megvan, mert bár viszonylag kicsinyek ezek a typáriumok és nem közvetlenül szükségleti, vagy luxustárgyak, művészi kivitelük mégis nagyon fontos. Sőt mondhatnánk, a legfontosabb dolgok egyike, mert hatalmat, hitelt, tulajdonosának politikai és erkölcsi súlyát jelenti. Formájuk

²³ Sufflay, M., Die Kirchenzustände... 219.

²⁴ Eubel, C., i. m. 503.; Acta Albaniae II. 255. 3. j., 295.; Ughelli, F., i. m. 581.; Ireneo della Croce: Historia sacra e profana della città di Trieste. (Venezia 1725). A bevezetőben említi, hogy Triest 1382-től kezdve osztrák birtok. Ugyanitt közli a püspökök névsorát is, köztük Henricus de Wildenstein-nel. Ugyancsak itt említi meg 1383-ból az első osztrák városkapitány nevét. — Enciklopedia Catholica XII. (Roma 1954) 520.; Wurzbach, K., i. m. 148. Valvasor, H., Ehre des Herzogthums Krain VIII. 686. o.

²⁵ Ughelli, F., i. m. 472, 581.; Eubel, C., i. m. 417, 503.; Wurzbach, K., i. m. 148.; Valvasor, H., i. m. 679. Acta Albaniae II. 255. 3. j.

²⁶ Eubel, C., i. m. 417.

²⁷ A különböző Madonna ábrázolásokra és azok kialakulására vonatkozóan lásd Kinstle, K., Ikonographie der christlichen Kunst. I. (Freiburg 1928) 618—635.

nem lehetett egészen közömbös azért sem, mert hiszen egy-egy ilyen oklevél — még ha nem külföldre szánták is — a maga korában is eljutott idegen államokba. Egyre többen kapnak pecséthasználati jogot és zárt ikonográfiai határok között ugyan, mégis valóságos versengés indul meg a minél szebb, dúsabb typariumok vésetéséért.

Igaz ugyan, hogy külföldi, elsősorban francia és olasz anyagban már a század elejéről ismerünk háromszintre osztott pecsétképet,²⁸ nálunk azonban csak mintegy ezeknek a hatására kezdenek elterjedni. Ámbár ez az ábrázolási forma a XIV. század folyamán továbbra is megmarad,²⁹ egyre általánosabbá válik, hogy a Madonna — most már csak fél alakban — feljebb, a pecsét felső harmadára kerül, helyét pedig vagy más szent alakja,³⁰ vagy egyre bonyolultabb kompozíciójú, többfigurás jelenet foglalja el.³¹

Typariumunk Madonnájának jobbján — egy kisebb, de nem kevésbé díszes és gazdag fülkében — egy női szent álló alakja helyezkedik el. Szent voltát mutatja a feje körül levő glória halvány körvonala, személyére vonatkozóan pedig az attributum ad útmutatást. A figura mindkét karját könyökben behajlítva, maga előtt tartja, balkezeiben pedig egy könyvet fog. Ha végignézzük azoknak a női szenteknek a sorát, akiket kezükben könyvvvel ábrázolnak, arra az eredményre jutunk, hogy a szóbanforgó személy minden valószínűség szerint Szent Klára.³² Bár az ő kezében is legtöbbször ott van még egy szál lilium, legbiztosabb attribútuma mégis a könyv. Ezt a feltevésünket alátámasztja az is, hogy Szent Klára a ferencesek női rendjének megalapítója volt.

Mivel Henricussal kapcsolatban a források Szent Ferenc, illetve Szent Ágoston rendjét említik,³³ úgy gondoljuk, hogy a kérdés ezzel Szent Klára és a franciskánusok javára dől el. Ugyanis a ferences szerzetes, rendjének egyik védszentjét, mint olyat, saját püspöki pecsétjére is rávésethette.

A Madonna bal oldala mellett elhelyezkedő fülkében egy szakállas, rövidre nyírt hajú, páncélos férfi figurája áll velünk szemközt. Noha feje körül ott a glória halvány nyoma, mégis egy nagyonis földi, kissé csúnya, öregedő fej néz itt maga elé. Keskeny vállairól — elől összekapcsolt — palást csüng hátrafelé, csípőjén öv tartja meg a rövid kis szoknyát. Bal kezével maga elé emel egy

²⁸ Gentilis bíboros pápai követ 1310. február 3-án kelt oklevelének pecsétje ilyen. (Országos Levéltár középkori gyűjtemény 1745). Továbbiakban DL.

²⁹ Antonius de Ponto szebenikói püspök pecsétje egy 1397. július 30-i oklevélen, publikálva *Szendrei J.*, Turul 1 (1883) 138–142.; György zágrábi püspök 1388-ból származó pecsétje. DL 34.651. (Az oklevél Jugoszláviának átadva 1958-ban.); Ugyanez a típus csak ülő Madonna figurával szerepel Konstantinus zágrábi püspök 1424. április 10-i, DL. 34.778. (Jugoszláviának átadva). Tamás zengi püspök 1428. szeptember 15, DL. 34.201. (Jugoszláviának átadva). Mihály egri püspök 1367. decemberi oklevelén. DL. 5.625.

³⁰ Jakab zágrábi püspök 1348. július 6-án kelt oklevelén, DL. 35.193. (Jugoszláviának átadva). Tamás esztergomi érsek 1368. június 10-i, DL. 5.672, Benedek veszprémi püspök 1387. január 17-i DL. 69.994 (Jugoszláviának átadva). György zágrábi püspök 1388-i, DL. 34.651, Demeter veszprémi püspök 1397. március 4-i oklevelén, DL. 8.202.

³¹ Prospero Colonna bíboros 1449-i, DL. 14.215, András spaltoei érsek 1406-i, DL. 9.191., Demeter esztergomi érsek 1381. június 7-i, DL. 6.665., Imre egri püspök 1379. április 15-i, DL. 98.298 oklevelén.

³² A könyvvvel is ábrázolt női szentek: Szent Ágnes domonkosrendi apáca XIII. századból, Szent Cecilia vértanú, Sienai Szent Katalin domonkosrendi apáca a XIV. század végétől. A rájuk vonatkozó irodalmat és ábrázolásokat lásd *Künstle, K.*, *Ikonographie der Heiligen II.* (Freiburg 1926) megfelelő címszavai alatt.

³³ Ágostonrendi női szentet, akit könyvvvel ábrázolnak, *Künstle* nem ismer.

háromszögű címerpajzsot, rajta a kettősfarkú, ágaskodó ún. cseh oroszlánnal, jobbában pedig a hosszú lándzsára tűzött kis zászló leng, egy kiterjesztett szárnyú, kissé stilizált (a zászló háromszögű formájához alkalmazkodó) sassal. Végignézve a férfinézők ábrázolásait azt találtuk, hogy lovagi fegyverzetben, álló alakban Szent Györgyöt, Szent Lászlót, II. (Szent) Henrik német-római császárt, Szent Móríc Lyon-i püspököt és Szent Vencel cseh királyt ábrázolják.³⁴ Sem Szent György, sem Szent Móríc esetében a kétfarkú oroszlán semmiképpen nem képzelhető el a címerpajzson. Ugyancsak ez az eset II. (Szent) Henriknél is, akit bár pajzssal és zászlóval néha ábrázolnak, azonban a címeren levő kettős farkú oroszlán történetileg nem magyarázható meg. Szent Vencel ábrázolására a korból több példát is találhatunk. IV. Károly és III. Vencel cseh királyok pénzén ugyanez a megjelenítési forma jelentkezik.³⁵ Mivel tehát Henrikünk cseh származású volt, könnyen elképzelhető, hogy pecsétjére a nemzeti védőszentet, Szent Vencelt vésette.

Még egy negyedik személyt is meg kell kicsit vizsgálnunk. Alul helyezkedik el a térdeplő püspök figurája. Ikonográfiai probléma vele kapcsolatban nincsen, mivel a század második felére jellemző, szemközt néző sémával van dolgunk, amelyben egyénítő törekvések egyébként is legfeljebb csak az archaizálás lehetnének. Ezt azonban egy ilyen kicsiny alkotáson, az alakok megmintázásában különben sem elég jártas vésnökötől nem is várhatjuk. Erre egyébként nincs is szükség. Itt a figura a tulajdonosnak csak mintegy testi mívtól szimbolizálja, hiszen személyiségét képviseli a körirat és a kétoldalt elhelyezett családi címerpajzs. Ezek a címerek pedig, noha többet mondhatnának nekünk Henricus de Wylsteinről, egyelőre még nincsenek megfejtve.³⁶

A pecsétnyomó művészi megjelenítési formájában bizonyos kettősség érződik. A gazdag és aprólékos építészeti részek vésésében az ötvös meglehetősen nagy jártasságot árul el, azonban figurái, különösen az arc és nyak részeken kissé esetlenek. Feltűnő a két nőalak nyakának és állának megoldatlan, szinte befejezetlen volta. Mária alakjának tömegbeli elosztása is hibás. A rendkívül karcsú, nyúlánk alsó törzhöz viszonyítva, túlságosan sok az erős felsőtest, az aránytalanul nagy fej és a gyermek tömege. A lábszárakon aláomló ruharedek követik az enyhén elhajló test mozgását, a felső rész testisége azonban már elvész az öncélú redők és érthetetlen sík felületek mögött.

Mária figurája bizonyos formai azonosságokat mutat az Admont-i konventnek, (XIV. t. 2.) a XIII. század végéről származó pecsétje Madonna alakjával, különösen a fejek kialakításában, de utóbbi korai volta ellenére is sokkal művészebb.³⁷

Nem lehetetlen tehát, hogy a cseh származású püspök már ekkor kapcsó-

³⁴ Künstle, K., i. m. megfelelő címszavai. Szent György ábrázolásain a pajzson minden esetben kereszt van, másik kezében pedig nem zászlós lándzsát, hanem kardot tart. Szent Móríc esetében az attribútumok egy része ugyan megfelel és ő maga is püspök lévén elképzelhető lenne esetleg, hogy őt ábrázolták, azonban a kétfarkú oroszlán semmiképpen sem képzelhető el az ő címerén.

³⁵ Fiala, E., Beschreibung der Sammlung böhmischer Münzen des Max Donebauer. I., III. (Prag 1888).

³⁶ A püspök jobbán elhelyezett címer két, csúcsával összefordított háromszöget mutat. Vö. Hauptmann, F., Wappenkunde. (München—Berlin 1914) 13, 17. A baloldali pedig két keresztbe tett, hosszúszerű stilizált liliomot ábrázol.

³⁷ Kletler, P., Die Kunst im österreichischen Siegel. (Wien 1927) 10—11.

latban van a Habsburgokkal és tyariumát is olyan osztrák, illetve német ötvös készíti, aki látta már okleveleken a fenti konvent pecsétjét. Éppen ezen pecsétnyomóval kapcsolatban elképzelhető az is, hogy a középkori pecsétmetszők Közép-Európában azonos forrásból származó, közös példák után dolgoztak, és így német—cseh kultúrkörben jött létre példányunk.

Sokkal fogyatékosabb a női szent alakja. A teljesen elnagyolt felső test, nyak- és áll-részek mellett, itt már a lábak is elvesztik plasztikus formájukat és a kendő redőiben összpontosulva, értelmetlenül emelkednek ki az anyagból. Legjobban sikerült talán a lovag figurája, amely bár itt-ott konturok nélkül olvad be a háttérbe, mégis a leginkább szervesen felépített test benyomását kelti.

Az egyes alakok sikerületlen volta ellenére a pecsét teljes egészében nézve monumentális hatást kelt. Talán éppen a figurák bizonyos rusztikussága, de mindenek előtt az építészeti és figurális elemek egyensúlyban levő, helyes aránya okozza ezt. Vésnökünk tehát fogyatékoságai ellenére sem volt híjával a művészi érzéknek. Viszont az is igaz, hogy az építészeti elemek metszése inkább csak aprólékos figyelmet igényelt, és mintákat is könnyebben találhatt hozzájuk — akár az építészetből, a szárnyasoltárokról, vagy más hasonló pecsétekről³⁸ — mint a tulajdonképpen a relief fogalmát fedő figurális részekhez.

A tyarium keletkezésére vonatkozóan megállapítottuk már, hogy a szárnyasoltártípus nem mérvadó, mert Franciaországból kiindulva terjed el — a nagy művészetek stílusáramlásainak kétfelé ágazó útján —, Itálián és a Rajnavidék-Németországon keresztül, egész Közép-Európában.³⁹ Tehát semmi esetre sem hozhatók az egyes példányok konkrét szárnyas oltárokkal kapcsolatba, mint ahogy az a magyar művészettörténeti irodalomban egy időben oly elterjedt nézet volt.

Pecsétnyomónkat — nyugodt, de mégis inkább felfelé nyújtott — arányai a német—cseh kultúrkörhöz kapcsolják, alakjai pedig provinciális voltát mutatják. Mégis a figurák rendkívül karcsú alsóteste, a még nyugodt, de dús építészeti formák, már előre vetik a század végén általánossá váló, nagyon gazdag és könnyed — néha már a flamboyant határát súroló — pecsétművészetnek az árnyékát.⁴⁰ (XIII. t. 1—2, XIV. t. 1.) Ez pedig nem független a nagy művészetekben jelentkező hasonló irányzattól, aminek oka nemcsak az általános stílusjelenségekben, hanem abban is rejlik, hogy az ötvösök egyéb, más művészeti ághoz tartozó alkotásokat is hoznak létre. Mint ahogy a pénzverés stílusváltozatait nyomonkövethetjük a királyi pecsétek alakulásában, ugyanúgy sok hasonlóságot találhatunk egy-egy ötvösmű és a pontificális pecsétek között. A stílusirányzatok legkisebb változásai is tehát pontosan

³⁸ Csaknem teljesen azonos építészeti részeket tartalmazó pecséteket találhatunk e korból, *Sella, P.*, *I sigilli dell'archivio Vaticano*. I. (Città del Vaticano 1937) III, IV, XXXV. t., továbbá szintén a század végéről *Kletler, P.*, i. m. XIII. t. 27—28., XVIII. t. 45. képein.

³⁹ *Ewald, W.*, i. m. 216—217.; *Beissel, S.*, i. m. 56—58.; *Burckhardt, J.*, *Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien*. (Stuttgart 1911) 104—105.

⁴⁰ Lőrinc Gürk-i püspök pecsétje 1433-ból. Közölve: *Kletler, P.*, i. m. XXXVII. t. 104. András (Scolari) váradí püspök 1422. jún. 4-i DL. 11218, Benedek veszprémi püspök 1387. jan. 17-i, DL. 69994 (Jugoszláviának átadva) és Demeter esztergomi érsek 1381. jún. 7-i, DL. 6665 pecsétje.

nyomonkövethetők a typariumokon, sőt bizonyos korszakokban egy viszonylag zárt területen belül, keletkezési idejük is csaknem öt évnyi pontossággal megállapítható, ennek segítségével.

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy typariumunk a cseh származású Henricus de Wylstein ferences szerzetes tulajdona volt, akit 1372-ben neveznek ki Croya-ba püspöknek, és ott ezt a tisztségét 1383-ig viselte. Ez alatt az idő alatt használta a pecsétnyomót, azonban ennek okleveles emlékééről ezidéig nincs tudomásunk. Pecsétje, amely nemzeti és rendjének védőszentjét ábrázolja, stíluskritikai alapon a német—cseh kultúrkörbe vonható.

NÉMETH ANNAMÁRIA

DAS SIEGELSTEMPEL DES BISCHOFS HEINRICH VON CROIA

Das im Ungarischen Nationalmuseum befindliche Bischofspetschaft aus dem XIV. Jahrhundert kam in der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts, zusammen mit dem ältesten, den Grundstock der Sammlung bildenden Material an seinen gegenwärtigen Bewahrungsort.

Das Siegelstempel gehört zum Typus mit Flügelaltardarstellungen, der sich im XIV. Jahrhundert von Frankreich aus allgemein verbreitet hatte. Erst nach physikalischen Verfahren war es uns möglich die nachträglich mit Silber ausgegossene Aufschrift zu lesen. Die Umschrift lautet: S FRATRIS HENRICI D W. STEI (N) EPI CROACEN. In seinem vorzüglichen Werk führt Eubel dieses Episkopat an und meint, dass es zum Erzbistum von Spalato (Split) gehört hat. Eubel kennt die Namen von drei Bischöfen des Episkopats, unter ihnen den Namen Heinrichs, der am 15. Juli 1372 mit dieser Würde bekleidet wurde. Auch Eubel kann der Meinung einiger Autoren nicht beistimmen, die das episcopatus Croacensis mit dem von Duvno identifizieren. Aus diesem Grund zählt er die Bischöfe der zwei Bistümer getrennt auf.

Milan Sufflay, der sich auch in zwei Arbeiten mit diesen Bistümern befaßt, stellt dagegen fest, daß die Gleichsetzung mit Duvno unrichtig wäre. Croacensis habe niemals zu Spalato (Split) gehört und sei mit dem albanischen Bistum von Croya identisch. Die irrtümliche Identifikation hätte ihren Ursprung darin, dass die Schreiber in der päpstlichen Kanzlei, durch den ähnlichen Klang der Namen getäuscht (Croyacensis — Croatensis), den Namen des Bistums von Croya unrichtig niederschreiben.

Heinrich, der in den Quellen als Franziskanermönch erwähnt wird, dürfte kaum seine Diözese an Ort und Stelle geleitet haben. Sowohl seine Vorgänger an diesem Posten, als auch die albanischen Bischöfe der Nachbarschaft blieben nämlich zum größten Teil ihren Diözesen fern, während sie an anderen Orten die Posten von Auxiliarbischöfen antraten.

Im Jahre 1383 finden wir Henricus de Wylstein an der Spitze des Episkopats von Triest, ein Jahr, nachdem die Stadt unter österreichische Oberhoheit geraten war. Man kann daher als wahrscheinlich annehmen, daß er in den Dienst der Habsburger getreten war, die ihn mit der kirchlichen Leitung ihres neuen Besitzes betrauten.

Er dürfte aber den Erwartungen der Habsburger nicht entsprochen haben, denn im Jahre 1396 sehen wir ihn bereits in einem ärmeren Bistum von minderer Bedeutung, dem Episkopat von Pedena.

Auf dem Siegelstempel ist ein dreinischiger Flügelaltar dargestellt. In der mittleren Nische steht die Madonna. Zu ihrer Rechten befindet sich eine heilige Frau, die wir nach ihren Attributen als die heilige Clara anzusehen haben. Die Nische links von der Madonna wird von einem Heiligen eingenommen, in welchem wir durch das Wappen auf seinem Schild und seine anderen Attribute geleitet, den heiligen Wenzeslaus vermuten. Die zwei Heiligen können in der Rolle als Schutzpatron Böhmens einerseits, und als Schutzpatronin des Franziskanerordens andererseits, mit unserem Bischof in Verbindung gebracht werden.

Den unteren Teil des Petschaftsbildes nimmt die kniende Gestalt des Donators ein, mit je einem, gegenwärtig noch ungeklärten Familienwappenschild zu beiden Seiten.

Auffallend am Bild ist eine gewisse Diskrepanz zwischen den architektonischen und figuralen Elementen der Darstellung, insofern bei den ersteren die Formgebung als gelungener betrachtet werden kann. Einzelheiten an der Madonnengestalt zeigen in ihrer Form gewisse Übereinstimmungen mit der Mariengestalt an dem aus dem XIII. Jahrhundert stammenden Siegel des Admonter Konvents.

Gewisse Stilmerkmale weisen unser Typarium in den deutsch-böhmischen Kulturkreis, somit dürfte auch sein Meister da zu suchen sein. Auch die geschichtlichen Daten, die sich auf die Person seines Besitzers Henricus de Wylsteins beziehen, bekräftigen diese Annahme.

GÓTIKUS FARAGVÁNYOK A CSESZNEKI VÁRBÓL

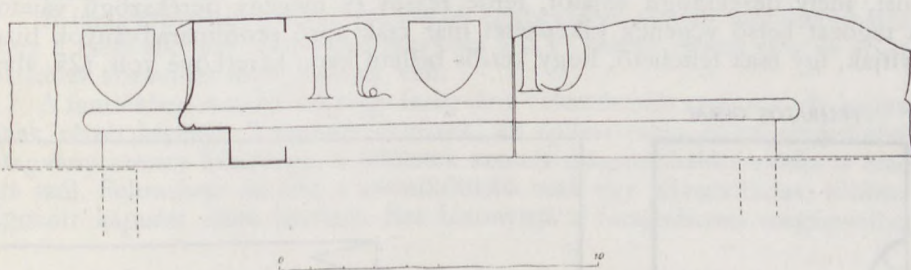
Az utóbbi években a Magyar Nemzeti Múzeum lapidáriuma a XV. századi magyar épületszobrászata néhány kiváló alkotásával gyarapodott.

A faragványok tüzetesebb vizsgálata alkalmat nyújt, hogy új oldaláról ismerjük meg a Zsigmond korabeli magyar világi építészet kialakulásának körülményeit, illetve újabb adatokat nyerjünk a XV. század eleji királyi műhely működésére vonatkozóan.

A négy darabból álló leletegyüttes¹ egykor a cseszneki várat díszítette. A vár 1820 körül bekövetkezett teljes pusztulása után a faragványok a szomszédos Rédére kerültek, a vár utolsó birtokosa, az Eszterházy család — itteni kastélyának parkjába.² 1954-ben pedig a Magyar Nemzeti Múzeumba szállították be.

Mielőtt a faragványok jelentőségét, készítésük körülményeit és időpontját vizsgálnánk, ismerkedjünk meg közelebbről a kérdéses tárgyakkal.

1. Gótikus *kapu szemöldök kövei*: (XV. t. 1—2.) anyaga szürkésfehér likacsos mészkő, két egymáshoz illő darab. A baloldali 160 cm, a jobboldali 130 cm hosszú, 46 cm magas és 38 cm vastag. A keretköveken 211 cm hosszú, 10 cm magas és 12 cm mély, az alapsíkba mélyedő vájat van. Felette 7 cm vastag hengeres félpálcátag, melynek felső része enyhe hajlattal kapcsolódik az alapsíkhöz, két vége pedig a szegletes vájat széleinél 8—8 cm-rel túlnyúlik és befordul. A jobboldali darab, szélétől számított 70 cm-es szakaszán későbbi durva utánfaragás. Ezért itt a pálca 9—10 cm vastag, az enyhén kialakított hajlat helyett éles szögben találkozik az alapsíkkal. Előlapja finoman csiszolt. Alján és jobb, illetve bal oldalán kidolgozott illesztési felületek vannak, míg az eredetileg beépített oldalak durván nagyoltak, az élek szabálytalan vonalúak. (24. ábra)

24. ábra

¹ Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum, Középkori Osztály C. leltárkönyv: 58.245. 1—4. sz.

² Szeghalmi Gy., Dunántúli vármegyék. (Bp. 1939) 341.

A szemöldökkő közepén (a baloldali darab jobb szélén) az alapsíkból kiemelkedő, háromszögű címerpajzs van. Benne plasztikusan faragott, hétszer hajlított testű kígyó, a Gara család címere. Két oldalán az alapsíkba bemélyítve — finom sallangokkal díszített — nagyméretű N illetve P minuszkula, mint kezdőbetű. Belsejükben 3—3 soros vésett minuszskulás felirat:

(Nicolai de	(Palatini
Gara regis	filij. Pa
Hungarie	latini

A faragvány bal szélén szintén az alapsíkba vésve háromszögű negyedelt pajzsban a Garák és Cilleiek egyesített címere: átlósan elhelyezett egy-egy tekergő testű kígyó, két pólya, illetve három csillag van.

2. *Építési felirat.* (XV. t. 3.) Anyaga szürkésfehér likacsos mészkő. Hossza 80, magassága 40, szélessége 32 cm. Előlapja csiszolt felületű, rajta 4 sorban 5 cm magas, finoman metszett, minuszskulás felirat:

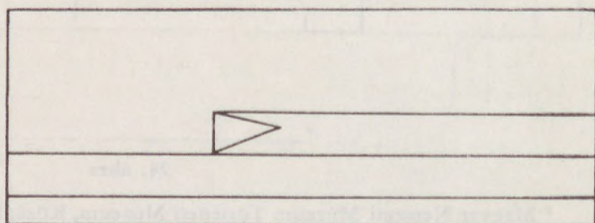
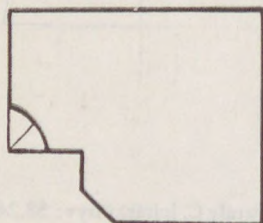
Anno·domini·millesimo·CCCC·+
 +·quarto·tempore·domini
 Sigismundi·romanorum·hun
 garie·bohémie·et·cestra·regis·

Az első sor elején országalma, tetején egyenlőszárú kereszttel, a második sor végén finomrajzú, hullámvonalas hézagkitöltő indadísz, a negyedik sor végén háromszögű pajzsban a Garák hétrét tekert kígyója.

A táblán jól megfigyelhetők a minuszskulás kiosztásának vonalai, melyeket csak részben tüntetett el a betűvetés utáni felületcsiszolás. A tábla alsó és jobboldali éle egykor egyenes, a felső és a baloldali eredetileg is szabálytalan vonalú volt. A szélek jelenleg több helyen erősebb beszakadást mutatnak, több betű szintén sérült.

A feliratos tábla hátsó fele is kidolgozott. Egy gótikus kapukeret jobboldali alsó kávéjának tagozatait mutatja: félkörös horonyba helyezett kis piramist, mély derékszögű vájatot, ferde rézsút és mégegy derékszögű vájatot. A tagozat belső végének kiképzését már csak apró profilmaradványok bizonyítják, így csak feltehető, hogy kettős bélletű kapu keretköve volt. (25. ábra)

FELIRATOS OLDAL

25. ábra

3. *Oroszlánfejes faragvány.* (XVI. t. 1—3.) Anyaga szürkésfehér likacsos mészkő. Szélessége 55, magassága 70, hossza 100 cm, ebből a falba 50 cm volt beépítve. Erőteljes formákkal megmintázott tátott szájú oroszlánfő. A homlok közepén háromszögű pajzsban a Garák tekergő kígyójával díszített címer van. A sörény ferde sorokba rendezett csigásvégű fürtökből kialakított. Homlok-nézetben a nyak alatti üres teret, a sörényből kilógó öt fürt tölti be. Baloldalt a sörénynek csak az alsó része van kidolgozva. A felső négy sorban csak az alapformákat nagyolták ki. Az oroszlán koponyáját borító szőrzet is hasonló technikát mutat, de itt a kopást a félkész munkától nem lehet kétséget kizáróan megkülönböztetni. A jobboldali szem erősen sérült, a baloldali nyitott nagy szemgolyót ábrázol. A jobboldali fül teljesen hiányzik, a baloldali erős plasztikájú, kerek formát mutat. Az oroszlán szája nyitott, a felső ajak bal széle az orrig, az alsó ajak pedig teljesen hiányzik. A szájban 18 cm átmérőjű, átlós irányú hengeres nyílás van, mely a faragvány falba épített hátsó szakaszába vésett vályús csatornába torkollik. Az egész járat csiszolás, kopás nyomait mutatja.

A faragványok problematikájának megértéséhez tekintsük át röviden a cseszneki vár és a Gara család XIV—XV. századi történetét.

A vár eredetileg királyi birtok volt. Valószínűleg 1250 körül épült ki. 1392-ben cserélte el a hozzátartozó birtokokkal együtt Zsigmond király a Gara család rác végeken elterülő birtokaiért. A várat az első adományozás alkalmával a két Gara testvér, Miklós és János közösen kapta. 1402-től Miklós az ország nádora volt és így ő apja után már a második a Garák közül a nádori székben. Gara Miklós 1408-ban másodszor nősült, feleségül vette Cillei Annát és így a király sógora lett.³ Zsigmond ez alkalmából megerősítette Miklós nádort és János ozorai bánt Ugodvár, Csesznek, Fenyőfő és Pápa város birtokában.⁴

Gara János 1410-ben Borbála királynő közvetítésével nősült, s feleségül vette IV. Ziemovit mazovia herceg leányát, Hedviget. János 1429-ben halt meg.⁵

Miklós nádor 1432-ben szétosztotta birtokait saját fiai, Miklós és László között. Ez időtől kezdve egy ideig ők is közösen birtokolták Csesznek várát. 1433-ban Miklós nádor is meghalt. 1438-ban a Gara család kihalta után, a vár királyi adományozás útján már a Zápolya család birtokába került.⁶

A faragványok és a történeti adatok egybevetése alapján megállapíthatjuk, hogy a cseszneki vár építésének fénykora a XV. század elejére esik és a Gara családdal közvetlen kapcsolatban van.

A fentiekben ismertetett négy faragvány véleményem szerint a vár kapuzatának részét képezte. A szemöldökkövek, az építési tábla és az oroszlánfejes faragvány azonos kőanyaga, a felületek azonos megmunkálási módja is emeltetett szél. Feltéve, hogy a szemöldökkő csak egy felvonóhidas, többször tagozott kapuzat része lehetett. Ezt bizonyítja a faragványon megfigyelhető

³ F. Gruppenberg L., Adatok Csesznek történetéhez. Veszprémi Múzeum évi jelentése 1927/28. 24—26.

⁴ Pesty F., Sz 10 (1876) 297.

⁵ Wertner M., Sz 31 (1897) 918.

⁶ F. Gruppenberg L., i. m. 27—31.

erőteljes vájat, mely csakis felvonóhíd befogadására szolgálhatott. De ezt igazolja a vájat 211 cm-es mérete is, mely egy kisebb felvonóhíd szélességének felelhet meg.

A szemöldökkő csak a kaputorony külső síkjában kerülhetett elhelyezésre. Alatta foglalt helyet a kaputorony falvastagságában, a kapu általunk nem ismert, feltehetően díszesebben kialakított béléte, mely a két darabból álló szemöldökkövet alátámasztotta. A faragvány alsó részén található illesztési felület is erről tanúskodik.

Az együttes művészi szempontból legjelentősebb darabjának, az oroszlán-fejes faragványnak rendeltetésére nézve véleményem eltér a korábban kialakult felfogástól.⁷ Szerintem ez a faragvány nem vízköpő, hanem a várkapu felvonóhíd szerkezetéhez tartozott: a hidat felhúzó lánc vagy kötél húzódott az oroszlán szájnnyílásán keresztül.

Ez a nyílás ugyanis feltűnően nagy. Az oroszlán alsó ajka is szokatlanul lefele billen, így a nyílás a faltól nem messze vezethette volna a vizet. Az ajkak csonkasága, a nyílásban megfigyelhető kopásnyomok mind mechanikus, feszítő igénybevétel mellett tanúskodnak.

További bizonyíték az oroszlánfő bal oldalán, a sörény befejezetlensége, amely egyben azt is mutatja, hogy a kő a kapu jobb oldalán lehetett beépítve. Véleményem szerint ugyanis a sörény teljes kifaragását egy — a torony védőszerkezetéhez tartozó — erkélykonzol takarása tette szükségletenné.

Végezetül, ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy faragványaink egy szerkezeti rendszer részei, akkor a szemöldökkővön található erőteljes vájat is — amely egyedül csak a felvonóhíd befogadására szolgálhatott, — az oroszlánfő fentebb ismertetett rendeltetését igazolja.

A feliratos építési tábla tanúsága szerint az építések 1424-ben fejeződtek be, és faragványaink is ekkor készültek. Ezt a stílus- és munkamódszerbeli hasonlóságokon kívül a címerábrázolások egyöntetűsége is alátámasztja.

Az építkezéseket véleményem szerint csak a királyi műhely végezhette, amit az építési feliratban szereplő királynéven kívül a faragványok magas művészi értéke is igazol. A királyi műhely itteni működésében Gara Miklós nádori méltósága mellett a közvetlen rokon kapcsolatok is szerepet játszhattak.

Az oroszlánfő részformái, a fül alakja és a fürtök kialakítása több hasonlóságot mutat a visegrádi palotában feltárt Zsigmond-kori baldachinos kútház faragványaival.

Az építési tábla hátoldalán található kapukeret lábazat több XV. század eleji, közvetlen egymást követő építési periódusról tanúskodik. A kérdést, hogy a felirat avagy a keretprofil készült-e hamarabb, eldöntik a tábla bal oldalán és felül megfigyelhető durva nagyolás- és hasítás-nyomok. Ezek szerint biztos, hogy a felirat készült később. Táblánk anyagát 1424-ben egy akkor már teljesen készre faragott — általunk jelenleg nem ismert okokból fel nem használt — kapukeretből hasították ki.

Végezetül beszélnünk kell a kapuszemöldök címeres díszéről is. Ha az eredetileg egy kompozíciót képező két töredéket együtt vizsgáljuk, művészileg is bántóan hat a címerek elhelyezésében található aszimmetria. Mint már fentebb

⁷ Römer F., A Bakony természetrajzi és régészeti vázlata. (Győr 1860) 104—105.

említettük, a szemöldökkő jobboldali darabján későbbi utánfaragás nyomait találjuk. Véleményünk szerint, a baloldalhoz hasonlóan, e helyen is volt egy címer, melyet későbbi időpontban durva módon eltávolítottak.

A Gara család történetének ismeretében tudjuk, hogy a várat 1392-ben a két Gara testvér, Miklós és János közösen kapta birtokul. Az okleveles adatok egybehangzó tanúsága szerint a két testvér jó viszonyban volt egymással. Mivel a szemöldökkő bal oldalán Miklós és feleségének közös címere szerepel, a hiányzó címer tulajdonosaiban Jánost és Hedviget kell fel-tételeznünk.

A címer eltávolításának okait János feleségének, Hedvignek történetében találjuk meg. Eszerint az 1435 március 13-án Pozsonyban tartott országgyűlésen Ákos nb. pelsőci Bebek Miklós, János volt királyi tárnokmester fia, panaszában előterjeszti, hogy néhai Gara János leányával, Katalinnal, már el volt jegyezve. A leányt anyja Hedvig az ő tudta és beleegyezése nélkül valamely osztráknak ágyasul kiszolgáltatta. A panaszos mellett tanúskodó Gara János rokonsága és tisztviselői elmondták, hogy Hedvig még férje életében, annak unoka-fivérével, Katisz nb. Szécsényi Miklóssal, házasságtörő módon együtt élt, s hogy a megcsalt férj részéről reáharuló büntetéstől megszabaduljon, férjét megmérgezte.

Az országgyűlés a fentiek alapján Hedviget házasságtörésben, férjének mérgezéses meggyilkolásában és leányának megkerítésében bűnösnek mon-dotta ki. Ezért Zsigmond király Szécsényi Miklóst Magyarországból való állandó számkivetésre, Hedviget pedig összes birtokainak elvesztésére ítélte. Egyben Hedviget kiadta Gara János unokaöccsének, László macsói bánnak, Miklós nádor fiának, azzal, hogy kastélyai egyikében életfogytáig tartsa fogva.⁸

Fentiek alapján valószínű, hogy László a megbélyegző ítélet kimondása után a címert eltávolította és Hedviget esetleg éppen Csesznek várában tar-totta fogva.

HÉJJ MIKLÓS

GOTISCHE STEINMETZARBEITEN AUS DER CSESZNEKER BURG

Die Steinmetzarbeiten, die im Illustrationsteil abgebildet sind, — ein Sturzgesimse in zwei Stücken, eine Bauinschrift und ein Löwenhaupt, — gehörten einst zum Eingangstor der Burg in Csesznek (Komitat Veszprém). Wie aus den Wappen und aus der Inschrift zu sehen ist, wurde das Tor während der Regierung Sigismunds von Luxemburg im Jahre 1424 von jenem Zweig der Familie Gara errichtet, aus dem die Palatine stammten.

Der Verfasser weist nach, dass die Steinmetzarbeiten aus der königlichen Steinmetzwerkstatt stammen. Die Bruchstücke gehören zueinander und

⁸ Wertner M., i. m. 918—919.

waren Bestandteile des Tores einer Zugbrücke. Vom rechten Ende des Sturzesimses wurden die Wappen des János Gara und seiner Frau Hedwig, der Gattenmörderin, nachträglich ausgemeißelt.

Das Löwenhaupt ist, im Gegensatz zu den früheren Annahmen, kein Wasserspeier, sondern eine Verzierung der Öffnung, durch die die Zugkette sich bewegte. Das ist an Hand der Masse, der Bruchstellen, der abgenützten Flächen und der breiten Einkerbungen im Inneren des Löwenhauptes nachzuweisen.

GÓTIKUS AGYAGNEGATÍVOK A NAGYVÁZSONYI KINIZSI-VÁRBÓL

A nagyvázsonyi Kinizsi-várban 1955 óta folyó ásatások évről évre értékes ritka leletekkel gazdagítják középkori emlékanyagunkat.¹ Ezek közé sorolhatjuk azt a két kisebb, agyagból készült negatív-töredéket is, amelyeket az 1957. évi feltárások hoztak napvilágra. E darabok művészeti értékük mellett művelődéstörténeti vonatkozásaik miatt érdemelnek figyelmet.

A leletek leírása:

1. Evangéliumi jelenetet ábrázoló agyagnegatív² töredéke. (XVII. t. 1—2.) Leltári száma: N. 57.118. 1957 május 23-án került elő a vár magját alkotó lakótorony Ny-i oldalához csatlakozó palotaszárny külső fala mentén. Itt a palota és a várárok között lőréses védőfolyosó húzódik. A DNy-i sarkon álló kis kerek toronytól É-i irányban kutatóárkot mélyítettünk le a folyosó egy emelet magasságú, XVI—XVII. századi feltöltésének átvágására.³ Ebből került elő, kb. 1 m mélységből az említett töredék. Bár törésfelületei nem voltak frissek, tüzetes kutatást indítottunk a hiányzó részek megkeresésére. Munkánk — noha 1958-ban ugyanazon a helyen mélyebb szinten is megisméltük — eredménytelen maradt.

A töredék nagyjából negyed körkikkely alakú, 55×46 mm méretű, szürkére égett, 12 mm vastagságú agyaglap.⁴ Hátlapja nagyjából egyenesfelületű, zsíros tapintású. Ép oldalán jól kivehetők a ferde levágás síkjában a finomra iszapolt agyagmasszába kevert apró kvarcsezemcskék. Az előlap átlagosan 5 mm széles szegélye nagyjából ugyancsak sima, egyrésze letöredezett. Egy síkban van az előlapon látható ábrázolás legmagasabbra kiemelkedő részeivel. Baloldalt a szegélyen egy kb. 2 mm mélységű kis lyuk látható, amelynek esetleg öntésnél lehetett szerepe (csap?).

Az előlapot a szegélyen belül rendkívüli finomságú, a legkisebb felületet is betöltő, gazdagrajzú jelenet- s ahhoz kapcsolódó mondatszalg-részek

¹ A kiemelkedő jelentőségű darabok közül eddig egy gyűrűalakú napóra és néhány renaissance domborműtöredék ismertetésére került sor. *Éri I.*, FA 9 (1957) 209—217.; *Ua.*, Művtört. Ért. 7 (1958) 124—133.

² Az „agyagnegatív” kifejezés sok szempontból kifogásolható és nem teljesen szabatos. A magyarországi szakirodalomban még nem tárgyalt lelet eredeti, de visszaadhatatlan német neve: „Formmodell”.

³ A Kinizsi-vár leírását, építéstörténeti megállapításait s az alaprajzokat l. *Éri I.*, Műemlékvédelem 2 (1958) 2—21.; *Ua.*, Nagyvázsony műemlékei. (Bp. 1959).

⁴ Az eredeti, köralakú negatív átmérője, ahogyan az ív alapján kiszerezhető, kb. 85 mm lehetett. A jelenet viszont, a szegélyt leszámítva, mindössze egy 75 mm átmérőjű körbe, tehát kb. 43 cm²-nyi felületre került rá.

borítják. Amint az a szalagokon olvasható szövegrészekből, de magából az ábrázolásból is kivehető, a jelenetek tárgya: Krisztus háromszoros megkísértése a pusztában.⁵

Legépebben, Krisztus és a sátán csaknem teljes alakjával a kísértés harmadik jelenete vehető ki, a negatív baloldalán. Mindkét alakot bő, hosszanti redőzésű, egyforma csuha borítja. Az ördögábrázolások jellegzetes középkori attribútumai közül hiányzik a kéz és a láb karomszerű jelzése, csak az arc s főleg az eltűzött fülek és a szarvak teszik visszataszítóan torzzá a kísértő alakját. A sátán lefelé mutató mozdulata is jelzi, hogy hegycsúcson állanak. Közte és Krisztus alakja között induló mondatzalagon jellegzetes későgótikus betűkkel az alábbi szöveg olvasható: *hec nra fibi da* (bo is) *cadens ado* (raveris me). A szöveg közepén hiányzó (s ezért zárójelbe tett) 4 betű az agyagba kevert s nyilván már a munka közben eltávolított nagyobb kvarc szem helyére került volna, vagy égetés közben pattanhatott le ez a rész. A befejező betűk már a szegély melletti szalagrészre kerültek, részben elmosódtak, ezért itt az sem vehető ki, hogyan rövidítették le az utolsóelőtti szót. A sátán szavai után folytatódólagosan ezen a szélső szalagon következik Krisztus válaszának első fele, a fejtől kiindulva lefelé: *bade salana scrip* (tum) *est dom dea...* A kísértés második jelenete⁶ már sokkal hiányosabb. (A töredék jobbszélén fent.) Csak a sátán alakjának fele, a „templom” érdekes részletei (fent szószékszerűen kiképezve, lent az első jelenet alakjaihoz igazítva), továbbá a mondatzalagok között egy város képe vehető ki. Az idetartozó mondatzalagon az ördög felszólítása olvasható: *si filius dei es mitte te deorsu* (m). A válasz, Krisztus alakjával együtt nyilván a töredékkal átellenes felső cikkelybe eshetett.

A negatív alsó felét viszont a kísértés első jelenete tölthette ki. A két alak a középpontban állhatott. Ezt mutatja a glóriás Krisztusfej részlete s mellette válaszának kezdőszava: a *non* szó.

2. Geometrikus és növény(?) díszes negatív töredéke. (XVII. t. 3—4.) Leltári száma: N. 57. 121. 3. A lelet 1957. június 24-én került elő, a Ny-i várárok feltöltődésének eltávolítása közben, kb. 2—3 m mélységből. Nagyjából félkör alakú, átmérője 61, magassága 41, vastagsága 12 mm.⁷ Vörösré égett, finoman iszapolt agyagból készült. Hátlapja kissé domború, oldala egyenesen

⁵ Máté IV. 1—11. és Lukács IV. 1—13. — Az idevonatkozó szövegrész Máté evangéliuma szerint: „Tunc Jesus ductus est in desertum a Spiritu, ut tentaretur a diabolo. Et cum jejunasset quadraginta diebus, et quadraginta noctibus, postea esuriit. Et accedens tentator dixit ei: Si filius Dei es, dic ut lapides isti panes fiant. Qui respondens dixit: Scriptum est: Non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo, quod procedit de ore Dei. Tunc assumpsit eum diabolus in sanctam civitatem, et statuit eum super pinnaculum templi, et dixit ei: Si filius Dei es, mitte te deorsum. Scriptum est enim: Quia angelis suis mandavit de te, et in manibus tollent te, ne forte offendas ad lapidem pedem tuum. Ait illi Jesus: Rursum scriptum est: Non tentabis Dominum Deum tuum. Iterum assumpsit eum diabolus in montem excelsum valde: et ostendit ei omnia regna mundi, et gloriam eorum, et dixit ei: Haec omnia tibi dabo, si cadens adoraveris me. Tunc dicit ei Jesus: Vade Satana: Scriptum est enim: Dominum Deum tuum adorabis et illi soli servies. Tunc reliquit eum diabolus: et ecce angeli accesserunt, et ministrabant ei.”

⁶ Talán nem felesleges itt megemlíteni, hogy Lukács evangéliumában a templomjelenet az utolsó s az imént leírt a második. Azon a néhány középkori ábrázoláson, melyen mindhárom jelenet megtalálható, szintén a Lukács leírta sorrendet láthatjuk. A szöveg viszont Máté evangéliumából való, mivel ennek tömörsége a szűkreszabott helyen való idézéshez jobban megfelelt.

⁷ A negatív kiserkeszthető körének átmérője 60 mm.

levágott. Előlapján az egy síkba bemélyített díszítés zezzugvonalas, illetve a szegélyen szabályosan körbefutó vonal, legfelül erősen stilizált virágra emlékeztető dísz, a szár bemélyedő jelzésével. A negatívon a kiemelkedő részletek sima, a bemélyített porózus, igen apró kvarcscemcséket mutató felületűek.

A két negatív közül természetesen minden tekintetben az első a nagyobb értékű. A hozzá hasonlítható tárgyakkal egybevetve készülésének helyét, korát, jelentőségét és használatának módját is megismerhetjük. Vázsonyban való alkalmazásának felderítésére viszont a két töredéket együtt kell vizsgálnunk.

Az alakos és többnyire szöveges agyagnegatívokból Magyarországon a vázsonyi töredék előkerüléséig mindössze egy példány volt ismeretes, az Iparművészeti Múzeumban. Téglalapalakú, előlapján a heródesi gyermekgyilkosság ábrázolásával. A Delhaes-gyűjteménnyel került a múzeumba, tehát feltételezhető az is, hogy nem hazai lelet.⁸

Körülbelül negyvenre tehető a bécsi volt Figdor-gyűjtemény „Formmodel”-jeinek száma, a többi, kb. 60 darab Németország különböző múzeumaiban található. Ezenkívül Rómából ismertetnek még egy példányt az e negatívokat teljesen feldolgozó alapos munkájukban Bode és Volbach.⁹ Már a számszerű megoszlás is mutatja, hogy jellegzetes németországi készítményekről van szó. Emellett bizonyít az is, hogy valamennyi darabon — az Iparművészeti Múzeum darabját is beleértve — német nyelvű, pontosabban „középfelnémet” szöveg olvasható.

A múlt század végén a Rajna vidéki kőedénygyártás hazájában, Kölnben és a szomszédos Siegburgban, középkori fazekasműhelyek feltárása közben nagyobb számban kerültek elő ilyen agyagnegatívok.¹⁰ Jogos lenne tehát feltételeznünk, hogy ezeket a jellegzetesen XV. századi darabokat a korabeli fazekasok készítették s edényeik díszítésére használták. A kőedénygyártás legalaposabb ismerője azonban, Otto v. Falke megállapította,¹¹ hogy bár a Rajna vidéki kőedénygyártásnak feltétlen vannak korábbi előzményei, annak virágzása a XVI. századra tehető s az edények díszítésénél használt matricákon ekkor már a renaissance formanyelve uralkodik. Csupán egy olyan edényt ismert, amelyen XV. századi, gótikus ízlésű Szent Györgyöt ábrázoló, matricáról készült dombormű látható.¹² Kétségtelen, hogy a XVI. századtól kezdve a rajnai kőedénygyártásnál nagy számban használták fel az agyagból, majd néha fából, végül a XVII—XVIII. században puha kőből készült negatívokat:¹³ ezekkel a mi Formmodeljeink már nincsenek közvetlen kapcsolatban. Fontos még Falkének az a megállapítása, hogy a negatívokat legtöbbször maguk a fazekasok készítették.¹⁴ Viszont éppen ő közli az egyetlen, „Formschneider”-re vonatkozó okleveles adatot, 1599-ből.¹⁵

⁸ A sokáig fel nem ismert darabot Weiner Mihályné mutatta be 1958 nyarán a mézeskalácskészítés előzményeiről tartott előadása alkalmával.

⁹ Bode, W. — Volbach, W. F., *Gotische Formmodel*. (Berlin 1918) — A kötet a magyarországi könyvtárakban nincs meg. Weiner Mihályné szívességének köszönhetem, hogy az általa készített kijegyzetelést és a könyv fényképanyagát tanulmányozhattam.

¹⁰ Falke, O., *Kölnisches Steinzeug*. (Berlin 1899).

¹¹ Uo., *Das rheinische Steinzeug*. (Berlin é. n.) 66.

¹² Uo. 43., 30. kép.

¹³ Uo. 16. és *Struss, K.*, *Alte deutsche Kunsttöpfereien*. (Berlin 1923) XI. t. 3—4.

¹⁴ Uo. 37.

¹⁵ Falke, O., *Kölnische...* 9.

Bode és Volbach az agyagnegatívok készülısi helyeként ugyancsak a közép-rajnai vidéket, de elsősorban Frankfurtot és környékét jelölik meg. Az egyes darabokon kivehető korhatározó viseletek alapján 1420—1460 közötti idıszakra teszik a Formmodellek készítésének virágkorát. A negatívok fehéres-szürke, kis tűzben égetett agyagból készültek. A massa megdolgozása és a gyenge égetés után készítőik ötvösszerszámokkal az 5—10 cm átmérőjű agyaglapba vésték be a negatívrajzot. Ez igen nagy munka volt. Készítőik sajátos, de eredeti művészi alkotásokat hoztak létre. Természetesen kölcsönhatások is érték őket. Így elsősorban a készítéstechnika vonalán az ötvösök részéről. A mintakincsre pedig festmények, miniatúrák, illusztrációk lehettek hatással, bár eddig még egy esetben sem sikerült valamelyik Formmodel közvetlen előképét kimutatni. Bode és Volbach a burgundi és a francia művészetet, Duc de Berry udvarának, a Limbourg testvérek¹⁶ működésének hatását tartják különösen nagyra. (28. ábra)

Hatással volt a negatívok mintakincsére a vásárlóközönség — főleg a városi polgárság — igénye is. A jelenetek vagy egyházi jellegűek (evangéliumi

26. ábra

jelenetek) vagy túlságosan is profán módon szólítanak fel az evilági élet örömeinek élvezésére. (pl. 26. ábra 1.)¹⁷ Gyakori a haláltánc ábrázolása. A negatívokról leöntés, vagy préselés útján nyert marcipán, papírmásé, agyag, továbbá ón, bronz, esetleg nemesfém¹⁸ lapok, illetve plakettek felhasználásának szám-

¹⁶ Pol, Jan és Hermann miniatorok a XV. század elején dolgoztak, főleg Berry herceg udvarában. Legszebb alkotásuk: „Très Belles Heures du duc Jean de Berry”. — Vollmer, H., Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XIII. (Leipzig 1929) 227—229.

¹⁷ Kohlhaussen, H., Geschichte des deutschen Kunsthandwerks. (München 1955) 266., 227. kép.

¹⁸ Itt említem meg, hogy a plakettek és érmek készítéstechnikájával foglalkozó kutatók bizonyosnak tartják, hogy az ezidőtájt használatos öntőminták túlnyomó része agyagból készült, még ha ilyenek nem is maradtak fenn. Braun, E. W., Die deutschen Renaissanceplaketten der Sammlung A. W. R. v. Moltheim in Wien. (Wien 1918) 12.; Habich, G., Die deutschen Schaulmünzen des XVI. Jahrhunderts. I. (München 1929) XXVIII—XXIX. t.

talán módja volt. A XIV. századi Minnekästchenek szélesebb körben elterjedt utánzatai, ládikák oldalának díszítésénél használták fel őket (papírmasé). Ugyancsak papírmaséból, esetleg fémből készülhettek azok a bibliai tárgyú lapok, amelyeket házioltárok díszítésénél alkalmaztak. Bronzmozsaron, óntálakon is találkozhatunk velük. Búcsújáróhelyeken, kolostorokban kegytárgyként (pl. Offer), zarándokjelvényként, amulettként juthattak hozzá a vásárlók.

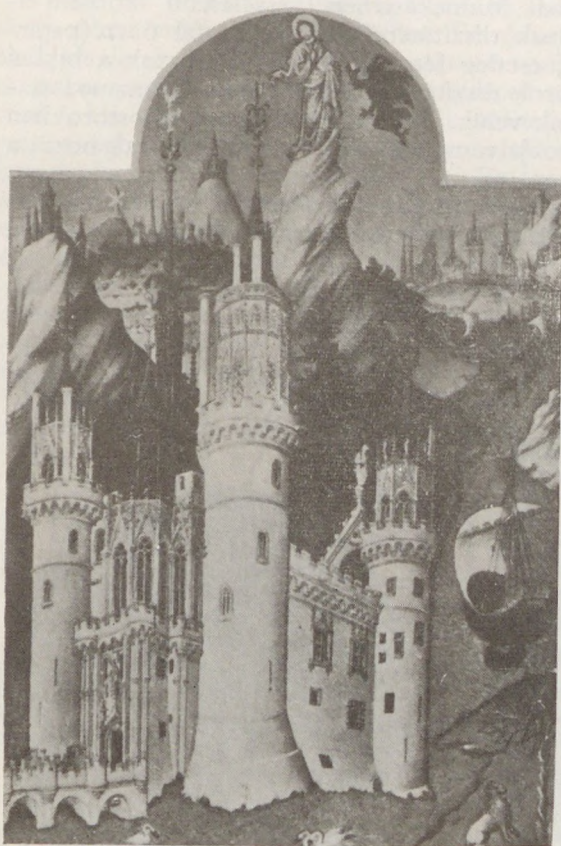
Mindez azt mutatja, hogy az agyagnegatívokat készítőik javarészt árubaocsátották különböző mestereknek. Ilyenformán ezeket a készítményeket a

27. ábra

sokszorosítóipar (közelebbről a metszetek és könyvek nyomtatásának) előzményének is vehetjük. Létrejöttüket a polgárság növekvő igényeinek jelentkezésével hozhatjuk összefüggésbe. Mint sajátos iparág, ott és akkor szünt meg, ahogyan az igényeket más módon, fejlettebb technikával tudták kielégíteni. (Természetesen a renaissance-ban a fazekasok, bronzművesek stb. munkaeszközei között változott formában és funkcióban a Formmodel továbbélt.)

Vizsgáljuk meg most a vázsonyi negatív ábrázolásának kapcsolatait. Fontos ez azért is, mert Bode és Volbach monográfiájában az összegyűjtött darabok egyikén sem találjuk meg a kísértés jelenetét. (Egyébként a legtöbb

28. ábra

hagyhatjuk figyelmen kívül, hiszen az agyagnegatívról készült sokszorosításoknak ez esetben nevelő célzatuk is volt. A művészek a kísértésben szereplő királyi hatalom, gazdagság jelképeként gyakran erődtített várat, vagy várost ábrázoltak. Így pl. Pol de Limbourg miniaturáján, (28. ábra) Berry herceg Mehun sur Yèvre-i várát láthatjuk, ahol a herceg kincseit őrizték.²¹ (A vázsónyi töredéken szereplő várnak is ez lehet a szerepe.) A kísértőt vagy szörnyállatként, vagy angyal, szerzetes képében jelenítették meg. Ez utóbbi mód már inkább a renaissance hatására, főleg olaszföldön terjedt el.²² Nem érdektelen szempont ez sem a vázsónyi töredék vizsgálatakor, hiszen a bemu-

Formmodel kidolgozásban alaposan elmarad a mi tárgyunktól.) Ha figyelmünket a képzőművészeti alkotások felé fordítjuk, kiderül, hogy a keresztény ikonográfiában a kísértést kevés műalkotásban találjuk megörökítve. Az ókeresztény művészetből teljesen hiányzik, a középkorban, a X. századtól találkozunk a jelenet ábrázolásával, főleg kódexekben. Az egy Botticellin kívül, aki a sixtusi kápolnában festette meg a kísértés mindhárom jelenetét, alig találkozunk nagy művésszel, akit ez a téma ihletett volna.¹⁹

Megfelelő hely hiányában a legtöbb művész megelégedett az első jelenet ábrázolásával. (Pl. 28. és 27. ábra 1.) Esetleg a másik kettőt a háttérbe szorítva, éppen csak jelezte. (29. és 26. ábra 2.)

A középkori teológusok szerint a kísértések során Krisztus a három főbűnt, a falánkságot, a hiúságot és a fösvényiséget győzte le (gula, vana gloria et lucri cupido).²⁰ Ezt a körülményt nem

¹⁹ Künstle, K., *Iconographie den christlichen Kunst*. I. (Freiburg 1928) 380—382.

²⁰ Réau, L., *Iconographie de l'art chrétien*. II. (Paris 1957) 306.

²¹ Uo. 308.

²² Uo. 307.

tatott ábrákon az 5. alatti kivételével sehol sem találkozunk ezzel a kétségtelenül „humánusabb” ábrázolásmóddal.

Ahogy a többi agyagnegatív esetében, a mi darabunknál sem sikerült a jelenet közvetlen előképéül szolgált rajzot, vagy festményt felkutatni. Ez nem jelentheti azonban azt, hogy ilyen egyáltalán nem lehetett. Hiszen, ahogy a XVI. századi érem és plakett-készítők gyakorlatából is látjuk, ez a másolás magától értetődő dolog volt.²³ (26. ábra 2.) A bemutatott XV. századi ábrázolásokat (Limbourg miniatúráját leszámítva) nem tekinthetjük előképeknek. Inkább a korai fametszetek kezdetlegességével a Formschneiderek mesterségbeli fölényét állíthatjuk szembe. A metszetek egyike, (27. ábra 1.) az első, dúcrol nyomott Biblia Pauperum egyik lapjának részlete. 1475–80 körül készült, Lyonban nyomták, de a rajzok a Rajna vidékére, Flandriára utalnak.²⁴ A másik 1487-ben, Velencében készült.²⁵ (27. ábra 2.) A három jelenet elhelyezésével még talán ez közelíti meg legjobban negatívkunkat.

29. ábra

²³ Figyelemreméltóak Katz észrevételei, melyeket az éremkészítés különféle előzményeiről (elefántcsont- és gyöngyházplakettek, zárándokjelvények, amulettek, brakteáták); illetve a metszetek „leutánzásáról” előad. (Példaként mutatom be a 26. ábrán 2 alatt Georg Pencz metszete alapján 1557-ben készített érmet.). Véleménye szerint a XVI. századi ércheységi érmek egy része a korábbi bibliai illusztrációk (pl. Biblia Pauperum) folytatásának tekinthetők. Ehhez hozzátehetjük, hogy az előzmények között, éppen az érem- és pecsétkészítéssel közös vonatkozások miatt nem jelentéktelen a Formmodellek szerepe sem. Katz, V., Die erzgebirgische Prägemedaillen des XVI. Jahrhunderts. (Praha 1931) 15–16, 25, 187. LXIII. t. 5. — Az érmészeti szakirodalomban való útbaigazításért Huszár Lajosnak tartozom köszönettel.

²⁴ Schreiber, W. L., Biblia Pauperum. (Strassburg 1903) XIV. t.

²⁵ Kristeller, P., Eine Folge venezianischer Holzschnitte aus dem XV. Jahrhundert im Besitze der Stadt Nürnberg. (Berlin 1909) XV. t. — A 29. ábrán bemutatott Brosamer metszetet l. Hollstein, F. W. H., German engravings etching and woodcuts ca 1400–1700. IV. (Amsterdam é. n.) 245. — Jellemző egyébként a kísértés-jelenet grafikus ábrázolásainak ritkaságára, hogy a 27–29. ábrákon bemutatott metszeteken kívül alig találunk többet. A Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályának könyvtárában átnézett tetemes anyagban mindössze még három metszetet találtam, de ezek is csak az első jelenetet ábrázolták. Schreiber, W. L., Holzschnitte mit Darstellungen aus dem alten und neuen Testament, den apokryphen Evangelien und biblischen Legenden. (Leipzig 1926) 48. 133. b-c. és Strachan, J., Early bible illustrations. (Cambridge 1957) 121. ábra. A kiadott metszetanyag áttekintésében R. Kaposy Vera volt segítségemre.

Az előadottak alapján a vázsonyi töredékre vonatkozóan néhány lényeges megállapításunk van:

1. A negatívot valószínűleg a többi Formmodel hazájában, tehát a Rajna mentén készíthették. Készítőjének komoly művészi képességeit még a darab töredékessége mellett is megállapíthatjuk. Bizonyos fokig tehát művészi szempontból a legjobbak közé tartozik. Eredetiségét mi sem mutathatja jobban, mint az, hogy ikonográfiailag csaknem minden előzménye hiányzik, vagy ismeretlen. Ehhez hozzájárul a mester kiváló komponáló készsége, ahogyan mindhárom jelenetet a maga helyén és jelentőségének megfelelően elhelyezte az agyaglapon. Ezt a teljesítményt a renaissance leggyakorlottabb éremmetszői sem múlták felül.

2. Az a tény, hogy a többi Formmodellel szemben ennek latinnyelvű a szövege, valószínűleg azzal magyarázható, hogy készítője külföldi piaca és nem német nyelvterületre szánta munkáját. Következtetéseinkben már csak egy lépést jelent tovább, ha a latinnyelvűség és a jelentős művészi érték magyarázatául a megrendelő igényességét hozzuk fel.

3. Nincs bizonyítékunk, amivel céfolhatnánk a negatívok készítésére vonatkozóan Bode és Volbach, valamint más szerzők felfogását. Meggondolandó viszont, hogy töredékünkön részben a mondatszalagból hiányzó betűk (dabo si), másrészt a szegély melletti elmosódott, alig olvasható szövegrész, lenyomatra is visszavezethetők. (Az éremkészítés technikájában gyakori „patricáról” történt matricakészítésre gondolunk.)

4. Főleg a sátán alakjának ábrázolása alapján a negatív készítésének időpontját a XV. század utolsó évtizedeire gondolom.

Mikor és hogyan kerülhetett a negatív a vázsonyi várba?

Elsősorban Kinizsi Pál, majd felesége, Magyar Benigna második házassága idején számolhatunk gyökeres változással a vázsonyi vár életében. Ez nemcsak az építkezésben, hanem a mindennapi élet számtalan vonatkozásában is megnyilvánult. Ennek egyre több emlékét találjuk meg az ásatások során. A vár fénykorát 1480–1510 közé tehetjük. Könnyű volna tehát feltételezni, hogy ezidőtájt egy, a várúrnak és környezetének dolgozó (s esetleg éppen a várban szolgáló) iparos szerezhetette és használhatta ezt a negatívot.

Van azonban ennél bizonyosabb lehetőség is. Ez a Kinizsi által 1483-ban alapított²⁶ pálos kolostorral van összefüggésben. A kolostorokban, búcsúhelyeken régóta szokás volt a különféle kegy- és emléktárgyak készítése és árusítása s ebben az agyagnegatívoknak is fontos szerep jutott. Már a kolostor léte is elképzelhetővé tenné, hogy szerzetesek használták a negatívot efféle tárgyak előállítására. Több adatunk van egyébként arra, hogy az itteni pálosok intenzív kapcsolatban voltak a környék kisebb-nagyobb rangú és vagyonú nemeseivel s nyilván a néppel is.

Alátámasztja feltevésünket azonban az a tény, hogy Kinizsi már 1482-ben búcsúlevelet szerzett a pápától mindazok számára, akik az általa alapított Szent Mihály kolostort Szent János apostol, Szent Pál fordulója és Szent Mihály ünnepén felkeresik.²⁷ A búcsújáróhelyről más adatunk nincs. Valószínű azonban, hogy a környék gazdasági központja, a mezővárossá fejlődött

²⁶ Országos Levéltár DL. 18.822.

²⁷ Czaiich Á. G., Tört. Tár 1899. 248.

Vázsony egyben szellemi központ is volt messzevidéken s Kinizsi éppen ezt kívánta a maga módján erősíteni. Egyébként a környék hitéletére jellemző, hogy Magyar Benigna, harmadik férjével, Kereky Gergellyel és több veszp-remmegyei nemesasszonnyal, köztük anyósával, 1518-ban Rómába zárandokolt²⁸ (Férjét alig egy év múlva megölette.)

Annak magyarázatául, hogyan került végülis a negatív a vár védőfolyosójának a XVI. század második, vagy a XVII. század első felében készült feltöltésébe, ugyancsak történeti adatokat hívhatunk segítségül. 1552 májusában a környék nemesurai, élükön a vázsonyi várúrral, hogy a török terveit meg-
hiúsítsák, kifosztották, majd felrobbantották a kolostort.²⁹ Fennmaradt egy kisebb összeírás, amelyben a szerzetesek felsorolták a kolostorból elhordott értékesebb tárgyakat: kegyszereket, könyveket, miseruhákat, a kolostor ezüst pecsétnyomóját „et alia clenodia”.³⁰ Valószínű, hogy az általános és alapos fosztogatás alkalmával kerülhetett az agyagnegatívokat is tartalmazó kisebb műhely anyaga a várba, ahol aztán a két, időközben el is tört darab a szemétbe, illetve a szemétgödörnek használt folyosórészbe, illetve a várárokba került.

Szólnunk kell néhány szót a másik negatívról is. Anyaga, kivitele alapján itteni, helyi készítménynek tartjuk. Minden valószínűség szerint egyidős a másik darabbal, tehát XV. századvégi. Az már magától értetődik, hogy egy helyen használták őket, legfeljebb ezzel a negatívval a nem jelentős darabokat díszítették. Ha ezek — mint ahogy valószínű — marcipánból, papírmaséból készültek, nyilván nem maradtak fenn. Érmek előkerülését a várban ezután folytatandó és a kolostorban is esedékes ásatás során még várhatjuk. Mindaddig, amíg az első, de inkább a második negatívról lenyomott cseréptörédeket nem találunk, nem hihetjük, hogy fazekasok díszítő munkaeszközei lettek volna.

ÉRI ISTVÁN

GOTISCHE FORMMODEL AUS DER BURG KINIZSI'S IN NAGYVÁZSONY

Während den im Jahre 1957 vorgenommenen Grabungsarbeiten an der in Nagyvázsony gelegenen Burg Kinizsi's, kamen aus der Aufschüttung des XVI—XVII. Jahrhunderts ein Formmodel und das Bruchstück eines ähnlichen Negativs von einfacherer Ausführung zum Vorschein. Auch am erhalten gebliebenen Teilstück des aus feinem, graugebrannten Ton bestehenden Formmodels ist es gut erkenntlich, dass es sich dabei um ein biblisches Thema, nämlich „Die Versuchung Christi,” handelt.

Nebst den in den Museen von Wien und Deutschland in grösserer Menge

²⁸ Documenta Vaticana Hungariae. V. A római Szentlélek-társulat anyakönyve, 1446—1523. (Bp. 1889) 138.

²⁹ Éri I., Műemlékvédelem 2 (1958) 11.

³⁰ OLT Acta Paulinorum, fasc. 570. n. 9.

bewahrten (von Bode und Vollbach veröffentlichten) Formmodellen ist unseres Wissens nach dieser der erste authentische Fund, der nicht in der Heimat der Verfertiger, also in Deutschland, geborgen wurde. Ausser dem vorliegenden ist in Ungarn noch ein Formmodell bekannt. Das im Kuntsgewerbemuseum befindliche, bisher unpubliziert gebliebene Stück kam aber aus dem Besitz eines Kunstsammlers an seinen heutigen Bewahrungsort.

Der Autor hält das in Nagyvázsony gefundene Bruchstück unbedingt für das Werk eines mittelrheinischen Formschneiders. Dagegen unterscheidet es sich von den übrigen Werken ähnlicher Art einerseits durch die lateinische Fassung des an ihm angebrachten biblischen Textes (im Gegensatz zu dem allgemein üblichen mittelhochdeutschen Dialekt), andererseits durch die Seltenheit der dargestellten Szene.

Die Darstellung von Szenen der Versuchung Christi hat in der christlichen Ikonographie keine grosse Verbreitung gefunden und unter Formmodellen mit biblischen Themen kennen wir solche bis auf unser Fundstück überhaupt nicht. Eben aus diesem Grund, weil keine Vorbilder vorhanden sind, dürfen wir letzteres als eine originelle Kunstschöpfung ansehen, und zugleich als ein sprechendes Beispiel für die gegenseitige Beeinflussung, die zwischen den bildenden Künstlern und den Herstellern der für Vervielfältigung bestimmten Gewerbeartikelprodukte schon von jeher bestand.

Auf die Frage, wie der Formmodell nach Nagyvázsony gelangt sein dürfte, hält der Autor zwei Hypothesen für möglich. Es ist nicht ausgeschlossen, dass er von einem Handwerker verwendet wurde, der in unmittelbarer Nähe des Feldherrn und dortigen Burgherrn, Paul Kinizsi, arbeitete; er konnte auch den Mönchen des Paulanerklosters gehört haben, das in Vázsony im Jahre 1483 ebenfalls von Kinizsi gegründet wurde. Für die letztere Annahme scheint auch der Umstand zu sprechen, dass das Kloster einst Wallfahrtsort war.

Das zweite Tonnegativ dürfte allem Anschein nach an Ort und Stelle verfertigt worden sein und dient als Beweis dafür, in welchem Masse die Verwendung der Formmodell Verbreitung gefunden hat. Beide Exemplare dürften in Nagyvázsony während der letzteren Jahrzehnte des XV. Jahrhunderts in Gebrauch gewesen sein.

MITTELALTERLICHER BÜFFELFUND IM BURGPALAST VON BUDA

Der Büffel (*Bos bubalis* L.), bis heute eines der interessantesten und rätselhaftesten Haustiere Europas, ist asiatischen Ursprungs. Sein wilder Ahne, der Arnibüffel, wurde irgendwann zu Anfang des Neolithikums domestiziert, doch wissen wir über Ort und Zeit der Domestikation eigentlich sehr wenig, zumal zwischen dem Wild- und Hausbüffel sehr geringe osteologische Unterschiede bestehen. Der Hausbüffel gelangte über Kleinasien nach Europa.¹ Nach Ungarn wurde er im Jahre 560 von den Awaren eingeführt und von hier gelangten 596 die ersten Exemplare nach Italien.² Nach der Balkanhalbinsel wurde dieses Haustier im Jahre 679 von den Bulgaren verbracht, obwohl zu bemerken ist, dass vereinzelte Exemplare schon früher von Kleinasien hierher mitgeschleppt wurden. Ungarn, Italien und die Balkanhalbinsel blieben bis zum heutigen Tag die europäischen Hauptverbreitungsgebiete des Hausbüffels. In andere Gebiete Europas gelangten sie von diesen Gebieten aus erst viel später — und auch nicht überall hin —, da Szalay den ältesten auf den Büffel verweisenden Ortsnamen in Deutschland (Buffileba) erst von 874 an nachzuweisen vermag.³ In Frankreich wird er frühestens im Jahre 1154 und in England erstmalig im Jahre 1252 erwähnt.⁴ Diese sind alle urkundliche Angaben, die sich ausnahmslos auf Hausbüffel beziehen.

In Europa wurden aber — wenn auch sehr vereinzelt — Wildbüffel beobachtet. Natürlich gelangte dieses typisch südländische Tier erst während den Interglazialen des Pleistozäns, deren Klima bedeutend wärmer war als unser heutiges, bzw. während der letzten Warmewelle, im Klimaoptimum des Neolithikums hierher, wo das Tier nach der Abkühlung des Klimas ausstarb, bzw. sich nach Südosten zurückzog.⁵ In Europa, dem nördlichen Randgebiet seiner Verbreitung, konnte er sich nie derart vermehren wie in seiner asiatischen Heimat, u. z. aus dreierlei Gründen: Erstens, weil den Büffel im Pleistozän der Wisent (*Bison priscus*, bzw. *Bison bonasus*), im Alluvium der Ur (*Bos primigenius*) verdrängte. Diese drei Tierarten, deren Konstitution sich dem hiesigen Klima besser anpasste, waren für den Büffel zu starke Gegner. Der zweite Grund schliesst sich dem ersten an und liegt im Klima. Zweifellos gelangten die Wildbüffel in einem wärmeren Zeitabschnitt nach Europa, als es der gegenwärtige ist und nahezu auch nach Mesopotamien,⁶

¹ Szalay B., Der Wisent im Brehm. Zool. Ann. 6 (1914) S. 64 ff.

² Szalay B., a. a. O. S. 65.

³ Szalay B., Der Meerochs. Zool. Ann. 6 (1914) S. 98.

⁴ Szalay B., Der Wisent im Brehm. S. 66.

⁵ Hiltzheimer, M., Säugetierkunde und Archäologie. Zeitschr. f. Säugetierkunde, 1 (1926) S. 140—169.; Bökönyi S., FA 9 (1957) S. 45.

⁶ Hiltzheimer, M., a. a. O.

nach Nordafrika bis Algerien und Marokko,⁷ ja sogar nach Nordost-China,⁸ doch war das europäische Klima niemals so günstig für sie, wie jenes ihrer ursprünglichen Heimat. Der dritte Grund, der einer europäischen Verbreitung des Wildbüffels hindernd im Wege stand, war die andauernde Jagd, die auf ihm gemacht wurde, unter der auch die beiden anderen Boviden (Wisent und Ur) stark zu leiden hatten und die schliesslich zur Ausrottung der ohnehin nicht allzu zahlreichen Büffel führte. Alle diese Gründe trugen dazu bei, dass wir in Europa kaum einige Wildbüffelfunde kennen. Aus dem italischen Pleistozän veröffentlicht Rüttimeyer drei solche Funde.⁹ Aus Steinheim (Deutschland) beschreibt Berckhemer unter dem Namen *Buffelus murrensis*¹⁰ und aus Schönebeck an der Elbe Schertz als *Buffelus wanckeli*¹¹ neue Büffelarten. Über subfossile Wildbüffel in Europa — wenn auch nicht mit voller Gewissheit — berichtet Botez und Necrasov aus Frumusică, einem neolithischen Fundort der Moldau.¹² Ich selbst habe einen aus Csóka (Čoka, Nordostjugoslawien) stammenden Wildbüffelfund und einen anderen aus einem frühalluvialen Fundort von der Bukowina, dessen Alter aber nicht näher bestimmbar war, beschrieben.¹³

Die europäischen Hausbüffelfunde sind noch seltener als die der Wildbüffel. La Baume veröffentlicht zwei Hornzapfen von Danzig, die er in die Zeit der dortigen Herrschaft des Deutschen Ritterordens datiert (ohne hierfür den Beweis zu erbringen)¹⁴, ferner berichtet Pidoplitschko aus der griechischen Kolonie Olbia an der Küste des Schwarzen Meeres (1.—5. Jahrhundert n. Chr.) gleichfalls über Hausbüffel.¹⁵ Erwähnt soll hier werden, dass von einem europäischen Fundort (Magyarád) erstmalig ein ungarischer Autor, Nándor

⁷ Duvernoy, G. L., Note sur une espèce de buffle fossile (*Bubalus* (Arni) antiquus) découverte en Algérie. C. R. Acad. Sci. Paris 33 (Paris 1851) S. 595—597.; Bourcart, J., Sur l'existence du bubale antique dans les limons de l'Oued Imar' ir' en (Haut Atlas de Marrakech) et la signification palaeoclimatique de cette trouvaille. C. R. Acad. Sci. Paris 197 (Paris 1933) S. 1053—1055.

⁸ Boule, M.—Breuil, H.—Licent, E.—Teilhard, P., Le paléolithique de la Chine. Arch. de l'Inst. de Paléont. Hum. 1928. S. 71 ff.; Young, C. C., New finds of fossil *Bubalus* in China. Bull. of the Geol. Soc. of China 15 (1936) S. 505—516.; Minchen M. Chow—Hsu Yu-Hsian, A new species of fossil *Bubalus* from Menghsien, Honan. Acta Palaeont. Sin. 5 (1957) S. 457—466.

⁹ Rüttimeyer, L., Überreste von Büffeln (*Bubalus*) aus quaternären Ablagerungen in Europa. Verh. d. Naturf. Ges. in Basel 6 (1878) S. 320—322.; Aus Italien beschreibt auch Stehlin einen fossilen Büffelfund (*Bubalus Iselini* n. spec. aus dem oberen Pliozän von Val d'Arno. Ecl. geol. Helv. 27 (1934) S. 407—412.), von welchem aber Hiltzheimer nachzuweisen vermochte, dass er nicht ein Büffel, sondern ein Wisent sei (*Bison Iselini* Stehlin für *Bubalus Iselini* Stehlin. Zeitschr. f. Säugetierkunde 13 (1939) S. 254—256).

¹⁰ Berckhemer, F., *Buffelus murrensis* n. spec. Ein diluvialer Büffelschädel von Steinheim a. d. Murr. Jahresh. d. Ver. f. Vaterl. Naturkunde in Württbg. 83 (1927) S. 146—158.

¹¹ Schertz, E., Ein neuer Wasserbüffel aus dem Diluvium Mitteldeutschlands (*Buffelus wanckeli* nov. spec.). Palaeont. Zeitschr. 19 (1937) S. 57—71.

¹² Matesa, G., Frumusica. (Bucuresti 1946) S. 42.

¹³ Bökönyi S., a. a. O. S. 43—44.

¹⁴ La Baume, W., Beitrag zur Kenntnis der fossilen und subfossilen Boviden, mit besonderer Berücksichtigung der im Westpreussischen Provinzialmuseum zu Danzig befindlichen Reste. Schr. d. Naturf. Ges. in Danzig NF 12 (1909) S. 49—50.; Ders., Subfossile Reste von zahmen Büffeln aus der Gegend von Danzig. Ostdeutsch. Naturw. 1925. S. 435—438.

¹⁵ Pidoplitschko, I. G., Materialy do wiwtshennia minulich faun USSR. II. (Kiew 1956) S. 92. — Im südlichen europäischen Gebiet der Sowjetunion kamen ausser dem Fund von Olbia keine weiteren subfossilen Büffelfunde zum Vorschein (nach freundlicher schriftlicher Mitteilung von Herrn Prof. V. I. Calkin.).

Báthory, der Bahnbrecher der ungarischen archäologischen Zoologieforschung den Hornzapfen eines jungen Büffels beschrieb.¹⁶ Leider erwähnt er nicht, ob der von ihm mitgeteilte Fund von einem Haus- oder einem Wildbüffel stammt, weshalb wir seine Angabe aus Ende dieser Aufzählung verweisen mussten.

Aus Ungarn waren bis jetzt weder Haus- noch Wildbüffelfunde bekannt, obwohl letztere zweifellos auch hier gelebt haben, da Fundort Csóka in Jugoslawien nur wenige Kilometer von der ungarischen Grenze entfernt liegt. Hausbüffel gab es zweifellos seit der Awarenzeit in Ungarn¹⁷ und unsere mittelalterlichen Urkunden erwähnen sie auch öfters. So wissen wir z. B., dass König

Abb. 30.

Andreas II. dem serbischen König Stephan Pferde, Wisente und „sarazenische“ Büffel, schenkte,¹⁸ ferner dass der polnische König Wladislaus anlässlich seines Besuches bei König Sigismund im Jahre 1412 an Büffelkäse erkrankte¹⁹. Leider werden in den mittelalterlichen Urkunden mit dem Namen „Bubalus“ nicht nur Büffel sondern sowohl Wisente als auch Ure bezeichnet,²⁰ deshalb sind Missverständnisse sehr häufig. So meint z. B. Meller, dass im 12. Jahrhundert aus Büffelhörnern bereits Trinkhörner hergestellt wurden.²¹ Seine Angabe ist irrig: Die Trinkhörner wurden aus den als kostbare Trophäen geltenden

¹⁶ Báthory N., Jelentés a Hontvármegyei Magyarád helységben talált csontok összehasonlító bonczatani vizsgálatáról. (Bericht über die vergleichende anatomische Untersuchung der in Magyarád, Kom. Hont, gefundenen Knochen). AK 7 (1867) S. 73, 75.; Ders., Arch. Ért. 4 (1870—71) S. 99.

¹⁷ Nach Ansicht Mellers (Über den europäischen gemeinen Hausbüffel (*Bubalus indicus vulgaris*). Ein Beitrag zu Siebenbürgens Tierzucht. Inaug.-Diss. (Halle—Wittenberg 1912) S. 14) dürfte der Büffel aller Wahrscheinlichkeit nach vom Gebiete Ungarns gleichzeitig mit dem Abzug der Awaren verschwinden und später wieder hierher zurück gelangt sein. Diese Hypothese entbehrt entsprechender Begründung.

¹⁸ Szamota I., Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten (Frühere Reisen in Ungarn und auf der Balkan-halbinsel). (Bp. 1891) S. 22.

¹⁹ Meller P., a. a. O. S. 15.

²⁰ Szalay B., A magyar őstulok. Az őstulok (*Bos primigenius* Boj.) magyarországi története (Der ungarische Ur. Die Geschichte des Urs in Ungarn). Manuskript, ohne Jahrnummer. S. 1.

²¹ Meller P., a. a. O. S. 14.

Wisent- oder Urhörnern verfertigt und nicht aus den Hörnern des als Haustier geltenden, mithin wenig geschätzten Büffels, dessen Horn zudem nicht besonders schön ist und sich wegen seiner Form zum angegebenen Zweck auch nur wenig geeignet²². Dasselbe trifft auch für die in einem Brief von König Andreas II. erwähnte „Insula bubalorum“ zu²³ (übrigens gibt in diesem Fall auch der Verfasser zu, es könne hier unter „bubalus“ auch ein Ur oder ein Hirsch gemeint sein). Die dem serbischen König geschenkten Tiere waren jedoch in der Tat Büffel, was neben ihrem Attribut „sarazenisch“ auch der Umstand beweist, dass in der Aufzählung zugleich auch Wisente erwähnt werden, was die Möglichkeit einer Verwechslung ausschliesst. Im zweiten Fall handelt es sich gleichfalls ganz gewiss um Büffel, da Käse selbstverständlich nur von der Milch von Haustieren bereitet wird.

Abb. 31.

Im Rahmen dieser Arbeit wollen wir den ersten ungarischen Hausbüffelfund vom Ende des Mittelalters beschreiben, der zugleich den ersten beglaubigten europäischen Fund des Mittelalters darstellt. Er kam bei den Ausgrabungen im Burgpalast von Buda im Jahre 1951 zum Vorschein. Die genaue Fundstelle liegt 30 cm oberhalb der südöstlichen Torschwelle vor dem Pulverturm; 515—1008 — 517—1009. Zeit: 16.—17. Jahrhundert. Es handelt sich um einen rechten

Hornzapfen. (Abb. 30) Bei der Basis ist er geschnitzt und die Spitze ist abgebrochen. Am distalen Drittel ist eine halbnussgrosse Stelle eingedrückt, was vermutlich durch einen in der Schicht daneben liegenden Kieselstein verursacht wurde. Sonst ist sein Erhaltungszustand gut, seine Farbe bräunlichgelb. Der Hornzapfen ist stark und ziemlich kurz. Er ist etwas gestielt und in Längsrichtung weist er kräftige Rinnen auf. Bei der Basis ist ein feiner Knochenperlenkranz sichtbar. Er ist weiter sehr flach und im Querschnitt ungefähr von der Form eines gleichschenkeligen Dreieckes, dessen zwei gleichen längeren Seiten dorsal und caudal verlaufen, während die dritte viel kürzere oral liegt. Von den drei Seiten sind die dorsale und orale konkav, die caudale aber fast ganz flach, nur stellenweise etwas konkav. (Abb. 31) Der Hornzapfen verläuft seiner ganzen Länge nach in einer Ebene, von der nur die Spitze in dorsaler Richtung abbiegt.

Die starke Abflachung, der dreieckige Querschnitt und die spezielle Form verraten auf den ersten Blick, dass der Hornzapfen nur von einem Büffel stammen kann. Auf Grund obiger morphologischer Merkmale gehört das Tier zu der asiatischen Büffelgruppe;²⁴ da der Hornzapfen überdies viel schwächer ist als alle bisher bekannten Wildbüffelfunde, kann er nur von einem Hausbüffel stammen.²⁵ Der bei der Basis befindliche Knochenperlenkranz,

²² Bökönyi S., Trinkbecher aus Urhörnern in Ungarn. Säugetierkndl. Mitt. 4 (1956) S. 145—150.

²³ Meller P., a. a. O. S. 15.

²⁴ Rüttimeyer, L., Beiträge zu einer paläontologischen Geschichte der Wiederkäufer. Verh. d. Naturf. Ges. in Basel, 1865. S. 334.

²⁵ Antonius, O., Grundzüge einer Stammesgeschichte der Haustiere. (Jena 1922) S. 147.

ferner der Umstand, dass er weit stärker ist, als die Hornzapfen unserer rezenten Büffelkühe, beweisen, dass es sich hier um den Hornzapfen eines Büffeltieres handelt.

Die folgende Tabelle enthält die Masse unseres Fundes, denen jene eines neolithischen Büffels von Csóka und einer rezenten Büffelkuh gegenübergestellt sind.

	Länge	Grösster Diameter	Kleinsten Diameter	Umfang	Durchmesser der		
					dorsalen Seite	oralen Seite	caudalen Seite
Buda—Burgpalast (16.—17. Jahrhdt.)	cca. 389	83	57	228	78	56	76
Csóka (neolithisch)	390	96	61	253	93	42	93
Rezent ♀	355	67	42	185	64	31	64

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass wir es hier mit dem ersten authentischen ungarischen Knochenfund des Hausbüffels zu tun haben, dessen subfossile Existenz auf ungarischem Boden bislang nur durch mittelalterliche Urkunden beglaubigt war. Auch ist dieser Zapfen der erste sicher zu datierende Hausbüffelfund Mittel- und Westeuropas. Die Seltenheit der Knochenfunde des Hausbüffels beweist, dass dieses Tier in Europa auch im Mittelalter selbst in jenen Gebieten keine wirtschaftlich irgendwie bedeutende Rolle spielte, die zufolge ihrer südlichen Lage dem Büffel günstige Lebensbedingungen bieten konnten. (Wir wissen allerdings nicht, wie sich die Sache am Balkan verhielt, wo der Büffel in unseren Tagen mehr verbreitet ist als bei uns, da diese Halbinsel in archäologisch-zoologischer Hinsicht nahezu vollkommen unerforscht ist.) Der in obigem geschilderte Hornzapfen unterscheidet sich seiner Form und Gestalt nach in keiner Weise von jenen der heutigen Büffel, was darauf schliessen lässt, dass sich die heutigen Büffelrassen am Ende des Mittelalters — wenigstens hinsichtlich der Hornform — bereits voll ausgebildet und sich seither nicht wesentlich geändert hatten.

SÁNDOR BÖKÖNYI

HEGYESTŐR ÉS LÓRA VALÓ PALLOS A MAGYAR HUSZÁR SZOLGÁLATÁBAN

*Hátukon párduezok,
ígrisek, farkasok
Lovakon pár puskák,
hegyestőr s pallosok.*

Gyöngyösi: Kemény János... XIII. ének

A kard, mint vágóeszköz, az ellenséges harcos vértézete ellen — annak állandó fejlődésével, elnehezülésével kapcsolatban —, nyugaton már a XIII. század folyamán kétes hatásúnak bizonyult. Ezek a körülmények indították el azt a folyamatot, hogy a kardpenge végét mindinkább hegybefutóvá alakították ki, tehát inkább a szúrásra vált alkalmasabbá.

A XIV. század folyamán a vállak, a mell, majd a könyök és csuklók vaslemezből készített vértézése a kardpenge hegyének átformálásán kívül egyéb változtatást nem vont maga után. A hegyes kardpengék továbbra is szélesek és hajlékonyak maradtak, de a hegyük révén már be tudtak hatolni a fedezetlen testrészekbe. A század végére alakult ki a három vagy négyoldalú, tompaélú, tehát tömörebb keresztmetszetű, nyársszerű penge, amelyeket csupán szúrásnál vettek igénybe. Hegyük különösen keményre volt edzve, hogy akadályba ütközve el ne hajoljanak és ketté ne törjenek. Ezeket a törkardokat a német fegyverrégészeti szakirodalom fűrőkard — Bohrschwert — néven ismeri. Ezekből a — nagy súlyuk miatt —, nehezen irányítható fűrőkardokból fejlődött ki a XVI. századra egy rokon, azonban könnyebb pengefajta, amit hegyestőrnek — Panzerstecher — nevezünk.

Ebből a nyugati eredetű fegyverdarabból alakította ki a magyar huszárság azt a fegyverfajtát, amely félelmetessé vált a kezében, alkalmazásában olyan ügyességre tett szert, hogy mind Nyugaton, mind Keleten rettegtek az ellenséges harcosok.

Ha az emléanyagban seregszemplét tartunk, akkor Stibor királyi főkamarmester 1430. év körüli síremlékén világos képet nyerünk az ezen korbeli hegyestőr külsejéről. Stibor a jobb oldalán övére kötve viseli a töben széles s a vége felé rohamosan elkeskenyedő hegyes tört. Markolata egyenes, azonban jóval rövidebb méretű az ábrázolt lovagi kardjának markolatánál. A hüvely külső oldalán az evőeszköz számára kettős tokot érzékeltetett a mester. Fel-tűnő, hogy már Zsigmond korában nyomára bukkanunk a hegyestőr hazai használatának. Az evőkésztségnek való tok a XIV. század óta gyakorta talál-ható a hadicélú, nyugati használatban levő kardhüvelyeken is a hozzávaló késekkel.

Igen jelentős tény az, hogy hazánkban ez a későbbi időben, a XVI. század elejétől kezdve mind sűrűbben előforduló fegyver — huszárfegyver — Zsigmond kora óta ismert.

A magyar kard azonban ezzel a nyugati fejlődéssel szemben, mindvégig ragaszkodott a szélesebb pengéhez, amely nem szúrásra, hanem vágásra maradt továbbra is alkalmas.

A hegyestőrök nyugaton a XV. század végén kerülnek általánosabban

divatba, amikor is a sodronyinget szélében felváltja a vaslemezéből készült vértet.

A hegyestőrt helytelenül a németből való szolgál fordítás alapján páncél-szűrónak is nevezik. Magyar neve a XVI. század eleje óta *hegyestőr*. Így találjuk ezt pl. II. Lajos király fegyvertárában az 1528. évi összeíráskor: unum gladium hegyes simplex.¹ 1645-ben Horváth Mihály özvegye, Abaffy Mária vallja végrendeletében: item, maradt volt énnálam János király hegyestőre, zomán-cos.² A limitációk említik a XVI. században a négyélű hegyestőrt. A XVII. században Kassán az árszabás szerint a csiszárok készítenek szablyát, pallost, sásélű és négyélű — másképpen négyszögű töröknek nevezett — hegyestőröket csetneki és iglói vasból. Sásélűnek nevezik a háromélű pengét.

1690-ben a kassai csiszárok megújított céhlevelének harmadik artikulusa így hangzik: „mindenekelőtte pedig az becsületes czéhben annectáltatnék, tartozik az ő mesterségit nyilván megmutatni és három remeket csinálni, első egy tisztességes hegyestőrt...”³

1546-ban a hegyestőröket a huszárságunk kezében rendszeres használatban találjuk. Faleti Jeromos, Don Francesco estei herceg követe értesít bennünket erről, aki I. Ferdinánd udvarában tartózkodott. Mint szemtanú írta le a mühlbergi ütközetben Horváth Bertalan magyar huszárajának rohamát. A huszárok lándzsáikkal és pajzsokkal csodálatraméltó ügyességgel tudtak bánni, sisakjaik vizir nélkül valók, ehelyett egy arasznyi vas van elől a sisakon, mely mindig feltolva tartatik, míg a lándzsáikkal az ellenségre nem rontottak s oly közelre nem jöttek, hogy kardhoz, vagy fokoshoz kell nyúl-niok, melyet (ti. a kardot) rapier helyett használnak közönségesen.”⁴

A hegyestőrt nyugati átvételként kezeljük és bár Nyugat-Európában a XVI. század második felében megszűnik a használata, mégis Magyarországon a XVIII. századig megtartja huszárságunk.

Hogy a hegyestőr fejlődését nyomon követhessük, a markolat és a keresztvas alakulását vesszük figyelembe. A gráci Hadszertárban levő inventáriumok 1594-től 1598-ig, majd az 1627. és 1647. évben tüntetnek fel magyar hegyestőröket. Aránylag kevés számban, mindössze 30—40 darab van raktáron a Hadszertárban.⁵

A XVI—XVII. századbeli fegyverzeteknek leggazdagabb gyűjteménye a gráci Hadszertár. A Hadszertár akkor emelkedett legnagyobb jelentőségre, amikor az akkori felsőszlapon végvidék, Zágráb, Kőrös, Ivanics, Kapronca és az egész Dráva és Adria közötti vidék a gráci generalátus alá került. Innen szervezték a török elleni védelmet. A Hadszertárt 1642-ben építették II. Károly főherceg idejében. A Hadszertár számtalan magyar fegyvert tartalmaz, amit a kölcsönösen kifejtett török elleni védelem tett szükségessé. Innen szerelték fel mind a német, mind a magyar csapatokat a török elleni háború idején. Szükséges volt a magyar huszárfegyvereknek is Grácban való tárolása, hiszen a török könnyűlovasságnak, a spáhiknak, a magyar huszár volt az egyetlen méltó ellenfele.

¹ B. S., Tört. Tár 1890. 367.

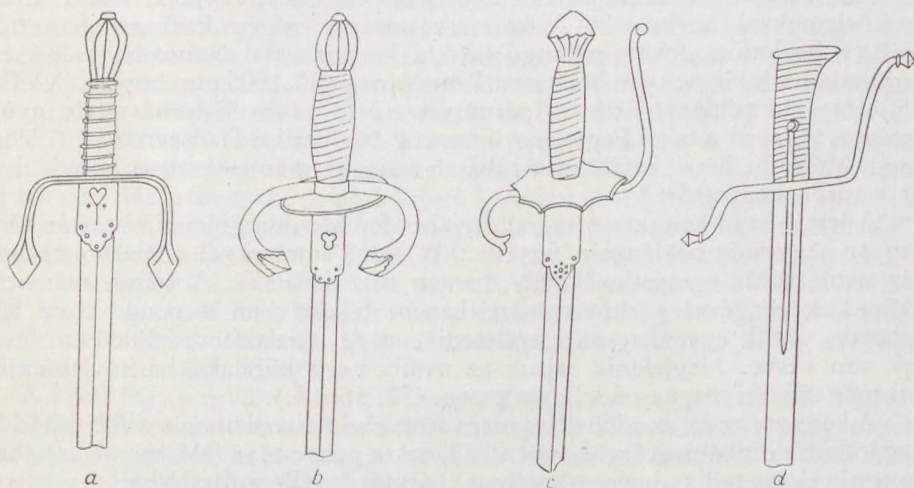
² Kemény L., Arch. Ért. 23 (1903) 300.

³ Ua., Arch. Ért. 31 (1911) 80.

⁴ Károlyi A., Sz 11 (1877) 842.

⁵ Pichler, F., Das Landeszeughaus in Graz. (Leipzig 1880) 71.

A gráci Hadszertárban őrzött, Nyugaton készült hegyestőrök markolatgombjai követik a korabeli kardok gombjainak formáit; rendszerint gerezdekre osztott tojásdad vagy körtealakú, spirálisan átcsavart markolattal. Keresztvasuk mindkét szára a penge felé hajlik alá, majd pedig hosszan a pengével párhuzamosan fut. Keresztvasgombjuk ellaposodó rombuszalakú, tehát a Nyugaton használt török keresztvasainak formáját követi. E nyugati török U-alakban meghajlított keresztvasai az ellenséges kardpenge lefogására voltak alkalmasak. Ugyanígy hajlanak le az 1480 körüli években használt hazai kardok keresztvasai is.

32. ábra

Ezeket a hegyestőröket a hadszertári inventárak magyar fajtaként könyvelik el. Pengéjük kétélű.⁶ (32. ábra a.)

Magyarországi eredetűnek tekinthetjük a gráci Hadszertár azon hegyestőr fajtáját, amelynél a markolatgomb osztott körtealakú, keresztvasa vízszintes helyzetű, zárt 8-as alakúvá idomul. Ez a keresztvas forma a XV. századi kardok keresztvasaiból adódott, amelyek Magyarországon általában használatban voltak a XVI. század elejéig. Kétélű pengéjük kb. egy méter hosszúságú volt. Ez a hegyestőr is a magyar fajtához van sorolva a Hadszertárban.⁷

Ilyenfajta XVI. századból származó példányokat őriz a Történeti Múzeum fegyvertára, a kecskeméti és a szegedi múzeum gyűjteménye is. A pengék hossza egy méter körüli, gombjuk gerezdekre vagy spirálisan osztott, körtealakú, markolatuk is vashuzallal, spirálisan körülcavart. (XX. t. 2.) Fekvő 8-as alakú keresztvasuk vagy teljesen zárt, vagy nyitott, kis gombban végződik. A pengék vagy rombusz keresztmetszetűek, vagy pedig négyélűre kialakítottak. Szélességük 14–24 mm, vastagságuk 11–12 mm, tehát az aránylag

⁶ Uo. 38.

⁷ Uo. 74.

vékony pengék tartásuknál nem terhelték meg a kezét. Találunk olyan megoldást is, ahol a keresztvas alatt zárt lemeztok helyezkedik el, amelybe a hüvely szájnylása illeszkedik, ily módon a pengét óvták az időjárás viszontagságaitól.

A fekvő 8-as keresztvasú, mint legrégibb magyar hegyestőr fajtát találjuk meg Gávay Lukács 1540. évi címerképében, a nyereg alatt a jobboldalra felkötve. (34. ábra 1.)

A törökök ezt a hegyestőr fajtát átvették a magyar huszároktól a XVI. század folyamán. A Történeti Múzeum Fegyvertára őriz egy pompásművű, dúsan aranyozott, ezüst hüvelyű és markolatú hegyestőrt. A felületeket drágakövekkel és aranyberakású nefrit lemezekkel ékítették, továbbá véssett török díszítőelemekkel borították. A keresztvas-szárak végén levő gomb kettős levéllel stilizálódott, felette pillangóalakú, a keresztvassal azonos nagyságú, elfordítható háritó lemez van beiktatva. Pengéje négyélű, 1005 mm hosszú. (XVIII. t. 5.) Hasonló példányt őriz az Iparművészeti Múzeum Esterházy-féle gyűjteménye, továbbá a bécsi Fegyvergyűjtemény és a berlini Hadszertár is. A Történeti Múzeum bécsi katalógusa hibásan magyar származásának könyveli el ezt a török hegyestőrt.⁸

A lefelé hajló keresztvas-szárak további fejlődését a gráci Hadszertár azon magyar hegyestőr példányain figyelhetjük meg, amelyeknél a markolatgomb már nem tisztán nyugatias körte-, hanem tojásdadalakú. A szárak már nem nyúlnak a pengével párhuzamosan, hanem félkörívben a penge töve felé hajlanak, végük egyenletesen kiszélesedik, az így kialakított felületekre levél alak van vésve. Megjelenik rajtuk az ovális vagy köralakú háritó lemez is, ami már szintén magyaros jellegzetesség. (32. ábra b.)

A keresztvasnak ez a lehajlása magyarországi használatban tovább fejlődik. A szárak mindinkább erősebb ívben hajlanak a penge töve felé, végük azonban nemcsak elszélesedik, hanem karélyos, hármas levéllel stilizálódik.

A keresztvas ezen aláhajlott formájának továbbalakításában már némi török hatás is beszűrődik, amennyiben, mint később látni fogjuk, a karélyos, hármas levélvégződés az arab kardokéhoz hasonlóan a XVI. század közepén állatfejje alakul át. A hármas levélvégződésű hegyestőrök, amelyek különösen előkelőbbek fegyvertárából ismereteseek, még rendszerint lapos, rombusz keresztmetszetű pengéjűek, ugyanúgy, mint a fekvő 8-as keresztvasúak, de már megjelenik rajtuk a nyolcoldalú háritólemez. Markolatuk, hüvelyük aranyozott ezüsből készült, remekművű ötvösmesteri termékek, öntött és véssett renaissance ízlésben készült rozettákkal, ezüsthálóval, csavarmenetben haladó ezüsthuzallal borítottak. A Történeti Múzeum Fegyvertárának egyik ilyen példánya pengéjébe génuai csiszárjegy van beütve. Az effajta hegyestőrök pengéinek hossza egy méter körüli. (XVIII. t. 3—4.)

A XVI. század derekáról származik Tiroli Ferdinánd magyar huszárfegyverzetéhez tartozó hegyestőre. Aranyozott ezüst markolata és hüvelye keleties palmettával kombinált renaissance díszítéssel borított. Kétségtelenül magyar ötvös kezéből került ki. (XVIII. t. 2.) Pengéje már nem követi a korábbi példányok rombusz keresztmetszetű formáját, a homorú vájatok négyélűvé alakítják ki a pengét. A penge hossza 1030 mm. Háritó lemeze köralakú.

⁸ A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. (Bp. 1933) 51.

A keresztvas-szárak végein állatfejeket látunk kialakítva. Markolatgombja nagyméretű gömbalakú, a markolat közepén erősen megvastagszik.

Hasonló keresztvas végződést figyelhetünk meg a gyulafehérvári székes-egyház kriptájából előkerült hegyestőrnél, amelyet tévesen ifj. Hunyadi János — a kormányzó öccse, szőrényi bán, meghalt 1441-ben — nevével hoztak összefüggésbe.⁹ A hegyestőr a Kendy család valamelyik tagjáé lehetett. Hüvelye fekete bőrrel bevont, amelyre hosszú, aranyozott ezüst, türkizekkel kirakott hüvelypántok vannak ráhúzva. Pengéje az előbb leírt példányhoz hasonlóan négyélű, hossza 1050 mm. Hárítólemeze karélyos kivágásokkal profilált. (XVIII. t. 6.) A keleti befolyás mind nyomatékosabb hatását figyelhetjük meg azon a hegyestőrn, amelynél a markolat alakításánál is rányomta bélyegét a keleti ízlés. Markolata már nem egyenes, hanem a perzsa ízlésű markolatokhoz hasonlóan a végén megtörik és előre hajlik. Tehát a markolat-rész mindkét elemének alakulását, a markolat és a keresztvas külsejét, átvette a keleti típusú vágó fegyverekről. Hüvelye piros bársonnyal bevont, hosszú, vésett díszű, aranyozott ezüstpántokkal szerelt. (XVIII. t. 1.) Nyugati eredetre vall perzsa-ízlésű markolata és arab-ízlésű keresztvása ellenére, a lapos rombusz keresztmetszetű pengéje, hossza 1050 mm, felirata: „Francisco Ruiz en Toledo”. Szendrei, művében tévesen FRANGIA szót olvasott Franciscus helyett.¹⁰ Szendrei neves spanyol kardcsiszár volt, aki a XVI. század második felétől működött. Az 1617. évből még vannak róla adataink. A hegyestőr Erdélyből származott a Történeti Múzeum Fegyvertárába, erdélyi magyar ötvös műve a XVI. század második feléből.

A bécsi fegyvergyűjtemény két magyar aranyozott ezüst szerelésű hegyestőrt őriz a XVI. század második feléből és végéről. Külsejükben megegyeznek a mi példányainkkal, keresztvasaik az előbb leírtakhoz hasonlóan aláhajlanak és sárkányfejből végződnek. Mindkettő magyar ötvös munkája, bár az egyiket a katalógus lengyel eredetűnek tünteti fel.¹¹

Dillich Vilmos művében a XVI. századvégi magyar huszártiszt képét adja. A nyereg alatt a ló jobb oldalán látjuk a hegyestőrt. Külső formájában megegyezik a század második felében használatban volt nagyméretű markolatgombbal felszerelt hegyestőrrel.¹² (33. ábra 1.)

A XVI. század végéről vagy a XVII. század elejéről származó magyar hegyestőrök keresztvása elől megtörik és a markolattal párhuzamosan haladva felfelé, a hátsó szár pedig lefelé hajlik. A XVI. század végén még a karélyosan kiképzett szélű hárítólemez is megtaláljuk a gráci Hadszertár egyik magyar huszár — Hussarisch — hegyestőrn, pengéjébe FRANTA van beütve, valószínűleg a Fringia név helytelen használataképpen. Gombja még gerezdelt nyugati forma, lapos körtealakú. (32. ábra c.) A XVII. század elejéről származik a Hadszertár azon magyar huszár hegyestőre, amelynél már elmarad a hárítólemez, a keresztvas-szárak azonban elől felfelé, hátul pedig lefelé ágaznak, a végeken kisméretű gomb van kialakítva. Bőrrel bevont markolatának gombja

⁹ Nagy G., HK 11 (1910) 597.; V. ö. Kalauz a Régiségtárban. (Bp. 1912) 192.

¹⁰ Szendrei J., Magyar hadtörténelmi emlékek. (Bp. 1896) 351.

¹¹ Grosz, A.—Thomas, B., Katalog der Waffensammlung in der Neuen Burg. (Wien 1936) 93. 10—11 sz.

¹² Dillich, W., Ungarische chronica... (Wessel 1600).

azonban már tisztán magyar módra készül, a szablyákon is otthonos, lapos, elől csúcsba futó kupak. (32. ábra *d.*) Kétélű pengéje 25 mm széles és 1055 mm hosszú. A leírt két utóbbi hegyestőr harci célokra készült katonai felszerelési darab. Szerelésük egyszerűen vasból készült, hüvelyük bőrrrel bevont fatok.

A további fejlődés útját jelzi a Bethlen-féle hegyestőr. Nem kimondottan harci célra készült, hanem az előkelő megjelenés fényét emelte, pompás külső díszítésénél fogva. Markolata aranyozott ezüsthuzallal sűrűn átcsavart, lapos,

33. ábra

elől csúcsba futó kupakjának tetején nagyobb méretű türkizkő ül, körülötte „Franciscus Bethlen” név van bevésve. Aranyozott ezüst keresztvasának szárai a penge felé hajlanak alá, az első szárról kézvédőpánt ágazik fel a markolat felé. Lila bársonnyal bevont hüvelye hosszú, aranyozott ezüst bűjtató pánttal és sarupánttal szerelt, nagyméretű türkizkövekkel sűrűn borítva. A felkötő pántok összefonódó sárkányokból kialakítottak. Pengéje háromélű, hossza 1045 mm. (XVIII. t. 7.) Bethlen Ferenc I. Rákóczi György erdélyi fejedelem főudvarmestere és Fejér megyei főispán volt, meghalt 1654-ben.¹³ A hegyestőr szerelése a XVII. század 20–30-as éveiben készült, erdélyi ötvös keze alól kikerült munka.

A XVI. század végén, ha szórványosan is, megtaláljuk magyar szablyákon is a markolatgomb felé ágazó kézvédőpántot. Ilyen pl. Pálffy Miklósnak a

¹³ Kalauz... 192.

győri hősnek a szablyája, ahol a keresztvas-szárak félkörívben hajlanak alá a penge felé, az első keresztvas-szárból a markolatgomb irányába ágazik fel a kisméretű gombban végződő kézvédőpánt. A szablyát Pálffy 1698-ban kapta Győr vára bevételének emlékére. A kézvédőpánt századvégi felbukkanása nyugati hatásra következett be. A XVI—XVII. századi nyugati kard kosarán sok a kéz szabad mozgását gátló felesleges részlet, viszont a magyar szablya keresztvasa nem védi eléggé a kézfejet. A két szempontot szerencsésen egyeztető markolat típus alakult tehát ki az említett darabokon. Ezáltal olyan markolat típus jött létre, amely sem keleti, sem pedig nyugati markolat típushoz nem sorolható, hanem tisztán magyar. Feltűnő jelenség, hogy ez a markolatfajta a XVII. század első tizedeinél későbbben a század folyamán már nem fordul elő, azonban a század legvégén ismét felbukkan a kézvédőpánt a magyar szablyánál és ezzel azonosan a hegyestőrökön is. Ez a sajátosságosan magyar markolat típus azután Nyugat-Európában is követőkre talált, ott is felismerték a benne rejlő előnyös lehetőségeket.

Amint láttuk, a XVII. század elejének magyar hegyestőrei még megtartják a markolatgomb felé ágazó kézvédőpántot, pengéjük még két vagy négyélű, a század derekától azonban mind a díszesebb nemesfémszerelésű, mind a harci célokat szolgáló hegyestőrök keresztvasa és markolata külsejükben mindenkor követik az azon korabeli harci szablyák keresztvas- és markolatformáját. Hüvelyük fekete bőrrel bevont fatok, gombjuk lapos, elől csúcsba futó kupak, keresztvasuk egyenes, közepükből a markolat felé és a penge felé nyúló keskeny tüskékkel bővül. Amíg a XVI. századi pengék négyélűek, vagy kétélűek, esetleg lapos rombusz keresztmetszetűek, addig a XVII. század derekától a háromélű penge a rendszeres. Ezek szélessége 20—25 mm közötti, míg a régebbieké 15—23 mm és 7—18 mm vastagságú. Tehát a háromélű pengék nagyobb erő kifejtésre is alkalmasakká és a három él révén merevebbekké váltak.

A XVII. század derekáról származó aranyozott ezüst vagy rézszerelésű hegyestőröket őriz Fegyvertárunk. A markolat megegyezik a kor szerinti szablyák markolatával, egyenes keresztvas, lapos markolatkupak, hüvelyük fekete cápával borított, ugyancsak aranyozott ezüst, áttört művű, kettős felkötőpánttal, áttörtművű bújató és gerincével ellátott, egyenes végződésű sarupánttal felszerelve.

Az aranyozott szerelésű példányok hüvelyeinél elmarad az előbb említett sűrű pántozás. Mind a markolat, mind a hüvely csakis magyar ötvös keze alól került ki. (XVIII. t. 8—9.)

A veretek gyakran vésett díszítésűek vagy pedig osztottak, esetleg tagoltak. Pengéjük rendszerint háromélű, solingeni készítmények. Csupán szerelésüket nyerték idehaza. Azonban, ha kevés számban is, Magyarországon is készítették csiszárjaink hegyestőr pengéket. A pengék hossza meghaladja az 1200 mm-t.

A pengék leggyakrabban ismétlődő díszítő eleme a Nap, Hold és csillag maratott képe. A korábbiakon magyaros virágok, a későbbiekben a XVII. század felé buzdító feliratok olvashatók, mint pl. Vincere aut Mori, Soli Deo Gloria, Si Deus Pro Nobis Quis Contra Nos, Omne Si Pondas, Famam Servire Memento, Fide Sed Cui Vide, Constanti Fortuna Iuvat. A Történeti Múzeum Fegyvertárának egyik XVII. századi, háromélű pengéjű hegyestőrének egyik

lapján maratott és aranyozott kivitelben virágdísz, hatágú csillagot, a másikban LUNA felirat alatt női alakot, kezében holdsarlót tartva, a harmadik lapjában pedig SOL felirat alatt sugárzó napkorongot tartó nő alakját figyelhetjük meg.

A pengéken leginkább előforduló mesterjegyek a Péter Münnich solingeni mester jobb, vagy baloldalra néző infulás püspök feje, a mester névjegyével, P. M. betűkkel együtt fordul elő, továbbá Péter Lobach neve az ülő mókusz jegyével, P. L. névjelével. Péter Münnich 1679 körül működött, Lobach pedig még 1580 körül.

Az egyik Lobach pengén Mars felirat, alatta pedig férfi alakja, továbbá Spes felirat, azalatt pedig nő alakja van maratva. Végül pedig a XVIII. század eleji pengéken a Nap, Hold és csillagok képei között keresztbe helyezett kardok, nyilak, kabalisztikus betűsor stb. töltik ki a díszítésre alkalmas pengéfelületeket.

Az egyenes keresztvasú hegyestőr típus a XVII. század végéig maradt divatban. A század végén azonban itt is, mint a szablyáknál, nyomon követhető a kézvédőpánt fokozatos kialakulása. A fejlődés is azonos menetű a szablyáéval. A XVII. század eleji kézvédőpánt ugyanis a század végén ismét megjelent hegyestőreink markolatán. Első állomásként itt is azt az elrendezést vehetjük, hogy a kézvédőpánt még nem nő össze szervesen a markolatkupakkal. (XVIII. t. 10.) Ezután a század végén éppúgy, mint a szablyáknál, itt is megtörtént a szerves összeforrás. (XVIII. t. 11.) Egyéb külső változás még a pengéknél is észlelhető. Amíg a kézvédőpánt szervesen nem épült össze a markolattal, a pengék hossza a XVII. század végén 1300—1500 mm. Az egybeépült példányoknál a XVII—XVIII. század fordulóján már 1320—1520 mm és végül a XVIII. század elején a penge hossza egy 1709. évszámmal jelzett példányon eléri a 1600 mm-t is. A XVII. század végétől a hegyestőr a kopját is helyettesítette a magyar huszárok kezében.

A XVII. század végén, ha szórványosan is, felkerül a hegyestőrökre a szablyáknál otthonos hüvelykgyűrű és a keresztvas-szár végét a markolatkupakkal összekötő lánctag is. Ezt a hegyestőr fajtát a Vas megyei Múzeum őrzi.

A XVIII. század elején, amidőn a hegyestőr, mint fegyver végleg kihalt, markolatuk a hasonlókorú katonai mintájú markolatokhoz igazodik, rézből öntött keresztvassal, kézvédőpánttal és állatfej alakú markolatgombbal. (XVIII. t. 12.) Pengéjük hossza meghaladja az 1600 mm-t. A penge keresztmetszete háromszög, négyzet vagy lapos rombuszalakú.

A hegyestőr alkalmazását, kézben való fogását Lázny János 1721. évi nemesi címerképén találjuk ábrázolva. (33. ábra 2.) A vitéz a hegyestőr markolatát mutató- és középső ujjá között tartja oly módon, hogy a markolat gombja a tenyér közepére támaszkodik. Tehát a hegyestőrt nem marokra fogták, mint a szablyát, hanem a tenyérbe támasztották.

A *Histoire de la Milice française* így írja le a Franciaországban szolgáló magyar huszárok fegyvereit. „A huszárok fegyverei: nagy görbe szablya, vagy egy másik egészen egyenes, nagyon széles pengéjű, amely az övhöz van csatolva bőrszíjjal és karikával. Tudnak vagadalkozni jobbról-balra és vágni felülről lefelé. Néhánynak van a szablyán kívül egy hosszú pengéjű hegyes spádéja, melyet nem az oldalukon viselnek, hanem a nyereghez csatolva a

jobb oldalon, szúráskor a ló fejére hajolnak és úgy használják azt az ellenség leszúrására, hogy a térdükhöz támasztják.

Franciaországban a spádét nem használják, ez csakis a huszárok fegyvere, úgy hívják, hogy pallos vagy pan seretesche (Panzerstecher); öt láb hosszú pengéje van.¹⁴

A Történeti Múzeum Fegyvertárának egyik XVIII. század elejéről származó, ezüstszerelésű hegyes-tőrén különös alakulást figyeltünk meg. Az egyenes keresztvas-szárakról stilizált levélnyúlványok hajolnak alá. Ezek a nyúlványok a XVI. századi arab aláhajló keresztvas-szárak csökevényes formájú jelentkezései. (XX. t. 1.)

A hegyes-tőrt Brassóban a bírói hatalom jelvényéül használták 1648-tól 1861. évig.¹⁵

Amíg az előkelőbbek által viselt hegyes-tőr ára az 1688. évben 45—75 frt volt, a köznapi használatban levő példányokat jóval olcsóbb áron számították. 1685-ben egy hegyes-tőr ára 4—4,5 frt-ot tett ki. Egy hüvelyért 1 frt 60 dénárt fizettek. Az 1706. évi rimaszombati árszabás szerint egy szál hosszú, sűrűn pántozott hegyes-tőr, amelynél a hüvely farokvasa — élpántja — az alsó karikáig ér föl, 2 frt 40 dénár, egy hosszú hegyes-tőr hüvely egymaga, ha elől és hátul egész a hordkarikáig farokvasazott és sűrűn megpántolt, 1 frt 80 dénár.

A XVIII. század elején Marosvásárhelyen is készítették hegyes-tőröket.¹⁶

A kassai csiszárcéh 1635-ben egy négyélű, sok kötővasra készített hegyes-tőrért 2 frt-ot, pallos-hegyes-tőrért 1 frt 60 dénárt írt elő. Amelyeknél a fokél a hüvely feléig ért fel, annak az ára 1 frt 60 dénár-ra rúgott.

Berényi Györgynek 1661-ben fekete bársonnyal borított aranyos és hasonlóan borított ezüstös hegyes-tőre volt. Nem volt ritka, előkelőbbek által viselt hegyes-tőrökön a cápás hüvelyborítás, különösen a pallosforma hegyes-tőr példányoknál. A régi magyar nyelvben a sagrint és a sagrin módjára készített bőrt nevezték cápának, ritkábban cápabőrnek. A sagrin kecskebőr, amelyet cápabőrszerűen készítettek ki.¹⁷

Bónis Ferenc összeírott javainak 1665. évben kelt leltárában találjuk a következő adatokat: „Fekete czápával borított ezüstös hegyes-tőröm... kantárszerszámom, ehhez való a hosszabbik sásélű hegyes-tőröm.

... apró hólyagos boglárokkal csinált kantárszerszámom, ehhez való a kisebb hegyes-tőröm.

... Hegyes-hólyagos aranyozott kantár, ehhez való a kisebb hegyes-tőröm.

... paraszt hegyes-tőröm.

... fekete czápával borított hegyes-tőr, aranyos-ezüstös.

... zöld bársonnyal borított aranyos-ezüstös hegyes-tőr, spádé formára van az markolatja.”¹⁸

A Szirmay Endre-féle hagyatékban találunk: egy ezüstös-aranyos pallos hegyes-tőrt, új czápával borított, kin négy ezüstös-aranyos heveder van. Egy

¹⁴ Choppin, H., Les Hussards. (Nancy 1898) 11—12.

¹⁵ Szendrei J., i. m. 274.

¹⁶ Czuberka A., Kuruczok fegyverek. (Bp. 1906) 39.

¹⁷ Uo. 35.

¹⁸ Komáromy A., Tört. Tár 1886. 155—156, 171.

sásélú aranyos-ezüstös hegyestőrt, keresztje tiszta ezüst, van rajta hat ezüst heveder.¹⁹

II. Apafy Mihályné, Bethlen Kata hagyatékában találunk török markolatú zöld bársonyos, ezüstös-aranyos türkizes kötővasú hegyestőrt. Egy magyar markolatú, zöldbársonyos, halszáj formájú, ezüstös-aranyos hegyestőrt, végül pedig egy hasonló, veres bársonyos, által tördelt kötővasú, halszájformán csinált hegyestőrt.²⁰

II. Rákóczi Ferenc Munkácson összeírt javai között nyolc hegyestőr fordul elő. Egészen aranyozott, ezüst hüvelyű türkizekkel kirakott; vörös bársony hüvelyű aranyozott ezüst bolgárral, rubinttal és türkizekkel kirakva, ezüst markolata drágakövekkel ékes; ugyanilyen a borítása a harmadiknak is, markolata vörösbársonnyal borított; a negyediknek mind hüvelye, mind markolata zöldbársonyos, ezüsttel szerelve. Az ötödik aranyozott ezüst pán-tolású, czápaborítású hüvelyben; a hatodik hasonló borítású gránáttal és türkizekkel kirakva. A hetedik lőberendezéssel ellátott — két pisztolycsővel — czápabőr hüvelyben, markolata vas, szerelése aranyos és rezes; a nyolcadik czápával borított fehér csontmarkolatú.²¹

A lőberendezéses megoldást a XVII. század folyamán megtaláljuk handzsárnál, csákányoknál, fokosoknál, baltánál, vadász lándzsánál, sőt huszárkopjánál is. A XVIII. században nem ritka a pisztollyal felszerelt vadászkész-séghez tartozó kés és villa sem.

Thököly, midőn 1694-ben Mehmed pasát egy aranyozott ezüst lőszer-számmal ajándékozta meg, ehhez egy aranyozott hegyestőrt is adott. Ha fő-uraink valahová lovon mentek, a hegyestőr „mindenkor az paripán volt.”²²

A „ló oldalára”, vagy egyszerűen „lóra való” pallost olyan paripára kötötték fel, amelyiken hegyestőr nem volt. Így találjuk ezt a XVII. századi leltárakban. Az 1684. évi Thököly-féle leltárban, amely a fejedelem lőszer-számaait sorolja fel, minden egyes teljes lófelszereléshez, amelyhez nincs hegyes-tőr, egy-egy pallos tartozik.²³

A lóra való pallos a nehéz ellenséges fegyverzet, ruházat átvágására szolgált, amelyeknél az aránylag könnyű pengéjű szablya alkalmatlannak, elégtelennek bizonyult. A lóra való pallosok 40—50 mm széles egyélű pengéjű vágóeszközök voltak. Pengéjük hegyes, kétélűre köszörült, hogy adott esetben szúrásra is alkalmas legyen. A pengén, a fok mellett gyakori a többszörös. vajat, ezek a penge könnyedségét, rugalmasságát célozták.

A lóra való pallosok ugyanúgy, mint a hegyestőrök, rendszerint követik a korabeli szabályák külsejét. A változásokat a keresztvas és markolat alakulásán figyelhetjük meg. A lóra való pallosok akárcsak a hegyestőrök, az előkelőbbek fegyvertárában a szablyával rendszerint egy készlethez tartoztak. Jobboldalt a nyereg alatt viselték.

Szirmay Endre (1656—1706) hagyatékában a következő pallosadatokat találjuk:

¹⁹ Némethy L., Tört. Tár 1882. 409—410.

²⁰ Jakab E., Sz 17 (1883) 790.

²¹ Thaly K., Tört. Tár 1879. 172—178.

²² Czuberka A., i. m. 34.

²³ Uo. 27.

egy lóra való aranyos ezüstös czápás hüvelyű pallos, kin öt ezüstös hevederfark ezüsttel vegyesen vagyon.

Egy lóra való ezüstös pallos, fekete czápájú.²⁴

Bónis Ferenc 1665. évi hagyatékában szerepel: Portai formára csinált lóra való fékem, ehhez való szélesebbik pallosom;

öregebb, hólyagos aranyozott kantárom, ehhez való az rövidebb pallosom; ló oldalára való ezüstös aranyos pallos.

Paraszt lóra való pallos.²⁵

A parasztpallosok a harci célokat szolgáló, egyszerű külsejű példányok voltak.

A lóra való pallosok pengéi vagy tompahegyűek vagy hosszan megnyúlt, fokozatosan keskenyedő hegyben végződnek.

A Történeti Múzeum Fegyvertára két csaknem azonos külsejű lóra való pallost őriz. Mindkét példány egyenes keresztvasú, ferdén csapott, elől csúcsba futó markolatkupakkal szerelt. Az egyik példány pengéjének hossza 980 mm, szélessége 45 mm, egyélű, a foknál kettős vájat húzódik, díszítése mindkét lapon maratott virág ornamens. Hüvelye és markolata piros bársonnyal borított. A hüvelypántok és markolatszerelések aranyozott ezüst.

A másik példány pengéje 975 mm hosszú, szélessége 35 mm, egyélű, a foknál hármas vércsatorna fut, egyik lapjába GENEVE csiszár-jegy van beütve. A markolat és hüvely bevonata zöld bársony, szerelése aranyozott ezüst. (XIX. t. 4.)

Mindkét példány a XVI. század végének terméke, magyar ötvösmester kezemunkája. A második példány szerelése csaknem azonos a Válaszúti Veres Mihály kassai ötvös által 1596. évben készített pallossal.

Ugyancsak a XVI. század végén készülhetett az a lóra való pallos, amelyen az ezüst szerelésű markolat keresztvasa közepéből hüvelyk gyűrű van kialakítva. Kettős ezüstpántokkal szerelt hüvelye fekete cápával borított. Egyenesre vágott saruverete is a XVI. század legvégére utal. Kétélű pengéje hármas vájattal ellátott, génuai gyártmány, egyik lapjába az Illésházy címer, alatta sugárzó nap képe, majd ez alatt dob, trombita és egyéb hadi eszközökből álló trófea van maratva. A penge hossza 915 mm, szélessége 48 mm.²⁶ (XIX. t. 5.)

A XVI. század végének, vagy a XVII. század elejének terméke az a lóra való pallos, amelynek kézvédő pántja a keresztvas első szárából L-alakban nő felfelé. Szendrei a hüvelypántok jobboldali díszítése miatt balkézzel vívó harcos pallosaként dolgozta fel a példányt.²⁷

Azonos lóra való pallos markolatot találunk a Vadas család 1606-ból származó címerképén. (34. ábra 2.) A penge hármas vájatú, hossza 960 mm, szélessége 40 mm. Pengéjének mindkét lapja vésett virágokkal díszített. Hüvelye fekete cápával bevont, pompás művű, boglárszerű felkötőpántokkal, saruverettel szerelt.²⁸

A Magyar Nemzeti Múzeum az 1832. évben szerezte meg Jankovich

²⁴ Némethy L., i. m. 409—410.

²⁵ Komáromy A., i. m. 155—156, 171.

²⁶ Körmend, Batthyány-gyűjtemény.

²⁷ Szendrei J., i. m. 628.

²⁸ Körmend, Batthyány-gyűjtemény.

Miklós gazdag gyűjteményét. A gyűjtemény fegyveranyaga vetette meg alapját a múzeum Fegyvertárának. Ezzel a felbecsülhetetlen értékű anyaggal került a múzeum Fegyvertárába Kemény János erdélyi fejedelem fegyverzete, ún. nyerge, nyeregtakarója, kantárja, szablyája, csákánya és szaruból készült buzogánya, amelyet tatár fogságból hozott magával. A nyereg vörösbársonnyal bevont magyartípusú példány, az elülső kápa fejének külső lapja és alsó szegélye rekeszes zománcozással ékített. A nyereg üléspárnája violaszínű bársonnyal

34. ábra

borított. A piros szattyánbőr kantáratnak a fej tetejére eső részénél, a szíjak találkozásánál, a homlokrészen láncokon lógó, ovális, rekeszzománc díszű medaillon helyezkedik el, a nyaklósíjon és a szügyellőn félhold alakú, rekeszzománcos, ezüst korong függ alá.

A szablya markolata aranyozott ezüst huzallal átcsavart, ferdén ülő lapos gombja elől csúcsba futó kupak, amelyből a markolathátra boruló rövid gerinclemeze nő ki. Hüvelyére hosszabb bújtatópánt, három keskenyebb pánt és egy szintén hosszabb saruvertet van felhúzva. A hüvelypántok, a keresztvas közepe, a markolatgomb teteje és a gerinclemez rekeszes zománcokkal és kisebb-nagyobb türkizekkel van gazdagon díszítve. Jankovich mind a szablyát, mind a nyeret a gróf Kemény családtól szerezte meg.²⁹ (XX. t. 4.)

A Kemény-féle szablyával azonos művű a szintén a Jankovich gyűjteményből származó lóra való pallos, azaz helyesebben pallos-hegyestőr, amelyet

²⁹ Kalauz... 193.

a korábbi fegyver szakirodalom tévesen Báthory-féle hegyestörként ismert. (XX. t. 3.) A Jankovich-féle leltár bejegyzése szerint ez a fegyverdarab a nyírbátori templom kriptájából került napvilágra, egykori tulajdonosaként az 1605-ben elhunyt Báthory István országbíró van elkönyvelve.³⁰

A pallos előbb a Bánffy-család tulajdonába került, ahonnan azt Jankovich szerezte meg gyűjteménye számára. A leltári bejegyzést ebben az esetben nem tarthatjuk hitelesnek, mert a pallos — mint alább látjuk — nem lehetett az 1605-ben elhunyt Báthory országbíró tulajdona, még kevésbé volt — mint ahogy Majláth vélte — Báthory Istvánnak, Erdély fejedelmének és Lengyelország királyának kardja.³¹

A pallos pengéje egyenletesen keskenyedve, hosszan kialakított hegyben végződik. Az egyik lapjában GENOVA szó van beütve, a penge díszítését a mindkét lapjára és fokára ezüsttel tausirosított indadísz alkotja. Hossza 930 mm, szélessége a tövénél 28 mm. Keresztvasának mindkét szára a penge felé hajlik. alá, az első szárból kézvédő pánt ágazik felfelé.

Markolata és gombja, valamint gerinclemeze azonos a Kemény-féle szablyáéval. Violaszínű bársonnyal bevont hüvelyét hosszabb méretű bújtatópánt és saruvert, valamint három kisebb pánt ékíti. A pallos egész szerelése a Kemény-féle szablyáéval azonosan aranyozott ezüst, azonmód zománcosak, illetve kisebb-nagyobb türkizkövekkel borítottak a megfelelő felületek is.

Ez a fegyverdarab nem hegyestőr, hanem palloshegyestőr. Ez a fegyverfajta a lóra való pallosokhoz kapcsolható, azokénál jóval könnyebb pengéjű. A Magyarországon használt pallosok pengéit mindenkor vágásra használták, úgy mint az arab kardok és pallosok egy- vagy kétélű pengéit. A Báthory-féle pallos pengéje kétségkívül bizonyítja, hogy inkább a szúrásra használt nyugati típushoz kapcsolódik.

Hasonló pallosféleséget találunk Vízkelety Mihály 1643. évben felvett ingóságairól szóló jegyzékben, ahol zöld cápás, aranyos hegyestőr-pallos fordul elő, „hirtelen keskenyedő pengéje hegyestörhöz hasonlít, markolata és pengéjének felül kiszélesedő része pallosra emlékeztet.”³²

Ha az emléktárgyban seregszemplét tartunk, megtaláljuk e pallos külsejével való egyezést a korábban leírt Bethlen-féle hegyestörön. Ez a hegyestőr szintén a Jankovich-féle gyűjteménnyel származott át a múzeum fegyvertárába. (XVIII. t. 7.)

Az állítólagos Báthory-féle pallos és a Bethlen-féle hegyestőr közötti megegyezést különösen a keresztvas és a kézvédő pánt kialakításánál találjuk. A Bethlen-féle hegyestőr a XVII. század 20–30-as éveinek terméke; ezzel megegyezik a Báthory-féle pallos származási ideje is. Az ún. Báthory-féle pallos, a szablya, valamint a nyereg, tehát mindhárom emléktárgy, véleményem szerint, Kemény János erdélyi fejedelem tulajdona lehetett.³³

A műhely-azonosság nyilvánvaló, ezen kívül alátámasztja feltevésemet az a körülmény is, hogy a pallos hüvelyének borítása és a nyereg párnája azonosan violaszínű bársony. Bár a leltár bejegyzése szerint a pallos bársony-

³⁰ Uo. 192.

³¹ Uo.

³² Nagy L., Magyar fegyverek. (Temesvár 1911) 18.

³³ Kalmár J., MM 1946. 77–83.

bevonata újított, feltételezhető mégis, hogy a régi, a megkopott bársony színével egyező anyagot használtak fel. A hüvely és markolat díszítése és borítása a hegyestőrön rendszerint azonos volt a nyeregével, amelyhez tartozott.

Egy XVII. század második feléből való leltárban egy kék bársonnyal bevont nyereghez kék bársony borítású hegyestőrt találunk feljegyezve.³⁴

A szablyát az ellaposodó végű keresztvas szárai, továbbá a csiszárjegy alapján a XVII. század 20—30-as éveire tesszük.

A szablya és a lóra való pallos összetartozását, illetve egy készlethez való sorolását a drezdai Történeti Múzeumban őrzött magyar származású készletnél is láthatjuk.

A külföldi múzeumokban őrzött fegyverek között előkelő helyet foglal el a drezdai Történeti Múzeum magyar fegyverkészlete. Tartalmaz egy lóra való pallost, szablyát, lófelszerelést stb. (XXI. t.)

A lóra való pallos tompa hegyben végződő, széles, kétélű pengéjű. A markolat idegen hatásra alakult. Gombja oroszlánfejben végződik, keresztvasa előtt a markolat félmagasságig ér fel; a gomb láncsal kötődik össze, hátul aláhajlik, végén pedig kettéágazik. A keresztvasnak a markolatgomb felé ágazását a Kemény-féle és a Bethlen-féle pallos, illetve hegyestőrnél is megfigyelhetjük.

Hüvelye aranyozott ezüsből készült, egész külső felülete keretes zománcozással borított, majd féldrágakövekkel, ametiszt, topáz, hegyi kristállyal, stb. kirakott. A kövek foglalatjai boglárt utánczó kereteket alakítanak.

Pengéje arannyal, ezüsttel, apró csillag és lángnyelvekkel tausirozott alapon a Nap, Hold és csillag képével díszített solingeni készítmény. A szablya pengéje a pallossal azonos díszítésű, hüvelye aranyozott ezüsből készült, a palloséval azonos művű, ékkövekkel kirakott díszítésű.³⁵ A drezdai készletet magyar ötvös kezemunkájának kell tekintetünk. Származásának ideje a XVII. század eleje. A drezdai inventár bejegyzése szerint a készletet 1613-ban vásárolták meg Prágában II. Keresztély szász választófejedelem számára. Sem a technikai megoldás, sem a fegyvertani jellegzetesség nem mutat idegen mesterkézre. Mindössze a pallos markolatánál látunk bizonyos idegenszerűséget, de ez még nem jelenti azt, hogy a készítő ötvösmester idegen. Élég adatot találunk arra nézve, hogy magyar pallosok markolata oroszlán, kígyó, legtöbbször sárkányfejben végződik. Pl. Zrínyi Péter egyik pallosán apró türkizekkel kirakott ezüstmarkolata tetejét sárkányfej díszíti. Az 1684-ben felvett munkácsi leltár a Thököly-féle ingóságok között olyan pallost említ, amelynek markolata sárkányfejben végződik. Ugyanitt egy kígyófejes pallos is fel van jegyezve. Rákóczi Ferenc fejedelem oroszlánfejes markolatú pallosa a legszebb példányok egyike volt.³⁶

Szomorú az a körülmény, hogy mind ezt is, mind annyi más emléket nem hazai múzeumunkban, hanem külföldi gyűjteményben őrzik.

A Történeti Múzeum Fegyvertárában őrzött Hadik—Barkóczy-féle lóra való pallos pengéje Wundes János (1560—1610) solingeni kardcsiszár műve. A penge hossza 985 mm, szélessége 35 mm. Hüvelye zöld bársonnyal bevont türkizekkel ékített, halakat utánczó hüvelypántjai, keresztvasa aranyozott

³⁴ Deák F., Tört. Tár 1879. 144.

³⁵ Haenel, E., Kostbare Waffen. (Leipzig 1923) 122., LXI. t.

³⁶ Thaly K., i. m. 177.

ezüsből készült. Benedek nagyszombati ötvös műve az 1630-as évekből. (XIX. t. 1.)

A XVII. század derekáról származó ötvösmű a Teleki Ernő-féle gyűjteményben levő pallos-hegyestőr. Pengéje hosszan megnyúlt hegyben végződik, génuai készítmény. Gombban végződő egyenes keresztvása, lapos, elől csúcsba futó markolatkupakja aranyozott ezüst. Fekete cápával borított hüvelye vésett és trébelt díszítésű, aranyozott ezüst saruveretekkel és bogláralakú sűrű pántolással szerelt. (XIX. t. 2.)

A XVII. század derekán készülhetett a Történeti Múzeum Fegyvertárának az a lóra való pallosa, amelynél a szerelés csaknem azonos a korábban leírt vörös és zöldbársonnyal bevont pallosokéval. A penge hossza 930 mm, szélessége 29 mm. Szerelése aranyozott réz, hüvelye fekete bőrrel bevont, áttört művű rozettaszerű felkötő pántokkal díszített. (XIX. t. 3.)

A körmendi gyűjteményből származik az a lóra való pallos-példány, amelynek szerelését magyar ötvös készítette a XVII. század második felében. Fekete cápával bevont, gazdagon vésett virágarabeszekkel ékített pántokkal szerelt. Egyélű pengéjének hossza 980 mm, szélessége 40 mm, mindkét lapjába lovaskatona alakja, majd tulipánok között repülő galamb van maratva. (XIX. t. 6.)

Ugyancsak magyar ötvösmester által készített pallos-hegyestőrt őriz Fegyvertárunk a XVII. század végéről. A penge hossza 1115 mm, szélessége azonban egészen csekély, mindössze 21 mm. A solingeni készítményű penge egyik lapján a Nap, Hold és csillagok maratott képe díszlik, a másikon pedig virágok. Szerelése aranyozott ezüst, a hüvely fekete bőrrel borított. A markolatkupak tetejére a Madonna Immaculata képe van vésve.³⁷ (XIX. t. 7.)

A vassisakok, vértzetek és sodronyíngék felszámolásával mind a hegyestőr, mind a lóra való pallos elvesztette jelentőségét és a XVIII. század első tizedeiben megszűnik használatuk. A Rákóczi szabadságharc utáni időből nincs többé adatunk a hegyestőr alkalmazásáról. A katonai raktárak mélyére és a családi reliquiák közé kerültek a legendás magyar hadimúlt e ragyogó emlékei. Az állandó hadsereg felállításával, az egységesített fegyverek sorában már nem kapott helyet ez a jellegzetes magyar fegyverfajta.

Munkám célja volt a magyar hegyestőrök és lóra való pallosok fejlődési sorát kimutatni. A külföld előtt csaknem ismertelen ez a magyar fegyverfajta, szinte tanácstalanul állanak egy-egy példány előtt, ha mégis bekerül gyűjteményükbe, nem tudják hova sorolni őket. Végül is mint egzotikumokat beosztják a lengyel, horvát, balkáni vagy török fegyverek közé.

KALMÁR JÁNOS

³⁷ A Magyar Történeti Múzeum, Rákóczi emlékkiállítás leíró lajstroma. (Bp. 1935) 21.

PANZERSTECHER UND SATTELSCHWERT IM DIENSTE DES UNGARISCHEN HUSAREN

Das Schwert erwies sich schon im Laufe des XIII. Jahrhunderts als Hiebwaffe unzulänglich, nachdem die Panzer des Westens im Verlaufe ihrer Entwicklung an Wüchtigkeit ständig zunahmen. Diesem Umstande ist es zuzuschreiben, dass das Ende der Schwertklinge sich im Laufe der Zeit immer mehr zuspitzte, so dass die Klinge letzten Endes eigentlich nur mehr zum Stechen geeignet war.

Die Panzerung von Brust und Schultern, Ellenbogen und Gelenken durch Eisenplatten zogen — mit Ausnahme der Umformung der Schwertklingenspitze — keine weiteren Veränderungen nach sich. Die spitzzulaufende Schwertklinge konnte nunmehr ohne weiteres in die ungeschützten Körperteile eindringen. Gegen Ende des Jahrhunderts entwickelte sich die drei- oder vierkantige, besonders gehärtete Klinge, welche ausschliesslich zum Stechen gebraucht wurde. Diese Degen kennt die Fachliteratur unter dem Namen Bohrschwert. Aus diesen gewichtigen und darum schwer zu handhabenden Bohrschwertern entwickelte sich im XVI. Jahrhundert eine ähnliche, jedoch leichtere Klingenart welche wir Panzerstecher (ung. hegyestör) nennen.

Aus dieser Waffe von westlicher Abkunft gestaltete das ungarische Husarentum jene Waffengattung, die es bald mit solch furchtbarer Geschicklichkeit zu führen wusste, dass alle Feinde aus West und Ost in Angst und Schrecken versetzt wurden.

Das aus den Jahren um 1430 stammende Grabmal des königlichen Oberkammermeisters Stibor führt uns einen gleichzeitigen Panzerstecher vor Augen. Stibor trägt den im Klingenansatz breiten, gegen die Spitze zu aber sich jäh verjüngenden Panzerstecher rechtsseitig an den Gürtel geschnallt.

Bemerkenswert ist, dass diese Husarenwaffe in unserer Heimat schon seit dem Zeitalter König Sigismunds bekannt ist.

Zu allgemeiner Verwendung gelangte der Panzerstecher im Westen erst gegen Ende des XV. Jahrhunderts, als die Ringelpanzer an Stelle der Rüstung aus Eisenplatten traten.

Im Jahre 1546 gehört der Panzerstecher bereits zur ständigen Ausrüstung unserer Husaren.

An dem vom Westen übernommenen Panzerstecher hält unser Husarentum bis zum XVIII. Jahrh. fest, während er in Westeuropa nur bis zur 2. Hälfte des XVI. Jahrhunderts verwendet wird.

Wir wollen nun, um den Entwicklungsgang des Panzerstechers verfolgen zu können, unser Augenmerk auf die Gestaltung von Griff und Parierstange richten. In den Inventaren des Grazer Zeughauses finden wir in den Jahren von 1594—1598, später um 1627 und 1647 ungarische Panzerstecher verzeichnet.

Einige, im Grazer Zeughaus befindliche Panzerstecher dürfen wir als aus Ungarn stammend ansehen. Sie weisen gerippte Birnknäufe auf und ihre wagrechte Parierstange bildet einen geschlossenen Achter. Diese Parierstangenform ergab sich aus den Schwert-Parierstangen des XV. Jahrhunderts, welche in Ungarn bis zum Anfang des XVI. Jahrhunderts gebräuchlich waren.

Diese Panzerstecher werden auch im Zeughaus zu den ungarischen Stücken gerechnet.

Lukas Gávay's Wappenbild aus dem Jahre 1540 führt uns diese früheste, ungarische Panzerstecherart mit der Parierstange in Form eines Achters vor Augen. Die Waffe ist rechts unterhalb des Sattels angeschnallt. Im Laufe des XVI. Jahrhunderts übernahmen die Türken die oben erwähnte Stecherart von den ungarischen Husaren.

Die Entwicklung der abwärts gekrümmten Parierstangenenden können wir an jenen ungarischen Exemplaren des Grazer Zeughauses verfolgen, deren Knauf nicht mehr rein westlich birnförmig, sondern eiförmig gestaltet ist. Die Enden neigen sich im Rundbogen gegen den Klingenansatz und das ovale oder runde Stichblatt welches ein magyarisches Charakteristikum darstellt, tritt in Erscheinung.

Die fortschreitende Krümmung der Parierstange nach abwärts kann in Ungarn weiter verfolgt werden. Die Enden streben in immer kühnerem Bogen dem Klingenansatz zu, und etwas verbreitert, laufen sie in eine dreilappig stilisierte Blattform aus.

Die Weitergestaltung dieser abgebogenen Parierstangenform verrät türkischen Einfluss; um die Mitte des XVI. Jahrhunderts treten an Stelle der dreilappigen Blattform — den türkischen Schwertern nachartend — Tierkopfbeendigungen.

Panzerstecher mit der oben besprochenen, dreilappigen Parierstangenendigung fanden sich besonders in den Waffenkammern der Vornehmeren. Der zur ungarischen Husarenrüstung Ferdinand von Tirols gehörende Panzerstecher stammt aus dem XVI. Jahrhundert. Der Griff aus vergoldetem Silber und die Scheide sind mit orientalisierenden Palmetten und Renaissanceornamentik geschmückt, zweifelsohne von der Hand eines ungarischen Goldarbeiters.

Eine ähnliche Parierstangenendigung können wir an dem Panzerstecher beobachten, welcher in einer Grabkammer der Kathedrale zu Gyulafehérvár gefunden wurde. Die Waffe wurde irrtümlich mit Johann Hunyadi dem Jüngeren (Bruder des Regenten, Banus von Szörény, gest. 1441) in Zusammenhang gebracht.

Die Wiener Waffensammlung bewahrt zwei ungarische, mit vergoldetem Silber montierte Panzerstecher aus der 2. Hälfte und vom Ende des XVI. Jahrhunderts. Ihr Äusseres stimmt mit dem unserer Exemplare überein; die Parierstangen sind den oben geschilderten ähnlich abgebogen und endigen in Drachenköpfen. Beide Stücke sind ungarischer Abkunft.

Wilhelm Dillich bringt in seinem Werke die Abbildung eines ungarischen Husarenoffiziers vom Ende des XVI. Jahrhunderts. Wir sehen den Panzerstecher rechterhand unter dem Sattel hängen.

Die Parierstange der ungarischen Panzerstecher vom Ende des XVI. und vom Beginn des XVII. Jahrhunderts verläuft vorn parallel zum Griff nach oben, das rückwärtige Ende dagegen ist abgebogen. Ende des XVI. Jahrhunderts finden wir auch noch an einem ungarischen — Huszarisch — Exemplar des Grazer Zeughauses das Stichblatt mit gelapptem Rand. Die Klinge trägt die eingeschlagene Marke FRANTA, wohl eine Verzerrung von Fringia. Der flache Birnknauf weist noch die gerippte westliche Form auf.

Vom Anfang des XVII. Jahrhunderts stammt jener ungarische — Huszarisch — Panzerstecher welcher kein Stichblatt mehr hat und dessen Parierstange vorne hinauf, rückwärts aber abgebogen ist.

Die weitere Entwicklung bezeichnet der Bethlen'sche Panzerstecher. Die Parierstange aus vergoldetem Silber ist gegen die Klinge zu abgebogen; vom Vorderteile strebt der Bügel gegen den Griff zu nach oben.

Zu Ende des XVI. Jahrhunderts finden wir — wenn auch vereinzelt — auch an ungarischen Säbeln den gegen den Knauf strebenden Griffbügel.

Wie wir gesehen haben, behalten die ungarischen Panzerstecher noch zu Anfang des XVII. Jahrhunderts den gegen den Knauf abzweigenden Griffbügel bei, jedoch von der Mitte des Jahrhunderts an folgen sowohl die mit Edelmetall montierten Prachstücke, als auch die einfachen, zu Kampfwzwecken dienenden Panzerstecher in der Linienggebung von Griff und Parierstange der Form der gleichzeitigen Gebrauchssäbel. Die Scheide ist ein mit schwarzem Leder bezogenes Holzfutteral, der Knauf eine flache, vorne spitz zulaufende Kappe; die Parierstange weist gegen den Griff und gegen die Klinge zu laufende, schmale Dorne auf. Die Klingen des XVI. Jahrhunderts sind vier- oder zweikantig, eventuell von flachem Rhombenquerschnitt, jedoch von der Mitte des XVII. Jahrhunderts an bildet die dreikantige Klinge die Regel.

Unsere Waffensammlung bewahrt einige Panzerstecher aus der Mitte des XVII. Jahrhunderts. Sie sind mit vergoldetem Silber oder mit Messing montiert. Die Form des Griffes stimmt mit jener der gleichzeitigen Säbel überein. Die Parierstange ist gerade, die Griffkappe flach, die Scheide mit schwarzer Haifischhaut überzogen. Sowohl der Griff als auch die Scheide stammen von der Hand ungarischer Meister, während die zumeist dreikantigen Klingen in Solingen hergestellt wurden.

Auch ungarische Schwertfeger verfertigten Panzerstecherklingen wenn auch in verhältnismässig geringerer Anzahl.

Am häufigsten zieren die Klingen geätzte Abbildungen von Sonne, Mond und Sternen. Auf den früheren Stücken sehen wir gelegentlich ungarische Blumenmotive, auf den späteren, vom Anfang des XVII. Jahrhunderts stammenden Exemplaren sind aneifernde Sprüche zu lesen, wie z. B. Vincere Aut Mori, Soli Deo Gloria, Si Deus Pro Nobis Quis Contra Nos, Omne Si Pondas, Famam Servire Memento, Fide Sed Cui Vide, Constanti Fortuna Juvat.

Die am häufigsten vorkommenden Meisterzeichen sind der Bischofskopf des Solingener Meisters Peter Münnich und das sitzende Eichhörnchen, die Marke des Schwertfegers Peter Lobach. Münnich war um das Jahr 1679 tätig, Lobach gegen 1580.

Die Panzerstecher mit gerader Parierstange blieben bis gegen Ende des XVII. Jahrhunderts in Mode. Ende des Jahrhunderts jedoch können wir hier, wie auch bei den Säbeln, eine stufenweise Umgestaltung des Griffbügels verfolgen. Die Entwicklung geht den gleichen Gang wie die der Säbel. Der zu Beginn des XVII. Jahrhunderts verschwundene Griffbügel erscheint nämlich Ende des Jahrhunderts von Neuem an den Parierstangen unserer Panzerstecher. Als erste Entwicklungsstufe können wir jene Form betrachten, bei welcher der Griffbügel mit der Kappe noch nicht organisch verwachsen ist. Ende des Jahrhunderts erfolgt dann auch hier, ebenso wie bei den Säbeln.

die organische Verschmelzung. Auch an den Klingen ist einiger Unterschied ersichtlich. Solange der Griffbügel die Kappe nicht erreicht, beträgt die Länge der zu Ende des XVII. Jahrhunderts gebräuchlichen Klingen 1300—1500 mm. Bei den Stücken mit schon geschlossenem Griffbügel, Ende des XVII., Anfang des XVIII. Jahrhunderts misst die Klinge bereits 1320—1530 und schliesslich erreicht die Klinge eines mit der Jahreszahl 1709 datierten Stückes die Länge von 1600 mm. Vom Ende des XVII. Jahrhunderts an vertritt der Panzerstecher in der Hand des ungarischen Husaren auch die Lanze.

Ende des XVII. Jahrhunderts erscheint bei den Panzerstechern wenn auch sporadisch, der beim Säbel gebräuchliche Daumenring und das Parierstangenendigung und Griffkappe verbindende Kettenglied.

Anfang des XVIII. Jahrhunderts verschwindet der Panzerstecher als Waffe endgültig. Zu der Zeit gleicht sich seine Parierstange der gebrauchsmässigen Militär-Parierstange völlig an: Parierstange, Parierbügel und tierkopfförmiger Knauf sind aus Messing gegossen.

Der Panzerstecher wurde in Brassó (Kronstadt) von 1648—1861 als Abzeichen der richterlichen Würde gebraucht.

Der zur Pferdeausrüstung gehörende Sattelpallasch wurde anstatt des Panzerstechers an den Sattel geschnallt. Er diente zum Durchhauen der schweren, feindlichen Rüstung und Kleidung, wofür sich der Säbel mit verhältnismässig leichter Klinge als ungeeignet, bzw. ungenügend erwiesen hatte. Der Sattelpallasch ist eine Hieb- und Stichwaffe mit 50—45 mm breiter, einschneidiger Klinge. Die Klingenspitze ist zweischneidig zugeschliffen, um gegebenen Falles auch zum Stechen geeignet zu sein. Die neben dem Klingenträger häufig ersichtlichen, mehrfachen Hohlsliffe bezweckten die Leichtigkeit und Elastizität der Klinge.

Die Sattelpallasche arteten, ebenso wie die Panzerstecher, in der Regel dem Äusseren der gleichzeitigen Säbel nach. Wir können die Veränderungen an der Gestaltung von Parierstange und Griff beobachten. In den Waffenkammern der Vornehmen bildeten der Sattelpallasch wie auch der Panzerstecher mit dem dazugehörigen Säbel eine Garnitur. Der Sattelpallasch wurde rechtsseitig unterhalb des Sattels angebracht.

Die Klingen haben entweder eine abgestumpfte Spitze, oder aber sie laufen in eine sich langsam verjüngende Spitze aus.

Die Waffensammlung des Ungarischen Hist. Museums bewahrt zwei Sattelpallasche von nahezu gleichem Äusseren. Beide Exemplare haben gerade Parierstangen und abgeschrägte, vorne spitzlaufende Griffkappen; sie sind mit vergoldetem Silber montiert. Beide Stücke stammen vom Ende des XVI. Jahrhunderts und von der Hand ungarischer Meister.

Gleichen Alters ist auch jener Sattelpallasch, auf dessen silbermontierter Parierstange ein Daumenring ersichtlich ist. Die mit sibirischen Doppelbändern montierte Scheide ist mit schwarzem Haifischleder bezogen. Auch das gerade abgeschnittene Ortband weist auf das Ende des XVI. Jahrhunderts hin.

Vom Ende des XVI. oder vom Anfang des XVII. Jahrhunderts stammt jener bemerkenswerte Sattelpallasch, dessen Griffbügel dem vorderen Parierstangenende in S Form entwächst. Szendrei publizierte das Stück auf Grund der rechtsseitig angebrachten Scheidenverzierungen als Waffe eines Linkshändigen.

Einen Sattelpallasch mit gleichem Griff finden wir auf dem Wappenbild der Familie Vadas aus dem Jahre 1606.

Den aus der Jankovich-Sammlung stammenden Sattelpallasch, oder aber richtiger Panzerstecher-Pallasch kannte die frühere Waffenfachliteratur irrtümlich unter dem Namen Báthory-Panzerstecher. Nach der Eintragung des Jankovich-Inventars stammt die Waffe aus einer Grabkammer der Kirche zu Nyírbátor und ist als ihr ehemaliger Eigentümer der 1605 verstorbene Landesrichter Stephan Báthory angegeben.

In diesem Falle müssen wir die Glaubwürdigkeit der Inventareintragung anzweifeln; der Sattelpallasch konnte — wie wir weiter unten sehen werden — keineswegs Eigentum des 1605 verstorbenen Landesrichters Báthory gewesen sein. Die Klinge verläuft, sich gleichmässig verjüngend, in einer langen Spitze. Die mit violetter Samt bezogene Scheide zieren ein verlängerter Mundbeschlag und ein Ortband, sowie drei kleinere Bänder. Der Sattelpallasch ist mit vergoldetem Silber montiert, mit Emailleinlagen und Türkisen geschmückt.

Letzteres Exemplar ist kein Panzerstecher, sondern ein Pallasch-Panzerstecher. Diese Waffenart ist dem Sattelpallasch anzugliedern, hat jedoch eine viel leichtere Klinge. Die Klingen der in Ungarn gebrauchten Pallasche wurden jederzeit zum Hiebe verwendet, ähnlich wie die ein- oder zweischneidigen Klingen der arabischen Schwerter und Pallasche. Die Klinge des Báthory-Pallasch kann zweifelsohne mit dem eher zum Stechen gebrauchten westlichen Typus in Verbindung gebracht werden.

Wenn wir unter dem Denkmalbestand Umschau halten, finden wir auch ein äusserlich mit unserem strittigen Pallasch übereinstimmendes Stück: den Bethlen-Panzerstecher.

Die zwischen dem sogen. Báthory-Pallasch und dem Bethlen-Panzerstecher bestehende Ähnlichkeit können wir am besten an der Gestaltung von Griffbügel und Parierstange beobachten. Der Bethlen-Panzerstecher stammt aus den 20-er, 30-er Jahren des XVII. Jahrhunderts; dieses Alter trifft auch auf den vermeintlichen Báthory-Pallasch zu. Der sogen. Báthory-Pallasch, der Säbel, sowie auch der Sattel — somit alle drei Denkmalstücke — waren meiner Meinung nach wahrscheinlich Eigentum des Johann Kemény, Fürsten von Siebenbürgen.

Die Zusammengehörigkeit von Säbel und Sattelpallasch im Rahmen von Garnituren können wir auch an der im Dresdener Hist. Museum bewahrten Garnitur ungarischer Herkunft beobachten. Letztere nimmt unter den in ausländischen Museen bewahrten Waffen einen besonderen Platz ein. Die im Dresdener Hist. Museum befindliche ungarische Garnitur besteht aus Sattelpallasch, Säbel, Pferdegeschirr u. a.

Der Sattelpallasch hat eine zweischneidige Klinge mit stumpfer Spitze. Der Griff artet fremden Einflüssen nach: der Knauf endet in einem Löwenkopf, die Parierstange reicht vorne bis zur halben Höhe des Griffes hinauf und ist mit dem Knauf durch eine Kette verbunden; der rückwärtige Parierstangenteil ist abgebogen und läuft in zwei Enden aus. Diese aufsteigende Tendenz der Parierstange gegen den Knauf zu können wir auch an den Kemény- und Bethlenpallaschen bzw. Panzerstechern beobachten.

Die Scheide aus vergoldetem Silber ist in ihrer ganzen äusseren Oberfläche mit kassettierter Emaillierung bedeckt und mit Halbedelsteinen wie

Amethysten, Topasen, Bergkristallen ausgelegt. Die Steine haben rosettenartige Fassungen.

Die Dresdener Garnitur dürfen wir allenfalls als ungarische Goldschmiedearbeiten ansprechen. Sie stammt vom Beginn des XVII. Jahrhunderts. Laut Eintragung des Dresdener Inventars wurde die Garnitur im Jahre 1613 in Prag für den sächsischen Kurfürsten Christian II. gekauft. Weder die technische Lösung, noch das waffenkundliche Gepräge weisen auf die Hand fremder Meister. Lediglich am Griffe des Pallasch sehen wir einen nichtungarischen Einschlag, jedoch bedeutet dies bei Weitem noch nicht, dass der Goldschmied als Fremder anzusehen ist. Wir finden genügend Angaben dafür, dass auch der Griff ungarischer Pallasche in Löwen-, Schlangen-, und am häufigsten Drachenköpfen endigt.

Die Waffensammlung des Hist. Museums bewahrt den Hadik-Barkóczy'schen Sattelpallasch. Seine Klinge stammt von der Hand des Solingener Schwertfegers Johann Wundes (1560—1610). Scheidenbeschläge und Parierstange sind aus vergoldetem Silber, ein Werk des Tyrnauer Goldschmieds Benedek aus den 30-er Jahren des XVII. Jahrhunderts.

Aus der Mitte des XVII. Jahrhunderts stammende Goldschmiedarbeit zeigt der in der Ernst Teleki-Sammlung befindliche Pallasch-Panzerstecher. Die Klinge ist auslaufend verjüngt, eine Genueser Arbeit. Die gerade Parierstange endigt in Knöpfen, die flache vorne spitz zulaufende Griffkappe ist aus vergoldetem Silber, ebenso wie die mit graviertem und getriebenem Ortband und rosettenartigem, reichem Beschlage montierte, mit schwarzem Haifischleder bezogene Scheide.

Unsere Waffensammlung bewahrt einen Pallasch-Panzerstecher vom Ende des XVII. Jahrhunderts, eine ungarische Goldschmiedarbeit. Die Solingener Klinge ist beiderseitig geziert: auf der einen Seite sehen wir das Ätzbild von Sonne, Mond und Sternen, auf der anderen Seite Blumenornamentik. Das Stück ist mit vergoldetem Silber montiert, oben auf der Griffkappe finden wir das gravierte Bildnis der Madonna Immaculata.

Mit der Liquidierung der eisernen Helme, Rüstungen und Maschenpanzer verlieren sowohl Panzerstecher als auch Sattelpallasch ihre Bedeutung und in den ersten Jahrzehnten des XVIII. Jahrhunderts kommen sie endgültig ausser Gebrauch. Aus der Zeit nach dem Rákóczi-Freiheitskriege sind uns keine Angaben mehr über Anwendung des Panzerstechers bekannt. Diese glanzvollen Denkmäler der legendären kriegerischen Vergangenheit Ungarns beendeten ihre Laufbahn in den Tiefen der militärischen Arsenalen, oder als Familienreliquien. Gelegentlich der Aufstellung einer ständigen Armee fand diese typisch ungarische Waffenart zwischen den vereinheitlichten Waffen keinen Raum mehr.

Zweck der vorliegenden Arbeit war, die ungarischen Panzerstecher und Sattelpallasche zu systematisieren und ihren Entwicklungsgang nachzuweisen. Im Auslande ist diese ungarische Waffenart so gut wie unbekannt.

BRANDENBURGI KATALIN VIRGINÁLJA

Történeti kiállításainkon régóta feltűnő remekbekészült műtárgy az a választékos ízléssel és nagy mesterségbeli tudással megmívelt virginál, mely Jankovich Miklós gyűjteményéből került a múzeumba és a hagyomány szerint egykor Brandenburgi Katalin — Bethlen Gábor fejedelem második felesége — tulajdonában volt. A négyszögletes alakú kis hangszer első pillantásra alig mutat magából valamit. Csukott állapotban dísz-ládácskának tűnik, fedelén bársonypárnával — túldíszes varrodoboznak is gondolhatnánk. Csak miután kinyitjuk, fedi fel rejtett szépségeit és hangszer-mivoltát.¹ (XXII—XXIII. t.)

Eddig már sokan megcsodálták, de alig foglalkoztak vele, pedig több szempontból is különleges figyelmet érdemel: mint hangszer egyike e típus legelragadóbb darabjainak és jellegzetes példája a korszak házias szellemének; történeti erekléként a XVII. század erdélyi magyar zenei műveltségéről tudósít; és végül, de nem utolsósorban, a korabeli európai ötvösművészet fejlettségét tükröző reprezentatív műemkek.

Áttekintésünkben is e hármas szempont lesz iránymutató, s ezzel kapcsolatban a következő kérdésekre keresünk feleletet:

a) mi a hangszertörténeti helye és jelentősége e virginálnak az általános organologia keretében?

b) mivel igazolható a róla elterjedt hagyomány?

c) kik voltak mesterei?

Már említettük, hogy a hangszer néhai Jankovich Miklós gyűjteményében foglalt helyet. A múlt századi magyar régiségkutatás eme kimagasló személyisége, nagyértékű anyagát a Nemzeti Múzeumnak ajánlotta fel megvételre.² A hosszantartó tárgyalások eredményeképpen, az 1832. 36. XXXVII. tc. utasítása alapján, a múzeum 125.000 ft-ért vette át Jankovich gyűjteményét. Így került a múzeum tulajdonába e tanulmány tárgya: Brandenburgi Katalin virginálja is.

A gyűjtemény kéziratos átvételi leltárainak tanúsága szerint Jankovich egyik ügynöke, Stern Márk „...többek közt az átlátszó zománcú képekkel gazdagon díszített clavicembalo-t vette. Sternnek ezt a debreceni vásáron egy Bethlen grófnő adta el, aki a hangszert Brandenburgi Katalin tulajdonának mondta.”³ Az V. csoportba (Házi eszközök — Apparatus varii profani et sacri usus etc.) sorolt 243. számú tárgy leírásában olvassuk: — „Cistulam hanc

¹ Műtárgyi leírását lásd *Pulsky K. — Radisics J.*, Az ötvösség remekei a Magyar Történeti ötvösműkiállításon. II. (Bp. 1884) 95—100. (Clavi-cymbal); *Pulsky Ch. — Radisics E. — Molinier É.*, Chefs-d'oeuvre d'orfèvrerie ayant figuré a l'exposition de Budapest. II. (Paris 1888) 107—111. (Clavecin).

² Jankovich gyűjteményéről lásd *Entz G.*, Arch. Ért. 52 (1939) 165—186.

³ Uo. 170.

Marcus Stern, questor argenti Posoniensis a Comitissa vidua Bethleniana in nundinis Debreciensibus pro septingentorum florenorum valoris argento neolaborato cambiavit, et pro septingentis octuaginta florenis cessit, hereditatam a maioribus Bethlenianis, qui illum Catherinae Brandenburgicae, Principissa Transylvaniae propriam fuisse asseruerant.”⁴

Ennek a szóbeli közlésen nyugvó hagyománynak az alapján tartják a virginált az iktári Bethlenek, illetve Brandenburgi Katalin hangszerének.

Áttérve mostmár a szorosabban vett hangszertörténet területére, az eddigi utalásokból is kitűnik a típus meghatározásának bizonytalansága. A Pulszky-féle ismertetés „clavi-cymbal”-t (francia változatában „clavecin”-t), Entz Géza tanulmánya „clavicembalo”-t, a Jankovich-leltár pedig „clavicembalum”-ot emleget. Jankovich maga sem lehetett tisztában e típussal, mivel egy korábbi — gyűjteményéről szóló — értekezésében⁵ meg éppenséggel „clavicordium”-ról ír; az 1938-as múzeumi vezető is ez utóbbi típusra: „clavichord”-ra utal.⁶

Mint látjuk, itt különböző hangszer-nevek szerepelnek, különböző hangszer-típusok jelölésére. Azonban a hatféle kifejezés voltaképpen két típusra vezethető vissza: a *cembalo* (németül Klavizimbel) és a *clavichord* (németül Klavichord) szerkezeti elvére.⁷

A cembalo-elvű hangszerek mechanikai lényege az, hogy a húrokat toll-, vagy bőrdarabka (Federkielchen, Lederstückchen) *pengeti*, a billentyűkre függélyesen mozgó közvetítő-léc (Docke) segítségével. Ezzel szemben a clavichordnál a húrokat a billentyűk végére erősített fém érintők — tangensek — *megütik* alulról (ezáltal módot nyújtva a játékosnak a zenei affekció kifejezésére).

A tulajdonképpeni kalapács-zongoráknak (németül Hammerklavier) e két szerkezeti elődje formájában is eltér egymástól. A cembalo-típus rendszerint szárnyalakú, míg a clavichord téglalapalakú. Azonban a nagyobb, lábakon nyugvó hangszerektől döntően elkülönülnek a kisebb, láb-nélküli, asztalra helyezhető variánsok (ez utóbbiak mindenekfelett praktikus célokat szolgáló, házi használatra szánt változatok). Ebben a hangszer-csoportban már csak ritkán találjuk meg a szárnyalakú (flügelformig) kiképzést.

A clavichord-elvű kisebb hangszereknek külön neve nincsen, egészen más azonban a cembalo-elvű kisebb hangszerek helyzete; ezeknek a hordozható, kisméretű típusoknak több — főleg a formai eltéréseket jelölő — elnevezése ismeretes, melyeknek typologiai elkülönítése meglehetősen nehézségekbe ütközik. Az egyes variánsok meghatározásánál a szakemberek véleménye néhol eltérő. Nekünk az a feladatunk, hogy a *virginál*-típus lehető legpontosabb definícióját nyújtsuk.

A kiváló organologus C. Sachs meghatározása inkább negatív jellegű: — „Aus diesem Grunde fassen wir unter dem Wort *Spinett* — vom ital. spinetta = strumento da spinetta, Dörnchen-, Kielklavier - so, wie es das 18. Jahrhundert tat, alle *nicht* flügelformigen Kielklaviere zusammen, gleichviel ob sie

⁴ Lásd a kéziratos Jankovich-leltár (1838—40) V. 243. jelzetének leírását.

⁵ W. id. Jankovich M., Magyar hajdankor emlékei. (Pozsony 1835) 13.

⁶ Lásd: Vezető a történeti gyűjteményekben. (Bp. 1938) 78.

⁷ Lásd: Sachs, C., Reallexikon der Musikinstrumente. (Berlin 1913) c. kiadványának vonatkozó cikkei.

drei-, vier-, fünf-, oder sechseckige Form haben, ohne uns auf die in ihrer Abgrenzung schwankenden Namen *Instrument* und *Virginal* einzulassen.”⁸

G. Kinsky, a világhírű kölni hangszer-múzeum igazgatója, meghatározásában már konkrétabb: — „Ebenso zahlreich wie die Flügel war die kleinere Abart derselben, das *Spinett*, verbreitet (ital. Spinetta, franz. Épinette, engl. *Virginal*; in Deutschland meist nur als ‚Instrument‘ bezeichnet); es waren dies kleine tragbare Instrumente, die nur *einchörig Besaitung* und meist fünfeckige, trapezförmige Form hatten. *Spinetts von rechteckiger Form, die besonders in England und Holland verbreitet waren, wurden Virginals genannt.*”⁹

Kinsky meghatározása szerint tehát a *virginál* jellemzői: láb-nélküli kis-méret, csembalo-mechanika, egyes húrozat és kiváltképpen a *négystringes* kiképzés.

E típus meghatározásánál legdöntőbb a nagy európai hangszer-múzeumokban őrzött analógiákkal való egybevetés. A nálunk levő hangszerhez hasonló, fenti kritériumokat mutató típusokat minden esetben virginálnak nevezik. Így a kölni W. Heyer-Múzeum négy-, a lipcsei Paul de Wit-Múzeum két virginálját (mely utóbbiak még a jellegzetes bársonypárnával is ékesek). Hasonlítsuk össze ezeket az analógiákat a Brandenburgi-virginállal:

Heyer-Múzeum¹⁰

35. sz. szélesség	37,5,	mélység	20,5,	magasság	12
36. sz. szélesség	49,	mélység	27,	magasság	17
37. sz. szélesség	38,	mélység	20,	magasság	13
51. sz. szélesség	37,	mélység	21,	magasság	14

Paul de Wit-Múzeum¹¹

1. sz. szélesség	38,	mélység	20,	magasság	13
4. sz. szélesség	37,	mélység	21,	magasság	14

Nemzeti Múzeum¹²

Br. V. szélesség 43, mélység 23.5, magasság 25

Az összevetésből kitűnik, hogy a múzeumunk birtokában levő hangszer a típusnak megfelelően kiképzett, arányított és az átlagnál valamivel terjedelmesebb méretű virginál. Ezért érthetetlen Pulszkyéknak az a megjegyzése, hogy „...csekély az érdek, mely e tárgyhoz mint hangszerhez fűződik, ahhoz képest, melyet bennünk mint ötvösmunka ébreszt. *Nem is hisszük, hogy belőle*

⁸ Sachs, C., Sammlung alter Musikinstrumente bei der Staatliche Hochschule für Musik zu Berlin. Beschreibende Katalog. (Berlin 1922) 56.

⁹ Kinsky, G., Katalog des Musikhistorischen Museums von Wilhelm Heyer in Cöln. I. (Cöln 1910) 55.

¹⁰ Uo. 58, 61, 69.

¹¹ Katalog de M. Paul de Wit in Leipzig. (Leipzig é. n.) I. Blatt 1, 4.

¹² Jankovich-leltár App. Jank. V. 243. jelzet.

valaha hangokat csalt volna ki egykori tulajdonosa. Elsősorban dísz-bútor, azután pedig varró-szekrény s legutoljára hangszer.”¹³ Mi valamelyest módosítanánk ezen a sorrenden.

Az a tény, hogy virginálunk az ismert és felsorolt hasonló típusok közt a legékesebb, kétségkívül fejedelmi tulajdonra enged következtetni. A Pulszky-féle leírás is erre céloz, midőn azt írja: — „Csak nagy úr engedhette meg magának, hogy e fajta bútort vegyen, vagy ajándékozzon.”¹⁴ A francia-változat pedig ennél is tovább megy: — „Si l'on s'en fiait seulement à la richesse de l'objet l'on serait tenté d'admettre pour vraie la tradition d'après laquelle ce joyau aurait appartenu à Catherine de Brandebourg (Brandebourg), femme de Bethlen Gábor, prince de Transylvanie.”¹⁵

Mindez persze csak a valószínűsége utal és egyáltalán nem bizonyítja, hogy a hangszer Brandeburgi Kataliné volt egykoron. Ehhez kiindulásul el kell fogadnunk azt a kettős feltételezést, hogy Stern Márk valóban egy Bethlen grófnőtől vette a hangszer (ez elég valószínű), és hogy az eladó közlése hiteles családi adatokon nyugszik (ez már bizonyításra szorul).

Bethlen Gábor udvari zenekultúrájáról Szabolcsi Bence írja, hogy „... hangszer és zenész jelentékeny részben külföldről kerül... *virginál* a Brandeburgi Katalin férje ingóságaiból követelt tárgyak, majd az özvegy fejedelemszony átvett ingóságai sorában (1633) tűnik fel.”¹⁶

Szabolcsi adatai Bethlen Gábor udvartartásának jegyzékeire utalnak, melyek Radvánszky Béla ismert kiadványában¹⁷ található.

A közölt lajstromok három ízben is említenek virginált: Az 1631 körül I. Rákóczi Györgytől követelt ingóságok sorában „egy szép öreg *virgina*”,¹⁸ az 1633. nov. 17-én átvett ingóságok jegyzékében pedig „gyöngyházás lábos *virginaláda*”¹⁹ és „egy *virgina*”²⁰ bukkan fel.

Az „öreg” jelző, a régi magyar szóhasználat szerint itt nagyobb méretű hangszerre mutat, akárcsak a „lábos *virginaláda*” kifejezés. Az első két adat valószínűleg ugyanazon hangszer jelöli, mely azonban forma és méret szerint eltér a Brandeburgi-virgináltól. A harmadik adat „*virginá*”-ja viszont már jelenthet kisebb, hordozható típust (itt jegyezzük meg, hogy Főkövi közlése szerint²¹ a „*virgina*”, vagy „*virgyina*” a virginál-, ill. cembalonak magyar provinciális elnevezése, és Melius Péter 1565-ös szótárában is szerepel).

Ezek a tények alátámasztják annak lehetőségét, hogy 1617 után gyűjteményünk hangszerre Erdélyben volt. Ezzel kapcsolatban egy elhatároló probléma merül fel: nem lehetett e virginál Bethlen első feleségének, Károlyi Zsuzsannának tulajdona?

Erre több szempontból is nem-mel kell felelnünk. Elsősorban is nincsen

¹³ Pulszky K.—Radács J., i. m. II. 95.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Pulszky Ch.—Radács E.—Molinier É., i. m. II. 109.

¹⁶ Szabolcsi B., A 17. század magyar főúri zenéje. (Bp. 1928) 51.

¹⁷ Radvánszky B., Házi történelmünk emlékei. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. (Bp. 1888).

¹⁸ Uo. 259.

¹⁹ Uo. 293.

²⁰ Uo. 294.

²¹ Főkövi L., Musik und Musiker am Hofe Gabriel Bethlen's. Monatshefte f. Musikgesch. 30 (1898) 21.

semmi adat arra nézve, hogy a fejedelemszöveg játszott volna hangszeren. Továbbá, ha Bethlen vásárolta volna neki külföldről, úgy ennek nyoma lenne a számadás-könyvekben és nevezetes testamentumában,²² melynek részletes hagyatéki leírása kisebb értékű darabokról is megemlékezik. Ézzel szemben a követelt és átvett ingóságok jegyzékeiben — ahol szerepel e hangszer — kifejezetten Brandenburgi Katalinra vonatkozó tárgyakat sorolnak fel.

A legdöntőbb azonban az az érv, mely e hangszer nevének (virginál) etimológiai származtatásával függ össze: a valószínűleg Angliából eredő típus ugyanis — méreteinek megfelelően — főleg fiatal lányok (virgins) kedvelt hangszere,²³ apró billentyűin valóban csak serdülő szüzcsekék játszhattak — Károlyi Zsuzsanna pedig 1617 körül már érett asszony volt. Hány éves lehetett akkoriban Brandenburgi Katalin? Az életrajzi adatok szerint körülbelül tizenhárom!

Összefoglalva az eddig mondottakat, a leltárak alapján rámutathatunk egy virginálra, mely a mi hangszerünkkel azonos lehet és ebben az esetben csakis Brandenburgi Kataliné volt, mert a jegyzékek és a datálás egyként az ő személyére utalnak. De mivel bizonyítható, hogy ez a hangszer az erdélyi Bethlen-udvarban megfordult? A kérdések sűrűsödnek.

Úgy érezzük, hogy az azonosítás nehéz feladatát tanulmányunk harmadik szakaszában, a virginál alkotóinak elemzésénél, újabb adatok alátámasztásával megkönnyíthetjük.

Hangszerünk szépségeiről már a műtárgyi leírásban szó esett. Méltatói részletesen taglalják külső jegyeit — de nem tudnak felelni arra a kérdésre, hogy kik alkották e virginált?

A három bevésett kezdőbetű (L. K. I.) alapján Lucas Körver-re gondolnak, de ezt a feltevést maguk elvetik.²⁴ Viszont stíluskritikai elemzéssel meghatározzák a munka augsburgi eredetét: „...oda utal ugyanis a zománc minősége, az alakok stílje s azon körülmény, hogy a billentyűkön gótikus reminiscenciák fordulnak elő... Az alakok ezüst alapba vésvék, domborművek módjára; a világosabb részek magasabban, a sötétek mélyebben fekszenek, miáltal a zománc a szerint amint vékonyabb vagy vastagabb rétegekben takarja a fémeket, világosabb vagy sötétebb. A zománcolás e módjának hazája Olaszország, hol a XV. században hatalmas virágzásnak örvendett. Később Németországban s Európa többi részében is elterjedt, úgyhogy gyakran találkozunk e fajta zománccal díszített tárgyakkal még a XVII. században is, kivált Augsburg városában, mely ebben az irányban szintén sok elismerésre méltó munkát hozott létre.”²⁵

Pulszkyék tájékozatlansága ezen a ponton a legszembeötlőbb. Meghatározzák a keletkezés valószínű helyét, bizonytalan javaslatot tesznek a mesterre — Lucas Körver működési ideje nem egyezik a hangszer dátumával — miközben a sokkal korábbi Jankovich-leltár már elfogadhatóbb megfejtést ad. Az idézett kéziratos jegyzékben ezeket a sorokat találjuk: — „Peculiaris est litterarum et anni sub imagine circumcisionis inscriptio taliter visibilis: 1617.

²² Kiadta Koncz József, Erdélyi Híradó (1878).

²³ Krebs, C., Die besaiteten Klavierinstrumente bis zum Anfang des 17. Jh-s. Vierteljahrsschr. f. Musikwiss. 8 (1892) 113.

²⁴ Pulszky K. — Radics J., i. m. II. 96.

²⁵ Uo.

L:K:I: — inferius I:K:F: (fecit), id probabilius designantes, quod *Lucas Kilian, et filius eius* insigne hoc artificium confecerint, quamquam encaustum mirae elegantiae italicis et gallicis artificibus potius, quam germanicis tribui debeat.”²⁶

Marc Rosenberg kiadványa²⁷ is ez utóbbi feltevést támasztja alá, midőn hangszerünket ismertette a következőket írja: — „Klavier, wenn geschlossen als Nähkissen dienend. Schwarzes Holz, Miniaturmalereien von Jan v. Aaken. Punzierungen auf vergold. Grunde und farbige Emails. Auch von dem entwerfend (?). Meister mit „1617. LKI.” (Lucas Kilian Invenit?), siehe unten Nr. 416, bezeichnet.” — Majd közvetlenül utána: — „Lucas Kilian, ornamentstecher, tätig 1607, 1627, 1637. Die Direktion des Kunstgewerbe-Museums Budapest schrieb mir 1889, dass die gravierten Silberplatten des emaillierten Klaviers bei Graf Thurn-Valsassina in Bleiburg von Lucas Kilian sind. Ausserdem verweise ich auf das Klavier im National-Museum Budapest, an dem man die Signatur „LKI” in Lucas Kilian Invenit auflösen könnte.”²⁸

A jelentősebb ötvösművek készítésénél kétségkívül gyakori az „invenit” és „fecit” munkamegosztása. De nem helytálló Jankovich olvasatának azon része, melyben arról ír, hogy a hangszer díszítéseit, sőt feltehetően a hangszer magát Lucas Kilian a *fiával együtt* készítette volna. Johannes Kilian — Körver kortársaként — a keletkezés idejében még nem működött. Sokkal helyesebb ennél *Johannes Klebiller*-re gondolnunk,²⁹ kiről már 1593-ban történik említés.

Ezt a kérdést nyitvahagyva, most még egy, szerintünk fontos összefüggésre irányítjuk a figyelmet: Bethlen Gábor ikonográfiájában egy 1620-ból való rézmetszet található, melyet Kilián Lukács (Lucas Kilian) alkotott, és melynek hitelességéhez — Dr. Vayer Lajos szakértői véleménye szerint — kétség nem férhet.³⁰ Ennek a metszetnek a stílus-jegyeit összevetni a Brandenburgi Katalin hangszerén helyet foglaló ábrázolatokkal — már a műtörténetet körébe tartozó feladat. Annyi azonban kétségtelennek mondható, hogy a neves augsburgi művész kapcsolatban állott a Bethlen-udvarral. Így nem lehetetlen az sem, hogy a fejedelem rendelésére készítette, vagy a már kész hangszer elküldte Erdélybe. Hihetőbb viszont, hogy Brandenburgi Katalin még otthoni környezetéből hozta el kedvenc zeneszerszámát, melyet később még „Munkácsra is elvitt magával.”³¹

Innen kezdve már csak találgatásokra vagyunk utalva és a probléma megoldását a további kutatások eredményessége fogja biztosítani.

GÁBRY GYÖRGY

²⁶ Jankovich-leltár App. Jank. V. 243. jelzet.

²⁷ Rosenberg, M., Der Goldschmiede Merkzeichen. I. 3. Aufl. (Frankfurt a. M. 1922).

²⁸ Uo. I. 60.

²⁹ Uo. I. Nr. 518.

³⁰ Közli: Kerekes Gy., Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619—1629. (Kassa 1943) 320., 30. kép. (lásd még a képek magyarázatát).

³¹ Radványky B., Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. (Bp. 1896) 421.

DAS VIRGINAL DER KATHERINA VON
BRANDENBURG

Unter den alten Musikinstrumenten im Historischen Museum des Ungarischen Nationalmuseums befindet sich ein kleines Virginal, das aus der Sammlung M. Jankovich in das Museum geriet und das, der Überlieferung zufolge, einst im Besitz der Katherina von Brandenburg, der zweiten Frau des transsylvanischen Landesfürsten Gábor Bethlen, gewesen sein sollte.¹

Das Museum kaufte die Jankovich-Sammlung laut einer Verordnung des Ges. Art. 1832/36. XXXVII für 125.000 Gulden. Im Übernahmeprotokoll, das in lateinischer Sprache in Handschrift vorliegt, finden wir bei Gruppe V. (Hausgeräte — *Apparatus varii profani et sacri usus etc.*) unter Nr. 243 folgenden Text: „*Cistulam hanc Marcus Stern, questor argenti Poseniensis a Comitissa vidua Bethleniana in nudinis Debreciensibus pro septingentorum florenorum valoris argento neo-elaborato cambiavit, et pro septingentis octuaginta florenis cessit, hereditatam a maioribus Bethlenianis, qui illam Catherinae Brandenburgicae, Principessa Transylvaniae propriam fuisse asseruerant.*”

Nach einer Bestimmung auf typologischer Basis werden zur Unterstützung der Überlieferung Daten aus den Aufzeichnungen über die Hofhaltungskosten Gábor Bethlens gebracht.¹⁷ In den Rechnungsbüchern wird ein Virginal erwähnt (im Wörterbuch des Péter Melius aus dem Jahre 1565 als „*virgina*“ oder „*virgyina*“ beschrieben); sowohl die Aufzeichnungen, als auch die Datierung weisen auf die Person der Katherina von Brandenburg hin. Eine Identifizierung ist aber erst nach der Klarlegung weiterer Zusammenhänge möglich. Eben deshalb kam das Problem der Hersteller des Musikinstrumentes in den Vordergrund.

Die angeführte Stelle des Jankovich-Inventars enthält folgende Bemerkung: — „*Peculiaris est litterarum et anni sub imagine circumcisionis inscriptio taliter visibilis: 1616. L:K:I — inferius I:K:F: (fecit), id probabilius designantes, quod Lucas Kilian, et filius eius insigne hoc artificium confecerint...*” Marc Rosenberg²⁷ unterstützt ebenfalls diese Annahme.

Eine Arbeitsteilung „*invenit*“ — „*fecit*“ kommt häufig vor, doch ist es wahrscheinlicher, daß nicht Johannes Kilian, ein Zeitgenosse von Körver, sondern Johannes Klebiller, ein Augsburger Meister, der Hersteller des Virginals war.

Hinsichtlich der Beziehungen Bethlens mit Augsburg ist ein Kupferstich aus dem Jahre 1620 besonders ausschlaggebend; er wurde von Lucas Kilian gestochen.³⁰ Dieser Umstand könnte die Annahme unterstützen, daß Kilian das Musikinstrument im Auftrag Bethlens herstellte, oder, wenn es bereits fertig war, dem Landesfürsten verkaufte. Wahrscheinlicher ist aber, daß Katherina von Brandenburg das Virginal noch aus ihrer Heimat mit sich brachte.

LES CACHETS ET ANNEAUX SIGILLAIRES À INSCRIPTION TURQUE DU MUSÉE NATIONAL HONGROIS

L'ensemble des monuments à inscription turque de la Hongrie comprend un bon nombre de cachets et d'anneaux sigillaires. Une partie considérable de ceux-ci est conservée au Musée National Hongrois.¹

Nous nous proposons de présenter ci-dessous ce groupe de la collection dans sa totalité.

Cachets

1. N° de l'inv.: 1857. 34. 2 (Pl. XXIV. 1). Bronze; plaque octogonale irrégulière avec au milieu du petit manche ansé un bouton formé de plaques quadratiques. Longueur de la tête: 1,5 cm, hauteur: 2,1 cm.

Inscription (fig. 35, 1): Suleymân serviteur de Dieu.

Remis au Musée National par Antoine Madarász, avec deux monnaies en argent non datées, une belge et une polonaise, et deux objets de fer, trouvés dans la forteresse de Borosjenő et ses environs.

2—4. N° de l'inv.: 1860. 28. V. 4. a (Pl. XXIV. 2). Bronze; plaque ovale, avec sur le manche un bouton polygonal et à l'extrémité une anse cassée. Dimensions de la tête: 1,8×1,6 cm, hauteur: 2,2 cm.

Inscription (fig. 35, 2): Le pauvre Mahmūd, fils de Ebubekir, qui a confiance en l'empire de l'infinitude du temps.²

N° de l'inv.: 1860. 28. V. 4. b (Pl. XXIV. 3). Bronze; plaque ronde avec sur le manche un petit bouton et anse. Diamètre: 1,6 cm, hauteur 2,4 cm.

Inscription (fig. 35, 3): Hasan serviteur de Dieu.

N° de l'inv.: 1860. 28. V. 4. c (Pl. XXIV. 4). Bronze; plaque en forme d'amande et anse naissant d'une base formée de nombreuses pétales. Le manche se termine en une petite anse côtelée. Longueur de la tête: 1,8 cm, hauteur: 2,5 cm.

Inscription (fig. 35, 4): Le misérable Hasan, fils de Muştafa, qui a confiance en l'empire de la chasteté.

Les trois cachets furent achetés du legs de François Kiss († 1859).

¹ Voir la synthèse de ce sujet dans Budapest története III (Histoire de Budapest III), Budapest a törökkorban (Budapest à l'époque turque) [Budapest 1944]. Appendice 2. Bárány Oberschall M., dans Iparművész (Art industriel) p. 367-8 et Pl. LXXXVI. rend compte de quelques anneaux sigillaires et cachets turcs du Musée National Hongrois et du Musée Historique Municipal; pour les objets de Bude cf. en plus outre Horváth H., Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben (La domination turque et la libération dans l'histoire de l'art). Tanulmányok Budapest múltjából (Études sur le passé de Budapest) V, 1936, p. 210, fig. 48.

² Signification: à Dieu.

1. (1857.34.2)

بندۀ خدا سليمان

7. (1877.119.191.2)

الحاجي علي

2. (1860.28.V.4.a)

الواثق بالملك القديم
الفقير محمود بن ابوبكر

8. (1890.16)

حانداق بحق ولي محمد محمد
بندۀ احمد علي

3. (1860.28.V.4.b)

بندۀ خدا حسن

9. (1898.77.6)

اسماعيل
١٨٣

4. (1860.28.V.4.c)

الواثق بالملك الصفي
الفقير حسن بن مصطفى

10. (1903.38.48)

يرسف

5. (1873.141.19)

الهي بحق نبي و ولي
مرحمت عفو كن كناه علي

11. (1903.65.3)

الواثق بالملك الهي
الفقير بكر بن اسكندر

6. (1877.119.191.1)

حاجي علي المغزي

12. (59.1.c)

الله الصفعت الاعتبار
الفقير قورد بن اسكندر

13. (59.2.c)

بيلورم علم يق سدا لايق الله حاشا
عنايت ايله كيرسون بهشته قول محمد پاشا

سنه ١٠٧٤

Fig. 35.

5. N° de l'inv.: 1873. 141. 19 (Pl. XXIV. 5). Argent; plaque heptagonale et manche à anse polygonale annelée. Longueur de la tête: 1,5 cm, hauteur: 2,4 cm.

Inscription (fig. 35, 5): Mon Dieu, avec l'aide du prophète et de Veli (sainte) pardonnez charitablement les péchés d'Ali.

Don du Dr Ladislav Verebelyi.

6—7. N° de l'inv.: 1877. 119. 191. 1 (Pl. XXIV. 6). Bronze; plaque rectangulaire dont les petits côtés dessinent un arc en dos d'âne. Manche haut cylindrique avec anse ajourée. Dimensions de la tête: 3×0,9 cm, hauteur: 5,5 cm.

Inscription (fig. 35, 6): Le glorieux³ Hağgi 'Ali.

N° de l'inv.: 1877. 119. 191. 2 (Pl. XXIV. 7). Bronze; plaque ovale et manche court et ansé. Dimensions de la tête: 1,9×1,4 cm, hauteur: 2 cm.

Inscription (fig. 35, 7): El-Hağgi 'Ali.

Les deux cachets furent achetés avec la collection d'Augustin Szalay.

8. N° de l'inv.: 1890. 16 (Pl. XXIV. 8). Argent, en forme d'amande avec manche à bouton et anse arquée. Longueur de la tête: 1,7 cm, hauteur: 2,5 cm.

Inscription (fig. 35, 8): Mon Seigneur.^{3a} Avec l'aide de Veli Muhammed.⁴ Le serviteur Ahmed 'Ali.

Don d'Étienne Kiss, médecin de Simontornya.

9. N° de l'inv.: 1898. 77. 6 (Pl. XXIV. 9). Bronze, plaque ovale, avec manche cylindrique et anse. Dimensions de la tête: 1,5×1,3 cm, hauteur: 2,1 cm.

Inscription (fig. 35, 9): Ismā'il 1783.⁵

Acheté à Joseph Fejér avec d'autres cachets d'âge différent.

10. N° de l'inv.: 1903. 38. 48 (Pl. XXIV. 10). Bronze, avec plaque ovale en haut découpée et petit manche à anse. Longueur de la tête: 1,7 cm, hauteur: 1,9 cm.

Inscription (fig. 35, 10): Yūsuf.

Trouvé à Szomód? (Comitat de Komárom). Acheté à Ladislav Pokorný avec d'autres trouvailles.

11. N° de l'inv.: 1903. 65. 3 (Pl. XXIV. 11). Bronze, en forme d'amande, avec manche à bouton et anse au rebord cannelé. Longueur de la tête: 1,8 cm, hauteur: 2 cm.

Inscription (fig. 35, 11): Le misérable Bekir, fils de Iskender, qui a foi en l'empire divin.

Trouvé à Székesfehérvár avec d'autres objets d'âge différent. Au même endroit fut mis à découvert le fragment d'un vase turc de bronze (N° de l'inv.: 1903. 65. 1).

³ Explication de la lecture: attribut honorifique des personnes s'étant signalés dans la guerre islamique. Voir Redhouse, *W.*, A Turkish and English Lexicon (Constantinople 1921) p. 1922.

^{3a} Redhouse, *W.*, op. cit. p. 826.

⁴ Le nom du prophète figurant deux fois dans l'inscription donne sous sa forme stylisée le sabre dit zülfiqār. — Ce sabre à double tranchant, à demi ouvert tel des ciseaux a été donné par le prophète du butin d'une bataille triomphale, à 'Ali, son vaillant gendre favori et quatrième calife.

⁵ Le deuxième chiffre est problématique. Il ressemble le plus au 2. Dans ce cas la date de l'exécution du cachet tomberait entre le 16 V, 1866 et le 4 V, 1867, il aurait donc été exécuté 20 années seulement avant son acquisition. — Son ornementation par contre le rapproche le plus des cachets du XVIIe siècle.

1. (Cim. Sec. II. X. 11) عمل ناکه موفق يوسف
اوله نایل ۷۳
2. (Cim. Sec. II. X. 12) محمد
۸۷
3. (Ann. Jank. 183) بندهء خدا مصطفى
حيدر
4. (Ann. Jank. 184) امرء الله
عثمان
5. (Ann. Jank. 185) بندهء خدا ابراهيم
بن مصطفى
6. (Ann. Jank. 186) راجي لطف بندهء
عثمان بن عبد الله
7. (Ann. Jank. 187) بندهء خدا ... احمد
بن ابراهيم
8. (1868. 15. 1) ... سنه ۱۱۰
9. (1868. 30. I. 13) يا الهي لطف و احسانك
اوله دایم سليمان
10. (1868. 30. I. 14) يوسف عبده
۱۰۷۳
11. (1877. 119. II. C. 256. p. 1) صاحب الفقير حقير
حيدر
12. (1877. 119. II. C. 257. p. 1) عثمان
13. (1898. 68. 3) راجي لطف ذو الفقار
بن مصطفى
14. (1909. 145. 21) بندهء خدا محمد
15. (1910. 121) بندهء محمد محمد بن ...
16. (1912. 108. 78) مصطفى
الفقير
17. (55. 138. C) راجي لطف معين
بندهء سفير بن اويد
18. (55. 139. C) عالمًا بحالي حسن
عليك [۱] تگالی
19. (55. 140. C) راجي لطف العز
حسين بن حسن
20. (55. 148. C) طالب حق سالک راه حمد
الفقير ... الله بن محمد
21. (58. 257. C) عالمًا بحالي
بندهء مصطفى مومين
عليك اتگالی
22. (59. 3. C) مکلر حب (?)
23. (59. 4. C) ميرالاي کليب
24. (59. 5. C) بندهء ... مهر
محمد علي ۱۱۲

Acheté à Joseph Lichtneckert.

12. N° de l'inv.: 59. 1. C (Pl. XXIV. 12). Bronze, plaque en forme d'amande, manche à bouton et à anse cassée. Longueur de la tête: 1,7 cm, hauteur: 1,6 cm.

Inscription (fig. 35, 12): Dieu lui-même l'essence de l'autorité. Le misérable Qurd, fils de Iskender.

Provenance inconnue (ancienne marque: Sz. N. 309).

13. N° de l'inv.: 59. 2. C (Pl. XXIV. 13). Bronze, avec plaque ronde et manche court polygonal à anse rythmée de bossettes. Diamètre de la tête: 4,7 cm, hauteur: 2,7 cm.

Inscription (fig. 35, 13): Je sais, que je n'ai pas de travail digne de Toi, aide moi donc mon Dieu! (L'inscription est divisée à cet endroit dans toute sa longueur par le »zülfiqār«.⁶) Que le serviteur le paşa Muhammed entre au paradis avec aide. Année 1076.⁷

Provenance inconnue (ancienne marque: Sz. N. 363).

Anneaux sigillaires

1. N° de l'inv.: Cim. Sec. II. X. 11 (Pl. XXV. 1). Argent, cornaline sertie dans un chaton ovale d'un décor dentelé, avec sur le revers incision rayonnante et traces de nielle visibles aussi sur les deux côtés du chaton et sur le jonc mince. Dimensions du chaton: 2,2×1,7 cm, diamètre de l'anneau: 1,8 cm.

Inscription (fig. 36, 1): (Dieu) mène à bonne fin mon modest travail. Yūsuf⁸ sois gagnant (le paradis)⁹ 73.¹⁰

Trouvé en 1912 à Bude dans le jardin du palatin. Il fut acheté pour deux écus.

2. N° de l'inv.: Cim. Sec. II. X. 12 (Pl. XXV. 2). Argent, cornaline sertie dans un chaton ovale au décor dentelé avec sur le revers des rayons incisés et sur le jonc près du chaton les traces d'un décor de nielle noir. Dimensions du chaton: 1,8×1,6 cm, diamètre de l'anneau: 1,7 cm.

Inscription (fig. 36, 2): Mehmed 87.¹¹

Mis au jour dans le château de Bude. Don du Conseil Municipal.

3. N° de l'inv.: Ann. Jank. 183 (Pl. XXV. 3). Argent, cornaline sertie dans un chaton doré rectangulaire aux angles coupés, au décor zigzagué, avec sur le revers une incision rayonnante, et sur les extrémités du jonc un décor de filet incisé. Dimensions du chaton: 2,1×1,7 cm, diamètre de l'anneau: 1,9 cm.

⁶ Fekete L., *Türkische Schriften aus dem Archive des palatins Nikolaus Esterházy 1606—1645* (Budapest 1932) p. 48; Pl. I. et dans d'autres passages. Cf. *Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı devleti zamanında kullanılmış olan bazı mühürler hakkında bir tetkik* (= Étude traitant de quelques cachets utilisés au temps de la domination ottomane) *Belleten* (la revue de la Société Historique Turque) IV (Ankara 1940) p. 507; Pl. XCI. 5: Cachet du paşa Murtağa. — Voir la note n° 4.

⁷ Entre le 14 VII, 1665 et le 3 VII, 1666.

⁸ Fekete L., op. cit. p. 7, 18, 119, etc. — Le nom forme avec la ligne d'ornement, se trouvant sous celui-ci, un zülfiqār. — Voir la note n° 4.

⁹ Signification: arrive au paradis!

¹⁰ 1073=entre le 16 VIII, 1662 et le 4 VIII, 1663.

¹¹ 1087=entre le 16 III, 1676 et le 5 III, 1677.

Inscription (fig. 36, 3): Muştafa serviteur de Dieu.

Trouvé en 1836 à Bude lors des travaux de construction routière.

4. N° de l'inv.: Ann. Jank. 184 (Pl. XXV. 4). Argent, cornaline sertie dans un chaton doré au décor zigzagué. Sur les extrémités du jonc un décor gravé. Dimensions du chaton: 1,8×1,3 cm, diamètre de l'anneau: 2 cm.

Inscription (fig. 36, 4): Ordre de Dieu.

Trouvé sur la place Saint-Georges de jadis, lors de la reconstruction du château de Bude.

5. N° de l'inv.: Ann. Jank. 185 (Pl. XXV. 5). Argent, cornaline sertie dans un chaton ovale. Ce chaton fut monté sur une bague de bronze plus mince au chaton au rebord denticulé, dont le jonc mince et lisse est orné, de part et d'autre du chaton, de deux bossettes. Dimensions du chaton: 1,7×1,6 cm, diamètre de l'anneau: 1,9 cm.

Inscription (fig. 36, 5): Ibrāhīm serviteur de Dieu.

Trouvé sur le flanc de la forteresse de Bude lors de l'incendie de 1811.

6. N° de l'inv.: Ann. Jank. 186 (Pl. XXV. 6). Argent, chaton ovale, une grande partie du jonc fait défaut. Dimensions du chaton: 1,7×1,5 cm.

Inscription (fig. 36, 6): Le solliciteur de la clémence:¹² le serviteur 'Otmān, fils de 'Abdullah.

7. N° de l'inv.: Ann. Jank. 187 (Pl. XXV. 7). Argent, chaton en forme d'amande monté sur le chaton ovale d'une bague en argent à anneau lisse. Longueur du chaton: 1,8 cm, diamètre de l'anneau: 1,8 cm.

Inscription (fig. 36, 7): Le serviteur de Dieu Ahmed, fils de Ibrāhīm...

Trouvé lors de la restauration de l'allodial de Rákos. Jankovich l'avait reçu du Comte Jean Festetich.

Les bagues figurant sous les n°s 3, 4, 5, 6, 7 sont entrées au Musée National avec la collection Jankovich.

8. N° de l'inv.: 1868. 15. 1 (Pl. XXV. 8). Argent, cornaline sertie dans un chaton rectangulaire aux angles coupés; le jonc s'élargit quelque peu vers le chaton. Dimensions du chaton: 1,6×1,3 cm, diamètre de l'anneau: 1,9 cm.

Inscription (fig. 36, 8):¹³ année 110.¹⁴

Trouvé à Csénye (Comitat de Torontál). Don d'Alexandre Vuchetich.

9—10. N° de l'inv.: 1868. 30. I. 13 (Pl. XXV. 9). Argent, cornaline sertie dans un chaton rectangulaire aux angles coupés; le revers du chaton décoré d'arabesques a été percé d'un trou allant jusqu'à la pierre. Le jonc lisse est; de part et d'autre du chaton, décoré d'arabesques. Dimensions du chaton: 1,9×1,7 cm, diamètre de l'anneau: 1,9 cm.

Inscription (fig. 36, 9): Oh mon Dieu, que la grâce et ta bienveillance soient éternelles. Suleymān.

N° de l'inv.: 1868. 30. I. 14 (Pl. XXV. 10). Argent, cornaline sertie dans un chaton ovale. Le jonc cylindrique s'élargit vers le chaton. Dimensions du chaton: 1,9×1,4 cm, diamètre de l'anneau: 2,1 cm.

¹² Fekete L., op. cit. publie des turnures analogues sur p. 185, 190 et dans d'autres passages. Cf. Uzunçarşılı, I. H., qui publie dans op. cit. les cachets des documents plus importants des Archives du Conseil (Başvekâlet Arşivi) d'Ankara; il traite les cachets munis de dates dans un chapitre à part. (Voir par ex. p. 541: le cachet de Ebubekir Celebi de 1781).

¹³ Texte illisible.

¹⁴ 1110=entre le 10 VII, 1698 et le 28 VI, 1699.

Inscription (fig. 36, 10): Yūsuf Son (de Dieu) serviteur 1073.¹⁵

Les deux bagues proviennent du legs de Joseph Sárközy.

11—12. N° de l'inv.: 1877. 119. II. c. 256. p. I (Pl. XXV. 11). Argent; le chaton ovale se termine en pointe, de même que le large jonc qui forme au milieu une pointe. Longueur du chaton: 1,6 cm, diamètre de l'anneau: 1,9 cm.

Inscription (fig. 36, 11): Son propriétaire le misérable Haydār.

Trouvé à Mohács.

N° de l'inv.: 1877. 119. II. c. 257. p. I (Pl. XXV. 12). Argent, cornaline sertie dans un chaton rond, au rebord granulé. Le jonc est parcouru d'un décor filigrané et de part et d'autre du chaton quatre rosaces filigranées à granulations. Diamètre du chaton: 1,6 cm, diamètre de l'anneau: 1,9 cm.

Inscription (fig. 36, 12): 'Otmān.

Trouvé à Győr.

Les deux bagues sont entrées au Musée National avec la collection d'Augustin Szalay.

13. N° de l'inv.: 1898. 68. 3 (Pl. XXVI. 1). Argent, le jonc mince et lisse forme en s'élargissant le chaton ovale. Dimensions du chaton: 1,7×1,5 cm, diamètre de l'anneau: 2,2 cm.

Inscription (fig. 36, 13): Zülfiqār, fils de Muştafa, solliciteur de la clémence.¹⁶

La bague est entrée au Musée National avec d'autres trouvailles d'âge différent, provenant d'Esztergom. Achetée à Maurice Steiner.

14. N° de l'inv.: 1909. 145. 21 (Pl. XXVI. 2). Bronze, jonc mince et lisse, chaton ovale au décor dentelé incisé, avec sur le revers une gravure rayonnante. Dimensions du chaton: 2×1,7 cm, diamètre de l'anneau: 1,8 cm.

Inscription (fig. 36, 14): Mehmed serviteur de Dieu.

Trouvé aux environs de Vukovár? (Comitat de Szerém). Acheté à Régine Vogel.

15. N° de l'inv.: 1910. 121 (Pl. XXVI. 3). Argent, chaton ovale avec sur le rebord un décor de points gravés. Le revers porte des rayons gravés. Jonc lisse. Dimensions du chaton: 1,8×1,6 cm, diamètre de l'anneau: 2 cm.

Inscription (fig. 36, 15): Mehmed, fils de...¹⁷ serviteur de la gloire.

Trouvé aux environs de Nagyszeben. Acheté à Pierre Bene.

16. N° de l'inv.: 1912. 108. 78 (Pl. XXVI. 4). Argent, chaton rond, jonc large et lisse, au milieu un peu pointu. Longueur du chaton: 1,3—1,4 cm, diamètre de l'anneau: 2 cm.

Inscription (fig. 36, 16): Le misérable Muştafa...¹⁸

Achetée du legs d'Antoine Horváth, avocat de Pécs.

17. N° de l'inv.: 55. 138. C (Pl. XXVI. 5). Argent, chaton ovale au décor de lignes incisées, jonc s'élargissant vers le chaton et au milieu quelque peu pointu. Dimensions du chaton: 1,7×1,4 cm, diamètre de l'anneau: 2,1 cm.

Inscription (fig. 36, 17): Le solliciteur de la grâce Secourable:¹⁹ le serviteur Sefir, fils de Evid.

¹⁵ Entre le 16 VIII, 1662 et le 4 VIII, 1663.

¹⁶ Voir note n° 12.

¹⁷ Partie du texte illisible.

¹⁸ Partie du texte illisible.

¹⁹ Voir note n° 12.

Provenance inconnue.

18. N° de l'inv.: 55. 139. C (Pl. XXVI. 6). Argent, chaton ovale au rebord dentelé, avec sur le revers un décor rayonnant gravé. Jonc lisse s'élargissant vers le chaton. Dimensions du chaton: $1,7 \times 2,2$ cm, diamètre de l'anneau: 2,2 cm.

Inscription (fig. 36, 18): Omniscient, confiance en Toi²⁰. Hasan.

Provenance inconnue.

19. N° de l'inv.: 55. 140. C (Pl. XXVI. 7). Argent, chaton ovale, jonc lisse s'élargissant vers le chaton. Dimensions de chaton: $1,2 \times 1,6$ cm, diamètre de l'anneau: 1,9 cm.

Inscription (fig. 36, 19): Le solliciteur de la grâce des Hauteurs²¹ Hüseyin, fils de Hasan.

Provenance inconnue.

20. N° de l'inv.: 55. 148. C (Pl. XXVI. 8). Argent, chaton ovale, jonc s'élargissant vers le chaton et au milieu quelque peu pointu. Dimensions du chaton: $1,7 \times 1,5$ cm, diamètre de l'anneau: 1,9 cm.

Inscription (fig. 36, 20): Le suiveur du chemin de la divinité: le misérable ... 'ulla, fils de Muḥammed.

Provenance inconnue.

21. N° de l'inv.: 58. 257. C (Pl. XXVI. 9). Argent avec traces de dorure. Chaton ovale, jonc cylindrique. Sur la bête du chaton des lignes incisées. Dimensions du chaton: $1,6 \times 1,3$ cm, diamètre de l'anneau: 2 cm.

Inscription (fig. 36, 21): Omniscient, confiance en Toi.²² Muṣṭafa Mümin.

Provenance inconnue.

22. N° de l'inv.: 59. 3. C (Pl. XXVI. 10). Argent doré, cornaline sertie dans un chaton Renaissance quadrangulaire en forme de boîte. Le jonc porte de part et d'autre du chaton un décor ajouré de feuilles et de volutes. Dimensions du chaton: $1,1 \times 0,8$ cm, diamètre de l'anneau: 1,8 cm.

Inscription (fig. 36, 22): indéchiffrable.

Provenance inconnue.

23. N° de l'inv.: 59. 4. C (Pl. XXVI. 11). Argent doré, au décor émaillé Renaissance. Cornaline-agathe sertie dans un chaton en forme de cône tronqué allongé; le chaton à sillons a été orné jadis d'un émail aux points blancs sur fond noir. De part et d'autre du chaton, le jonc est richement recouvert de rinceaux gravés et en relief, se ployant en volutes, avec des points d'émail noir sur fond blanc. La majeure partie de l'émail a disparu. Longueur du chaton: 1,8 cm, diamètre de l'anneau: 1,9 cm.

Inscription (fig. 36, 23): Mîr alâý²³ Gâlip.²⁴

²⁰ Voir *Fekete L.*, op. cit., dans lequel il donne un texte des cachets se trouvant sur un document sans signature et adresse (p. 465) et sur une lettre de Başe Muṣṭafa envoyée à Eger (p. 468), texte absolument identique avec celui de l'inscription de la bague. — *Uzunçarşılı, İ. H.*, dans op. cit. consacre un chapitre spécial aux cachets des agas janissaires (=officier, capitaine des janissaires). C'est là qu'on trouve une tournure conforme à celles ci-haut citées.

²¹ Voir note n° 12.

²² Voir note n° 20.

²³ L'un des hauts fonctionnaires de la force armée féodale. Le subalterne du sanğak bey, sous-commandant d'une cavalerie féodale sanğak.

²⁴ L'empreinte des bagues portant les n°s de l'inv. 59. 3. C et 59. 4. C donne le texte en contre-partie.

Provenance inconnue.

24. N° de l'inv.: 59. 5. C (Pl. XXVI. 12). Or, cornaline sertie dans un chaton ovale oblongue au rebord réticulé. Le jonc est parcouru au milieu d'une arête et près du chaton il porte des décors circulaires incisés, avec dans leur centres des points. Longueur du chaton: 2,2 cm, diamètre de l'anneau: 1,8 cm.

Inscription (fig. 36, 24): Le cachet du serviteur..... Mehmed 'Ali 112.

Le revers du chaton porte deux lignes de signes graphiques arabes, usés et indéchiffrables.

La bête du chaton porte l'inscription gravée: „Ofen den 2” September 1686«. ²⁵

*

Parmi les objets présentés, sont datés du XVIIe siècle un cachet (n° de l'inv.: 59. 2. C; Pl. XXIV. 13) et trois anneaux sigillaires (n°s de l'inv.: Cim. Sec. II. X. 11, Cim. Sec. II. X. 12, 1868. 30. I. 14; Pl. XXV. 1, 2, 10), dont deux (n°s de l'inv.: Cim. Sec. II. X. 11, Cim. Sec. II. X. 12; Pl. XXV. 1, 2) furent mises au jour à Bude lors de travaux de terrassement. On connaît en outre le lieu de la découverte de plusieurs objets ne portant pas de date, ils proviennent donc sans doute de l'époque de l'occupation turque.

On ne peut, d'après les particularités du style que difficilement établir une datation plus exacte. — Le décor dentelé des montures niellées à gravure rayonnante, des deux bagues de Bude, ci-dessus étudiées, est, il semble, caractéristique du XVIIe siècle. On peut présumer que les autres bagues au décor analogue sont du même âge bien que souvent il n'y existe que le décor rayonnant tandis que le nielle y manque.

La datation établie, il convient aussi de ne pas négliger la question de savoir qui étaient les personnes qui avaient utilisé les cachets et bagues de notre collection et si l'un ou l'autre de leur propriétaires ont joué un rôle important dans l'histoire de l'occupation turque en Hongrie.

Nous nous sommes efforcés d'aborder ce problème avec l'aide de l'étude fondamentale de J. Hammer.²⁶ Cet auteur publie dans son ouvrage trois cachets (op. cit. Pl. I. 12, 13 et 52) analogues au cachet portant le n° de l'inv. 59. 2. C ci-dessus présenté (pl. XXIV. 13). Tous trois portent le zülfiqār et Hammer, dans le groupe IV de la classification, les classe parmi les cachets des pašas autorisés à utiliser trois et deux queues de cheval (tuğ).²⁷ Un petit cachet en forme d'amande (N° de l'inv. 1890. 16; Pl. XXIV. 8) et la gravure d'une bague (N° de l'inv. Cim. Sec. II. X. 11; Pl. XXV. 1) portent le zülfiqār en forme stylisée. Les analogies citées rendent probable que ces derniers objets auraient appartenu eux aussi à des personnes d'un rang de paša et qu'ils auraient

²⁵ A l'inscription allemande contredit la date 112=1112 gravée dans la pierre de la bague, date qui selon notre calendrier est celle entre le 18 VI, 1700 et le 7 VI, 1701. — Voir pour la conversion des dates *Mahler, E., Chronologische Vergleichungs-Tabellen nebst einer Anleitung zu den Grundzügen der Chronologie I* (Vienne 1898); *Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungs-Tabellen*. 2e éd. par E. Mahler (Leipzig 1926).

²⁶ *Abhandlung über die Siegel der Araber, Perser und Türken.* (Vorgetr. in der hist.-phil. Classe am 9. März 1848.) *Denkschriften der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien I* (1850).

²⁷ Insigne du pouvoir: trois queues de cheval étaient dues au grand vezīr et aux pašas de même rang (beyler bey), deux queues de cheval revenaient aux pašas de second ordre (sangak bey).

été utilisés par de tels. Malheureusement nous n'avons pas réussi à rattacher aucun de ces objets à des personnalités ayant eu un rôle dirigeant dans l'administration de la partie de la Hongrie assujettie aux Turcs. — Hammer publie plusieurs cachets de petites dimensions et pour la plupart d'une exécution plutôt modeste, en constatant que ceux-ci appartenaient à des particuliers. La spécialité de ces cachets est que leur texte ne consiste qu'en le nom du propriétaire ou en le nom allongé d'un court texte religieux. (Voir le groupe V de la classification de Hammer). Nos objets peuvent être tous, excepté les cachets des pašas, classés dans ce groupe. Peut-être la bague portant le N° d'inv. Ann. Jank. 184 (Pl. XXV. 4) fait encore exception, dont l'inscription sans nom («Ordre de Dieu») permet de supposer avec grande probabilité que c'est quelque fonctionnaire administratif qui s'en serait servi pour estamiller ses décisions de service ou éventuellement de justice.

GÉZA FEHÉR *jun.*

A MAGYAR TÖRTÉNELMI KÉPCSARNOK RÉZLEMEZGYŰJTEMÉNYE

A rézmetszetek iránti érdeklődés mindenkor a műgyűjtés legnépszerűbb és legszélesebb rétegeket megmozgató ágai közé tartozott. Amíg azonban a papírra nyomtatott, több példányban elérhető levonatokért a gyűjtők gyakran igen magas árakat fizettek, a nyomtatásukra szolgáló rézlemezek, amelyek az alkotó művésszel közvetlenebb kapcsolatban állottak, általában nem tartoztak a közkedvelt gyűjtési objektumok közé. A kompozíciót fordított állásban mutató rézlemez nem alkalmas szobadísztetésre, nem nyújt közvetlen esztétikai élményt. Tekintélyes súlya is akadályozta nagybani felhalmozásának. Annak, hogy aránylag oly kevés rézlemez maradt fenn, a fémanyag értékében is magyarázatát találhatjuk. A szegényebb művészek maguk használták fel a levonatok készítése közben elkopott dúcot újabb kompozíciók sokszorosítására. Ha pedig avatatlan kézbe került, beolvasztották és így, értékes nyersanyagként, különféle célokra vált felhasználhatóvá.

Néhány, híres és közkedvelt kompozíció nyomtatására szolgáló rézdúcot, a nagy művészek személyes ereklyéjeként, az utókor kegyeletos ragaszkodása őrzött meg.¹ De emellett igen fontos szerepe volt a rézlemezek fennmaradásában az üzleti érdekeknek is. Összegyűjtésük a XVI. századtól kezdve elsősorban a kiadóvállalatoknak volt érdeke, hogy minél nagyobb számú levonat nyomtatásával minél nagyobb bevételre tegyenek szert. A XVIII. századtól kezdve több helyen állami vállalkozások váltották fel a magán kiadóvállalatokat. Így keletkezett a Chalcographie du Louvre Párizsban, amelynek eredeti rendeltetése XIV. Lajos uralkodása eseményeinek és műpártolói tevékenységének megörökítése volt. Még nagyobb méretű a római Chalcographia Romana, XII. Kelemen pápa alapítása 1738-ban és a madridi chalcographiai intézet. Mindeme nagy, uralkodói, később állami gyűjteményeknek a lemezek gyűjtése mellett újabb levonatok készítése és terjesztése is célkitűzésük. Ezzel hozzájárulnak ugyan a műalkotások népszerűsítéséhez, másrészt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyunk, hogy a rézlemez bizonyos számú levonat készítése után használhatatlanná válik s az átdolgozás — igen ritka kivétellektől eltekintve — éppen az eredeti finomságokat nem képes konzerválni. A két szempont tehát, a gyűjtés-megőrzés és a sokszorosítás-népszerűsítés a rézdúcok esetében ellentmondásban állnak egymással. A nyomdaipar mai fejlettsége mellett az eredetiről készült újabb levonatokat könnyen pótolni lehet a levonat reprodukciójával s ennek előállítása nem rövidíti meg sem a levonat, sem a lemez életét.

Magyarországon ma a Magyar Történelmi Képcsarnok több mint 700 darabból álló rézlemezanyaga a legnagyobb ilyen természetű közgyűjtemény.

¹ Hoffmann E., Rézlemezek és fadúcok sorsa. A Műbarát. 1921. 265—268.

Emellett — a múzeumokban és magánkézben levő egy-egy darabot (pl. Sopron, Liszt Ferenc múzeum, Szombathely, püspöki palota stb.) mellőzve — két nagyobb gyűjteményt kell még itt megemlítenünk. Egyik a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán található és budapesti vonatkozású anyagot tartalmaz. Igen fontos, hogy itt a levonattal együtt néhány lemezt is bemutatnak a várostörténeti kiállításon s ezzel a szemléltetés és ismeretterjesztés szolgálatába tudják állítani. A magyar rézmetszés történetének fontos korszakához kapcsolódik a másik nagyobb gyűjtemény, a debreceni Református Kollégiumé. Az itt őrzött lemezek a XIX. század elején jelentős szerepet játszott debreceni rézmetsző diákok munkásságának máig fennmaradt emlékei. A rézmetsző diákok főleg térképeket és az irodalmi felújulás szellemének megfelelően könyvillusztrációkat metszettek. Rézlemezeik sajátos színt adnak az iskola történetét bemutató kiállításnak.

A Magyar Történelmi Képcsarnok rézlemezgyűjteménye legnagyobb részt magyar művészek kezemunkája, de találunk benne szép számmal külföldi művészekről Magyarországon vagy külföldön, de magyar megrendelők számára készített darabokat is. Az ajándékozás és vétel útján a Nemzeti Múzeumba került törzanyag eredetéről ma már nem állanak pontos adatok rendelkezésre, csak egy részéről derült ki, hogy az Egyetemi Nyomda kiadványában jelent meg. A nyomdák államosításakor ismét az Egyetemi Nyomdától került be nagyobb anyag, majd később Ehrenreich Ádám arcképsorozatának dúcai, amelyekről 1904-ben Ranschburg Gusztáv könyvkereskedő nyomtatott példányokat.² A gyűjtemény újabban egyes, vétel útján megszerzett darabokkal is gyarapodott.³

Rézlemezgyűjteményünk népszerűsítésére történtek kísérletek a harmincas évek elején. A művészileg és történetileg legkiemelkedőbb anyagról 200—200 levonatot nyomtattak a Képzőművészeti Főiskola Grafikai Műhelyében és azokat albumok formájában bocsátották közre. Az első album a XVII—XIX. századig terjedő időben keletkezett legszebb arcképeket, a második a XVII. század harmincas éveiben létrejött csatajeleneteket tartalmaz.⁴ Sajnos, a gyűjtemény a második világháború folyamán jelentős kárt szenvedett. A lemezek tűz következtében meghajoltak és megpuhultak s nyomtatásra így nem alkalmasak. Most, a múzeumban folyó revíziós munka folyamán került sor a lemezanyag feldolgozására. Az egész gyűjtemény katalógusszerű ismertetése igen sok helyet igényelne és az anyag művészi színvonala ezt nem is teszi indokolttá. A már publikált darabok felsorolásától ezért el kellett tekintenünk.⁵ Jegyzé-

² Rózsa Gy., Művtört. Ért. 8 (1959) 61. — Ezzel az anyaggal együtt került be egy Friedrich John-lemez: Rózsa G., Acta Hist. Artium 4 (1956) 154.

³ Pl. Elias Widemanntól. Cennerné-Wilhelmb G., Acta Hist. Artium 4 (1957) 336 sk.

⁴ Műlapok a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztályában őrzött régi rézmetszetű dúcokról. I. sorozat. Tíz régi magyar arckép. (Bp. 1932) — II. sorozat. Húsz régi magyar csatakép. (Bp. 1934). Utóbbi bevezetésében a könyv bécsi példányáról szóló megállapítások revízióra szorulnak.

⁵ A nagyobb, összefüggő sorozatok közül megemlíti a Lütgendorff Ferdinánd-féle arcképeket és címereket, valamint a Tudományos Gyűjtemény sok illusztrációját. — Két lemez azért érdemli meg az említést, mivel a modern ikonográfiai feldolgozások számára ismeretlenek maradtak. Ezek: Savoyai Jenő arcképe, G. A. Müller rézmetszete 1728-ból J. v. Schuppen festménye után és Széchenyi István arcképe, L. Jacoby 1866-ban készült rézmetszete Daffinger miniatűrje után. Vö. Vayer L., Iconografia di Eugenio di Savoia. (Bp. 1938) Klny. a Corvinából és Vayer L., Széchenyi képe. (Bp. 1942) Klny. a Magyararságtudományból.

künkbe csak azokat a darabokat vettük fel, amelyeket az eddigi irodalom nem ismert. Közzétételük azért is indokolt, mivel a lemezek legtöbbször vagy egyáltalában nincs levonat, vagy pedig ritkán forgatott könyvekben rejtőzik. A publikálatlan anyagot sem soroltuk fel teljes terjedelmében. Csak a jelzett darabokra szorítkoztunk, a jelzetlenek csak akkor gazdagítják a művészet-történeti kutatást, ha a stíluskritika vagy írott források segítségével sikerül a mester személyét meghatározni.

Az ismertetésre kerülő anyag nagy része művészileg meglehetősen alacsony színvonalú. A legszebb lapokat már a két említett albumban megtalálhatjuk, így kívül esnek a jelen ismertetés keretein. A szerény könyvillusztrációk mesterei nem akartak magas művészi igényeket kielégíteni. A most felsorolt darabok közül művészileg Napert Szent László forráscsodáját ábrázoló kompozíciója a legkiemelkedőbb, annál is inkább, mert Maulbertsch egy pozsonyi freskójával áll kapcsolatban. Lehnhardt Sámuel jászberényi céhlevelének látképét a topográfiai kutatás tudja felhasználni. A listában szereplő huszonnét művész közel száz, eddig ismeretlen művének közzététele feltétlenül hasznos kiegészítést jelent a magyar és magyarvonatkozású grafika történetére vonatkozó ismereteink szempontjából.⁶

CENNERNÉ WILHELMB GIZELLA—RÓZSA GYÖRGY

A PUBLIKÁLATLAN RÉZLEMEZEK JEGYZÉKE

Assner Lipót (1742—1781)

1—25. Illusztrációk Raphael Johann Steidele, Zpráva o Kunsstu Bábském. Pozsony, 1778. — című könyvéhez. Az első lap szignált: „Leop Assner sc: Poson”. A lapok átlagos mérete: 16,5×16 cm. Lt. sz. 58.487—511. A könyv címlapjának képe is a művész szignaturáját viseli. Ez a lap is publikálatlan, de lemeze nem maradt fenn.

26. Schuester Ferdinánd arcképe. Felirata: „A. R. V. AC IN CHRISTO RELIGIOSISSIMO PATRI FERDINANDO SCHUESTER... obtulit Fr: Robertus Kovarzik Prior Conventus Posoniensis.” Jelezve: „Elias pinxit — Leopold Assner sculpsit Posonii.” 24,1×17,3 cm. A szignatúrában szereplő Eliásról semmi közelebbit nem tudunk. A rézlemez említ: Peregriny J., Az O. M. Szépművészeti Múzeum állagai. IV. rész. Magyar Történelmi Képcsarnok (Bp. 1915) 241. Régebben a leltározási módszer differenciálatlansága miatt a rézlemezeket a festmények között tartották nyilván, így elkerülték a grafikátörténeti kutatás figyelmét. Ezért kellett Assnernek ezt a művét itt

⁶ Az arcképek összeállítása Cennerné Wilhelmb Gizella munkája, a bevezetés és a többi témakör feldolgozása Rózsa Györgytől való.

említenünk, bár tulajdonképpen nem publikálatlan. Az idézett katalógusban (lásd 223, 224, 226, 236 és 238. l.) még öt rézlemez írtak le, ezek azonban részben külföldi művészek munkái, részben már máshonnan ismertek.

Binder János Fülöp (1735 körül—1811)

1. „Anton. L. B. De Störck.” Jelezve: „Inven. et delin. August Gindl Ord. S. Pauli I. Erem. — Ioh. Phil. Binder sc. Budae.” $7,9 \times 9,8$ cm. Lt. sz. 59.18. A rajzolóként feltüntetett Gindl József Ágoston expaulinusnak eddig csak írói működése volt ismeretes, művészi tevékenységéről nem volt tudomásunk.

2. Két római mérőöldkő. Jelezve: „Binder sc: Budae” $16,5 \times 10$ cm. Lt. sz. 56.554. Megjelent: Schoenwisner, S., In Romanorum iter per Pannoniam Ripam... Budae, 1780—81. II. rész 112. l. után. Ugyanitt megjelent még egy, eddig ismeretlen Binder-illusztáció is feliratokkal, ennek lemeze azonban nem maradt fenn.

3. A budai sebészek vándorlevele. Jelezve: „Binder sc:” $31,7 \times 41$ cm. Lt. sz. 58.400.

4. Különféle címerek. Jelezve: „Binder sc: Budae” $14,7 \times 9$ cm. Lt. sz. 58.619.

5. Sematikus ábra a házassági bontó akadályok megállapítására. Jelezve: „J. Phil. Binder sc. Budae” $14,6 \times 17,6$ cm. Lt. sz. 58.559.

Falka Sámuel (1766—1826)

1. „SIGILLUM UTRIUSQUE COMITATUS SEPUSIENSIS ARTICULARITER UNITI.” Jelezve: „R. Univ. Typographiae Sculptor — S. Falka sc. Budae 1805.” $9,7 \times 9,7$ cm. Lt. sz. 58.643.

Frank de Langgraffen Johann (1700 körül)

1. „S. FRANCISC. XAVERI. SOC: IESU INDIARUM APOSTOLUS” Jelezve: „J. F. de Langgraffē sculps. Týr:” $12 \times 6,7$ cm. Lt. sz. 58.635.

Gundel, Barb. (XVIII. sz.)

1. „Abbildung des Basiliskens, welcher in der ehemaligen Jesuiter Apothecken aufbehalten wird, in Pressburg.” Jelezve: „J. Fr. Kiendler pinxit. — Barb. Gundel sculpt.” $12,9 \times 8,4$ cm. Lt. sz. 58.553. A művészekről semmi közelebbi adatot nem tudunk. A lemez másodlagosan a Steer-féle opodeldok címkéjének nyomtatására szolgált. Mindkét oldal új levonata megvan.

Hoffmann (XVII. sz. vége)

1. „F. Mauritius Ungarus ex nobilissima et vetustissima Comitum Csáky familia...” Dedikáció: „fieri fecit et Mgrs Philae dedic: Cassoviae 1693. Com. Georg. Csáky Rhet.” Jelezve: „Hoffmann sculp.” 13,9×9,5 cm. Lt. sz. 59.70. Megjelent az RMK II. 1736-ban.

Karacs Ferenc (1770—1838)

1—15. Írásminták Heinrich David Caesar szépíráskönyvéhez, amely az Egyetemi Nyomda kiadásában 1815 körül jelent meg. Latin, görög és cirill betűkkel. A lemezeken a számozás ismétlődik és egyes számok hiányoznak. A jelzés egy kivételével minden lapon: „Fr. Karacs sc.” Az 56.540. lt. sz. lapon: „Jos. Fischer scripsit. — Franc. Karacs sculp.” Átlagos méret: 25×39 cm. Lt. sz. 56.535—549.

16—17. „TABVLA I. LITERAE HVNGARICAE PECVLIARES.” — „TABVLA II. ALPHABETVM HVNNO-SCYTHICVM, SICVLICVM.” Mindkét lap jelzése: „Karacs metsz. Pesten.” Mindkét lap mérete: „19,5×12,8 cm. Lt. sz. 58.465 és 58.533.

18—19. Két magyarnyelvű kódexlap facsimiléje. Mindkettő jelezve: „Karacs metsz.” 19,7×11,7 cm. Lt. sz. 58.440. 20,1×12 cm. Lt. sz. 58.532.

Lang, Mauritz (XVII. sz. 2. fele)

1. Jézus mennybemenetele. Jelezve: „M Lang F” 25×16,7 cm. Lt. sz. 58.409.

Lehnhardt Sámuel (1780 körül—1840 után)

1. Jászberényi céhlevél, látképpel, szöveg nélkül. Jelezve: „Lehnhardt metzet:” 41,9×52,5 cm. Lt. sz. 58.405.

Lerch, Johann Martin (XVII. sz. 2. fele)

1—2. Két lapot szignált Tarnoczi, S., Rex admirabilis sive vita S. Ladislai. Bécs, 1681. c. könyvben. A 15. kép jelzése: „Lerch f.” 13,7×8,2 cm. Lt. sz. 58.779. A 16. képen: „Lerch sc:” 13,4×8,2 cm. Lt. sz. 58.780. A könyv címképén „HFranc sc:” szignatúrát találunk. Az 50 illusztráció közül — ebből 41 lemeze maradt fenn — a szignálatlanok Lerch, Rossetti és Somer között oszlanak meg. Stíluskritikai alapon Lerch készíthette a 12—15, 27, 29 és 31—2. számúakat.

Mayer István (1813—1893)

1. Hasonmás a Széchényi Könyvtár Szt. Krisztina legendáját tartalmazó kódexének egy lapjáról. Jelezve: „m. MAJER ISTVÁN.” 24,3×15,8 cm. Lt. sz. 58.452.

Miskovits Mózes (1798—1865 után)

1. A Nagy Sándor-mozaik reprodukciója. Jelezve: „Miskovits Moyses metsz: 1833.” 20,1×34,4 cm. Lt. sz. 58.463.

Napert, Johann Adam (XVIII. sz.)

1. Szt. László vizet fakaszt a sziklából. Felirata: „D. LADISLAUS, HUNG. REX. Gens electa DEO per Moysen hauserat undas Perque LADISLAUM Pannonis arma bibunt.” Jelezve: „Joañ. Adam Napert sculps. Viennae.” 33,1×23,6 cm. Lt. sz. 58.418. A lemez új levonata is megvan a gyűjteményben. Joseph és Andreas Schmutzer azonos kompozíciót sokszorosító rézmetszete, amelyet a pozsonyi prímási palota kápolnájának Maulbertschtől festett mennyezetfreskójával hoztak kapcsolatba, 1747-ben jelent meg. Naperttről mindössze annyit tudunk, hogy Assner Ferenc mostohaapja volt. Lásd Pataky D., A magyar rézmetszés története. (Bp. 1951.) 69. Így nem tudjuk eldönteni, hogy a két rézmetszet közül melyik a korábbi. A freskón a király alakja ellentétes beállítású, így nem lehetetlen, hogy Maulbertsch műve és a két metszet azonos, jelenleg ismeretlen forrásra megy vissza. A Schmutzerek metszetére nézve lásd: Csákós, J. H., Zur Entstehungsgeschichte der Deckenmalerei in der St. Ladislauskapelle des Primatialpalastes in Pressburg. Forum. 8(1938) 64—5.

Neidl János József (1776—1832)

1. Sallustius. Jelezve: „Richter deline: — Neidl sculpt.” 20,3×13 cm. Lt. sz. 59.88.

2. Catilina. Jelezve: „Richter deline: — Neidl sculpt.” 20,3×13 cm. Lt. sz. 59.89.

3. Iugurtha. Jelezve: „Richter de: — Neidl sculpt.” 20,3×13,2 cm. Lt. sz. 59.90. Mindhárom kép megjelent: Cajus Sallustius Crispus Szent-Györgyi Gellérd' magyarázásával. Buda, 1811—12. I—II. köt. A leírt képeken kívül találunk még a könyvben egy Afrika térképét is „C. J. Taentzer — Karacs metsz” szignatúrával. Ennek lemeze ugyan nincs meg a gyűjteményben, de az eddigi irodalom nem ismerte. Az arcképek rajzolója Richter Antal Fülöp, a Pesten működött festő, rézmetsző és litográfus.

Perlaszka Domokos (XIX. sz. 1. fele)

1. „PETRUS KUBINYI De Felső-Kubin et Déménfalva...” Jelezve: „A. Einsle del. — D. Perlasca sc. Pesth.” 34,8×26,5 cm. Lt. sz. 59.23. Új levonata is megtalálható a gyűjteményben.

2. „Gróf Nádasdy Tamás, Magyarország Nádora.” Jelezve: „Eredetiről másolva metsz. Perlaszka D.” 19,5×12,7 cm. Lt. sz. 59.17.

Renner (1820—30 körül)

1. Angyali üdvözet. Jelezve: „Renner del. et sc.” 18,3×12,7 cm. Lt. sz. 56.555.

2—3. Két illusztráció különféle rovarokkal. Jelezve mindkettő: „Wierzbicht del. — Renner sc.” Méretük: 22,3×18,2 és 22×18,5 cm. Lt. sz. 58.541—542. A rajzolóról nem ismeretes közelebbi adat.

Rossetti, Domenico (1650—1736)

1. Tarnoczi, S., Rex admirabilis sive vita S. Ladislai. Bécs, 1681. c. könyv 1. illusztrációján szignatúrája olvasható: „Dom^{co}. Rossetti sc.” 13,5×8 cm. A jelzetlen illusztrációk közül is sok az ő műve lehet, így a 2—11, 16—17, 19—26, 28, 30, 34, 37, 39—42 és a 44—47. számúak. A művész 1681 körül Bécsben dolgozhatott, amint azt egy másik szignatúrája is igazolja. Vö. Iványi—Gárdonyi, A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története. (Bp. 1927.) 73. Ezzel kiegészülnek életére vonatkozó ismereteink. Lásd még Lerch-nél.

Schaffhausen, Elias (1684—1738)

1. „S. LIBORIUS EP.” A kép alatt ima. Jelezve: „E: Schaffhausen sc: Tŷr:” 12,2×7,4 cm. Lt. sz. 59.71. A köves betegségekben segítségül hívott szent képét a nagyszombati jezsuiták Historia Domusa szerint közkívánatra készítették el 1725-ben. Vö. Iványi—Gárdonyi i. m. 183.

2. „S Franciscus Xaverius Soc: JESV Ind: Ap:” Mellette ima. Jelezve: „Tŷr: El: Schaffhausē: sc:” 6,6×6,5 cm. Lt. sz. 58.623.

3. „S. FRANCISCUS XAVERIUS. S. J. Indiar: Apost:” Jelezve: „El: Schaffhausen. sculp: Tŷr:” 11,6×6,5 cm. Lt. sz. 58.631.

Schmützer, Joseph és Andreas (1683—1740 és 1700—1740)

1. „Venae Poëticae e Fonte gratiar. Virgine Dei Matre SÁSVÁRIENSI Deductae.” Jelezve: „Joseph & Andre Schmützer sc.” 14,8×10,1 cm. Lt. sz. 58.617.

Schraps Mihály (XVII. sz. 2. fele)

1. „Herr Johann Conrad Barth gewester Evangel. Prediger in Oedenburg...” Jelezve: „Mich: Schraps Bibliopeg” 15,5×12,2 cm. Lt. sz. 59.20.
2. „Herr Christoph Fowitsch gewester Evangel. Prediger in Oedenburg...” Jelezve: „Mich Scharps Bibliopeg.” 15,7×12,3 cm. Lt. sz. 59.21.
3. „Herr Michael Meissner Evangel. Prediger in Oedenburg...” Jelezve: „Michael Schraps Bibliopeg.” 15,5×12,2 cm. Lt. sz. 59.22.
4. Szentkép. Felirata: „Herr Jesu Christ vergiss mein nicht...” Jelezve: „Mich: Schraps Bibliopeg.” 15,7×12 cm. Lt. sz. 58.574.

Somer, Mathias van (XVII. sz. 2. fele)

1. Tarnoczi, S., *Rex admirabilis sive vita S. Ladislai*. Bécs, 1681. c. könyv 49. illusztrációján szignatúráját olvashatjuk: „MVSo $\overline{m}$ er f.” 13,2×7,7 cm. Lt. sz. 58.809. A jelzetlen illusztrációk közül az ő műve lehet a 18, 33, 35, 36, 38, 43, 48. és 50. számú. Lásd még Lerchnél.

Ther Portten, Johann Daniel (XVII. sz. 2. fele)

1. Utolsó vacsora. „CVM DILEXISSET SVOS, QVI ERANT IN MVNDO, IN FINEM DILEXIT EOS. Joan: 13. V. 1.” Jelezve: „I D Ther Portten fec: Tyrn:” 26,7×16,7 cm. Lt. sz. 58.410.

Tischler Antal (XVII. sz. 2. fele)

1. „Eqves Templarius desumtus ex Originali in Bibliotheca Bodleiana Londini existente.” Jelezve: „Ant. Tischler sculp. Pest.” 14,6×8,1 cm. Lt. sz. 58.620.

Weinmann J. (XVIII. sz. vége)

1. Warou Dániel: Erzsébet Krisztina, III. Károly felesége koronázási érmének képe. Felirata: „ELISAB. CHR. AVGVSTA. IMP. CAR. VI. REG. HVN. BOH.” Jelezve: „J. Weinmann sc. Posonii.” 7,6×14 cm. Lt. sz. 59.72. A rézdúchoz Widemann Elias Héderváry Jánost ábrázoló, 1649-re datált szétvágott lemezének jobbfelét használták fel. A Héderváry arckép 1652-ben jelent meg Bécsben.
2. Fenenna, III. András magyar király felesége 1291-ből származó pecsétjének elő és hátlapja. Jelezve: „J: Weinmann sc. Posonii.” 13,5×19,4 cm. Lt. sz. 58.473.

Zadányi Vitéz József (megb. 1816.)

1. „Mária Ludovika a Frantziák Császárnéja és Olasz Ország Királynéja.” Jelezve: „Rézbe metszetett az Árvák Institutuma számára.” 17,8×12,2 cm. Lt. sz. 59.19.

2. „Allen edelgesinnten Bewohnern WIEN's ... wünschen glückliches neues Jahr die Waisen Kinder des Josephs Vitez v. Zadányschen Encyclopedischen Erziehungs Instituts.” Bécs látképével. Jelés nélkül, 8,8×11 cm. Lt. sz. 58.647.

3. „Cet Ecritoir de Poche... est fabriqué par les Orphelins de l' Institut encyclopedique de Joseph Vitéz de Zadany.” Ugyanez a szöveg németül is. Jelzetlen. 11,2×14,4 cm. Lt. sz. 58.560.

4. „SPECIMINA Industriae et Subsistentiae Media Orphanorum INSTITUTI JOSEPHI VITÉZ DE ZADÁNY...” Jelzetlen. 10,6×14,9 cm. Lt. sz. 58.552. A mester neve alatt eddig is ismert többi laphoz hasonlóan ezekről sem derül ki egyértelműen a rézmetsző neve. Amíg a Zadányi-féle intézet rézmetszőjének problémája kielégítő módon meg nem oldódik, addig ezeket a lapokat is az ő neve alatt kell számontartanunk.

Zeller Sebestyén (működött 1735—77 között)

1. „Splis D. D. Franc. Xaver Nob. D. de Weidinger...” Jelezve: Ant. Rosier del. — Seb. Zeller sc. Posony.” 15,1×9,4 cm. Lt. sz. 59.86. Anton Karl Rosier pozsonyi festő volt a XVIII. század első felében.

2. Szentkép. Szövege: „Smilugte se nad nami, aspon wy Pratele nassy.” Jelezve: „S. Zeller sc. Posonii.” 11,7×7,3 cm. Lt. sz. 58.638.

Zollner Lajos (1820—30-as évek)

1—4. Illusztrációk a következő könyv számára: Polgári építészet a főelemi tanodák számára. Budán, a M. Kir. Egyetemi Nyomda betűivel. 1847. A könyvben található nyolc ábra közül a III., IV., V/a és V/b. számúaknak maradt fenn a lemeze. Azonos szignatúrájuk: „Zollner Lajos metz: Budán.” 17,6×43,3 cm: 56.550 és 56.551, 15,7×32,5 cm: 56.552 és 56.553. lt. sz. Mind a nyolc illusztráció ismeretlen az eddigi irodalomban.

DIE KUPFERPLATTEN DER UNGARISCHEN HISTORISCHEN BILDERGALERIE

Die grösste ungarische Kupferplatten-Sammlung besitzt die Ungarische Historische Bildergalerie in Budapest. Das Material besteht aus mehr als 700 Stücken aus den 17—19. Jahrhunderten. Die meisten Platten stammen aus der ungarischen Universitätsdruckerei, es gibt viele darunter, von denen keine Abdrücke erhalten sind. Im zweiten Weltkriege hat das Material leider Beschädigungen erlitten.

Die schönsten Stücke wurden in neuen Abdrücken in zwei Ausgaben des Ungarischen Nationalmuseums veröffentlicht (10 alte ungarische Bildnisse. Budapest, 1932. — 20 alte ungarische Schlachtenbilder. Budapest, 1934.). In dem jetzt zusammengestellten Katalog sind beinahe 100 Stücke aufgezählt, die in der Fachliteratur bisher unbekannt waren. Die Künstler der jetzt aufgezählten Kupferplatten sind hauptsächlich ungarische Kupferstecher, es gibt aber darunter auch Ausländer, die für ungarische Auftraggeber arbeiteten.

Wir müssen hier einige schönere Platten erwähnen, deren Abdrücke schon bekannt waren und darum in unserem Katalog nicht aufgenommen wurden. Als wenig bekannte Werke deutscher Künstler dürften sie nicht ohne Interesse sein. Auch die folgenden Platten werden in der Ungarischen Historischen Bildergalerie aufbewahrt: Georg Lippay von Wolfgang Kilian aus dem Jahre 1641; Eugen von Savoyen, Kupferstich Gustav Adolph Müllers nach Jakob van Schuppen aus dem Jahre 1729; die Apotheose Karls VI. und das Bildnis von Emmerich Esterházy von Andreas und Joseph Schmutzer; Franz Barkóczy von Jakob Matthias Schmutzer; das Bildnis Ladislaus Prónay's von Carl Hermann Pfeiffer; „Ahnung der Bestimmung“, Kupferstich Franz Stöbers nach Georg Ferdinand Waldmüller. Das letzte Blatt wurde als Gedenkblatt des Pester Kunstvereins im Jahre 1844 von August Perlaszka in Pest gedruckt.

EGY MAGYAR PUSKAMŰVES CSALÁD ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE

A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvergyűjteményében nagy számban találkozunk magyar mesterek remekeivel. Sajnos, ezideig nem történt kísérlet a magyar fegyverművesek életrajz-gyűjteményének összeállítására. Azok a külföldi munkák, amelyek a magyar fegyvertörténezszer számára rendkívül becsesek ugyan — a magyar mesterek adatait csak hiányosan, vagy éppen a tényeket meghamisítóan közlik. A fegyvermester-jegyek összeállítója, Johann F. Stockel, a „Haandskydevaabens Bedømmelse” című munkájában, amely a Tojhusmuseet szerkesztésében 1938-ban jelent meg, alig néhány magyar fegyverkészítőt említ.¹ Jóval jelentősebb az osztrák iparosok felsorolása, ami érthető Ausztria gazdasági fejlettségét és európai helyzetét figyelembe véve.² Kétségtelen, a statisztikai adatok is bizonyítják, hogy Magyarországon a XIX. században lényegesen kevesebb fegyverkészítő dolgozott, mint Ausztriában. A nagy gazdasági nyomás, amely Magyarország fejlődését hátráltatta, ezen iparágban is megmutatkozott. Így megérthető, hogy Kossuth a magyar ipar lelkes támogatója nagyszerű szavakkal emlékezett meg az 1842-ben rendezett kiállítás alkalmával a magyar fegyverkészítő iparról.

A magyar fegyvermesterek remekbe készült darabjai közül ezúttal azokat a fegyvereket vesszük vizsgálat alá, amelyek a Kirner család nevéhez fűződnek. A család, amely a XIX. században megszakítás nélkül vezető helyet töltött be a fegyveriparban, már a század végén az üzem megalapítójának Kirner Györgynek készítményeit múzeális értéként kezelte, és egy-egy darabot ereklyeként a Nemzeti Múzeumnak juttatott. A Kirner-fegyverek legnagyobb része 1919-ben került a múzeum tulajdonába. A Tanácsköztársaság idején elkobzott vadászfegyvereket az ország minden vidékéről a fővárosba irányították. Az anyag egyrésze múzeumokba került, de 1920 elején a fegyverbizottságok az anyag nagyrésztét visszaigényelték. Szerencsére a Kirner-fegyvereket már akkor múzeálisnak minősítették, és így visszaadásukat jelentős mértékben megakadályozták.³

I.

A Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában levő Kirner-fegyverek lehetőséget nyújtanak, hogy rövid összefoglalást adjunk a család munkásságáról.

¹ Magyarországon 1890-ben 140 fegyverkészítő műhely volt, amely közül kettő 6—20 alkalmazottal dolgozott. *Matlekovits S.*, Az ipar alakulása a kapitalizmus korszakában. (Bp. 1911) 32.

² Ausztriában 1890-ben 667 puskaműves dolgozott 5798 alkalmazottal. Uo.

³ A Tanácsköztársaság bukása után Weissenbacher Endre a vadászfegyverek visszaadását követeli. *Weissenbacher E.*, Nimród 1920. 38.

Kutatásunk még nem teljes, mivel a levéltári anyagnak csak egy részét sikerült áttekinteni. Eddigi adataink is azonban bizonyítják, hogy a Kirnerek kiemelkedtek a fegyverkészítő mesterek népes családjából s ellenállást jelentettek az osztrák vadászfegyver iparral szemben. Megjelentek a világhiállításokon, fegyvergyárosokkal tárgyaltak, az újtípusú fegyverekről nyilatkoztak. Így a magyar vadászfegyveripar a külföld előtt egyet jelentett a Kirner család iparával.

A cég alapítója, Kirner György, a bajorországi Maninban született 1781-ben. — 15 éves korában már Bécsben találjuk, ahol a legkiválóbb mestereknél gyarapítja tudását. Mikor felszabadul, bejárja Ausztriát, Bajorországot, és hosszabb időt tölt Prágában. 1809-ben Bécsben megnősül. Gyermeke megszületése után Magyarországra jön. Letelepedési helyül Budát választja.⁴ 1813. december 24-én megkapja a polgárjogot.⁵ Kirner Györgyöt még tizenégy évig itt találjuk.

Az átköltözés Pestre feltételezhető, hogy 1827-ben történt. Ugyanis 1826-ban már kissé meggazdagodott, néhány segédet foglalkoztatott s így a budai kis üzlet már igényeinek nem volt megfelelő. Ismeretes, hogy Budáról Pestre a Párizsi-közbe telepedett át, de üzletét az Uri utcában az ún. Trattner—Károlyi-féle házban nyitotta meg. József fiát, a későbbi híres fegyverművest 1824-ben fogadja inassá, s három év után 1827-ben már Pesten szabadítja fel. Kirner József, aki ekkor 18 esztendő, még további két évig apja műhelyében dolgozott. 1829-ben vándorútra ment. Felkereste apja egykori mestereit. Bécsben szorgalmas munkával tökéletesítette ismereteit. Közben apja 1831. augusztus 17-én Pesten is megkapta a polgárjogot.⁶ Ezzel megindult a felfelé ívelés korszaka. Ugyanebben az esztendőben fia Bécsből Lüttichbe, majd Brüsszelbe ment. Behatóan tanulmányozta a belga fegyverkészítés technikáját. Munkái, valamint egykori feljegyzései is bizonyítják, hogy a belga iskolától sohasem tudott elszakadni. Brüsszelből Párizsba ment, majd Prágába. Novack prágai mester műhelyéből 1832-ben visszatért Magyarországra s még ugyanabban az esztendőben megszerezte a polgárjogot.⁷ Apja kérésére mestervizsgát tett, kitűnő eredménnyel. Ekkor a Kirner család életének egyik szép, ha nem is a leggazdagabb szakasza lezárul. Ugyanis apja társául fogadja. 1832-ben megszületett a „Kirner és Fija”, vagyis a „Kirner és Fia” cég s ezzel megkezdődött a Kirnerek történetének második korszaka.

1832-ben Kirner József megnősült. Felesége a gazdag Helfmann lakatos leánya volt. E házasság az üzlet alapjait anyagilag megerősítette. Segédekét ugyan már a Trattner-Károlyi házban berendezett üzemében is foglalkoztatott, de József nősülése után az üzem hirtelen tökéhez jutott, s így szélesebb alapokra lehetett fektetni a termelést. 1835-ben a segédek száma jelentősen megnövekedett. Ezért határozták el az üzemnek a Szervita tér 2. szám alá való átköltözését. Időközben Józsefnek három leánya és két fia született. Közülük József a későbbi híres puskműves, 1838-ban. A Kirner család nagyratörő terveit mi sem

⁴ Gelléri M., Magyar ipar úttörői. Élet és jellemrajzok. (Bp. 1887) 59.

⁵ Illyefalvi: Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. Budai polgárok 1686—1848. 149. Budapesti 1. sz. Állami Levéltár.

⁶ Ua., Pesti polgárok 1686—1848. 165.

⁷ Megjegyezzük, hogy Illyefalvi neve alatt megjelent munkát kiadás után azonnal bevonták. Itt Kirner József mint pesti polgár nem szerepel. Ez azonban nyilvánvalóan tévedés.

bizonyítja jobban, mint azok a kísérletek, amelyekkel a legmagasabb körök támogatását és elismerését kívánták elérni. 1841-ben az üzemet átszervezték. Új technikai eljárásokat vezettek be. Kétségtelen, hogy készítményeik minősége ekkor jelentősen emelkedett. 1842-re már jelentős hazai igényeket tudtak kielégíteni. A Kirnerek hírneve, tekintélye egyre nőtt. 1842-ben egy iparműkiállítás megrendezésére tettek indítványt. Kirner tudta, hogy 1842. augusztus 10-re, vagyis a beküldés határidejére, színvonalas termékeket előállítani nem tud, mégis a részvétel mellett döntött. Ennek legfőbb okát Kossuthék felhívásában kell keresnünk. „Kéretnek tehát honunk minden rendű iparüzői, hogy készítményeik beküldése által az Iparegyesület közhasznú céljának előmozdításához hozzájárulni méltóztassék.”⁸ Kirner beküldött készítményei nem igazolták az üzem jó hírnevét. Igaz, „Kirner és Fia Pest Servita tér 423. sz. ezüst emlékéremmel jutalmaztatott”⁹, de a kiállítás sok kezdetlegessége miatt ez különösebben kiemelkedő érdemet nem igen jelentett.

1842 és 1846 között Kirner József több esetben megfordult külföldön. Tudása és gyakorlata lassan apja fölé emelte. 1846-ban, amikor a cég ismét részt vett az Iparegyesület kiállításán, már nem „Kirner és Fia” cég fegyvereit, hanem egyedül csak Kirner József fegyvereit emlegetik. „E kiállításon — miként az egyik korabeli újság írja — oly kiváló mesterek művei, mint Kirner József fogják a fényt emelni, s melly a legkövetőbb várakozás elől sem lesz kénytelen visszariadni.”¹⁰ A közvélemény nem is csalódott: Kirner József kis arany emlékpénzt nyert.

Kirner József gyors kibontakozása a társkapcsolatot nem bontotta szét. Az üzem egyre nő, új gépeket szereznek be. A cég gazdagodása mindenesetre figyelemreméltó az adott gazdasági körülmények között. Még 1843-ban Valeró Antal pesti selyemgyáros így fogalmazza meg a gyárosok panaszát. „Igaz, az élelem olcsó, a napszámosok teljesen adómentesek, a munkabér azonban csaknem olyan drága mint Bécsben. Magyarországon a munkáltató gyakorlatlan munkásokat kap, s drága költséggel hoz létre egészen rosszul sikerült műveket.”¹¹

Az 1846-os kiállítást követően Kirner György az üzlet életében egyre kisebb tevékenységet fejt ki. 1847-ben hatvanhat esztendősen korában el is hunyt. Az üzlet menetében az alapító halála nem okozott törést. Fia nagy szaktudással tovább dolgozott. A magyar szabadságharc azonban csaknem a teljes megsemmisülését okozta. Ugyanis mind magyar, mind pedig osztrák részről fegyvertárát kisajátították.¹² A forradalom után bekövetkezett hatalmas nyomás, amely nemcsak a katonai, hanem a vadász és céllövő pisztolyok készítőit is erősen sújtotta, Kirner részére is bénító volt. Iparengedélyét megvonták, s igazolványát csak másfél év után kapta ismét vissza. Betanított munkásait elvesztette, raktárai kifosztva állottak. Néhány évre volt szükség, hogy újra segédekkel dolgozhasson. 1851-re már annyira felerősödött üzeme, hogy a londoni Kristálypalotában rendezett világkiállításon a kiállító 1700 iparos között ő is megjelenhetett. Bár világgraszáló sikereiről nincsenek értesüléseink,

⁸ Iparműkiállítás; PH 1842. 538.

⁹ Az iparműkiállítás műbírálati eredményei. PH 1842. 690.

¹⁰ Iparműkiállítási előkészületek. PH 1846. 233.

¹¹ Valeró A., PH 1843. oct. 22.

¹² Gelléri M., i. m. 61.

a korabeli napilapok azonban Kirner remekeit első helyre állították.¹³ Kirner maga is kiutazott a kiállításra a fegyverremek tanulmányozására. Mint kiállító ezt minden nehézség nélkül megtehetette. A tapasztalatokat felhasználva, az 1852-es new-yorki világkiállításon is résztvett. Megjelenésével nemcsak a magyar műipart támogatta azáltal, hogy bebizonyította a magyar műipar kiválóságát, de saját megrendeléseit is külföldi cégekkel a helyszínen tudta megbeszélteni. Ekkor Kirner már 10 emberrel dolgozott. Fiát, az ifjabb Józsefet 1852-ben inassá fogadta, s négy év múlva, 18 éves korában felszabadította. Ezidőre esik a Lefauchaux mintájú fegyverek magyarországi térhódítása. 1854-ben még csak kísérleteznek ezzel a fegyverrel.¹⁴ A szakvéleményt első sorban a nagy népszerűségnek örvendő Kirnertől kéri, akit 1854-ben érdemei elismerésül a Pesti Céllovó Társaság főlövész mestere címmel is kitüntettek. A megfigyeléseket Kirner 1858–1860-ig végezte. Szaklapokban részletesen ismertette a fegyver előnyeit és hátrányait. E fegyvertípust maga is gyártotta, de állandóan hangsúlyozta, hogy a Lefauchaux töltények rendkívül veszélyesek a perem felső részén elhelyezett „gyupecsek” miatt. A Lövölde megnyitása idején — 1860 — amelyben Kirner tevékenységének óriási szerepe van, már a Lancaster fegyverek előnyeit vitatja. 1862-ben a Lefauchaux fegyverek lövedékeit ugyan új rendszerrel építették fel, vagyis a gyupecsek a perem középső részére került, mégis Kirner a Lefauchaux és Lancaster fegyverek módosított fajtáját, az ún. Schneider-féle rendszert vélte a legjobbnak.¹⁵ Ezidőben lép a nagy nyilvánosság elé a legfiatalabb Kirner. Ez az időpont a Kirner fegyverek keletkezésének pontosabb meghatározása miatt igen lényeges. Igaz, hogy Kirner György — tehát az üzem alapítója — 1847-ben meghalt, de az akkor még nem jelentette a „Kirner és Fia” cégjelzés megszűnését. Amikor az üzemet újra szervezték, 1851-ben a cégjelzés átváltozott¹⁶ „Kirner József Pesten” cégjelzésre. Így a Kirner és fija (vagy fia) jelzésű fegyvereket az 1832. és 1851. évek közé kell helyeznünk. Azonban 1862-ben a fiatalabb József is önálló termékeket készít. A cég jelzése mégsem változik. Így nehézséget jelent tehát a Kirner József feliratú fegyverek szétválasztása 1872-ig, vagyis Buda és Pest egyesítéséig. Az idősebb Józsefet 1861-ben szélütés érte. Az üzem vezetésében most már csak korlátozott mértékben tudott résztvenni. Érdemei azonban nem homályosultak el, hiszen az Ipar és Kereskedelmi Kamara és a Fővárosi Törvényhatósági Bizottság tagjai közé választotta. Az 1862-es világkiállítás anyagának létrehozásában már csak kis része lehetett.

Az 1862-ben megrendezett világkiállításra Kirner nagy gonddal készült, amit a kiállításra szánt fegyveranyag leírása teljes mértékben igazol is. A kiállításon Kirner maga is megjelent, bár elég későn. A magyarországi fegyverkészítőket és a hazai vadászokat tájékoztatja a kiállítás anyagáról. A világ fegyverkészítő eljárásait egészen pontosan ismeri s alkalmazza is. A korabeli lapok is elismerik, hogy Kirner a kiállításon gyártmányaival a magyar fegyveripart akarta képviselni. Kirner beszámolója azonban elárulja, hogy ez az igekezet nem járt sikerrel. Ugyanis a kiállítás termeiben Magyarország

¹³ Pesti Napló, 1851. 369, 381.

¹⁴ Kirner J., Vadász és Versenylap 1868. 263.

¹⁵ Ez a rendszer a fegyver kinyitását a ravaszkeggyel alá, vagy elé forduló fegyverkulccsal végezte el.

¹⁶ Nem lehetetlen, hogy a cégjelzés kicserélődése már 1850-ben megtörtént.

fegyveriparát az osztrák készítményekkel elkeverték és így háttérbe szorították. „Nem elég — írja Kirner — hogy az ember csak oda küldje gyártmányát és kiállítsa, aztán felé se nézzon többé, hanem ugyancsak kell ám mozogni, hogy a bírálati jegyzőkönyvek lezárása előtt fennhangon kürtöljük reclamatiókat...”¹⁷

Magyarországra visszatérve újabb fegyvertani kérdésekkel foglalkozott, s a Lancaster puskát igen élesen bírálta. E puska gyártását vadászati célokra nem javasolta, mert — miként hangoztatta — nincs közönség, amely szívesen használná. Maga is elismerte, hogy e fegyverek kivitele az ízlés és a forma hiánya és nem utolsó sorban nehéz és alkalmatlan kezelésük miatt az éles bírálatok jogosak. 1862-ben kísérletet tett a Lancaster-féle fegyverek módosítására, de a nagy anyagi áldozatok befektetése ellenére sem járnak eredménnyel próbálkozásai. Ugyanebben az évben behatóan tanulmányozta Stanton rendszerét. Megteszi észrevételeit és fegyvereit módosítja. Eddig Stanton rendszere a fegyver kulcsát a fegyver alatt jobbra tolta a nyitáskor. Kirner e rendszer helyett a függőlegesen fekvő kulcs rendszerét alkalmazta.¹⁸ Ugyancsak még ez évben jelentős összegeket áldozott az egységes és elfogadható töltények kialakítására.¹⁹ Ez az időpont nem véletlen. Ugyanis már Európa-szerte megindult a nagy újítási mozgalom a legtükéletesebb fegyverek és töltények elérésére. E folyamat különben kibontakozik a Poroszország és Ausztria közötti nézeteltérések idején, 1866-ban, illetőleg az ezt követő években.²⁰

1862-ben Kirner az üzletet ismét bővítette. Ekkor már nemcsak fegyver készítésével és árusításával foglalkozott, hanem „ajánlja magát egész termék bebútorozására”, írószerek, szívtartók, fegyverfogasok és állványok szállítására ugyanúgy, mind vadászkések és ebzsinórok készítésére.

Gyártmányai nem olcsók, hiszen 1865-ben egy Lefauchaux puska már 60 forintért kapható volt a Kirner puskák 100 forintos árával szemben.

Idősebb Kirner József ekkorára az üzlet vezetéséből már csaknem teljesen kiszorult. Idejének jelentős részét a Pesti Polgári Lövészegylet vezetése foglalta le.²¹ 1869. május másodikán ismét agyvérzést kapott, amely halálát okozta. A gyászjelentés is alátámasztja feltevéseinket, hogy betegsége óta (1861-től) fia vezette az üzemet.

1869-ben ismét a töltények egyszerűsítésére fordítja a figyelmét. A vadásztársadalom a töltények egyenetlen idomát kifogásolta a korabeli külföldi és hazai gyártmányoknál. Kirner a drága és bizonytalan Schneider

¹⁷ *Iff. Kirner J., Vadász és Versenylap.* 1862. 381.

¹⁸ Ebből a típusból sajnos csak kevés emlékünks van. A 60-as években túlsúlyban levő oldalkulcsos rendszert alkalmazza, mivel jóval nagyobb volt a magyar vadásznak a bizalma e fegyvertípus iránt.

¹⁹ Dreyse 1836-ban már a tölténybe épített gyutacsot alkalmazza. 1850 körül az amerikaiak a fémhüvelyekre térnek át, s ezzel lerakják a sorozatfegyverek megvalósításának alapjait. *Vö. Vadász és Versenylap* 1866. 635.

²⁰ Poroszország kivételével a hátultöltő fegyvereket ezideig nem tartották megfelelőnek. Katonai célra Európa egyik állama sem fogadta el. 1866 után Franciaország kiadta a jelszót „Mindenáron hátultöltő fegyvert”. Ekkor Franciaország visszatért a Chassepot puskájával a Dreyse-féle gyutús puskához. Kirner élesen bírálja ezt a megoldást. Nézetét az 1868-ban tartott nagy francia katonai gyakorlat teljes mértékben igazolta. *Iff. Kirner J., Vadász és Versenylap;* 1868, 296.

²¹ Budapesti 1. sz. Állami Levéltár. Tanácsíratok. V. 1073. 1868.

töltényt is bírálta, mégis a Dreyse és Collenbusch-féle Lancaster tölténnyel szemben előnyben részesítette.²² A töltények bizonytalansága az üzlet érdekeit veszélyeztette. Ezért Bécsbe utazott és a bécsi fegyvergyárosokkal ezt a kérdést alaposan megvitatta. Minden valószínűség szerint Bécsben ismerkedett meg alaposan a Werndl-féle fegyver-mechanizmusokkal. Ezeket a fegyvereket Werder híres nürnbergi vasgyáros készítményei elé helyezi.²³

1869-ben az üzlet és a műhely különösen fellendült. Amíg apja, azaz idősebb Kirner József 1850-ben még megelégedett havi 60 font lőpor kiutalással, addig 1869-re ez a mennyiség már kevésnek bizonyult. Apja halála után ismét meg kellett szerezni a lőportartási és árusítási jogot. 1869 júliusában kérését a rendőrség pártolón terjesztette fel a minisztériumhoz, írván: „A folyamodó megbízható és köztisztelőben álló iparos lévén, rendőri tekintetben akadály nincsen, hogy a kérdéses lőporvételi jogosítvány névére átruháztassék”.²⁴ Kérélmé a lőpor mennyiségének felemelésére is kiterjedt, mert a városi és megyei őrség számára is nagymennyiségű löszert készített és állandóan készített, de a saját gyárában készített fegyverek kipróbálásához is igen jelentős mennyiség kell.²⁵ Kérését teljesítették és május negyedikén az egy mázsa lőporra az engedélyt megkapta.²⁶ Ennek elérése — lényegében már nem jelentett különösebb nehézséget, hiszen Kirner József a fegyverkészítő család legfiatalabb tagja ekkor már pesti, királyi udvari puskaműves volt s mint ilyen kedvezményes elbánásban részesült.

Apja halála után néhány hónappal a Lancaster féle lőfegyvert módosította s újítását, illetőleg találmányát szabadalmaztatta, „Kirner József a m. kir. udvari puskaműves Pesten (Szervita tér 4.) a Lancaster-féle központi javított fegyverre adott szabadalom egyetértőleg a császári királyi kereskedelmi minisztériummal a 2. évre meghosszabbított”.²⁷

Minden tekintélye ellenére őt is érintette a közös külügyminisztérium 1870-ben, a francia—porosz háború idején kiadott rendelkezése, amellyel minden külföldi fegyverszállítást beszüntetett. A katonai események idején a tranzító forgalmat is beszüntették. Kirner, aki a fegyvercsövek nagyrészt a régi minták után, és főleg olcsón dolgozó belga gyárosoktól vásárolta, a háborús események befejezése után a közös külügyminisztériumhoz fordult, hogy a „részére címzett 50 db kétlövetű fegyvercsövet tartalmazó három láda továbbítását engedélyezzék.”²⁸

1873-ban a bécsi világkiállításon jelent meg készítményeivel. Ezúttal rendkívül ügyelt a szerkezet rendszereinek pontosságára, mivel a konkurens cégek is jelentős darabokkal kívánták a vásárlók figyelmét magukra vonni. A külföldi mesterek kifogást nem találtak a készítményekben. „... pontos munkára nézve vetélkednek készítményei az angolokkal, eleganciára nézve a francia és bécsi gyártmányokkal.”²⁹ Kirner ezen a kiállításon egyedül kép-

²² Ifj. Kirner J., Vadász és Versenylap. 1862. 210—211.

²³ Megjegyezzük, hogy Werder nürnbergi fegyvergyáros 1869-ben már 2500 munkással dolgozott. Ifj. Kirner J., Vadász és Versenylap 1869. 65.

²⁴ Budapesti I. sz. Állami Levéltár Tanácsi iratok. X. 1051/1869.

²⁵ Uo. X. 473/1869.

²⁶ Uo. 871/1869.

²⁷ Uo. 1870/II. 795.

²⁸ Uo. X. 618/1871.

²⁹ S. J. Vadász és Versenylap. 1873. jún. 4.

viselte a magyar fegyveripart. Ami a külföldet csodálatba ejtette, az a fegyverek nagy mennyisége, és nem utolsó sorban kivitele volt.”... Kirner elfoglaltsága mellett hogy tudta ily nagy számban képviselni ezen ipart, és tudjuk, hogy ügyes munkásokban, mily nagy szükség van nálunk.”³⁰ Különösen Lancaster fegyverei ejtették bámulatba a szakembereket. A csövek rózsá damaszk elefántcsont fogantyúval, domborított, vésett arabeszkekkel ékesek. Nagy tetszést aratott a huzagok tisztaságával és élességével is. Az arannyal futtatott fegyverei a legkiválóbb külföldi mesterek alkotásaival felvették a küzdelmet. A legérdekesebb a fegyverkészítésben az, hogy Kirner a kiállított gyűjtemény elkészítéséhez szükséges puskműves, agyazó, véső, lakatos, esztergályos munkákat „...mind a saját műhelyében, aránylag kevés munk erővel készítette el.”³¹

1877-ben Kirner legidősebb fia Birmingham-ba utazott, az angol fegyveripar tanulmányozására. Hazatérve útmutatásai alapján az üzem hozzáfogott a „Chokebore” fegyverek gyártásához.³² A közönség nagy kíváncsisággal várta a próba idejét. A próbákon Kirner az angol puskműveseken túltett, mert fegyverét nem 30, illetőleg 50, hanem 60—80 lépésre próbálta ki, teljes eredménnyel.

Az 1876-ban megrendezett párizsi világkiállításon nem vett részt. Ez a tény azonban még nem mutatta a hanyatlást a gyár életében. Változatlanul az első helyet tartja fenn magának az országban. Verseny nincs, a piac széles, a munkaerő olcsóbb, mint Franciaországban és Angliában. A fegyverek tartozékait változatlanul külföldről hozatja. A damaszkcső Angliából, Belgiumból, a Pieper által 1877-ben felfedezett acélcsöveket Németországból, a kovácsolt részeket Ausztriából szállítja. Az acélcsőről alkotott véleménye nem a legszerencsésebb. 1879-ben, amikor Magyarországon elterjedtek, Kirner még nem látta az új anyag előnyeit.³³

1879 előtt néhány évvel kezdte el, de 1879-ben még mindig tartottak egy hosszú csövű nyolcas öblű fegyver előállítására irányuló kísérletei. Célja, hogy olyan fegyvert teremtsen, amely nagy távolságra is sűrű szórást ad, átütő ereje igen jelentős. Ezek a kísérletek saját bevallása szerint sem jártak eredménnyel. Ebben az időben a gyár és az üzlet már elvált egymástól. Az üzlet változatlanul a Szervita téren maradt, azonban a gyár a Király u. 65—67. sz. alatt dolgozott. 1880-ban már Bécsben is raktárt állított fel Seenger Ferencz-nél — Bécs I. Seilergasse 4. alatt.

Kirner és neje, Emmerling Júlia 1886-ban Szervita-téri otthonukat már kicsinynek találták. Kérvényezik, hogy a beadott tervek alapján egyemeletes, számos szobával és mellékhelyiséggel rendelkező házat építhessenek.³⁴ Az enge-

³⁰ Uo

³¹ Uo.

³² Choke bore — Choke boored — csövek szűkített furatú csövek. Ezek csak a sörétes puskáknál használhatóak. Céljuk a cső torkolatának összehúzásával a sörétek egybetartása és ezáltal a találati valószínűségnek növelése. A szűkülő rendszert Pieper találta fel. Rendszerét később átalakították és nem a csövet szűkítették, hanem ún. csövecskékkel látták el a torkolatot. A gyártás megindításáról a Vadász és Versenylap 1877. jún. 24. száma tudósít.

³³ Kirner J., Vadász és Versenylap. 1879. 30.

³⁴ Budapesti 1. sz. Állami Levéltár VII. 165 (1886, III. 765) 886.; Megjegyezzük, hogy a háztelket már 1871-ben megvásárolták a volt Rottenbiller utcában a szegényház közelében, de a házat anyagi nehézségekre hivatkozva ekkor nem építették fel. Budapesti 1. sz. Állami Levéltár 1872/874. 1894-ben a házra egy második emeletet is épített. Uo. 21. 296.

délyt megkapta, és a házat rövid idő alatt felépítette. A gyár növekvő forgalmát bizonyítja az a jelentés, amely szerint „Kirner József puskaművest értesítsék, hogy az általa külföldről és pedig Londonból megrendelt 5200 töltényhüvelynek, négyezer forgópisztoly töltényhüvelynek és négyezer golyónak akadálytalan kiszolgáltatása iránt a kellő intézkedések megtörténtek.”³⁵ Már ebből a jelentésből is kiviláglik, hogy Kirner forgópisztolyokat is készített. Sajnos, ezekre a fegyverekre a cég jelzését nem vésette be, és így termékeit figyelemmel kísérni nem tudjuk. Pontos értesüléseink nincsenek arról, hogy a gyár mikor költözött a Király utcából a Rózsa u. 7. alá. 1889. augusztus elsején raktárát Bécsi u. 2. alá helyezte át. A gyár életében ekkor már lényeges változások mutatkoznak. Igaz, hogy 1896-ban még megjelenik az ezredéves kiállításon, de már csupán árnyéka önmagának. Művei még mindig a legszebb termékek közé tartoznak, de maga az ipar hanyatlik a gyáripar előretörése miatt. „Kirner József kiállítása utolsó csillanása volt ennek a hajdan oly szép és elegáns iparnak”³⁶ Nowotni cs. kir. puskagyáros, Springer János örökösei, Wernig Péter, aki 1899-ben lett udvari puskaműves, elárasztják az országot fegyvereikkel. Springer örökösei a legmodernebb mai rendszerű hátulkötős fegyvereket gyártják, de Kirner továbbra is megmaradt a régi iskolánál.

1900-ban fegyvereit távcsővel látja el.³⁷ Látszólag a régi tekintélye ép. Segédei a kialakuló szocialista mozgalmak részeseivé válnak. Tevékenységük azonban főleg a szakszervezetben erős.³⁸ A híres mester 1905. május 28-án hirdet utoljára. Június negyedikén már Kirner József utóda, Pirk János hirdetése jelenik meg az újság hasábjain. 1909 márciusáig megtartotta az 1871-ben szerzett tagságát a Polgári Lövészegyletben. 1910 márciusában a tagok közül kilépett. Ezután visszavonultan élt otthonában. Amikor 1916. február negyedikén elhalálozott, a család a kerepesi temetőben helyezte örök nyugalomra az Árkád, jobb 59. sz. kriptában.³⁹

II.

A Kirner család hagyatékának technikai elemzéséhez szerencsére a XIX. század elejéről is van Kirner műhelyéből kikerült anyag, és így három nemzedéken át követni tudjuk a fegyverek alaki, mechanikai változását. A levéltári adatok segítségével pontosan, évre meg tudjuk állapítani, hogy egy-egy fegyverremek melyik mester készítményéhez tartozik. Különösen a cső anyagának és furatának nagy különbözősége a feltűnő. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk a cső felszerelésének módját, az ágyazás kiképzését és az elsütő berendezés változását sem.

A család legidősebb tagja, Kirner György, minden valószínűség szerint

³⁵ Uo. I. 2655/90.

³⁶ *Sterényi J.*, Az 1896. évi ezredéves kiállítás eredményei. (Bp. 1898) 294.

³⁷ A távcsöves fegyvert 1883 körül D. Davidson (Edinburgban) katonai célokra már használta. A század utolsó évtizedében Springer János örökösei használják Bécsben. *Vö. Vadász és Versenylap* 1883. 230.

³⁸ Segédei közül eddig kettőt ismerünk. Hering Pált, aki később művezető lett és Zimány Józsefet. Mindkettőt a századvégi szakszervezeti mozgalomban emlegetik.

³⁹ Megjegyezzük, hogy ekkor már a Krisztina körút 51-ben lakott, de a költözködés idejéről adataink nincsenek. Temetési bejegyzés a kerepesi temetőben. K. 1916. február.

jelentős mennyiségben készített kovás puskákat is. Sajnos, ilyen készítményekkel ezideig még nem találkoztunk. Annyi azonban bizonyos, hogy 1818 előtt, vagyis a gyutacsos rendszer megjelenéséig, már az egyik legjelentősebb fegyverkészítők közé tartozott. A gyutacsos rendszer megjelenésével már megjelennek a fegyvereken a felírások is, amelyeknek segítségével az idős mester vándorlását is követni tudjuk. Fegyvereinek egy részén „Kirner in Ofen” felírást találunk. Ezeket a fegyvereket még Budán készítette 1818 után, de 1827 előtt. (XXVII. t. 1.) Ezeket a fegyvereket csaknem kivétel nélkül nyolcszegletesre dolgozta ki. A cső megmunkálása nem szabályos vastagságú. A far és a torkolat közelében kissé kiszélesedik. Amikor átköltözik Pestre, a felíratot a fegyvereken megváltoztatja. Ebben az időben is két szakaszt kell a legidősebb mester életében feltüntetni. Az első időszakban önállóan dolgozik, a második szakaszban — 1832—1869-ig — már fiával együtt társas céget alkot. Az első szakasz fegyverkészítményein a felíratok két esetben változnak. Az első eset az átköltözés ideje, vagyis 1827, míg a második 1829, vagyis amikor a „Kirner A Pest” felírat „Kirner György Pesten” felírással cserélődik ki. (XXVII. t. 4, 3.) 1832-ig a Kirner fegyverek elsősorban egyszerű díszítésükkel vonják magukra a figyelmet.

1832-től, amikor Kirner György segéddé fogadja József nevű fiát, új gazdag szakasz kezdődik a Kirner fegyverek történetében. A csövön ebben a szakaszban kétféle felírást találunk. „Kirner és Fija Pesten” illetőleg „Kirner és Fia Pesten”. (XXIX. t. 1—4.) A magunk részéről a „Kirner és Fija” jelzésű fegyvereket, ha pontos kormeghatározónak nem is tartjuk, mégis régebbinek véljük.⁴⁰

A meggazdagodott család akkor már a csöveket és egyes alkatrészeket külföldről hozatja. A behozatal iránya főleg Lüttich, de a franciaországi és angliai mesterek termékei sem ismeretlenek előttük.⁴¹ A belga készítmények előnyben részesítésének legfőbb oka az, hogy Kirner József 1862 előtt is több esetben hosszabb időt töltött Lüttichben, itt még a harmincas évek elején eltanulta a legmodernebb fegyvergyártási eljárásokat. Hazatérve — 1835 körül — a legfejlettebb technikával készíti a damaszk csöveket. Egyik leírásában elmondja, hogy eltanulta a belga mesterektől, hogy acél és vas pálcákból sodrásokat készít, ezeket pálcákká kovácsolja, amelyeket azután a damaszk minőségéhez képest egyenként zsinór módjára fonva 4—6 pálcát egy lapos négyoldalú hasábbá kovácsol. Ezeket a lapos hasábokat izzó állapotban henger köré tekeri, összekovácsolja és hideg állapotban kifúrja és esztergályozza.⁴² Már 1848 előtt alkalmazzák nagy sikerrel fegyvereiken a szalag, angol, Laminett Bernard és a rózsza damaszkot. Fegyvereinek értékét az üzem azáltal tudta jelentősen növelni, hogy a legtöbb esetben a rendkívül pontos, szabályos damaszk-vonalú

⁴⁰ Egyes elgondolások szerint a „fija” kifejezés a segédek tudatlanságából kerülhetett a fegyverekre. Kétségtelen azonban, hogy a XVIII. század végén, a XIX. század elején a „fija” és „fia” kifejezés egymás mellett használatos. 1842 után a „fija” kifejezés az irodalomból egyre jobban kiszorul.

⁴¹ Érdekes megemlíteni, hogy Lüttich, amely a régi mintákat változatlanul használja még 1862-ben kovás fegyvereket gyárt Kisázsia, Afrika, Brazília, Keletindia részére: *Iff. Kirner J., Vadász és Versenylap.* 1862. 346.

⁴² Ezzel a kérdéssel Kirner József éveken keresztül foglalkozott. *Vadász és Versenylap.* Passim.

csöveket dolgozta be fegyvereibe. (XXVIII. t. 2.) A készítmények egy része gondolkodóba ejti a kutatót. A damaszkolásnak új fajtája tűnik fel látszólag, amelyet hamis damaszknak nevezhetünk. Kétségtelen, hogy ilyen fegyverek Magyarországon a XIX. században voltak.⁴³ Azonban Kirner fegyvereinek beható vizsgálata megmutatta, hogy a cégjelzés mindig a damaszokra történt és nem fordítva. Igaz, hogy egyes darabokat Kirner barnított.⁴⁴

A család 1866-ban a csöveknél már alkalmazza az acélcsöveket is. A cég óvatos ezzel az anyaggal, mert 1866-ban egy acélcsöves vadászfegyverrel lőtt madárból csak a szárnyak maradtak meg; a közvélemény ellene foglalt állást. Ugyanebben az esztendőben H. Holland puskaműves Londonban már nagyban gyártja az acélcsöveket és közönséget is tud magának teremteni. Az acélcső elfogadását egyéb tényezők is elősegítették, ami elől Kirner sem térhetett ki. A gyérfüstű lőpor elterjedése is erősebb csöveket követelt. Külföldön Sir Joseph Whitworth és Thomas Killby csövein bizonyították be véglegesen az új lőpor és az új anyag használhatóságát. 1879-ben Lüttichben a nagy fegyverpróba központi kérdése a damaszkcső és az acélcső összehasonlítása volt. Ezen a próbán az acélcső teljes győzelmet aratott. A Kirner család a nyolcvanas években egyre több fegyverénél alkalmazza az új csöveket, de a damaszkcső a család egész történetét végigkíséri.⁴⁵

A Kirnerek fegyverkészítményeinél igazolhatóan csak a század második felében találkozunk hátultöltő fegyverrel. Bár Napóleon már 1812-ben szabadalmat adott Pauli puskaművesnek a hátultöltő puskák készítésére, és Dreyse 1831-ben Pauli elgondolásait felhasználva megalkotja hátultöltő puskáját, mégis a vadászok körében 1880-ban is vita tárgyát képezi az elöltöltővel szemben.⁴⁶ Megfigyeléseink szerint a hátultöltő fegyvereket a nyolcvanas években kezdi nagyobb ütemben gyártani. Erre a következtetésekre nemcsak a rendelkezésünkre álló fegyveranyag bizonyíték, hanem elsősorban azok a levéltári adatok, amelyek igazolják, hogy Kirner József, a család legfiatalabb tagja Londonból nagymennyiségű töltényt hozat Magyarországra a nyolcvanas években. Ezeket a szállításokat többször megújítja. Hangsúlyozzuk azonban, hogy már 1872-t megelőzően, de 1869 után is készít hátultöltő fegyvereket, amelyek közül a Rudolf trónörökös részére készített vadászpuska csaknem a legszebb darabok közé tartozik.⁴⁷

⁴³ Az acélcső a damaszkcövet a XIX. században nem váltja fel teljesen. A damaszkcső még 1910-ben is forgalomban van. Igaz, ekkorra már az acélcső egyrészét hamis damaszkkal látják el.

⁴⁴ A barnító eljárás az ún. barnító folyadékkal történt. E folyadék a XIX. század legvégén állt: 4 rész vaschlórid oldat, három rész higanychlórid, három rész rézvitról, három rész salétromsav, 80 rész víz oldat keverékéből. A letisztított puskacsövet háromszor bekenték vele, majd tíz napig tíz rész kénkálium és 900 rész vízoldatban áztatták, majd a legvégén lenolajjal bekenték. (Lakatosok Lapja 1898. 21. sz.). A lakatosok lapja a puskacsövek damaszkirozásához ajánlja.

⁴⁵ A magyar vadászok ragaszkodtak a damaszkcövekhez. Még 1918-ban is Angliából hoznak „originál” csöveket. Anglia látva az angol damaszkcső nagy keresletét Lüttichből megvette a csöveket, Angliában bélyeggel látta el, s mint „original” angol csövet szállította vissza a kontinensre. Lenz, H.: Nimród 1918. 151–152.

⁴⁶ Itt elsősorban a Lefauchaux fegyvereket bírálják erősen. Scenger X. F., Vadászlap. 1880. júl. 10.

⁴⁷ Mivel a felirat azt mondja, hogy „Ő Császári és Királyi Fensége Korona Hercegnek legmélyebb hódolattal ajánlja Kirner József Pesten m. kir. udvari fegyvergyáros”, a darabot még 1872 elé kell készítését illetően helyezni. Ltsz. 56. 5262. Magyar Nemzeti Múzeum.

A legnagyobb nehézséget a család harmadik tagjának, vagyis a fiatalabb Kirner József korai termékeinek elválasztása jelenti atyja termékeitől. (XXI. t. 1—3.) Ugyanis mindketten a „Kirner József Pesten” feliratot használták. Az idősebb mester 1847-től, amikor felbomlott a Kirner és társa cég — a fiatalabb pedig 1872-ig. Az utóbbi nem apja halálakor kezdi alkalmazni ezt a cégjelzést, hanem már előbb, hiszen 1862-ben már ilyen feliratú fegyverek jelentek meg a világiállításon. És, hogy ez a felírás valójában nem a két mester cégét jelentette, hanem a fiatalabb mester munkáját, azt a korabeli hírlapok igazolják. A vadász és céllövő pisztolyoknál 1847 és 1872 között oly lényeges változás nem történt, aminek alapján a két mester alkotását szétválaszthatnánk. Szerencsésebb helyzetben vagyunk a vadászpuskáknál, ahol már levéltári adatok alapján lehetséges a szétválasztás.

1872 után kezdődik a fegyverek kormeghatározása szempontjából az a lényeges szakasz, amelyben a feliratok „Kirner József Budapesten”, illetőleg „Kirner József cs. kir. udvari puskaműves” feliratok szerepelnek. (XXXI. t. 4—5.) Ebben a szakaszban a cső anyaga változatlanul damaszk, illetőleg acélból készül. A céllövő pisztolyoknál azonban csaknem teljesen elhagyja a damaszk csövek alkalmazását. A század végén a pisztolyoknál is megjelenik a hátultöltős rendszer.

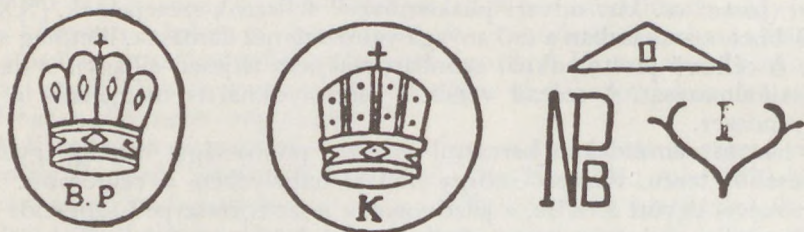
A három nemzedéken keresztül a célzás pontosságát mindig igyekeztek tökéletesebbé tenni. Kirner György budai műhelyében a célgömböt a célgömb tökével együtt a csőre, a jelzővonalak közé forrasztja. Csappanos irányzékot használ, amelynek segítségével két távolságra teszi lehetővé a pontos lövést. Érdekes, hogy amikor Pestre átköltözik, lényegében a fejletlenebb egyállítású irányzékhoz tér vissza, azonban a jóval fejlettebb rendszerű célgömb feldolgozására rátér. A célgömböt a célgömb tökével a fegyverre az ún. ékelési rendszerrel szereli, amelynél a célgömb a cső hosszstengelyére merőlegesen ékelődik be. Ekkor már felismerte a rendszer nagy előnyét a másik felforrasztott rendszerrel szemben, hiszen a fegyver belövésénél a célgömb többszöri állítását segíti elő. A célgömbök elhelyezésében és az irányzék szerkesztésében ezután évekig nem történik változás. Kirner és Fia cég ugyanúgy használja, mint idősebb Kirner József élete végén. A fiatalabb Kirner József remekein tűnnek fel és tökéletesednek a csavarmenet segítségével vertikálisan mozgó irányzékok, amelyek már az irányzéklemez oldalán képzett jelzések segítségével több távolságra könnyen beállíthatók. Ez a rendszer elsősorban a céllövő pisztolyokon nyert alkalmazást. A vadászpuskák legnagyobb részén célgömb ugyan van, de a kétcsövű vadászfegyvereknél irányzék nincs. Az egycsövű golyós csöveknél az ékelt csappanos irányzékot már 1869 előtt is használják. Kirner József a XIX. század legvégén viszonylag már modernebb, állítható irányzékot használ, de felszerelése nem a sárkány mögé, hanem az elé történt. (XXXI. t. 5.)

A céllövő pisztolyok és vadászfegyverek között különbséget kell tennünk fúrásukat illetően is. A vadászpuskáknál külön csoportba kell osztanunk a sörétes és golyós példányokat. (XXVIII. t. 1—3.)

A céllövő pisztolyoknál Kirner György a huzagolt csövet már Budán használja. Ennek ellenére a „Kirner és fia” jelzésű fegyverek között jelentős számban találunk sima csövet. A csövek nagy része idehaza készült. A külföldi csöveken, vagy legalább is a csövek legtöbbszörén ugyanis próbajegyek vannak.

Belgiumban még a XIX. században is az államilag kötelezett, de a gyárosok által fenntartott „Probebankban” hajtották végre a csőpróbákat.⁴⁸ Ilyen próbaállomásokot később Magyarországon is felállítottak. Ezeknek jegyeiből néhányat bemutatunk (37. ábra).

A Kirner fegyverek huzagolásánál két alapvető jelenséget figyelhetünk meg. Az egyes típusoknál a beálló bordák — ezután szaknevükön, azaz ormózatoknak nevezzük őket — keskenyebbek, magasabbak, tehát a lövedék oldalába, vagyis a vezetékgyűrűbe mélyebbre vágnak be. A cső belsejében 6—8 ormózat is van, ami által a fordulat természetesen kisebb lesz. A második esetben az ormózat laposabb, számuk 4—6 között mozog, s csavarodásuk hirtelenebb. Az ormózat magassága kb. 0,1 mm lehet, míg az előző esetben a 0,15 mm-t is elérte. Ezeket a típusokat a vezetékek nélküli golyókhoz készítették.⁴⁹ A család csaknem kivétel nélkül a gömbölyű golyókat gyártotta,

37. ábra

illetőleg alkalmazta még belövések esetén is. A legfiatalabb József már ismeri és behatóan elemzi a kúp golyókat is, de alkalmazására csak a század legvégén került üzemében sor. A század közepén, illetőleg 1863-ban egyre többen gyártják az ón golyókat. Kirner nem alkalmazza ezt az anyagot, mondván: „Az ón golyó nagyon is kemény és rontja a cső vonását, minthogy a golyó kiröpülése által a csőre gyakorolt nyomás túlságos”.⁵⁰ Az ormózat kiemelkedése nagyon könnyen megváltozik és a lövés bizonytalanná válik.⁵¹ Ifjabb Kirner leginkább a Lancaster-féle fegyvereket gyártotta. Ezeknél a puskáknál a lövedék forgását nem a csavarmenet indítja meg, hanem az elliptikusan gyártott csőűr.

A sörétes puskáknál két csoportot különböztethetünk meg. Az első típusnál a csőűr a torkolatig azonos méretű. A második típusnál a cső a torkolatnál összeszűkül, amelynek célja a sörétek egybetartása volt.⁵²

⁴⁸ A jegyeket közli: Nimród 1914. 9.

⁴⁹ Mindenkor nagy fontosságot tulajdonítottak a Kirnernek is az ormózatok és a huzagok arányosságára. A megfigyelések szerint az ormózat a fegyverek legtöbbszörénél páratlan számú. Egyes vélemények szerint az ormózatnak páratlan számúnak kell lennie, ha a legtekélyesebb forgást, átütőerőt és pontosságot akarják elérni.

⁵⁰ Ifj. Kirner J., Vadász és Versenylap. 1863. 474.

⁵¹ Megjegyzem, hogy 1848 után Magyarországon egyre inkább az egységes központi gyújtású töltényeket kezdik használni.

⁵² A XIX. századi fegyverek űrméretének vizsgálatakor hangsúlyoznunk kell, hogy például egy 12-es űrméretű fegyver csőve nem 12 milliméter. Ugyanis űrméret alatt azt a golyó-

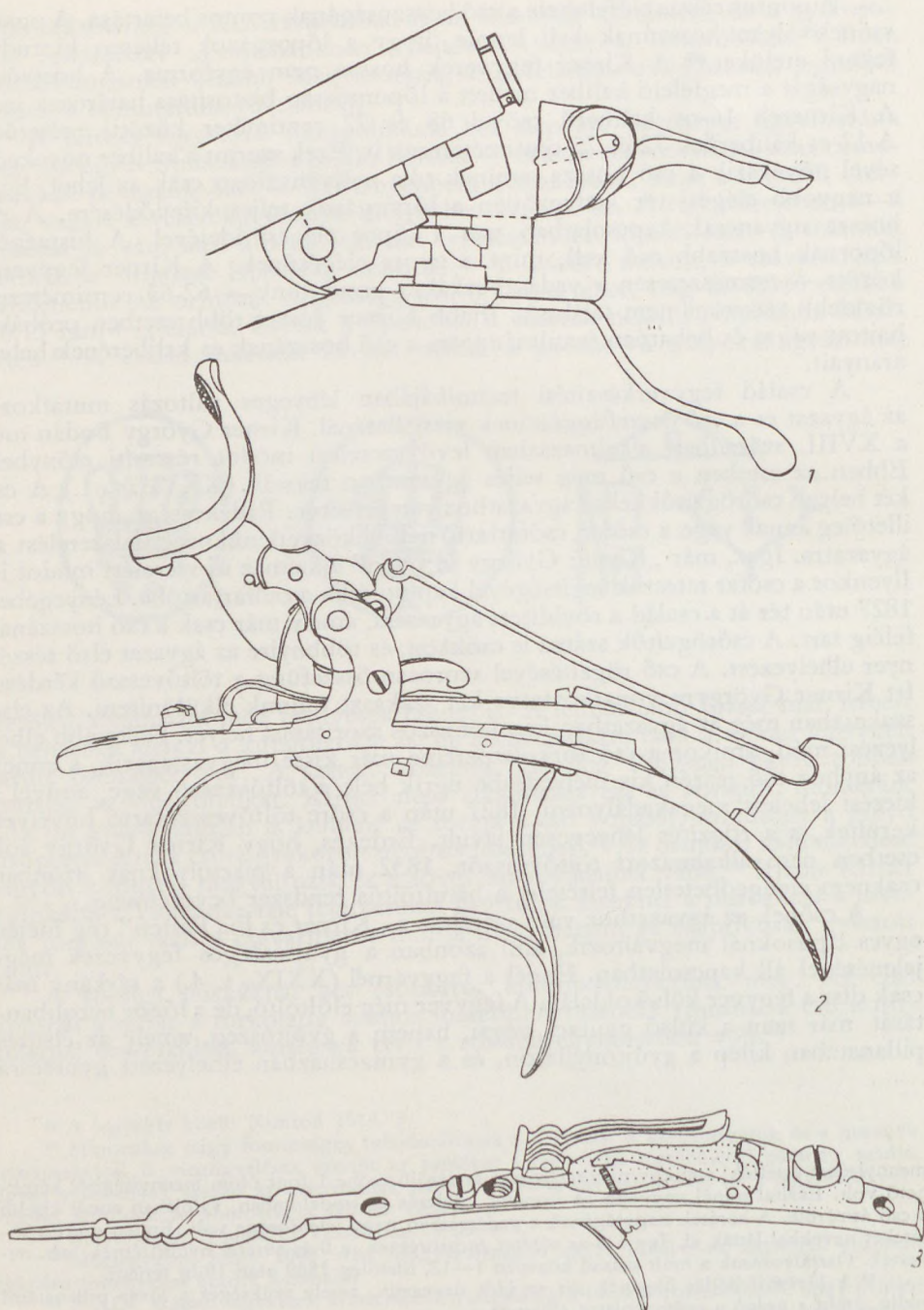
A pontos célzás előfeltétele a cső hosszúságának pontos betartása. A puska-csőnek olyan hosszúnak kell lennie, hogy a löporgázok teljesen ki tudják fejteni erejüket.⁵³ A Kirner fegyverek hossza nem egyforma. A hosszúság nagyságát a megfelelő kaliber mellett a löpontoság biztosítása határozza meg. A Kirnerek 16-os kaliberű csövei 68 és 72 centiméter közötti méretűek. A 12-es kaliberűek 72 és 75 centiméteresek is. Ezek szerint a kaliber növekedésével növekszik a cső hossza, aminek oka nyilvánvalóan csak az lehet, hogy a nagyobb elégsi tér kedvezőtlen a löporgázok teljes kifejlődésére. A cső hossza ugyancsak kapcsolatban van a löpor elégsi idejével. A lustaégésű löpornak hosszabb cső kell, mint a gyors elégsűnek. A Kirner fegyverek között — természetesen a vadászpuskákra gondolunk — 62-63 centiméternél rövidebb csöveket nem találunk. Ifjabb Kirner József több esetben próbákat hajtott végre és behatóan tanulmányozta a cső hosszának és kaliberének helyes arányait.

A család fegyverkészítési technikájában lényeges változás mutatkozik az ágyazat és a cső összefüggéseinek vizsgálatánál. Kirner György Budán még a XVIII. században alkalmazásban levő szerelési módot részesíti előnyben. Ebben az esetben a cső még teljes ágyazatban fekszik. (XXVII. t. 1.) A cső két helyen csőrögzítőkkal az ágyazathoz van erősítve. Érdekessége, hogy a cső, illetőleg annak vége a csőfar, csőfartartó nélkül közvetlenül nyert felszerelést az ágyazatra. Igaz, már „Kirner György in Ofen” alkalmaz új szerelési módot is. Ilyenkor a csőfar reteszek segítségével kapcsolódik a csőfartartóba. Lényegében 1827 után tér át a család a rövidített ágyazatra, amely már csak a cső hosszának feléig tart. A csőrögzítők száma is csökken, és többnyire az ágyazat első részén nyer elhelyezést. A cső rögzítésével szorosan összefügg a töltővessző kérdése. Itt Kirner Györgyre vonatkoztatva két szakaszt tudunk elkülöníteni. Az első szakaszban még az ágyazatban kap konuszos szorítással helyet. Fejlettebb elhelyezési mód, amikor a cső torkolatpereme már kissé megvastagszik, s ennek az ágyhoz eső részén kis mélyedésbe ugrik bele a töltővessző vége, amivel a kiesést lehetett megakadályozni. 1827 után a csőre töltővesszőtartó hüvelyek kerültek, s a rögzítés lényegesen javult. Érdekes, hogy Kirner György sok esetben nem alkalmazott töltővesszőt. 1832 után a pisztolyoknak azonban csaknem elengedhetetlen feltétele, a hátultöltős rendszer bevezetéséig.

A csőnek az ágyazathoz való szerelése a „Kirner és Fia Pesten” cég idején egyes típusoknál megváltozik, ami azonban a gyújtószegecs fegyverek megjelenésével áll kapcsolatban. Ennél a fegyvernél (XXIX. t. 4.) a sárkány már csak dísz a fegyver külső oldalán. A fegyver még előltöltő, de a löpor berobbanását már nem a külső gyutacs végzi, hanem a gyújtószegecs, amely az elsütés pillanatában kilép a gyújtónyíláson, és a gyutacsházban elhelyezett gyutacsra

mennyiséget értették, ami egy meghatározott átmérőjű csőbe 1 font ólom mennyiségből készíthető volt. Ezáltal minél nagyobb az űrméret kifejezés az irodalomban, valójában annál kisebb a cső átmérője. A sörétek nagyságának a vadászatban nagy jelentősége volt. Éppen ezért a söréteket nevekkel látták el. Így a 8-as söréteket rucasörétnek, a 0-ás söréteket nyülsörétnek, stb. nevezték. Osztályozásuk a múlt század közepén 1—12, illetőleg 1869 után 18-ig terjedt.

⁵³ A lövészkifejlődés idejének azt az időt nevezzük, amely szükséges a lövés pillanatától addig, amíg a golyó a csőtorkolatot elhagyja.

38. ábra

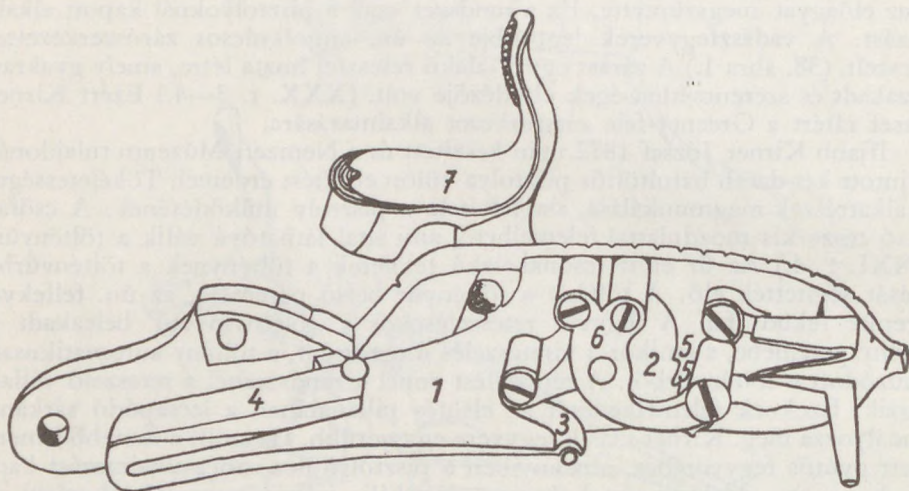
üt. A gyutacsház a pisztolykulcs elfordításával válik szabaddá, és elhelyezhető benne a gyutacs. Ez a rendszer nem vált be, a töltéskor gyakran berobbant, és sok szerencsétlenséget idézett elő. A század második felében Kirner József is készített ebből a típusból néhányat. (XXXI. t. 1.) A ráánkmaradt példány rendszerét illetően teljesen azonos a korábbi Kirner és Fia jelzésű darabbal. A régebbinél a pisztolykulcs elvékonyodik, megnyúlik. Hossza eltakarja az előagyat. Az előágnak a mechanizmus egybetartása szempontjából különösebb szerepe nincsen és inkább mint díszet tekinthetjük a cső alatt. Kirner József ezt a típust úgy módosította, hogy a pisztolykulcsot megrövidítette, és az előagyat megszüntette. Ez a rendszer csak a pisztolyoknál kapott alkalmazást. A vadászfegyverek legtöbbje az ún. angolkulcsos zárószerkezettel reteszelt. (38. ábra 1.) A zárást egy T-alakú reteszfej hozta létre, amely gyakran kiszakadt és szerencsétlenségek előidézője volt. (XXX. t. 3—4.) Ezért Kirner József rátért a Greener-féle zárszerkezet alkalmazására.

Ifjabb Kirner József 1872 után készített és a Nemzeti Múzeum tulajdonába jutott két darab hátultöltős pisztolya külön említést érdemel. Tökéletessége, az alkatrészek megmunkálása, alapfeltétele a pisztoly működésének. A csőfar hátsó része kis mozdulattal felemelhető, ami által láthatóvá válik a töltényűr. (XXXI. t. 4.) Az ür előtti csónakalakú felületek a tölténynek a töltényűrbe jutását segítették elő. A töltény a töltényűr belső peremére, az ún. felfekvő peremre fektült fel. A fegyver reteszeléskor a tölténykivető beleakadt a töltény peremébe, s amikor a kireteszelés megtörtént, a töltény automatikusan kihúzódott a töltényűrből. A reteszélést ennél a rendszernél a reteszelő vállak végzik. Ezeknek felemelkedését az elsütés pillanatában a lecsapódó sárkány akadályozza meg. Kirner másik fegyvere egyszerűbb. Hasonlít a fentebb ismertetett gyútús fegyveréhez, amennyiben a pisztolykulcs ismét alkalmazást kap, azonban nem oldalmozgással, hanem vertikális irányú mozgatással végzi el a kireteszelést. (XXXI. t. 5.) A kireteszelés után a csövet lehajtjuk és hátul a kész töltényt a töltényűrbe tesszük. A cső felhúzása után a reteszelés megtörtént. (XXVIII. t. 3.) Ez a rendszer több vadászpuskájánál is alkalmazásban van. Kirner észrevette fogyatékosságait is. Egyik fegyverpróbája alkamával elmondja, hogy a szilárdan álló csöveknél a gáz az egész fegyverre érezteti hatását. A cső külön mozgást nem tud végezni. A lehajtható csövű vadászfegyvereknél a löporgázok hatása másként nyilatkozik meg. Ugyanis a csukló-szegek körül elmozduló csövek a csőkapcsok hatására reteszelnék, de mégis csekély hézag csaknem a legtöbb fegyvernél kimutatható. Ezáltal a löporgázok nem nyomást, hanem ütet mérnek az alkatrészekre és így azokat kilazítják.⁵⁴

A Kirner család hagyatékának vizsgálatát nem végezhetjük el anélkül, hogy legalábbegy-egy példányt külföldi és hazai mester-termékkel össze ne hasonlítsunk. Ez az összehasonlítás azért is szükségesnek látszik, mert a magyar fegyveripar nem fejlődött teljesen önállóan, hanem sokszor külföldi találmányt, újítást használt. Ha a fegyverek ágyazatát figyeljük, látható, hogy ugyanaz a típus Prágában, Innsbruckban, Liègeben éppenúgy megvan, mint Magyarországon. A különbség nem az ágyazat formájában, inkább díszítésében mutatható ki. A céllövő pisztolyoknál úgy, mint a vadászfegyvereknél, a stílusáramlatok

⁵⁴ A Vadász Újság és egyéb vadászati szaklapok a löporgázok káros hatásával állandóan foglalkoznak.

keveredését láthatjuk a Kirner-család fegyverein. Kirner György még empire motívumokat alkalmaz ugyan, de ennek alkalmazása nem kizárólagos. Feltehetően, hogy egy-egy darabnál nem annyira a mester, mint inkább a rendelő határozta meg a díszítő motívumokat. Ennek a lehetősége nyilvánvalóan megvolt, mert Kirner vésnököket és fafaragókat egyaránt az üzemén belül foglalkoztatott. Nem hanyagolható el az a körülmény sem, hogy Kirner György ugyanúgy, mint később fia és unokája, külföldi mesterek iskoláit is kijárta. Érthető, hogy a vésnöki munkák is nagyon sok esetben külföldi min-

1: lakatlemez, 2: lakat-dió, 3: lánc, 4: ütőrugó, 5: nyugvók, 6: dió-fedő, 7: sárkány (kakas)

39. ábra

tákra emlékeztetnek. (XXX. t. 1.) Nincs tudomásunk arról, hogy az ágyazatot külföldről hozták volna. Az anyag megvizsgálása azt mutatja, hogy inkább a dió- és ébenfát használják erre a célra. A kiállításokon szereplő példányainál a család csaknem kivétel nélkül paliszandert alkalmaz. Az átlagos fegyverek gyártásánál a körte és juhar ágyazatokkal is megelégszik. 1832 után, a társas cég idején, a pisztolyoknál a sima, vagy bordázott markolatot kissé kiszélesedő markolatgomb zárja be. Idősebb Kirner József a bordázott markolatot futó indaszalaggal díszítette. 1851-ben a londoni fegyverkiállításon indaszalagos, bordázott fegyverei nagy sikert aratnak. (XXXI. t. 3.) A Kirner fegyverek agyazása állandóan több típusban készült. Különösen a vadászpuskáknál látjuk a nagy eltéréseket a puskák agyai között. Ennek célja nyilvánvalóan az lehetett, hogy a gyár — előbb üzem — a legszélesebb igényeket is ki tudja elégíteni. Az előkelő mágánások, ha fegyvereiket nem külföldről hozták, Kirnerrel saját testtartásukra készítették azokat el.

A fegyverek ágyazata foglalja magában a mozgó alkatrészeket. A lakatszerkezet, amely a XIX. században a fegyverek főkelléke, lényeges változást szerkezeti rendszerét illetően nem mutat. Valójában a XVIII. századból fennmaradt forma él tovább kisebb nagyobb változással. (39. ábra). A diófog sokban hozzájárul, hogy a lakat működési ideje állandó maradjon. Többféle lakatot alkalmaznak Kirner üzemében is. Ezúttal két típust mutatunk be: az első típus 1822-től a nyolcvanas évekig él, míg a második viszonylag rövid életű. (38. ábra 3,2.) Ez a gyújtószeget pisztoly működését biztosítja. A lakat felhúzása a sárkány felhúzásával történik. Ezáltal a dió a tengelye körül elmozdul és a lánc közvetítésével az ütőrugót megfeszíti. Eközben a diófog elérte az első, illetőleg a második nyugvónak a helyét.⁵⁵ Ha a sárkányt csak félig húzzuk fel, akkor a diófog az első, vagy biztosító nyugvóban áll meg. A biztosító felett közvetlenül helyezkedik el az átemelő, amely biztosítja a diófognak a teljes felhúzás után a nyugvón való átsiklását.

A lakatlemez külseje Kirner György fegyvereinél kb. 1830-ig a korona nélküli magyar címerrel ékes. (XXX. t. 1.) E mellett a lakat vése többnyire renaissance ízlésben, a szinte mozgó állatok ábrázolásaival együtt történt. Mindez, miként az egyik korabeli újság írja — figyelembevéve a rajzolók, vésnökök hiányát Magyarországon, rendkívül nagy teljesítmény volt. (XXX. t. 2.) A vadászfegyverek díszítése, különösen a kiállított darabok tökéletessége, igazolták a Kirnerek hírnevét. A század végére a díszítés egyszerűsödik. A fiatalabb Kirner József ugyanúgy, mint Pauer és mások a sima lakatlemezre egyre több fegyveren alkalmazzák.

A fegyvereken egy- és kétravaszos elsütőberendezést alkalmaztak. Ezek az elsütőberendezések azonban eltérő jellegűek még akkor is, ha egyazon típusú fegyvereket vizsgálunk.

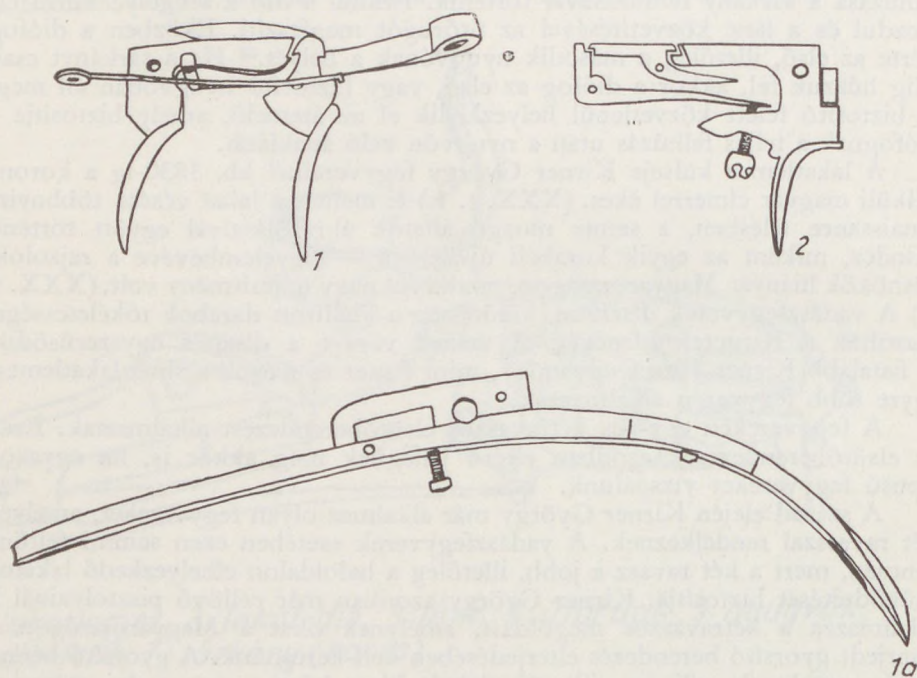
A század elején Kirner György már alkalmaz olyan fegyvereket, amelyek két ravasszal rendelkeznek. A vadászfegyverek esetében ezen semmi feltűnő nincsen, mert a két ravasz a jobb, illetőleg a baloldalon elhelyezkedő lakatok működtetését biztosítja. Kirner György azonban már céllovó pisztolyainál is alkalmazza a kétravaszos megoldást, amelynek okát a Magyarországon is elterjedt gyorsító berendezés elterjedésében kell keresnünk. A gyorsító berendezés, amelynek célja a pillanati elsütés biztosítása —, az egész századon keresztül alkalmazásban volt. A gyorsítókkal ellátott fegyverek két típusát ismerjük, a kétravaszos német, s az egyravaszos francia változatot.⁵⁶ A fegyvereknél nem közömbös, hogy a fegyver ravaszára milyen erejű nyomást kell gyakorolni, hogy a kioldás megtörténjék és egyben a lövés bekövetkezzék. Ha a ravasz kemény, akkor a célzás nem pontos, mert a fegyver csöve könnyen elmozdul. A célpisztolyoknál a gyorsító alkalmazása nagyon bevált, de a vadászatban sok szerencsétlenség előidézője lett, mivel a vadászatban az újat hosszabb ideig kell a fegyveren tartani, s ilyenkor a gyorsítós fegyverek néhány grammos nyomásra már elsültek.

Kirner György az elsütő berendezésnél a mozgó alkatrészeket felszege-

⁵⁵ Minden dión két nyugvó van. Az egyik a biztosítást szolgálja, míg a másik a szerkezet felhúzását biztosítja a lövés pillanatáig.

⁵⁶ Amikor a vadászpuskára alkalmazni kezdték, akkor az egycsőű fegyverre a német, a kétszöve a francia ravaszt alkalmazták.

cselet tengelyen mozgatja, míg a század közepén már a tengelyek szerepét finom csavarok veszik át. Amennyiben a lövő a gyorsítót alkalmazni akarja, a második ravaszt behúzza. Ezáltal a gyorsító emelőkarja beleakad az elsütőemelő rekeszébe. Ezután a gyorsító egy igen erős rugó hatása alatt megfeszül, de állapotát megtartja, míg az első ravaszt egy kevéssé meg nem húzzák. (40. ábra 1—1a.) Ez a finom beállítástól függően, a legkisebb érintésre kioldja a gyorsító karját, s az a feszítőrugó hatására hirtelen nagy erővel felugrik, és a diórekesztő karját megemelve az elsütést biztosítja. Még Kirner György kezdi alkalmazni

40. ábra

az egyravaszos megoldást is. (38. ábra 3. és 40. ábra 2.) Ennél a típusnál is alkalmazásban van a finomító csavar, amely a ravaszfejben helyezkedik el.⁵⁷ Ennél a rendszernél is több típust tudunk kimutatni, de mivel Kirner György ugyanúgy használta mindegyiket, mint a két József, megelégszünk e rendszert legjobban kifejező típus bemutatásával. Ennek a típusnak lényege az, hogy a gyorsítást ugyanaz a kar végzi. A gyorsító bekapcsolása a ravasznak előretolásával történt, ami által most a nagymegfeszítésű rugó az elsütőemelő vállára nehezedik, és azt alsó helyzetben az elsütőemelő rekeszével megtartja. A ravasz meghúzása után, most az elsütőemelő középső része hirtelen felugrik és elvégzi a kioldást.

⁵⁷ A külföldi mesterek a finomító csavart egyravaszos megoldás esetén is néha a ravaszfejen kívül alkalmazták.

A század közepén ez a rendszer használatban van már a gyúszeges pisztolyoknál is.

A Kirner család fegyverhagyatékának teljes elemzéséhez szükséges lesz még felderíteni forgópisztoly remekeiket ugyanúgy, mint az idősebb Kirner József találmányainak lényegét. Nem nélkülözhetjük Kirner György kovás fegyvereit sem, ha az egész levéltári anyagot feldolgozva egységesebb képet akarunk kapni a XIX. század Európa-szerte ismert és megbecsült magyar puskaműves családjáról.

TEMESVÁRY FERENC

LEBEN UND TÄTIGKEIT EINER UNGARISCHEN BÜCHSENMACHERFAMILIE

In der Waffensammlung des Ungarischen Nationalmuseums befinden sich eine grosse Anzahl Meisterstücke ungarischer Büchsenmacher. Leider ist bis heute noch kein Versuch gemacht worden, um eine Sammlung der Biographien ungarischer Büchsenmeister zusammenzustellen. Die diesbezüglichen ausländischen Werke sind zwar für den ungarischen Historiker der Waffenkunde ungemein wertvoll, enthalten indessen nur spärliche Daten über die ungarischen Meister.

Von diesen Meisterwerken der ungarischen Büchsenmacher unterziehen wir bei dieser Gelegenheit nur jene Stücke einer näheren Prüfung, die mit dem Namen der Familie Kirner verknüpft sind. Während des ganzen XIX. Jahrhunderts nahm die Familie Kirner die führende Rolle in der ungarischen Waffenindustrie ein.

Kirner-Waffen bieten uns bereits die Möglichkeit, einen kurzen Überblick über die Tätigkeit der Familie Kirner zugeben. Es versteht sich von selbst, dass unsere Forschung in diesem Gebiet noch nicht abgeschlossen ist, konnten wir doch bisher das Archivmaterial nur zum Teil durchsehen. Wir wissen, dass die Familie Kirner an Weltausstellungen teilgenommen, Verhandlungen mit Waffenfabrikanten geführt, sich über Waffen „neueren Typs“ geäußert hat. So bedeuteten die ungarische Jagdbüchsenindustrie und die Familie Kirner im Ausland ein und dasselbe.

Der Gründer der Firma Georg Kirner war im Jahr 1809 aus Wien nach Ungarn gekommen. Anfangs arbeitete er in Buda, später, im Jahre 1827, übersiedelte er nach Pest. Im selben Jahr sprach er seinen Sohn frei, den er im Jahre 1832 zum Geschäftspartner nahm. In Anbetracht der Probleme, denen man bei den Waffenuntersuchungen begegnet, sind diese Daten ungemein wichtig. Aus den auf den Waffen befindlichen Aufschriften ist zu sehen, dass die Familie oft ihre Wohnung wechselte. Mit der Gründung der Gesellschafts-firma war die erste grosse Epoche abgeschlossen. Bis dahin findet man auf den Büchsen dreierlei Aufschriften. Die erste lautet; „Kirner in Ofen“, ihre Entstehungszeit ist in die Jahre zwischen 1818 und 1827 zu setzen, die zweite: „Kirner A Pest“ findet sich auf Büchsen, die zwischen

1827 und 1829 erzeugt wurden; die Zeit der dritten Aufschrift: Kirner György Pesten" (Georg Kirner in Pest) umschliesst die Jahre 1827—1832, die Zeit, die der Gründung der Gesellschaftsfirmen voranging. Im Jahr 1832 werden nämlich die Waffen bereits mit der Aufschrift „Kirner és fia", bezw. „Kirner és Fija" (=Kirner u. Sohn) versehen.

Nach 1832 kam der Betrieb plötzlich zu etwas Kapital und es wurde möglich, die Produktion auf breiterer Basis zu organisieren. Im Jahre 1841 wurde das Unternehmen neuorganisiert und neue technische Verfahren eingeführt. Die im Jahre 1842 veranstaltete ungarische Gewerbeausstellung brachte dem Büchsenmacher Kirner den ersten Erfolg ein. Im Jahre 1846 wurde der Meister mit der Goldmedaille ausgezeichnet. Im Jahre 1847 starb Georg Kirner und der Sohn übernahm die Leitung des Unternehmens, das im Jahre 1848 grosse Verluste wegen der Expropriation der Lager erlitt. In den Jahren 1850—51 liess Kirner die Firmenbezeichnung „Kirner és Fia" entfernen und benutzte von da an auch auf den Waffen die Aufschrift „Kirner József Pesten". (Joseph Kirner in Pest.) In den Jahren 1851—1852 wurden seine Produkte auch auf den Weltausstellungen bekannt. Der Sohn Joseph Kirners, Joseph Kirner d. J., hatte sich bis dahin bereits grosses Ansehen in fachmännischen Kreisen erworben. Er bereiste das Ausland, um die neuesten Waffenmeisterstücke eingehend zu prüfen. Nach 1861 beschränkte der ältere Joseph Kirner seine Tätigkeit im Unternehmen und starb im Jahre 1869.

Seit 1869 bemühte sich Joseph Kirner, selbst vor grossen finanziellen Opfern nicht zurückschreckend, um die Herstellung von Patronen neuen Typs. Er besprach sich mit Wiener Waffenfabrikanten über die Erhöhung der Waffenstandfestigkeit. Im Jahre 1869 erwarb er, wie dereinst sein Vater, das Recht der Schiesspulverlagerung und erwirkte zugleich, dass die ihm zugewiesene jährliche Schiesspulvermenge auf ein Zentner erhöht wurde. In dieser Zeit wird von ihm bereits als vom kaiserlich-königlichen Hofwaffenmeister gesprochen. Im Jahre 1869 wurde ihm „das kaiserlich-königliche Patent für die verbesserte Lancasterbüchse mit Zentralzündung im Einvernehmen mit dem kaiserlich-königlichen Handelsministerium auf zwei Jahre verlängert."

Im Jahre 1873 erschien Kirner auf der Wiener Weltausstellung, wo er sich mit seinen Produkten grosse Anerkennung erwarb.

Im Jahre 1877 begab sich sein ältester Sohn nach Birmingham, um die englische Waffenindustrie aus nächster Nähe kennenzulernen.

Im Jahre 1880 eröffnete Kirner eine Niederlage in Wien I. Bezirk, Seiler-gasse 4. Zwischen dem 29. Mai und dem 4. Juni 1905 überliess der alte Meister das Unternehmen Johann Pirk.

Das aus der Werkstatt stammende Waffenmaterial gestattet uns, die an den Waffen während eines Zeitraums von drei Generationen eingetretenen Veränderungen hinsichtlich Form und Mechanik Schritt für Schritt zu verfolgen. Eine besondere Aufmerksamkeit ist der Laufbohrung, der Art der Montierung, der Ausbildung des Schaftes, sowie den Veränderungen der Abzugsvorrichtung gewidmet.

Georg Kirner stellte das Material der Büchsenläufe teils selber her, teils beschaffte er es sich aus dem Ausland. Der ältere Joseph Kirner verwendet seinem Vorfahr gegenüber auch schon Stahlläufe.

Während der Periode der Familientätigkeit wurden hauptsächlich Damaszenerläufe erzeugt.

Die wichtigste Periode hinsichtlich der Bestimmung der Waffen beginnt nach 1872. Nach der Vereinigung von Pest und Buda verschwindet nämlich die Aufschrift „Pesten“ (= in Pest) von den Waffen und an ihre Stelle tritt die neue Aufschrift „Kirner József Budapest“ (= Joseph Kirner in Budapest).

Georg Kirner verwendete bereits Züge im Lauf der Büchse; in der Zeit der Firma „Kirner és Fija“ ist jedoch für die Pistole der glatte Lauf charakteristisch. Das gestrichene Korn wurde von Georg Kirner schon seit Anfang des Jahrhunderts angewendet, der Kornfuss aber noch teils aufgelötet und nicht aufgekeilt. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts finden schon die modernsten verstellbaren Visiere Anwendung.

Die Familie Kirner erzeugt beide Gruppen von Schrotflinten, das heisst Flinten mit gleichen Bohrungsdurchmessern und solche mit choked Bohrung. Die Meister der Kirner Familie achteten stets mit grösster Präzision auf die Wahl der Laflänge und deren entsprechende Laufweite.

Die noch in Buda hergestellten Pistolen Georg Kirners sind vollgeschäftet, nach seiner Übersiedlung nach Pest wird aber der kurze Schaft dominierend.

Als Schaftmaterial wurde Palisander, Nuss, Ebenholz, Birnholz und Ahorn verwendet, je nach Wunsch des Bestellers.

Das Schloss der Kirner-Büchsen zeigt zwar mehrere Varianten, es ist indessen kein wesentlicher Unterschied in der Konstruktion der einzelnen Typen zu finden.

Die Abzugsvorrichtungen wurden, wie die Schlösser, in mehreren Varianten hergestellt. Die Büchsen beweisen, dass man sie sowohl mit einem Abzug als auch mit zwei Abzügen herstellte. Ein Teil der mit zwei Abzügen versehenen Büchsen verfügt über zwei Schlösser, während die mit einem Schloss, jedoch mit zwei Abzügen versehenen Büchsen auf die Schneller- vorrichtung weisen, die auch in Ungarn schon Verbreitung gefunden hatte. Zwei Varianten derselben waren in Gebrauch: die französische mit einem einzigen Abzug und die deutsche mit zwei.

Die Untersuchungen des Büchsennachlasses der Familie Kirner ist noch bei weitem nicht als abgeschlossen anzusehen. Es sind noch andere Meisterwerke der Familie, wie die Trommelrevolver, sowie das Wesentliche an den Erfindungen Joseph Kirners d. Ä. in ein helleres Licht zu setzten.

Auch die Schlüsselbüchsen Georg Kirners dürfen nicht übergangen werden, soll nach der Bearbeitung des ganzen Archivmaterials ein einheitlicheres Bild über die in ganz Europa wohl bekannte und geschätzte Büchsenmacherfamilie des XIX. Jahrhunderts gegeben werden.

KÜZDELEM A KÖRMÖCBÁNYAI KÖEDÉNYGYÁRTÁSÉRT

A körmöcbányai köedényipart az alkalmas agyag és gyártási anyagok közeli és olcsó beszerezhetőségén kívül főleg az az iparosítási vágy hozta létre, amely a hanyatló körmöci bányaipar miatt elvándorló munkaerők további szétszóródását és a gazdasági életben mutatkozó káros kieséseket próbálta valamiképpen gátolni és pótolni. Egészséges ösztönzője volt a polgárság bizonyos mérvű gazdagodása, életkedvének és igényeinek növekedése is. Midőn 1815-ben a köedénygyár létesítését elhatározták, ezzel tulajdonképpen a városi közösség színe-javának, nagy népességű együttesének vágyát és közös ügyét testesítették valósággá.

Noha a gyártási anyagok váratlan hiányai miatt sok reménység hiúsult meg, még így is a gyár oly számomartott értéke maradt a kerámiai iparnak, hogy amikor 1838-ban tűzvész pusztította a gyártásvezetőjük is belehalt „a serény munkálkodásba” — esetleges megszűnése, illetőleg kiesése a gyárak sorából erősen bénította volna az akkor már jelentékenyre fejlődött köedényiparunkat.

Az eladásra bocsátott gyár látszólag már Gräfl Ferenc pesti kereskedő és a murányi köedénygyár árendásának birtokába jutott, amikor is a szűkmarkú Gräflt megúnva, Körmöcbánya város tanácsa az Iglóról jelentkező Trangous József ügyvédnek, az iglói köedénygyár egyik tulajdonosának adta el a gyárat.¹

A körmöci köedénygyár tulajdonosa Gräfl helyett ilykép — szinte váratlanul — Trangous József lett.

Gräfl nagy hasznát húzó vállalkozást sejtett a gyárban és messzemenő tervei voltak a körmöci gyártással. Rendkívüli bosszúsággal kellett látnia, hogy a vásárlási ügyletbe belépő Trangous, a szó szoros értelmében, az orra előtt váratlanul hogy jön, hogyan győz. És amíg azt hitte, hogy a gyár rendbekerülése, újjáépítése és felszerelése tavasz előtt be sem fejezhető, addig Trangous serénykedésével meglepő rövid idő alatt nemcsak helyreállt, hanem késő ősszel megindult már az üzemeltetés és megkezdődött a gyártás is.

¹ A körmöcbányai első gyártási próbálkozásokra és az ottani köedénygyár működésének első évtizedeire vonatkozólag lásd *Mihalik S.*, FA 10 (1958) 189—207. Említésre méltónak véljük, hogy az egyes illetékes törvényhatóságok jelentései alapján készült és a magyar gyárak 1817. évi állapotát feltüntető helytartótanácsi táblázat (*O. L. Helyt. t. 1818. Dep. Comm. Fons 18, positio 13*) átvéve Körmöcbánya tanácsának a Helytartó Tanácshoz intézett, 1817. május 16-án kelt jelentésének szövegét (*O. L. Helyt. t. Dep. Comm. 1817. Fons 18. Pos. 30*), azt mondja: a körmöcbányai gyár 1815. júliusában onnan vette eredetét, hogy a szomszédságban a köedénygyártáshoz kiválóan alkalmas agyagot fedeztek fel. Ezenkívül több körülmény találkozott még össze egy ilyen intézmény alapításához. Úgymint: tiszta víz, homok és fakitermelés. 128 részvényt bocsátottak ki az egyes személyeknek. (Ezekből a város átvett húszat.). Az így alapított társulat „a jelenben”, (vagyis már 1817-re) olyan nagy előmenetelt tett, hogy nemcsak a szükséges épületek nagyrésze készült el, de a legyártott edények mintegy 3000 forint értékben is itt vannak. Alázatos kérésük az, hogy a kegyes privilégiumot elnyerjék.

Az indulatossá vált Gräfl nem tudott megnyugodni. 1838 október 9-én panasszal fordult a Helytartótanácsához és más közigazgatási és jogi eszközt is megragad, hogy elvesztett ügyét kedvezőre fordíthassa.

Nem okul Trangous nehézségein. Nem látja, nem veszi tudomásul, hogy az újraműködni kezdő körmöcbányai gyár 1839-re fordulóra, a téli és a tavaszi hónapokban, a fehér agyag hiányában oly kedvezőtlen helyzetbe került, amely még a termelésnek is ártott. A kimerülő és kimerült agyagbányák miatt Trangous költséges nyersanyagkutatásokra kényszerült s távoleső két új helyen nyitott gödörrel bírta csak az üzemeltetés folytatását némileg biztosítani. Massza sem állt rendelkezésére, mert az új helyeken kitermelt anyagokat máris fel kellett dolgozni. A hirtelenében szerzett agyakok alkalmatlanok voltak. A gyártmányok minősége romlott s a vállalkozás nagy veszteségére a beszercebányai, pesti és a debreceni lerakatok és gyári bizományosok egymásután küldték vissza az árut. A gyár hitelét vesztette.

Mindez nem volt elegendő a vérig sértett Gräfl vigasztalására, okulására. Továbbra is makacsul állítja, hogy Körmöcbányán és környékén bőségesen található agyag. S minthogy ügye a városi tanácsnál elveszett, az egyház felé kezd építeni kapcsolatokat. A püspökség szentkereshti uradalmában, — dühe és indulata által vezettetve — agyag és nyersanyag ásatásokba kezd. Olyan kihívóan, hogy gödreit a Trangous-féle kitermelő helyektől csupán a kocsíút választotta el.

Gräfl — ügye érdekében — azt is felajánlotta, hogy tíz éves szerződés ellenében évi 100 forintot fizet a Xenodochium, vagyis a királyi bányász ispotály pénztárába. Ugyanakkor folytatja harcát. A beadványok tömegével árasztja el a hatóságokat. 1839 január 15-én, február 28-án, március 5-én, április 4-én — tehát minden hónapban — hol a körmöci tanácsnak, hol a Helytartótanácsnak kell ezzel foglalkoznia. A kérelmek abban csúcsosodnak ki: a hazai ipar, valamint Körmöcbánya növelése, haszna érdekében engedélyezze a Helytartótanács, hogy a meglevő gyáron kívül ő *egy másik kőedénygyárat* (Fabricam vasorum fictilium) *létesíthessen* Körmöcbányán.

I.

A küzdelem nyílt harcba tört ki Gräfl és Trangous között. Ugyanakkor, 1838-ban és 1839-ben folynak ezek az ütközetek, amikor ezzel egyidejűleg Stingl Vince és Fischer Mór Herenden vívják a magyar kerámia nagy harcát. De míg a Dunántúlon a magyar porcelángyártás jövője sorsa felől döntenek, addig itt, Körmöcbányán csak kőedénykészítésre szorítkoznak a harcos cselekmények. De itt is nagy a tét: a kereskedői és gyári tőke minél nagyobb hasznot hozó befektetésére tör Gräfl, ezzel szemben Trangous ugyanezeknél messze-menő, nagy céllal minőségi javítást is óhajt: az akkori ország legjobb, legművészeibb és legjelentékenyebb kőedénygyárává szeretné fejleszteni a körmöcbányait.

Trangous, az iglói kőedénygyárral szerzett tapasztalatai segítségével felismeri, hogy az igazi nagy versenytárs, a kassai gyár — közel négy évtizedes munkálkodás után — a kifáradás, modorosság hanyatló szakaszába érkezett, sőt észreveszi közelgő megszűnését is. Az iglói, eperjesi, hollóházai gyárakban

nincs erő és annyi akarat, hogy a kassaiak nemsokára megszűnő szerepét átvegyék és ellássák. Még a telkibányai gyár lendülhetne az élre, ahol nemcsak sokkal többről álmodoztak, hanem a regéci porcelán készítésével a magyar porcelánt teremtették meg. Igazgatójuk Miskolcra szökése miatt azonban ekkor éppen válságban vannak.

Az idő és a pillanatnyi helyzet így most Körmöcbánya előretörésének kedvez, sőt egyes munkával még azzal a reménnyel is kecsegtet, hogy valóban a magyar kőedénygyárak legkiválóbb üzemévé válhatik. Tudja ezt Trangous, sokkal hamarabb mint Gräfl, aki későn eszmél és ezzel éppen a szükséges döntő lépéssel lemarad a versenyben. Most már szívesen kinyitná féltve őrzött pénzeszsákját e célra, amelynek elérésétől éppen szűkmarkúsága és kapzsisága ütötte el őt.

Egyikük sem enged s Trangous a Körmöcbányán egy második gyárat alapítani szándékozó Gräfl ellen az 1839 április 4-én Iglón kelt beadványával panaszt emel, oltalmat kér munkája és személye megvédésére:

„Mint körmöcbányai polgár és az ottani kőedénygyár tulajdonosa” Gräflnek a Helytartótanácshoz juttatott kérvényére vonatkozólag emlékezteti a körmöci tanácsot, hogy a gyár megvásárlásakor kifejtette, csak akkor működhet, ha a szükséges anyagokkal és felszereléssel is el lesz látva. Ezekről őt szóban és írásban biztosították. Gräfl mindezekkel ellentétben áll. A körmöcbányai és a környéki anyag csupán az ő gyára szükségletére elegendő. Egy másik gyár engedélyezésével a fakitermelés emelkedése még az erdőket is veszélyeztetné. Nem helytálló Gräflnek az az állítása, hogy egy második kőedénygyár a hazai ipart avagy a várost növelné, a népnek hasznára lenne. Szándéka tulajdonképpen az, hogy ingyen szerezze meg azt a jogot, amelyért ő maga, Trangous, már 30.000 forintot áldozott.

Figyelmezteti a tanácsot, hogy Gräfl technikai tudása nevetséges, a murányi kőedénygyár készítményei a legrosszabb minőségűek. Mégis úgy tünteti fel magát, mintha a hazai ipar fejlesztője volna.

Gräfl érvei — szerinte — alaptalanok és így ez az edény-elosztó — raktáros — árus tehát Trangous körmöci gyárának, amelyet spekulációval elérni nem tudott, csak ártani akar.

Trangous, végül, újra arra utal, hogy a „magna in parte ruinosis”, tehát a nagyobb részében romos gyárat a gyártáshoz szükséges és azokért évenként mérsékelt taxát fizető anyagokkal kizárólagos joggal kapta. Nem veszélyeztetheti, hogy a szükséges anyagokat egy nevető harmadik nyerje el, mert — miként az előre látható — néhány éven belül a gyárat bezárni kényszerülne.

Kéri, hogy a városi tanács őt, mint körmöci polgárt, Gräfltől védje meg s a Helytartótanácsához intézett kérvényét hivatalos záradékkal lássa el.

1839 április 12-i ülésén a tanács érdemlegesen állástfoglalt Trangous érdekében, majd beadványt fogalmaz és terjeszt fel a Helytartótanácsához. Együttal megválaszolja a főhatóság 1838 október 9-i leiratát. A város tanácsa kifejti: tudatában van, hogy a nemzeti ipar fejlesztése fontos, mégis negatív választ kényszerül adni: ugyanazon a helyen, ugyanolyan fajtájú gyár alapítása helytelen, mert annál kevésbé juthat az egyik, vagy másik az óhajtott virágzásra. Kedvezőtlen ez arra a bányaművelésre is, amelyet a királyi kincstár és magánosok itt művelnek, hiszen az minden módon megköveteli az erdőművelést. Gräflt ez még abban is akadályozná, hogy a környéken található agyagos

föld Trangousnak szerződésileg kizárólagos joggal adatott át, márpedig a leg-szükségesebb anyag nélkül ilyenfajta gyár nem létezhet. Kéri, hogy Gräfft utasítsák el.

Most már két körmöcbányai gyár kérvényei és beadványai járják a hivatalos utakat s futnak az illetékes magas fórumokhoz a városi észrevételezésekkel együtt. Az egyik Trangousé, a gyár tulajdonosáé, a másik már nem is kérvény, hanem beadványsorozat Gräfftől, a második gyárat alapítani szándékozó, feldühösödött és bosszús tervezőtől. 1839 május 7-én ismét újra útnak indít egy beadványt, éppen az nap tehát, amikor az április 12-én 967. sz. alatt beadott kérvényére a Helytartótanács kedvező és döntő határozatot hoz éppen reája vonatkozólag:

„... Ugyanazon a helyen, több ugyanazon cathegóriába tartozó gyárnak az alapítását, amely általában a nemzeti ipar elve — tekintve az országos kereskedelem szállító eszközeit s azoknak kétséges mivoltát, annál kevésbé lehet megakadályozni — mert a gyárak általában, de főképpen a kőedénygyárak nemcsak egyik vagy másik város vagy járás fogyasztói, hanem az egész ország, sőt külső tartományok szükségleteit és szokásait szolgálják ki és olyan tárgyakat termelnek, amelyek mind a belső, mind a külső kereskedelemre alkalmasak. Annál inkább emelkedik majd a gyáripar tökéletességre, ha ugyanabból a fajtából számukat növelni tudjuk, s ami a jelen esetet illeti, Gräfl Ferenc kérvényező személyi és reális tulajdonságaiban semmi kivetnivaló nincsen. Miután a város erdejéből kikerülő fáért a Kamarai Pénztár hasznára magasabb árat óhajt fizetni s ebből nem akar annyit elhasználni, a már létező gyár tulajdonosának, Trangous Józsefnek a példájától eltérőleg, mert mint nyilatkozata mondja, a saját szükségletét máshonnan hozatja. — Végül az előbb említett Trangous József kizárólagos ásatási joga a kőedénykészítéshez való agyagra nézve nem látszik megsemmisítettnek, mert a kérvényező Gräfl teljesen távol attól a helytől, ahol most az ásatások folynak, kéri, hogy számára alkalmas hely jelöltesse ki. Különben is ezen város területe ilyenfajta agyagban nagyon bővelkedik és ez messze túlhaladót nyújt egyetlen gyár szükségletén felül. A városi magistrátus határozata a részvénytársaság, illetőleg a város, amely tagja ugyanennek a társaságnak, adásvételi szerződésében, amelyet Trangous József iglói lakossal kötött az említett gyárat illetőleg, nem zárja ki tehát más gyár létezését — mert ez ártana a közjónak — sőt ez a kérvényező érdemeinek tudható be. — A kérvényező azon ajánlata, hogy a városi bányász ispotály javára áldozatot hoz, nem megvetendő és különben is ez a vállalkozás szám-talan előnnyel járna. Ilykép a kérvényező által létesítendő gyár ügyét meg kell fontolni.”

II.

Körmöcbánya tanácsa igazságtalannak érezte ezt az állásfoglalást. Bizonyító „hadjáratot” indít azok igazolására, amelyek Trangous mellett szólnának. A következő hónap derekán megkezdik a bizonylatok és igazolványok kiállítását. Június 19-én igazolják, hogy a gyár alkalmas anyag után többfelé végez kutató ásatásokat. 20-án Remenar Mátyás városkapitány és Elzenbaum Ignác szenátor — mint kiküldött bizottság — foglalja egybe a Schvába falu felett fekvő és a körmöcbányai kőedénygyárhoz tartozó bánya, legfőképp az agyag-

réteg vastagságát vizsgáló kiszállások tapasztalatait. Kifejtik, hogy az északon 29 öl hosszúságban drágán aládúcolt vágatokkal és „Fürstenbau”-val művelt bányában, amelyből a kőedénygyár használatára szükséges agyagot nyerik, jelenleg csupán két helyen található megfelelő tiszta fehér agyag. Vastagsága a felső Fürstenbau-ban alig egy, az alsó tárnában csupán fél láb. Emiatt kényszerült Trangous az újabb kutatások kezdésére, sőt Schvába falu alatt és Windschdorf fölött két új kutatótárnát is nyitni. Az új ásatásoknak is szakadozott a jellege. Kőalakulatok, tisztátlan sárga, zöld és kék agyag szakítja meg, vagy egészen eltűnik az ér és csak tetemes idő és költség után van újabb eredmény. A bányát jelenleg 3 vájár és 4 Schlichtler műveli, akik szorgalmas munkával is csak szűkösen tudják a 6 gyári munkás termeléséhez szükséges masszához az agyagot kibányászni. Még van a hegyekben is teljesen beszakadt tárna és két akna, amelyet az előző gyárigazgatóság a megfelelő agyag hiányában mellőzött. Miként a körmöci gyár nemrég munkába vett bányáját — amely 5 ölnyre fekszik a déli területet a szentkereszti püspöki területtől elválasztó úttól — úgy az agyagréteg alaposabb megtekintése céljából szemügyre vették a szembenlevő püspöki területen a szemköztös erdő alatt néhány öllel nyitott bányát is. Ez Gräfl tulajdona. Azt tapasztalták, hogy az egész környéken egy esztendőn át a fúrókkal folytatott kutatás nem vezetett gyártáshoz alkalmas fehér agyag nyomára.

Június 22-én Janhoffer Mihály „kgl. Zeichenmeister”, Meyer Károly János, Burkart József gyógyszerész, Ludvig Alajos árvafelügyelő, Schücht József városi kirurgus, Burkhart Károly patikus, mint polgárok és körmöci lakosok is igazolják, hogy a kőedénygyár a téli és tavaszi hónapokban a megfelelő fehér agyagban hiányt szenvedett és ez ártott a termelésnek.

Ez a nap, június 22-e, emlékezetes a gyár történetében. A városi tanács által kiküldött Remenar Mátyás városkapitány és Elzenbaum tanácsnok fontos tanúkihallgatásokat folytattak.

Előbb 11 „jól körülírt” pontban állították egybe kérdéseiket:

1. Igaz-e, hogy a gyár a használható földanyagok hiányával küszködött téli és tavaszi hónapokban?
2. Pénz, fáradozás hiányzott-e, avagy az agyagbánya tényleg kimerült?
3. Valóban e hiány okozta a gyár nagy veszteségeit, annyira, hogy elmaradt a pesti és a debreceni edényszállítás, illetőleg a készítményeket visszaküldték, mert rosszabb lett a minőség?
4. Hogyan áll most a termelés, miután csak befektetésekkel és nagy megérőltetéssel sikerült használható anyagot találni?
5. Mennyi mennyiségű az újonnan felfedezett agyag, hány korongozót és mintázót tud a gyár ezzel foglalkoztatni? Marad-e a kibányászásból valami készlet, avagy az egész mennyiségből azonnal edény készül?
6. Igaz-e, hogy agyaghiány miatt nyers edénymassza készlet sincs, noha sok év óta az jelentékeny mennyiségben rendelkezésre állt s ez a rossz helyzet ártott a gyár virágzásának?
7. Igaz-e, hogy a régi agyagbányáktól távolabb két helyen nagy költséggel újabb gödröket kényszerültek nyitni, mert félő, hogy a régebben feltárt kis jó rész is hamarosan kimerül?
8. Igaz-e, hogy a Körmöc közelében található agyag a kiadósabb helyeken

csak fazekas agyagnak használható, mert a jobb — miként a nemes ércek — csak keskeny szalagokban fordul elő?

9. A kőedénykészítéshez szükséges anyagokhoz, mint például a Hörnkieselhez, földpáthoz, amely a körmöci környéken eddig fáradság nélkül volt felfedezhető, most költséges a hozzájutás?

10. Esküvel nyilatkozzanak a tanúk, hogy Körmöc környékén *egy* kőedénygyár szükségletének megfelelő agyag és nyersanyag áll-e rendelkezésre, avagy *több* gyárhoz kellő mennyiségben fordul-e az elő, avagy a működő kőedénygyár 10 évnél is több idő óta sokoldalú sáfárkodással és kutatásokkal küzd még mindig?

11. Végül: honnan tudják a tanúk, az általuk előadottakat?

Először a gyár sok év óta volt és jelenleg is vezetőjét, Ressz Károlyt, az 1820-ban Görgényről szerződtetett és az 1838-as tűzvészbe belehalt igazgatójuk fiát hallgatták ki, azután megkérdezték a „minden dolgok tudóját”, Halavács Jánost, aki már 14 év óta Beamter a gyárban.

A római katolikus vallású, nős, 34 éves Ressz Károly gyári vezető (Werkführer) a következőket vallotta:

Tény, hogy a gyár a téli és a tavaszi hónapokban anyaghiánnyal küszködött. A bánya kimerülése nem pénz, vagy fáradozás hiányán múlt, hanem azon, hogy az agyag „sich ausgeschnitten hat”. Miután a jó fehér agyag hiányzott, a sárgából készült edények vörösek lettek. Ezeket nemcsak Wanko Dániel² pesti edénykereskedő nem vette át, hanem más lerakatok sem.

A gyártásnál csupán 6 korongozót tudtak foglalkoztatni, a többinek nem bírtak anyagot szerezni. Csak rossz edénynek való agyagot kaptak nagyobb mennyiségben. A finom fehér hiányzott.

Az újonnan felfedezett agyag mennyiségét nem lehet megjelölni, mert szélesebb, majd újra keskenyebb rétegekben és csíkokban jelentkezik. Ásása és bányászása a faacsozat alkalmazása és egyéb hasonló miatt néha sokba kerül. A jó agyagból raktári készlet nincs, mert amit kitermelnek és kibányásznak, rögtön fel is dolgozzák. A gyárnak éppen az a legnagyobb baja, hogy az agyaghiány miatt nincs nyersedény massa készlete. Ezért tervszerűség sincs. Hiánya kadályozza a nagybani termelést és a jövedelmezőséget is.

A régi agyag elfogyása miatt költséges új gödrök nyitására kényszerültek. A közelben található agyag nem olyan mennyiségű, mint a fazekas agyag. Csak keskeny erekben mutatkozik. Sokszor teljesen elvész valami előredűlő kőréteg alatt, avagy valamilyen más földalakulat nyomja el.

A Hörnkiesel és a földpát a körmöci körzetben csak gondos kutatásokkal fedezhető fel. Ezért távoli vidékekről kell vásárolni.

Miután a meglevő egyetlen gyárat nehéz tiszta fehér agyaggal ellátni, több gyár részére az nem biztosítható. Ressz azért tud mindezekről, mert ő a gyár vezetője, így tehát sok év óta tájékozott a dolgok felől.

² Wankó Dániel porcelán és kőedénylerakata a pesti Dorottya utca 13. szám alatt levő Rupp házban volt. 1838 karácsonyára és az újévre közreadott hirdetésében virágvázákat, virágcserepeket, teafaskókat, levéltartókat, kenyér- és virágkosarakat, írókészletet, desszert tányérokat, csokoládés tányért tűzálló gazdag aranyozással és pompás festéssel a lehető legolcsóbban kínál, „Wiener, Polvitzer” és „Iglöer Steingutgeschir”-t ajánl. *Pesther k. k. priv. Kundschafts- und Auctions-Blatt*. 1838 Nr 97 (dec. 18) 557 és 561—562. (dec. 21).

A 38 éves, nős, katolikus Halavats János gyári „Kassier” a bizottságot így tájékoztatta:

A gyár a téli és tavaszi hónapokban a használható anyagok hiányával küzd. Ő volt a földásások felügyelője. Minden héten egyszer, kétszer megtekintte az agyagraktárt. Megállapította, hogy nem volt megfelelő készlet fehér edények készítésére.

Az ereken előforduló agyag hirtelen kimaradt. Költséget nem kíméltek az új anyag találására és mégis öt hónap telt, míg újra használhatóra bukkantak.

Az általa Besztercebányára, Debrecenbe küldött edények vörös színeződésük miatt nem nyertek tetszést. Használhatatlannak minősültek és így nagy károk keletkeztek. A gyár emiatt hitelét veszítette.

A rossz termelési helyzet csak azóta és akkor javult, amikor ő agyagásásra új helyet jelölt ki. Sikerült jobb és megfelelőbb agyagot találni. Sajnos, nem nagy mennyiségben, mert legfeljebb 4–6 zoll volt csupán a szélessége „auf 2 Punkten des Galges hat.”

Kíváncsi volna az üzem nagyobbítása. A használható agyag termelése most csupán annyi, amennyi hat embert foglalkoztat. Készletről szó sem lehet, mert agyaghiány miatt a gyár a friss massa azonnali feldolgozására kényszerül.

A jó anyag az ásatásoknál hirtelen kimarad és ilyenkor a gyár munkája visszaesik.

A kitermelés költséges. Három bányász ássa a földet és négy leányzó tisztítja. Kis mennyiségben kerül elő. Azt lehet mondani, hogy termelése és felkutatása többbe került, mint a messzi csehországi porcelánföld.

A környéken seholsem találtak Hornkiesel-t vagy földpátot.

Mínhogy a már meglevő gyár sem tud megfelelő anyagot találni, hogyan bírna egy második, most építendő üzem? Ezt Gräfl pesti edényárusnak tudnia kellene, hisz közel egy év óta kutat állandóan a szükséges anyag után. De nemcsak az edények készítésére szolgáló agyagok kutatása hiábavaló és eredménytelen, hanem a Kapsel anyaga, meg a tűzálló agyag utáni is. Miután ezeket nem találják, Nógrád megyéből szállítják.

Azért tudja mindezeket, mert már 14 év óta Beamter-e a gyárnak és minden az ő vezetésével és tudomásával történik.

III.

Amíg így gyűlnek az adalékok és bizonyítékok Trangous (gondjai és) jogainak igazolása mellett, Gräfl továbbra sem nyugszik. Szinte minden áron törekszik a másik gyárat létrehozni, mert nem akar kiesni a magyarországi kőedényiparból és azért is, mert talán a körmöci üzletnél is fontosabb most már a „majd megmutatom” elv, csorbult presztízisének kiköszörülése. Trangous veszélyt érez, munkája, gyára elnyomását sejtí, mert tudja, hogy két gyár esetében a helyi verseny csak közös nyomort eredményezne. Aggódva tapasztalja, hogy Gräflnek részben az egyház felé való kapcsolatkeresése, másrészt egyéb összefogása már tisztességtelen akciók felé tereli az ügyet. Ezért július 27-én beadvánnyal fordul a körmöci tanácshoz, amelynek emlékezetébe idézi,

hogy ő vásárlási főfeltételül a szükséges és alkalmas anyagok keresésének és kitermelésének kizárólagos biztosítását jelölte meg.

Noha a tanács írásban biztosította is azt a számára, elegendő mennyiségről, sajnos, mégis szó, mert az agyagot és az egyéb szükséges földet a nemes ercekhez hasonlatosan csupán vékony erekekben találják és akkor is egymástól nagy távolságokra.

Amíg Gräfl a püspöki területen az ő kitermelő helyei mellett csak a kocsíút által elválasztott részben próbálkozik, addig ő a sok befektetést igénylő és fáradságos munkával „juxta leges geographica” keresi az edénykészítéshez „kvalifikált” agyagot.

Nem áll rendelkezésre és nincs is az anyag olyan bőségben, amelyről Gräfl beszél. A fakitermelés szempontjából is káros ez az ügy. Két, vagy több edénygyár Körmöcbánya kebelén belül a nagyobb virágzást és fejlődést akadályozná, egyik a másikat elnyomná, a legnagyobb nyomorba kerülne. Több romlás, mint haszon származna. Miután a városi tanács a gyár eladásakor kijelentette, hogy az eladó a vevőt megoltalmazza az eladott jószágban, kéri a védelmet.

Nincs szándéka Gräfl személyi és reális képességeit kisebbiteni, de ha ő már mindenáron Körmöcöt akarja kőedénygyárával boldogítani, miért nem fogadta el akkor annak idején az egyezséget? Most bizonyos gyanús és nem törvényes ajánlatok a szerződési hitelben nyilvánvaló zavarokat okoznak. Erre pedig sem a már kártalanított városnak, sem pedig a jól datált Xenodochiumnak nincs szüksége. Ez csak a harmadiknak volna ártalmára.

Amíg Trangous a körmöci tanácsnál érvel jogai és ügye mellett, munkája, gyára, személye megvédését kéri, Gräfl július 2-án a Helytartótanács-hoz ismét kérvényt ír s ebben is azért esedezik, hogy engedélyt és jogot kapjon Körmöcbányán egy másik kőedénygyár létesítésére. Április 7-én a város kénytelen nyilatkozni ezzel kapcsolatban. Felterjesztését a nádorhoz és a Helytartótanács-hoz küldi, újból s újból kifejti álláspontját a kettőre emelni szándékolt kőedénygyarak ügyében. Nem helyeslik, hogy egy és ugyanazon a helyen ugyanolyan fajta gyár legyen, amikor más nemzeti szükségletek is vannak. Az eladási tárgyalások során véleményük szerint Gräfl állhatatlanságán kívül az is kitűnt, hogy a társaságnak ártani akar. Ezért nagy örömmel fogadták Trangous ajánlatát, mert a vásárláshoz nem fűzött terhes feltételeket. Az eladás azokkal a jogokkal történt, amelyekkel a Társaság bírt és erre vonatkozólag szerződést is kötöttek. Az agyag kizárólagos joggal adatott át, semmi más agyaghasználási jog nem bír tehát érvénnyel. Ebben nem is engedhetnek, mert a jelenlegi tulajdonos már 15 000 forintot fektetett a gyárba. Gräfl indítékai irreálisak. Sem a fa, sem az agyag nem elegendő és így fizikai és jogi lehetetlenség áll fenn. A Xenodochium pénztárába fizetendő 100.— Frt, éppen úgy, miként a kérvényező minden törekvése, nem a közjó előmozdítását célozza, amint erre a gyár eladásával és vételével kapcsolatos példák utalnak. Kéri, hogy Gräflt szándékától térítsék el, mert a már létező gyárat pénzügyileg is kézben akarják tartani.

Nemsokára, augusztus 11-én, a választó polgárok is állást foglalnak. Gräfl-lel szemben bizalmatlanságukat nyilvánítják, tanúsítják a gyártási anyagok elégtelenségét és kéri, hogy Gräflnek ne engedélyezzék új gyár építését. Alaptalan az az állítása, hogy fa és agyag bőven található. A város erdei hasz-

nálatát átadta a királyi bányakamarának és az elmúlt évtizedben az olvasztó kemencék nagyobbítása folytán azt annyira igénybevették, hogy a királyi felségnél az olvasztó tevékenység korlátozása és a bányászat céljára idegen faanyag beszerzése érdekében közbe kellett lépni. Feltűnő, hogy Gräfl az agyagról úgy beszél, hogy hatalmas mennyiségben található, hiszen amikor mint vevő jelentkezett, azt mondta, hogy hiányzik az elégséges mennyiség. Sőt arra hivatkozott, hogy az előző tulajdonosok sok pénzáldozatuk ellenére éppen az agyag hiánya miatt nem boldogultak.

1839 szeptember 17-én a sok tiltakozás ellenére a városi tanácshoz mégis helytartótanácsi leirat érkezik, amely hangsúlyozza, hogy egy ilyen (Gräfl által tervezett második) gyár alapítása a közkereskedelmet és a nemzeti ipart nagyban előmozdítja s így minden pártfogást megérdemel.

IV.

A helytartótanácsnak ez az álláspontja tűzre öntött olajként hatott. Most csapott fel igazában magasra a harc és a küzdelem lángja. Gräfl győzedelmesnek látta ügyét s úgy vélte, szabaddá vált útja a második gyár létesítéséhez, sőt elérte a nyersanyagok felett való osztozkodás jogát is. Csakhamar ismét ellenállásokba, akadályokba ütközött s ezért a végsők eléréseért újult erővel tovább küzdött. Ismét beadványok, kérelmek, felszólalások áradatát indítja útnak. 1840 február 20-án átveszik a Helytartótanácsához címzett kérvényét és megküldik a körmöci tanácsnak. Április 30-án újabb Gräfl-kérvény van a Helytartótanács előtt „ne hogy a helyi Magistratus, amely ennek a gyárnak ellensége, a március 17-én beadott fellebbezés elodázása által őt (Gräflt) szándékatól tartósan eltérítse „és” hogy az említett és előterjesztett fellebbezést a Helytartótanács határidőre lezárni kegyesen parancsolni méltóztassék.” Május 19-én a városi tanács felír a Helytartótanácsához a Gräfl—Trangous ügyben, június 9-én ismét elismervényt állítanak ki, hogy egy Gräfl kérvényt még május 9-én átvettek. Június 29-én megszólal maga Trangous és a városi tanácshoz intézett beadványában kifejti, hogy nem győz csodálkozni Gräfl erőszakosságán, aki még az uralkodói trónushoz is hamis érvekkel fordult. Alaptalan Gräflnek többek között az az állítása, hogy az agyag kitermelésére a szerződést nem Körmöcbánya városával kötötte, hanem a részvényesek társaságával. Ő ugyanis, ezzel ellentétben, a várossal kötötte ezt az egyezményt, amelyet a város pecsétje alatt ünnepélyesen is biztosított számára. Körmöcbánya városát amúgyis a részvényesek közé sorozhatta. Gräfl Trangous agyagbányászó aknáinak és gödreinek közelében ásatott, vizsgálataiból meggyőződhetett tehát, milyen ritkán található az agyag. Tudja jól, hogy csak egy gyár szükségletét fedezheti, mégis bőséges mennyiségről beszél. Alaptalan, hogy Trangous olyan agyagot árusít a beszercebányai Pirl úrnak, amely jobb minőségű edények készítésére alkalmas. A régebbi részvénytársaság a szétválasztásból és tisztításból maradt anyagot tényleg eladta Beszercebányára, de amióta ő a tulajdonos, ezt mind itt tartják Körmöcbányán téglák és hasonló gyári szükségletek számára.

Felveti Trangous, mi lesz, ha az agyag-ér, amelyet mint az érc-eret kell bányászni, elfogy, vagy kihagy? Kénytelenek lennének az üzemet becsukni és

így 50 000 forint veszne el. Nem lehetséges tehát két gyár. Valótlan, hogy Freyseisen szenátor Trangous fizetett igazgatója, mert az ő fizetett alkalmazottja: Resz Károly és Halavács János. Ismételten, többszörösen visszatér annak bizonyítására, hogy egy gyár működéséhez sincs elég agyag. Ő az erre vonatkozó jogot a szerződéssel, a 30 000 forintos vételárral megkapta, megfizette. Ezt akarja Gräfl most tőle elragadni.

Keserűre csendül panaszszava: megállapítja, hogy a sok igazságtalanságot a dolgok ilyen felfordult állapotában a bányász Ispotálynak botrányos jogcímen felajánlott adomány sem expiálhatja, miután különösen az Ispotály a harmadik veszteségével meggazdagodni nem akar.

Jogos önérzettel, teremtő alkotásokkal teli élet jussán hivatkozik becsületes munkásságára: „... ha én... aki egész életben úgy is, mint városi polgár, méginkább, mint a kiváltságos iglói kőedénygyár részvényese, mint a Magyar Felfedezési Bányáinak Rendes Jegyzője, szolgálatkész törekvésekkel a hazai iparnak jelentékeny ágait férfiasan, őszintén és mindig előmozdítani töreksem...”, s kijelenti, hogy ő csak örülne, ha két gyár virágzana, ha volna megfelelő nyersanyag. Kéri, hogy Körmöcbánya város tanácsa ezek szellemében adja meg információit a magas helynek (vagyis a Helytartótanácsnak).

Ezek az érvek, a helyzet józanabb felismerése kezdi lassanként észretéríteni a közel két év óta küzdő Gräflt. Hiábavalónak látszik továbbra is ragaszkodni Körmöcbányához, mert az agyag hiánya tényleg olyan helyzetet teremtene, hogy egy új gyár létesítésére áldozott összeg kidobott pénzzé válna. Murányi gyári bérlete amúgy is lejárában van s így az a veszély fenyegeti, hogy nemcsak Körmöcbányáról és Murányról csöppen ki, hanem kiesik az egész magyar kőedénygyártási hálózathoz is.

Szorultságában figyelme Körmöcbánya helyett most *Besztercebányára* fordul s az ottani városi tanácsnak tesz ajánlatot:

Előadja, hogy főleg azon körülménytől indíttatva, amely szerint a murányi kőedénygyári bérlete már a végéhez közeledik, Besztercebánya város környéke pedig ilyen gyár részére alkalmas, Besztercebánya város kebelében saját költségén olyan gyárat óhajt létrehozni, amelyben angliai mintára is készítenének edényeket. Ennek az engedélyezéséhez azonban a fa és agyag biztosítása is tartozik, mert a legszükségesebb követelmények nélkül ilyen és ehhez hasonló gyárak fennállni nem tudnak. Ezt éppen az is igazolja, hogy helytelen vetélkedés folytán a körmöcbányai kőedénygyártásnál is ez lehetetlen lett volna. Besztercebányai gyárának évi szükséglete 400 öl fenyőfából való tüzelőfa, tehát hasonlóan éppen annyi, mint a körmöcbányai gyaré. Ez a gyár váltópénzben 2 forint 30 krajcárért kapta azt vágatással és ölenként, tehát, ha kiszámítjuk, szinte ajándékba. Gräfl kéri ennek engedélyezését az ő részére is, vagyis azt, hogy tüzelőkészletét 12 évi tartamra előállítási (kitermelési) áron vásárolhassa Besztercebányától. Végül azt kéri, hogy ha a város területén használható agyag található, hasonló áron örökre engedjék át számára.

Gräfl beadványát a besztercebányai tanács lelkesedéssel tette magáévá. 1840 július 6-án tartott ülésén attól a gondolattól és hivatásérzéstől indíttatva, hogy „a polgári gyáripárt itt és az egész magyar birodalom területén is jól berendezett gyárak alapításával vagyunk kötelesek felemelni s csak így vagyunk képesek az óhajtott virágzás fokára elvezetni” Gräfl Ferencnek a város kebelében a kőedénygyártást és angol rendszer szerinti készítésére szolgáló gyár

alapítását engedélyezte. Hozzájárult ahhoz is, hogy az agyagot a város területén kutassa és megfelelő áron birtokbavegye. Engedélyezi, hogy Gräfl Besztercebánya polgárai közé felvegyék a közteherben való osztozásával együtt. Kiutal egyúttal 400 öl 3 lábas fenyő tűzifát is a város raktárából az alapítandó gyár szükségletére.

Amíg a besztercebányai tanács Gräfl kérésével ilyen kedvezően és eredményesen foglalkozik, addig a következő nap (július 7) a körmöcbányai tanács előtt is fut még az ügye. A helytartótanácshoz intézett beadványukban újra csak azt kéri, hogy Gräflt körmöcbányai szándékaitól térítsék el.

Az ügy végleges nyugvópontra állítása érdekében végre is 1840 augusztus 4-én 25.116. sz. alatt királyi beadvány szövegezésére határozták el magukat. Regényszerűen egybefoglalják az összes addigi beadványokat. Gräfl gyár-alapítási kérésére az elején máris megállapítják, hogy 1838-ban a kőedénygyár eladási szerződésétől önként állt el és ezért a Kőrmöc környékén található agyagos föld a kebelbeli gyárat megvevő Trangous József számára különleges erejű szerződéssel, kizárólagos joggal lett biztosítva.

Az azóta kiadott felsőbb rendelet azonban azt mondja: ugyanazon a helyen ugyanazon kategóriába tartozó több gyár alapítását, amely általában a nemzeti ipar elve — tekintve az országos kereskedelem szállító eszközeit s azoknak kétséges mivoltát — annál kevésbé lehet megakadályozni, mert a gyárak általában, de főképpen a kőedénygyárak, nemcsak egyik, vagy másik város vagy járás fogyasztóit, hanem az egész ország, sőt külső tartományok szükségleteit és szokásait szolgálják. Ezért ennek alapján Gräfl ajánlatában semmi kivetnivaló nincs. Ami a fát illeti, azt a város erdeiből szerezne és a kamarai pénztár hasznára ezért magasabb árat szándékozik fizetni.

Trangous magának vindikálja az agyagásás jogát és azt állítja, hogy az neki nem elégséges. Gräfl másfelé akar ásatni és a gyárat oda óhajtja helyezni, változatlanul azt állítván, hogy a város területe bővelkedik agyagban és az így egy gyár szükségletét messze felülmúlja.

A városi tanács határozata — annak ellenére, hogy a kérvényező nem lebecsülendő összeget ajánlott fel a város ispotályának, mégis bizonyos megfontolásokat tesz szükségessé.

Amikor a 10.000 forintot ajánló Gräfl a túlzott követelése miatt elvesztette a gyár megvásárlásának a lehetőségét, az ásatás és fa-használás kizárólagos jogával a 12.000 forintért vásárló Trangous azokat a jogokat kapta, amelyekkel előzőleg az akkori részvényesek társasága bírt. A gyári készítményekhez szükséges agyag kizárólagos joggal adatott át és így azt más nem használhatja, hacsak a szerződés szentségét és a hit nyilvános méltóságát kétségbe nem vonjuk. Ez annál kevésbé lehetséges, mert a jelen tulajdonos kijelentette, hogy a szerződéstől nem áll el és a 15.000 forintra rúgó summát, amit a gyárba investált, veszni nem hagyja. A fának a hiánya, nem pedig a bősége áll fenn, annyira, hogy a fennálló gyár tulajdonosa saját szükségletére a fának a szomszédos szentkereszti püspöki uradalomból való beszerzésére kényszerült. A tényeket nem változtatja az sem, hogy a kérvényező Gräfl 100 forintot ajánlott fel a bányász ispotályának.

A tanács értesítette Gräflt, hogy a tervezett gyár alapítása a közkereskedelem és a nemzeti gyáripár előmozdítása szempontjából dicséretesnek mondható és általában még mindazokról, ahogy a felsőbb rendelkezések azokat ki-

fejtették. Végül azonban a városi tanács Gräfl szándékának eltérítését kérte. Gräfl mindezeket beadványában összefoglalta és az előzményeket Ófelsége iránti engedelmességből előhozta s az udvari kegyes rendeletekből terjesztette elő a Helytartótanácsnak, amely a körmöcbányai tanácsot az 1839. szeptember 17-i rendelet betartására utasította. Gräfl azon kérése, hogy engedélyt kapjon Körmöcbánya városában kőedénygyár alapítására, teljesített. A városi tanácsnak is megíratott, hogy a gyár alapítása a közkereskedelem és a nemzeti ipar fellendítése szempontjából minden pártfogást megérdemel. Az a szerződés, amely magányos részvényesek társasága és Trangous között az agyag ásatásának kizárólagos jogával kötött, a május 7-i rendelet értelmében nem akadályozhatja Gräflt, hogy ebben a városban kőedénygyárat alapítson a lerovandók lerovásával s a gyár szükségletére szolgáló föld ásatásának szabad jogával való engedélyezésével. A területi jog szerint a felajánlott áron a gyártáshoz szükséges fát is beszerezheti.

1840. október 13-án kelt a legmagasabb hely végső döntése: „Graeff Ferentz Pesti lakosnak leg felsőbb helyre nyújtott folyamodására, melyben egy porcellán edények készítésére szolgáló gyárnak felállíthatását e'Városban magának megengedtetni kéri — újabban érkezett kegyelmes királyi leirat következtében meghagyatik-e'Városi Tanácsnak, hogy az érintett tárgyban mult évi Kisasszony hava 17-én 30498. sz. alatt kelt Intézkedéshez egész terjedelmében az agyag ásatásra nézve is magát szorossan alkalmaztatván, annak rendeleteit felelet terhe alatt teljesítse”.

Mit is jelent valójában ez a rendelkezés? Azt, hogy Gräfl megnyerte nagy csatáját s végre megnyílt a lehetőség, hogy a meglevő Trangous gyáron kívül egy másik kőedénygyárat létesítsen Körmöcbányán.³

És mégsem létesült Körmöcbányán második gyár, mert a városi tanácsnak a Helytartótanácsához intézett 1841. november 23-i jelentése szerint⁴ a városban csak egy kőedénygyár van, amely Trangous József tulajdona. Évenként egy-néhány ezerre menő kőedényt készít és az edénybe beégetett jeggyel (Kremnitz vagy Körmöcz) él.

V.

Felvetődik most már a kérdés: mi lett Gräfllel, miért adta fel — megnyert pere után — körmöcbányai terveit és merre vetette további sorsa? A körmöcbányai városi tanács 1840. július 6-i ülésének a jegyzőkönyve, az 1528. szám alatt, a Körmöcön egy második kerámiai gyárat alapítani szándékozó Gräfl Ferenc pesti kereskedőt még mindig murányi kőedényárendásnak nevezi. De értesülünk ugyanakkor arról is, hogy ott lejáró bérlete miatt Besztercebányán óhajt kerámiai gyárat alapítani. Ezt engedélyezik is. Noha nincs tárgyi bizonyítékunk és egyetlen magyar kerámiatörténésznek sem sikerült mindmáig besztercebányai kőedényt látni, úgy látszik, Gräflnek mégiscsak megvalósulhatott a szándéka. Eszerint, miután körmöcbányai terveit feladta,

³ A körmöcbányai kőedénygyár 1838—1840. évek közötti ügyeivel kapcsolatos iratokat az Országos Levéltárban a Helytartó Tanács kereskedelmi osztálya (*Dep. Comm.*) az 1840. *Fons* 18. *Pos.* 187/a szám és jelzés alatt őrzi.

⁴ *O. L. Helyt. T.* 1841. *Dep. Comm.* *Fons* 18. *Pos.* 91.

hihetőleg Besztercebányán létesített gyárat. Nem alaptalan tehát Fényes Eleknek a Magyarország statisztikájáról szóló művében az a jóformán mindenki által tévesnek ítélt közlés:⁵ A beszterczei, bajniki, szielniczi, libethi fazekasok közönséges cserép, a beszterczei gyár pedig jó fél porcellán (Steingut) edényeket készítenek.⁶ Besztercebányán is működött tehát kőedénygyár.

A Gräfl név még 1844 január 31-én is felbukkan. Ekkor a miskolci K. K. Steingutfabrik tulajdonosaiul Gräflt és Mildnert nevezi meg egy olyan igazolvány, amely a később ott működött Stoy Flórián porcellán és kőedényfestővel kapcsolatban került kiállításra.⁷

Az a miskolci gyár ez, amely valamikor Barkassy Imréé volt. Mildner Alajos Ferenc egykori kassai gyáros újra feltámasztotta. 1867-ben szűnt meg, amikor is a Kassára visszaköltöző Mildner a feleségével (Gräfl Franciska Szerafinnával) együtt eladta a porcelánkészítő gyárat.

A Gräfltől való megszabadulás után Trangous a helyi konkurencia veszélyeztetettsége nélkül foghatott körmöcbányai tervei megvalósításához. Feladata sokszorososan megnőtt és fokozódott, hiszen csakhamar a magyar kőedénygyártás legnagyobb és legkiválóbb üzemévé vált a gyára, mert a kassai 1841 táján megszűnt. Nemcsak az iglói kőedény terepnyerésére nyílt alkalom, hanem kitűnő lehetőség arra is, hogy az egész magyar kőedénygyártás élére lehet törni. Trangous korszerűen érezte meg a lehetőségeket. Az iglói kőedénygyártással szerzett tapasztalatai kitűnő alapot adtak ennek a törekvésének. A körmöcbányai kőedénykészítők is olyan alkotó munkássággal rendelkeztek már ekkor, hogy képességeik egymásba kapcsolása eredményeként az egész magyar kőedénykészítő ipar súlypontja Körmöcbányára lendült át és a körmőci lett a legkiválóbb és legkitűnőbb kőedény.

A gyártás feljavítását, a gyártmányok művészi fokra való felemelését rövid pár év fáradságtalan és szorgalmas munkájával érték el. Az 1842. évi első országos iparmű kiállításon a gyár olyan sikerrel szerepelt, hogy Kossuth Lajos szerint a körmőci edény minden kétségen kívül ekkor már a legjobb edény Magyarországon s „ezzel akármely más magyarhoni kőedény sem minőségére, sem tartósságára nem mérkőzhetik”.⁸

Ugyanakkor Trangous másik vállalkozásáról az iparműkiállításról szóló ismertetésében Kossuth azt írja, hogy noha az iglói kőedény az országban a legjobb körmöcbányáival egy sorba nem állítható, „mind az által igen dicséretes jóságú s e mellett ez olly igen nagy nehézségekkel járó lazuralatti festés, nem különben a rézmetszetek kőedényei lenyomása tekintetében tapasztalt lényeges előremenetelnél fogva teljes méltánylást és kitüntetést érdemel.”

Trangous legközelebbi munkatársa a Görgényből Körmöcre került és a gyári tűzvészbe belehalt Rössnek a fia volt, aki kitűnően végzett munkásságának jó emlékezzettel való hátrahagyása mellett 1845-ben hunyt el. Ettől kezdve Wagner Ulrik művezetővel folytatja a gyártást. Az 1846-os harmadik országos

⁵ Fényes E., Magyarország 's' a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. 2. kiad. II. (Pesten 1843.) 553. (Zólyom vm).

⁶ A beszterczei félporcelán edényről Besztercebánya város leírásakor (az 557. oldalon) újra megemlékezik.

⁷ Családi magántulajdonban.

⁸ Kossuth L., Jelentés az Első Magyar Iparműkiállításról 1842. (Pesten 1843.) 57—58.

iparmű kiállításra a gyár „Asztali-, kávé-, théé készületet s egyéb edényeket” küldött.⁹

A Hetilap 1847. évi 168. számába írt „Körmöczi kőedénygyár” című cikk a magyar szabadságharc küszöbén összefoglaló képet és hű leírást ad a gyárról. Elmondja, hogy az Iglón lakó Trangous József körmöci gyártulajdonos hites ügyvéd és a felsőmagyarországi erdészegyleti polgárság főjegyzője. Körmöci gyárának meghatalmazottja és gyárigazgatója Halaváts Gyula, gyárvezetője Vágner Ulrik. Állandóan 50, időnkint 60 személyt foglalkoztatnak, 40.000 forintnyi gyári alaptőkéjük van és évenként 10—20.000 pfrtot érő „különféle kellemes alakú, szép tiszta, tartós mázú s különösen erős edényeket” készítenek.

Anyagát a gyár „helyben, minden idegen lényeges részek behozatala nélkül” kapja. Gyártmányaik nagyobb részét Pestre és Debrecenre, ezenkívül Beszterczére, Nagy Szombatba, Győrbe, Selmecre és a Bánátba küldi. „Bécsbe a vitel sokra menne, bár a portékákkal megjelenni mindenhol lehet, mennyiben hozzáfogható Magyarországon nem léteznek.”

Kíváncsún lenne, ha országutaink „e tájról” jobbak volnának, mennyiben a portéka különösen jutányos. A fuvarbér és a kamatok a kereset 26—28 percentjét elnyelik.

„A munkásokat, kik tömegben dolgoznak és festőkül is használtatnak, maga képezi a gyár. Közben-közben idegenek is felvétetnek.”

A gyár nagyobb ösztönzésére és felvirágoztatására politikai és gazdasági tekintetben segítene, ha a hatóság nagyobb pártolásban és segélyezésben részesítené, ha a fa és a deszka árát „fel nem csigázná, hanem azzal tenné egy lábra, a mennyiért azt a többi adózó kapja.” Így a gyár a várostól vett anyagoknál még egy második adóval terheltetik.

A körmöcbányai helyi hagyomány szerint Trangous haláláig (1861) folytatta a gyártást. Amíg halála után az iglói kőedénygyártás megszűnt s munkálkodásának ez a része a múltbatűnt, addig a körmöcbányai gyártás és a körmöci edényeknek az ország legkiválóbb termékeivé való felemelése maradandó, egészséges alapokat lerakó s a magyar kőedénykészítést korszerűen előrelendítő életműve lett. Sorsszerű és szinte történeti küldetésű szerepe volt. Feladatult azt kapta, hogy a kassai kőedénygyár megszűnése és a magyar kőedénygyártás éléről való letűnése miatt a körmöcbányai kőedénygyártást állítsa talpra s nevelje fel a hazai ipar megüresedett vezető helyére. Hozzáértéssel ezt el is érte és olyan jól megalapozottá tette, hogy a körmöcbányai gyár a következő fél évszázadban is a magyar kerámiai ipar kiváló értéke maradt.

Trangous halála után a gyár Ujlaky birtokába került, majd 1868-ban a Kossuch cég tulajdona lett.

A gyári termékek az első években sikertelenek és szerények. Sokáig a mázalatti egyszerű kék bécsi szalagmustrával, a szőlőleveles mintával díszítették a tárgyakat. A többszínű díszítés a későbbi idők terméke; a nagyobb műbecsű festett darabokat a csehországi Miss-ben született Schmutzler József készítette az ötvenes években. A tájképes körmöci edényeket a körmöci születű Fuchs József festette.¹⁰ (XXXII.—XXXIII. t. és 41. ábra)

⁹ Az 1846. évi Iparműkiállítás Lajstroma.

¹⁰ Petrik L., Művészi Ipar 4 (1889) 11—12.

Sajátos különlegességű gyártmányok azok a zsindeleyszerű, pikkelyes peremű tányérok, amelyek bemélyedő közepét Körmöcbánya városának és bányaművelésének plasztikus képe díszítik. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött tányérhoz 1958 legvégén örvendetesen csatlakozott az az ikerpéldány, amelyet az egykori Kilényi Hugó-féle gyűjtemény még mindig kallódó darabjai közül szerzett meg a Magyar Nemzeti Múzeum újkori osztálya. (XXXII. t.) Már Tasnádiné Marik Klára rámutatott arra,¹¹ hogy a tányérok közepét díszítő város- és bányakép öntöttvas eredetire vezethető vissza.

41. ábra

Vasműves minták és emlékek alapján való dolgozásra utal az Iparművészeti Múzeum színesmázú, kőedénymasszából készült s bányászalakat ábrázoló szobra is. (XXXIV. t.) Noha jelzetlen, de Tasnádiné kutatásai és feltevése alapján körmöcbányai alkotásnak kell tartanunk. Héjjné Détári Angela buk-kant¹² ennek a bányászfigurának másfél centiméterrel magasabb öntöttvas, mintául szolgáló példányára.

A gyár legrégebbi darabjai KR betűkkel és félhold alakú jeggyel vannak ellátva. A későbbiekben Körmöcbánya német, 1840 táján mégcsak néha, majd 1884-től állandóan magyar neve szerepel.

MIHALIK SÁNDOR

KAMPF UM DIE STEINGUTFABRIKATION IN KREMNITZ

Die Kremnitzer Steingutindustrie verdankte ihre Entstehung der nahen und billigen Beschaffungsmöglichkeit von geeignetem Ton und anderen von der Fabrikation benötigten Werkstoffen, nicht zuletzt aber jenem Drang

¹¹ Tasnádiné Marik K., IMÉ 1 (1954) 93.

¹² Héjjné Détári A., IMÉ 2 (1955) 78.

nach Industrialisierung, welcher einer weiteren Zersplitterung der durch den Rückschritt in der Bergbauindustrie zum Abwandern genötigten Arbeitskräfte Einhalt tun wollte.

Die im Jahre 1815 ins Leben gerufene Steingutfabrik wurde seitens der keramischen Industrie als einer ihrer Werte in Evidenz gehalten. In Jahre 1838 zerstörte sie eine Feuersbrunst und auch ihr Fabriksleiter erlitt den Tod infolge seiner bei dieser Gelegenheit entfalteten „einsigen Tätigkeit“.

Die zum Kauf angebotene Fabrik war beinahe schon im Besitz Franz Gräfls, eines Pester Kaufmanns, der auch Pächter der Steingutfabrik von Murány war, als der Kremnitzer Stadtrat der Knausereien dieses Mannes überdrüssig, die Fabrik dem aus Iglau kommenden Joseph Trangous verkaufte. Der Iglauer Advokat Joseph Trangous war auch der Besitzer der dortigen Steingutfabrik.

Gräfl, der grosse Profite erwartet hatte, konnte sich mit dem Verlust der Fabrik nicht abfinden und so liess er kein rechtliches oder administratives Mittel unversucht, um seiner verlorenen Sache eine günstige Wendung zu geben.

Am 9. Oktober begann also der Kampf zwischen Trangous, der das Fabrikationsrecht des Kremnitzer Steinguts erworben hatte, und Gräfl, der der Fabrik verlustig gegangen war, mit einer bei der Statthalterei eingereichten Klage des letzteren. Bereits in den ersten Monaten des Jahres 1839 erfuhr aber der Zweck des Streites insofern eine Modifikation, als er nun zu dem Ende weitergeführt wurde, um es Gräfl zu ermöglichen, neben der bereits existierenden Fabrik eine zweite Steingutfabrik in Kremnitz gründen zu können. Denn dies käme — so hiess es — nicht nur der einheimischen Industrie, sondern auch der Entwicklung von Kremnitz zugute. Gräfl interessierte sich hauptsächlich für solche Anlagen, die den Handels- und Industriekapitalisten die möglichst grössten Profite eintrugen. Trangous plante aber überdies noch die Rolle der dem allmählichen Absterben entgegensehenden Kaschauer Fabrik zu übernehmen und seine Kremnitzer Fabrik zu einem der vorzüglichsten Betriebe der ungarischen Steingutfabriken auszubauen.

Entgegen dem Willen Trangous, der seine Alleinherrschaft in Kremnitz schützen wollte, vertrat die Statthalterei die Ansicht, dass es der nationalen Industrie nur heilsam wäre, wenn in derselben Stadt mehreren Steingutfabriken die Betriebsbewilligung gewährt würde. Die Erzeugnisse der keramischen Fabriken fänden nämlich nicht nur in einer einzigen Stadt oder innerhalb eines engen Distriktes Abnehmer, sondern es käme ihnen sowohl im Innenhandel, als auch im Aussenhandel eine nicht zu unterschätzende Bedeutung zu.

Während sich der Zweikampf um die Kremnitzer Steingutfabrikation ausserordentlich in die Länge zog, hatte sich Gräfl inzwischen eines Besseren besonnen. Er wurde nämlich gewährt, dass die Pachtzeit seiner Steingutfabrik in Murány im Ablauf begriffen war; ohne eine schnelle Entscheidung konnte er gänzlich aus der Steingutfabrikation verdrängt werden. In seiner bedrängten Lage wandte er sich an den Rat von Neusohl und unterbreitete diesem ein Angebot zur Gründung einer dortigen Steingutfabrik. Der Stadtrat von Neusohl ging mit Begeisterung auf das Anerbieten ein und erteilte bereits am 6. Juli 1840 die Erlaubnis zur Fabrikation von Steingut

im Bereich der Stadt, sowie zur Gründung einer Fabrik, in der Steingut nach englischem System erzeugt werden sollte.

Am 13. Oktober 1840 wurde auch von den höchsten Amtsstellen zu dem Gesuch Gräfls, zwecks Gründung einer zweiten keramischen Fabrik in Kremnitz, Stellung genommen. Der an den Stadtrat gerichtete königliche Erlass teilt dem Rat mit, dass der Bau der zweiten Fabrik im Gebiet von Kremnitz für Gräfl zu bewilligen sei.

Obwohl nun alle Hindernisse aus dem Weg geräumt waren, entstand dennoch keine zweite Fabrik in Kremnitz, denn in den statistischen Angaben des Stadtrats von 23. November 1841 ist in der Stadt nur eine einzige Steingutfabrik angegeben, die nämlich, die im Besitz von Joseph Trangous war.

Nach seiner Befreiung von Gräfl konnte sich Trangous, von lokaler Konkurrenz unbehelligt, völlig seiner Fabrik widmen. In der ersten Landesgewerbeausstellung von 1842 ward dem Kremnitzer Steingut ein solcher Erfolg zuteil, dass es nach den Worten Ludwig Kossuths, der den Bericht über die Ausstellung verfasst hat, schon allgemein als das beste Steingut in Ungarn anerkannt wurde, mit dem es in Ungarn kein anderes an Dauerhaftigkeit oder Güte aufnehmen konnte.

BÖHM JÓZSEF DÁNIEL ÖNARCKÉPES EMLÉKÉRMÉ

Az éremművészet történetének első négy századában, a fényképezési eljárás feltalálása előtt, az emlékérmek túlnyomó többségének célja és értelme az emberi arcvonások megörökítése volt. Az érem és a metszet pótolta a mai praktikus fényképet és ennek következtében a régi arcképábrázolások pontos meghatározása elsőrendű ikonográfiai feladat. Az egyes ábrázolások művészi értékének megállapítása pedig az ábrázolási hűség fokozatára való következtetéshez szolgáltat megbízható alapot. Az arcképes emlékérmek végtelennek tűnő sorában is azonban különleges hely illeti meg az éremművészek önarcképeit ábrázoló példányokat. Ezek száma az egyéb arcképes érmek tömegéhez viszonyítva aránylag csekély ugyan, viszont a legmegbízhatóbb formában őrzik az éremművészek külső vonásait, sőt sok esetben bizonyos fokig a jellemvonásait is. Az egyetemes éremművészet történetében különösen a német renaissance éremművészet termelt ki elég tekintélyes számú éremművész önarcképet ábrázoló emlékérmét, amit e műfaj polgári jellege kellőképpen indokol, de másutt is, különösen a jelentősebb művészek időnként igyekeztek megörökíteni magukat ilyen formában. Az önarcképes emlékérem tehát állandó velejárója a portré érmeknek. A régi magyar éremművészet azonban egyáltalán nem ismerte ezt a műfajt. Sem a körmőci, sem a gyulafehérvári pénzverdében működő és emlékérmeket is készítő éremvésők kezeiből nem került ki önarcképes emlékérem. A magyar éremművészetnek csak a múlt század vége óta megindult és azóta tekintélyesen kivirágzott modern emlékérem és plakett termelésében kezdett egyre inkább felbukkanni az arcképes érmeknek ez a faja, viszont ezidőtől kezdve egyre dúsabb és egyre szaporodó sorozatban találkozhatunk ilyen érmekkel.

A mondottak következtében kétszeres jelentőséggel rendelkezik egy olyan emlékéremnek az önarcképes emlékérmek sorába való beiktatása, mely eddig meghatározatlanul hevert a Magyar Történeti Múzeum Éremtára gyűjteményében és amelynek szerzője, bár külföldön dolgozott, de származásánál fogva a régi magyar művészet tágabb körébe mégis beletartozik. Minthogy e művésznak jelentőségénél fogva minden műve figyelemreméltó alkotás, tehát már ezért is a most meghatározandó önarcképe fokozottabb érdeklődésre tarthat számot.

Ez az emlékérem egylapú kerek bronzpéldány, mely minden felirat, dátum, vagy művészi jelzet nélkül középkorú férfi mellképét ábrázolja, balra fordulva. A bajszos férfi ruházata a múlt század közepén divatozott férfi viseletet mutatja a jellemző magas gallérral és lebegő csokornyakkendővel együtt. A hátlap pedig az előlapi mellkép bemélyített, negatív képét nyújtja. Az öntés útján előállított érem átmérője 64,5 mm. (XXXV. t. 2.)

Az érem meghatározásához a legelső útmutatást korábbi birtokosának közlése szolgálta. Az érem ugyanis egy nagy magángyűjteményből megszerzett egyéb anyaggal együtt még a 30-as évek közepén került az Éremtár tulajdonába. Ebben a főként magyar vonatkozású emlékérmeket tartalmazó anyagban előfordult még néhány ugyanazon művész kezére valló, de szintén minden feliratot, vagy művészi jelzést nélkülöző hasonló stílusú öntött arcképes érem, továbbá több kelheimikó faragvány és végül két viaszminta. A kőfaragványok és viaszminták egy részén Böhm jelzés látható és az egész felsorolt összefüggő sorozat a korábbi tulajdonos szerint Böhm József Dánielnek a kiváló éremművésznek a hagyatékából származik és valamennyi egyben az ő műve is. Legalább is a korábbi tulajdonost így informálták, amikor ezt a sorozatot megszerezte. Az egész sorozat kvalitása mindenesetre kiváló művész kezére vall és a kőfaragványoknak részletes feldolgozása illetve Böhm műveiként való elkönyvelése külön tanulmányban meg is történt.¹

Így tehát az első nyom Böhm József Dániel személyéhez vezet, legalább is a készítő mester személyét illetőleg. Böhm a maga korának egyik legismertebb éremművésze volt. Szepesolasziban (Wallendorf, Špišské Vlasy) született 1794-ben, 1813-ban került Bécsbe, ahol 1831-ben udvari éremművész, 1836-ban pedig a vésnökakadémia igazgatója lett, miközben 1835 óta a bécsi főpénzverő részére dolgozott, és ugyancsak Bécsben hunyt el 1865-ben.² Eleinte fafaragással foglalkozott, majd rátért a kőfaragásra, valamint éremvésésre és az utóbbi téren alkotott művei biztosították számára az osztatlan elismerést.

Böhmnek a klasszicizmus stílusában gyökerező éremművészete csaknem kizárólag a vert érmekben jutott kifejezésre. Ezt a technikai eljárást megkövetelte korának e téren megnyilvánuló ízlése, mert a XVIII. század vége óta az öntött érmek divatja jóformán teljesen megszűnt és valóban a klasszicizmus hidegebb, kötöttebb formáinak kifejezésére a negatívba vésett és verési eljárással készült érem alkalmasabb eszköz volt. Böhm művei között öntött emlékérem mindössze egy ismeretes, amelyik Giuseppe d'Acerbi, egyiptomi osztrák konzul emlékére (1831) készült és ez is a maga korában egészen szokatlan jelenségnek fogható fel.³ Ez az egyetlen öntött emlékérem, az említett néhány bronzöntvény, melynek egyike a tárgyalt példány is, a néha jelzett pár viaszminta és a kelheimikó faragványok ütnek el csupán Böhm vert érmeinek hosszú sorától. E néhány öntvény és viaszminta azonban azt bizonyítja, hogy Böhm mégis foglalkozott az éremkészítés e klasszikus technikájával és bizonyára a kétszeri olaszországi tartózkodás (1821—1822 és 1825—1829) terelte rá a figyelmét erre az eljárásra. Hiszen az olasz renaissance kiváló éremművészei, mind öntési eljárással készítették műveiket, melyeknek első megfogalmazásai viaszmodellekben jutottak kifejezésre s e viaszminták kerültek azután kiöntésre emlékérem formájában. Könnyen lehetséges, hogy Böhm öntvényeinek is az eredeti modelljei viaszminták voltak, legalább is néhány öntvényének a finomsága és az érmeképek puha, lágy vonalai ezt a feltevést egészen valószínűvé teszik. Érthető azonban, hogy öntött érmeinek a száma igen csekély. Ezeket

¹ Huszár L., *Acta Hist. Artium* 1 (1954) 313—322.

² Életrajzát részletesen adja Engelmann, W., Josef Daniel Böhm. Mittheil. d. N. G. in Wien 8 (1912) folytatásokban.

³ Huszár L.—Procopius B., *Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn*. (Bp. 1932) 249 sz.

a tanulmányként felfogható öntvényeket, viaszmintákat és kőfaragványokat csupán a saját örömeire készíthette, mert az általános felfogás vert érmeket igényelt s neki alkalmazkodnia kellett megrendelői ízléséhez. Így csak műtermi tanulmányok lehetnek e bronzöntvények, melyek azonban a legjobb bizonyítékai Böhm magas művészi kvalitásának, aki noha a vert érmek elismert kiváló készítőmestere volt, mégis érezte, hogy az éremkészítés igazán művészi eljárása a kőbefaragott, vagy viaszba mintázott éremkép kiöntése és cizellálása. Tágabb tér nem nyílt az öntött érmek létrehozására, de saját elhatározásából mégis kísérletezett ezekkel, s ennek a művészi műhely-munkának eredménye a néhány ismeretes példány.

A férfiarcképet ábrázoló említett bronzéremmel kapcsolatban Böhm feltételezett szerzősége további megerősítést nyer, ha ezt a bronzöntvényt összevetjük eddig ismert művei közül egy viaszmintával. Ez az egybevetésre alkalmas viaszmodell jelenleg a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében foglal helyet.⁴ A kerek fekete palaalapra viaszból mintázott férfi mellkép jobbra fordul, tehát ellenkező beállításban ábrázol egy teljesen ugyanolyan férfialakot, mint a szóbanforgó bronzöntvény. (XXXV. t. 3.) Az arcvonások, a hajviselet és a bajusz formája tökéletesen azonos a két ábrázoláson, nagyjában a ruházat is, bár itt kisebb eltérések észlelhetők. Így pl. a viaszmintán a magas gallér le van hajtva, a nyakkendő széle rojtos és a kabát szabása is más. De az eltérés ellenére is a ruha ugyanannak a kornak a viselete, mint a bronzöntvényen észlelhető ruházat s nem kétséges egy pillanatig sem, hogy a két arckép, ha ellenkező nézetben is, de ugyanazon személy arcvonásait adja vissza. A viaszmodellen a kar szelvényén *Böhm* jelzés figyelhető meg, tehát a viaszminta készítőmestere minden kétséget kizáróan Böhm József Dániel. Ezek után természetesen nem lehet kétséges, hogy a vele azonos stílusú, kidolgozású és nyilvánvalóan ugyanazon személyt ábrázoló bronzöntvény készítőmestere is csak ő lehet a ruházaton észlelhető részleteltérések ellenére is. Viszont ezek az eltérések, valamint az ellenkező irányú mellkép beállítás kétségtelenül bizonyítják, hogy a bronzöntvény a viaszmodellnek nem egyszerű bronzbaöntése, hanem itt önálló kompozícióval állunk szemben. Természetesen lehetséges, hogy a bronzöntvénynek is viaszmodell szolgált eredeti mintájául, de az semmiesetre sem azonos a meglevő ismert viaszmintával. Így tehát egy és ugyanazon személy két mintázásáról van szó, de a kettő között szoros stíláriis egyezés következtében mindkét mintázás ugyanazon művész, jelen esetben Böhm József Dániel kezétől származik.

Miután sem a bronzöntvényen, sem a viaszmintán semmiféle felirat nincs, felmerül a kérdés, hogy kit ábrázol ez a két azonos arckép. A viaszmodell a Peregriny-féle katalógus meghatározása szerint Böhm arcképét ábrázolja, tehát önarcképnek tekinthető. Maga a viaszmodell a Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe özv. Pulszky Ferencné tulajdonából került, így e meghatározás hitelesnek fogadható el. Sajnos nem áll módunkban e meghatározást Böhmnek valamilyen egyéb hiteles egykorú portréábrázolásával egybevetni, mert ilyenre

⁴ *Peregriny J.*, Az Orsz. Magy. Szépműv. Múzeum állagai IV. Tört. Képcsarnok. (Bp. 1915) III. Plasztikai művek 852. sz.

a legszorgosabb utánjárás mellett sem akadtunk.⁵ Amennyiben elfogadjuk, hogy a viaszmodell Böhm J. Dániel önarcképét ábrázolja és ezidőszentben ebben nincs okunk kételkedni, akkor nyilvánvaló, hogy a viaszmintával minden tekintetben azonos bronzöntvény is Böhm vonásait adja vissza, tehát a bronzöntvény is Böhm önarcképének tekinthető. Sőt a bronzöntvény felbukkanása még valószínűbbé teszi, hogy mindkettőben önarcképet lássunk, mert különben mi készítette volna a művészt arra, hogy ugyanazon személyről kétféle ábrázolást is készítsen különböző anyagokból, minden felirat nélkül. Természetesen ez csak negatív bizonyíték, de a jelen körülmények között mégsem hagyható teljesen figyelmen kívül.

Ha nem is sikerült Böhmről olyan egyéb ábrázolást találni, amelyik ugyanúgy idősebb korból ábrázolja a művészt, mint az említett két éremkép, módunkban áll azért olyan ábrázolásra hivatkozni, mely jóval fiatalabb korból őrzí a művész arcvonásait. Ez az ábrázolás egy fametszet, mely 1865-ben jelent meg a Vasárnapi Ujságban egy Böhm József Dánielről megemlékező cikk illusztrációjaként.⁶ (XXXV. t. 1.) Ezt a képet Pollák Zsigmond fametsző (1837—1912) metszette ki Doby Jenő rézmetsző (1834—1907) rajza után, viszont Dobynak saját megjegyzése szerint egy éremkép szolgált mintául a rajzhoz. Magát az érmet nem sikerült eddig megtalálni és a Böhm műveit felsoroló katalógusok sem ismernek ilyen, ellenben az ezidőszentben még lappangó érem arcképes (tehát előlapi) oldaláról készült ólomlecsapat ismeretes a Magyar Történeti Múzeum éremgyűjteményéből. (XXXV. t. 4.) Viszont ha ólomlecsapat létezik, akkor kellett, hogy legyen verőtő is, amiről a lecsapat készült és így valóban kell lennie éremnek is, de úgylátszik, csak csekély számban kerülhetett kiverésre és azért nem ismeretes ma példány belőle, noha a rajz és a rajzoló megjegyzésének a tanúsága szerint Doby kezében volt belőle.

Ezen az ólomlecsapaton (talán próbaveret lehet) borotvált férfi mellképe látható, balra fordulva, nagyjában hasonló divatú öltözetben, mint a bronzöntvényen. Itt már felirattal is találkozunk és a körirat szövege: JOS. DAN. BOEHM. Az egylapú lecsapat átmérője 39 mm és ugyanazon magángyűjtemény anyagával együtt került az Éremtár birtokába, mint a bronzöntvény. A vereten semmiféle jelzés nem fordul elő, tehát nem lehet tudni, hogy ki készítette. A körirat bizonyossá teszi, hogy Böhm J. Dániel arcképét adja az érem, de nem nyújt semmi utalást a készítő művész személyére. Az arckép magas művészi kvalitása következtében, valamint a körirat szépen vésott betűinek és általában az egész felirat karakterének Böhm egyéb művein látható betűkkel, illetve köriratokkal való egyezése igen valószínűvé teszi, hogy maga Böhm volt a készítőmester. Így tehát ezúttal is önarcképpel állunk szemben, de az sincs kizárva, hogy esetleg mégis valamelyik másik egykorú bécsi éremművész lehet az éremkép mestere. Bizonyos fokig Böhm mellett szól a mesterjelzés hiánya, mert habár általában jelezni szokta műveit, de a saját önarcképes érmén a mesterjegy hiánya könnyen megérthető jelenség. A mi szempontunk-

⁵ Szendrei J.—Szentiványi Gy., Magyar Képzőművészeti Lexikon. (Bp. 1915) 243 skk. Böhm címszó alatt említ egy márvány mellképet, melyet Böhm József Dánielről, fia Edgar készített volna s ez a mellkép állítólag a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében lenne, de ott ennek semmi nyoma nincs.

⁶ VU 1865. 541.

ból ezúttal nem is ez a leglényegesebb kérdés, hanem az, hogy az éremkép mennyire segíti elő a bronzöntvénynek Böhm arcvonásaival való azonosítását.

Természetesen a jóval fiatalabb korból származó éremkép vonásai csak nehezen vethetők össze az idősebb korból származó viasz minta és bronzöntvény arcvonásaival és csak nagy óvatosság mellett vonható le pozitív következtetés ezen összevetésből, de mégis akadnak ezeken olyan megfigyelések és jellegzetes részletek, melyek támpontokul használhatók fel az egybevetésnél. Különösen az éremkép és a bronzöntvény arcképének egybevetése biztat eredménnyel. A korkülönbség okozta eltérésektől eltekintve például mindkettőn a fej formája, az egyenes áll, a hegyes orr, a kiálló arccsont és különösen a haj fodrozódása, úgy hogy az összbenyomást tekintve, annak ellenére, hogy az egyik ábrázolás borotvált, a másik pedig bajszos arckép, mégis határozott rokonság figyelhető meg a kettőn. Az éremkép tehát valószínűsíti azt a meghatározást, hogy a bronzöntvény tényleg Böhm arcképét ábrázolja és ez a megállapítás viszont megerősíti a viasz minta arcképének Böhm személyére való vonatkoztatását.

Végeredményben tehát megállapítható, hogy míg az éremlecsapat és az ennek mintájára készült fametszet Böhm József Dánielnek fiatalabb korából való arcvonásait őrzi és valószínűleg önarcképnek tekinthető, addig a másik két önarcképnek felfogott ábrázolás az idősebb művészt ábrázolja. A relatív időrend mellett csábító feladat lenne az egyes ábrázolások pontosabb idejének a megállapítása is, de minden támpont hiányában ezt a problémát ma megnyugtatóan megoldani nem lehet. Mindhárom önarckép így is becses adalékot nyújt a maga korában elismert művész személyének közelebbi megismeréséhez, akinek igen jelentős szerep jutott a bécsi éremművész iskola hírnevének öregbítésében.

HUSZÁR LAJOS

JOSEPH DANIEL BÖHMS MEDAILLE MIT SELBSTBILDNIS

Das Münzkabinett des Ungarischen Historischen Museums bewahrt den Bronzeguss einer einseitigen Medaille mit dem nach links gewendeten Brustbild eines Mannes im mittleren Alter. (Taf. XXXV. 2.)

Die durch Kauf erworbene, jeder Aufschrift oder jedes Meisterzeichens bare Medaille galt nach Aussage des Verkäufers als ein Werk J. Daniel Böhms. Eine weitere Bestätigung für die Autorschaft Böhms ergibt sich indessen, vergleicht man unsere Medaille mit jenem Wachsmo-
dell, das sich gegenwärtig in der Sammlung des Kunsthistorischen Museums befindet. (Taf. XXXV. 3.) Das Wachsmo-
dell zeigt nämlich ein zwar nach rechts gewendetes, ansonsten aber unserem Medaillenbild in allen Einzelheiten ähnliches männliches Brustbild. Das zwar mit dem Meisterzeichen signierte, im übrigen aber ebenfalls inschriftlose Wachsmo-
dell ist im Peregriny'schen Katalog als ein Selbstbildnis Böhms angegeben. Es dürfte also infolge der Ähnlichkeit das

Brustbild des Mannes auf unserer Bronzemedaille ebenfalls ein Porträt Böhms sein. Man hat demnach allen Grund zur Annahme, dass auch der Bronze-guss Böhms Werk ist und somit ebenfalls ein Selbstbildnis.

Leider konnten wir zu unseren Vergleichen keine anderen Darstellungen Böhms aus dem gleichen Alter, ausser einem, aus jüngeren Jahren des Meisters stammenden Bildnis, welches vom Bleiabschlag der Vorderseite einer Medaille bekannt ist. (Taf. XXXV. 4.) Von diesem Medaillenbild wurde auch ein Holzschnitt hergestellt, der im Jahrgang 1865 des Blattes „Vasárnapi Újság“ erschienen ist. (Taf. XXXV. 1.)

Trotz des Alterunterschiedes, der die beiden Porträts voneinander trennt, sind an den Darstellungen Details zu erkennen, deren Identität nicht geleugnet werden kann (Kopffrom, gerades Kinn, spitze Nase, vorstehende Backenknochen). Das Medaillenbild unterstützt also die Annahme, dass die in Frage stehenden zwei Darstellungen tatsächlich Porträts von J. Daniel Böhm sind.

Der Meister der Medaille ist unbekannt. Möglich, dass sie das Werk eines zeitgenössischen Medailleurs ist; es scheint indessen viel wahrscheinlicher, dass wir auch in diesem Fall ein Selbstbildnis Böhms vor uns haben. Die drei Bildnisse liefern einen wertvollen Beitrag, der unsere Kenntnisse über den zu seiner Zeit geschätzten Medailleur bereichern hilft.

VACUUMTECHNIKA A MÚZEUMI, KÖNYVTÁRI ÉS LEVÉLTÁRI ANYAG KONZERVÁLÁSÁBAN

Az Országos Történeti Múzeum konzervátori laboratóriumában és restaurátori műhelyében több olyan kísérletet fejeztünk be, amelyek a múzeumi gyűjtemények anyagának legmegfelelőbb konzerválási eljárásait igyekeztek kialakítani (a jelenlegi tudományos kutatások irányelveinek szem előtt tartásával). Ezek a kísérletek kiterjedtek a könyvtári és levéltári anyagok veszélytelen, gyors és higiénikus kezelésére, továbbá konzerválására is. Cikkemben a fémkonzerválás egyes eljárásainak elsősorban *tudományos, nem pedig technikai szempontból való értékelésére* törekszem.

Beszámolóm két teljesen különböző területet: a múzeumi, és a könyvtári gyűjtemény-anyagok konzerválási problémáival foglalkozik.

A múzeumi és könyvtári anyagok konzerválásának és restaurálásának — a több évtizedes kutatás és kísérletezés eredményeképpen — ha nem is nagy, de számottevő irodalma van.¹

Ezekből is megállapítható, hogy a konzerválás-restaurálás tekintetében mindeddig nem alakult ki egységes elképzelés, s ezen túlmenően a gyakorlati kivitelezésben sincs egyöntetűség. Ennek eredményeképpen más és más irányelvek szerint dolgoznak világszerte, pl. a korrózió-megőrző eljárások kevésbé ismeretes volta miatt.

A régészeti ásatások és kutatások nagyarányú kiszélesedése és fejlődése következtében — az elmúlt 30—40 év alatt — rendkívül nagy mennyiségű leletanyag került felszínre. A begyűjtött anyagnak tudományos szempontból való vizsgálata olyan követelményeket támaszt régészeti és múzeumi restaurátor-konzervátorainkkal szemben, melyeket a régi technológiával bizonyos esetekben egyáltalán nem, vagy pedig csak hozzávetőlegesen tudtak megoldani. E követelmények miatt a konzerválási módszerek és eljárások részben módosultak is.

A muzeális fémkonzerválás területén a legtöbb esetben két különböző jellegű anyaggal állunk szemben: a fémmel, és a korrózió termékével, az oxiddal, amely a fémállag rovására állandóan gyarapszik. Ez az oxidréteg (itt nem nemes patináról van szó) az előkerüléskor még magán őrizheti például egy rajzos felületnek karakterisztikus vonásait, vagy magát az eredeti formát. Ennek megőrzése a szaktudomány számára elsőrendű feladat. Viszont az esetek leg-

¹ Rathgen, F., Die Konservierung von Altertumsfunden. (Berlin 1924); Régészeti kézikönyv. (Bp. 1954); Savage, G., The art and antique restorers handbook. (London 1954); Funde der Vorzeit. (Weimar 1955); Plenderleith, H. J., The conservation of antiquities and works of art. (London 1956); Csapody Cs., Konzerválás és restaurálás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, (Bp. 1958) stb.

nagyobb részében ez nem volt keresztülvihető, mert a fémeket *korrozíójával együtt megőrző* eljárásunk nem volt.

Tisztító és konzerváló eljárásaink évtizedek óta lényegükben a legutóbbi időkig nem változtak. Igaz, hogy a konzerválás tudományában lassan-lassan helyet kaptak a technika új vívmányai, de ezekből is csak annyi haszna volt a konzerválásnak, hogy kiküszöböltük azokat az eljárásokat, amelyek a tudományos kutatás számára elértéktelenítették a leletet. Mivel azonban a meglevő eljárásokat nem lehetett az új feladatokhoz idomítani, ez arra kényszerített bennünket, hogy ne csak kutatásaink irányelveiként, hanem folyamatban levő munkáink kivitelezésében is új patinamegőrző eljárásokat, pl. helyi elektrolízist dolgozzunk ki.

Erősen korrodeált bronz- és vastárgyak patinájukkal, oxid-rozsdarétegükkel együtt történő konzerválása ma már elsőrendű követelmény, mert nemcsak, hogy nagyon sok esetben ez az oxidréteg őrzi a tárgy eredeti felületét-formáját, de e réteg megtartása a későbbi kutatások számára is igen jelentős lehet. (Természetesen kivételt képeznek a nemes fémek.) (XXXVI. t. 1—7, 9—10.) — A helyi elektrolízis lehetővé teszi, hogy a csak helyenként megtámadott, vagy — újaromlás esetén — a már konzervált tárgyakat ne kelljen teljes egészükben kezelni, hanem az elektrolízist csak a megtámadott helyekre lehessen korlátozni. — Ez az eljárás biztosította a tárgy eredeti patinájának, oxid- vagy rozsdarétegének szükség esetén való megőrzését, így sikeresen oldhattuk meg kényesebb vagy vegyespatinájú bronztárgyaink tisztítását.²

Az elektrolízist más formájában is alkalmaztuk, mint a Friedrich Rathgen könyvében tárgyalt „Krefting-eljárás”. — Az egyenáramra kötött lúgos, vagy savas, szabályozható áramerősségű elektrolitikus eljárásaink nagyon leegyszerűsítik, megkönnyítik ugyan munkánkat, — Krefting eljárásához viszonyítva — de a minőség nem változott. Mégis haladást jelent ez a fémkonzerválás területén, mert lehetővé teszi bizonyos kevésbé korrodeált anyagok tömeges feldolgozását, tisztítását. (XXXVI. t. 8.)

Sajnos, ezt a tömeges tisztításra nagyon alkalmas eljárást erősebben korrodeált tárgyakra már nem alkalmazhatjuk, mert ilyen tárgy, pl. kard, a tisztítás után elveszti térfogatának egy- vagy esetleg kétharmadát, és horpadozott, likacsos, bizonytalan idomú vaslemezzé változik; vagy gondoljunk pl. egy bronzszoborra, amely a beteg részek eltávolítása után tele van apróbb-nagyobb lyukakkal. Mindezek miatt ezt az eljárást csak kevésbé korrodeált tárgyak esetében alkalmazhatjuk.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a helyi elektrolízis a teljes mértékű főzések korlátozását, illetve a vegyespatinájú tárgyak nem romló részeinek kizárását biztosítja az elektrolitikus folyamatból.

Ezen eljárásoknak azonban, mint ezt mondottuk is, csak a viszonylag kevésbé megtámadott leletek konzerválásában van létjogosultsága, mert egyik sem oldja meg a számszerűen nagyobb, tudományos szempontból ugyanolyan jelentős, erősen korrodeált ásatási vas- és bronzanyagok konzerválását. A leletanyag e nagy részét a legutóbbi időkig a főzéses tisztító eljárással kezeltük, de ez is csak hozzátétőlegesen biztosította a tárgy fontos dokumentációs

² Régészeti kézikönyv. 334. Baki Gy. eljárása.

értékeit. Arról nem is beszélve, hogy a kezelés hosszadalmas és körülményes volt, az is bebizonyosodott, hogy téves az a felfogás, mely szerint a parafinban való főzés (130 C°) vízteleníti és légteleníti a tárgyat. A porózus részekben visszamaradt víz és levegő elősegítette a tárgy újraromlását. E hiányok láttán tértünk rá a *vacuumtechnika* alkalmazására.

Amint az a külföldi szakirodalomból is kítűnik, múzeumi területen ezideig csak igen korlátozott mértékben alkalmaztak vacuumos kezelést, nagyjából csupán a következő feladatok elvégzésére:

1. mállékony, vagy porózus szerves anyagoknak (fának, csontnak stb.) belső megerősítésére, megszilárdítására, beecsetelés, vagy alámerítés helyett, és ezzel analóg módon;

2. szén- és oxidmaradványok fizikai összetartására szolgáló kötőanyag alacsony nyomásban való bevitelére, a szétesés elleni védekezés céljából; végül

3. vacuumkályhával való szárításra.³

Úgy látszik, hogy kísérleteim eredményeképpen sikerült olyan konzerválási eljárást találni, amely lehetővé teszi a tudományos kíváncsalmak megvalósítását.⁴

Ez az új eljárás lehetővé teszi:

1. a szervesetlen régészeti tárgyak (fémek) oly módon való konzerválását, hogy a sóknak, savaknak, lúgoknak, levegőnek stb. egymásra és magára a fémre való káros hatását megszünteti; (XXXVI. t. 5, 7. és 9.)

2. a múzeumi és könyvtári szerves anyagok rovarkártevői ellen pedig a vacuummal, vegyszer alkalmazása nélkül való védekezést, azok elpusztítását nemcsak a levegő elvonásának fiziológiai következményeivel, hanem az átlagos légnyomás megszüntetésének fizikai kihatása révén.

Kísérleteim eredményeképpen megállapíthattam a következőket:

A (korrodeált) muzeális fémtárgyaknak, különösen vas- és bronztárgyaknak a következő eljárás nyújt tartós, megbízható védelmet:

a) az előzőleg szárazon, vagy bármilyen más módon megtisztított patinás tárgyakat konzerválás előtt kb. 24 óra hosszat olyan hőfokon tartjuk, amely-nél a patina még nem szenved bomlást, de a víz elpárolog. (Szükség esetén tisztítás nélkül is elkezdhetjük a kezelést, közvetlenül a nedvességmentesítő hőkezeléssel.) — Tapasztalatom szerint ez a hőfok — a tárgy állapotától függően — vasnál 130—160 C°, bronznál 120—145 C° között van. Ennek a biztosítása legjobban szárítószekrényben érhető el.

b) Az így víztelenített tárgy porózus részeiből és az alatta levő fém felületéről a légrészecskéket vacuum alkalmazásával távolítjuk el, majd a bevonóanyagot, vagy a konzerváló anyagot tartalmazó oldatot rászívattjuk. Ilyen védőanyagként parafint, méhviaszt, illetve ezek célszerű arányú keverékét vagy pedig természetes vagy műgyantalakk organikus oldószeres oldatát alkalmazzuk. Az eltelt három év alatt a méhviaszos parafin- vagy cerezin-telítés, a szórólakkok egyik — celluloiddal kevert — változata vagy a P. V. B.-bevonat egyformán jónak bizonyult.

³ L. pl. Funde der Vorzeit.; Plenderleith, H. J., i. m.; Schneider, H., Metallkonservierung. Jahresber. d. Schweiz. Landesmus. in Zürich 62 (1953) 46 skk.

⁴ Orsz. Találmányi Hivatal 154.610 lajstromszámú találmány, 1956. április.

c) A vacuumhatás alatt a légrészecskék helyét a bevonó — telítőanyag foglalja el. — A vacuumhatás megszüntetése után a tömített (fém) tárgyat kivesszük a konzerváló anyagból, a felesleges telítőfolyadékot lecsurgatjuk, és a bevonatot hűtéssel vagy az oldószer elpárologatásával megszilárdítjuk.

A fenti eljárás alkalmazása esetén nincs okvetlenül szükség arra, hogy a korrodeálódott tárgy oxidrétegéből az abban levő sókat eltávolítsuk, mert a bevitt bevonóanyag izolálja a fémtől, a levegőtől és a nedvességtől az esetleges bomlást előidézhető anyagokat.

Az új eljárásnak egyik előnye az eddig ismert legbiztosabb és a legkíméletesebb módszerrel szemben (a Krefting-féle és a helyi elektrolízises eljárásom), hogy a kezelés nem változtatja meg a tárgy formáját vagy díszítését, mivel a folyamatban levő oxidálódást is pillanatnyi stádiumában tudjuk vele megállítani. (XXXVI. t. 5, 7. és 9.)

Ez az új eljárás *egységesen alkalmazható minden fémre és minden korrodéltási fokra*, s ezáltal a fémkonzerválási eljárások labirintusában egységes, általános érvényű konzerválási módot jelent.

* * *

Múzeumaink és könyvtáraink egyik legnagyobb veszedelem az a pusztítás, amelyet a rovarkártevők sokféle fajtájának alattomos és állandó tevékenysége okoz. Másik, de nem kisebb veszedelem jelentenek könyvtári anyagunkra nézve a növényi mikroorganizmusok különféle fajtái, a penészgombák. Ez utóbbi veszedelem egyrészt a nem megfelelő raktári kezelésnek tudható be, másrészt pedig a helyiség nedvességtartalma túlzott emelkedésének következménye.

Megelőző és védekező eljárásaink az anyag nagyságához mérten lassúak, körülményesek és elavultak; sem vegyileg, sem technikailag nem fejlődtek olyan arányban, mint ahogy növekedett könyvtáraink anyaga. Ezt a hatványozott feladatot a régi eljárások már nem tudják megnyugtató módon megoldani.

Hazai vonatkozásban Csapody Csaba ismerteti az Akadémia Könyvtárában alkalmazott eljárásokat mind a két károkozóval szemben.⁵

Ami a könyvek higiéniáját illeti, talán ennél találkozunk a legnagyobb nehézségekkel. A könyvek szellőztetése egyike a legfontosabb preventív eljárásoknak. Ez már nagyjából gátat vet mind az állati, mind a növényi kártevők pusztításainak. Tudjuk, hogy a könyvek szellőztetése lapozgatással vagy meleg levegő által való ventillációval történik, miközben a könyvek legyező módra vannak felállítva. Ez igen körülményes feladat.

Az eddig ismert védekező eljárások a fent említett szellőztetésen kívül vegyszerek használatán alapulnak.

Ezen eljárások hátrányai:

1. porozás (DDT): csak közvetlen érintkezéssel öl (egyedi kezelés);
2. injekciózás: a folyadéknak a féreghez való eljutása bizonytalan és hosszadalmas (egyedi kezelés);
3. gázosítás. Ennek hátrányai: hosszadalmasság, robbanásveszély, a kezelendő anyag fellazításának és a gázosított tér elszigetelésének nehézségei,

⁵ Csapody Cs., i. m.

majd az ezt követő szellőztetése a könyveknek, végül az emberre nézve fennáll a mérgezési veszély (szénkéng, cián, etiléngáz). Kombinált összetételű (fa, bőr, papír + fém) tárgy esetében pedig a kezelt anyag szervesen alkotórészeinek károsodása (fémdíszek, csatok oxidálódása).

Az 1. és 2. pontok alatti eljárásokkal szemben a gázosításnak — nehezen kezelhetősége ellenére — az az előnye, hogy a petékbe behatolva, ezeknek élő anyagait is elpusztítja, sterilizálja.

Az eddigiekből következik, hogy a könyvek konzerválásának három fő-feltétele: 1. a rovarkártevőktől való mentesítés, 2. a penészgombák eltávolítása, 3. a könyv szellőztetése.

E három feltétel közül a vacuumos eljárás kettőt tökéletesen képes biztosítani (rovtalanítás, szellőztetés), a gombásodást pedig szárító hatása révén előzi meg, és mind e három eredményt egyszerre, egyetlen folyamattal éri el.

Eljárásom a kártevők elpusztítását, a penészedés megelőzését oldja meg *vegyyszer alkalmazása nélkül*, szinte kiszámíthatatlan munkaerő-megtakarítással és filléres költséggel. (Hatása egyenlő a gázosításával, de ennek minden hátrányától mentes.) Egy kb. 2×3 m-es vacuumhenger alkalmazása esetén cca 9.5 m^3 — 3—4000 db szorosan (nem fellazítva, mint a gázosításnál) berakott könyv rovtalanítását, szellőztetését és szárítását (ez utóbbit minden hőkezelés nélkül) lehet elvégezni, egyszerű kezeléssel.

Mivel a vacuumhengerben a levegő a bőrkötésből vagy fedőlemezből, szőnyegnél a fonalsomóból is eltávozik, szükségtelenné válik a könyvek borításának szétbontása, illetve a csomók egyenkénti átvizsgálása, hogy a kártevőket egyenként megkeresve, búvóhelyeiken pusztítsuk el, feleslegessé válik a porozás, injekciózás, sőt a gázosítás is.

Ha múzeumi vagy könyvtári gyűjteményanyagok (szőnyeg, egyéb textil-félék, szőrmék, kárpitozott bútorok, faszobrok, táblaképek, arannyal díszített fedőlapú fémcsatos könyvek, papír-és iratkötegek stb.) bármelyikét vacuum-hatásnak vetjük alá, akkor a tárgyban levő lepkék, kukacok, bogarak — melyeknek egyik létfeltétele az átlagos légnyomás — petéikkel együtt mind elpusztulnak. Kísérleteimnél 18—20 óráig tartó vacuum már teljes sikerrel járt. (Lásd 42. ábra)

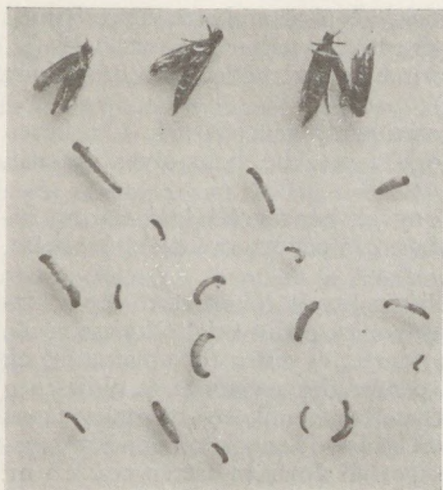
Mivel az eljárás semmiféle vegyszert nem alkalmaz, teljesen ártalmatlan a kezelendő anyag festékeire, fémszálas szövetekre, ruhák, fatárgyak, könyvek fémkellékeire és fémdíszítéseire.

Az elmondottakat összefoglalva múzeumi és könyvtári gyűjteményanyagok vacuum alkalmazásával történő rovtalanítását, konzerválását és szellőztetését az alábbi módon végezzük el:

A tárgyat, könyvet vagy textilt (ez utóbbit akár szorosan összehajtott, akár laza állapotban) a vacuumhengerbe helyezzük és megindítjuk a vacuum légszivattyút.

A kívánt nagyságú vacuum elérése után (10—1 hgmm-ig, ami gyakorlatilag légüres térnek számít), lezárjuk a csapokat és 18—20 óra hosszat benne hagyjuk mindennemű felügyelet nélkül.

A fenti idő eltelte után a tárgyakat kivesszük; ekkor már minden kártevő elpusztult könyvben, fában és egyéb tárgyakban vagy textilekben — továbbá a vacuumhatás megszűntetése után a könyv (tárgy) a legteljesebb szellőztetésen

42. ábra.

is keresztülment, mert a legrejtettebb pórusaiból is kiszívta a dohos, állott levegőt és utána friss levegővel telítődött.

A vacuumkezelés után a könyvanyagot visszahelyezhetjük polcaira, a textileket széthajtogatjuk, s puha ecsettel, vagy kefével lesöpörjük róluk a már elpusztult kártevőket; — fatárgyakból nem lehet, de nem is kell eltávolítani őket.

Tömör, vastag faszobroknál a vacuumhatás éppoly gyorsan és tökéletesen megy végbe, mint textileknél, mert a kártevő által készített vájaton keresztül kiszívjuk a levegőt a fa belsejéből.

A fertőzött, vagy fertőzés gyanús anyagot akár tároló fiókjaival, ládáival vagy bőröndjeivel együtt helyezhetjük el a vacuumtérben, anélkül, hogy a két utóbbit felbontanánk, illetve kinyit-

nánk. Minél jobban töltjük meg anyaggal a vacuumteret, annál gazdaságosabb munkát végeztünk.

Az Országos Történeti Múzeum restaurátor osztályán a találmány szerinti eljárás alapján folyik minden fémtárgy konzerválása már évek óta; textílfélék és fatárgyak (hangszerek farészeinek) rovtalanítása ugyancsak vacuumkezeléssel történik. Az eredmények már eddig is igen kedvezőek.

Úgy látszik, hogy a vacuumtechnikával eljutottunk ahhoz az eszközhöz, amellyel szinte minden, a múzeumi és könyvtári területen jelentkező konzerválási feladatot a legkielégítőbb módon tudunk megoldani.

BAKI GYŐZŐ

L'EMPLOI DU VACUUM DANS LA CONSERVATION DES OBJETS DES MUSÉES ET DES MATIÈRES DES BIBLIOTHÈQUES ET DES ARCHIVES

Étant donné que les procédés des conservations des métaux, bois, textiles, etc., employés jusqu'à nos jours, ne pouvaient plus satisfaire les nouvelles exigences scientifiques, nous avons fait des essais sur ce terrain à fin de trouver une solution sur cette problème. Il me semble — d'après les résultats obtenus dans mes recherches — que j'ai réussi de trouver une procédure laquelle permette la réalisation des buts scientifiques recherchés.⁴

L'emploi de la vacuum-technique donne des possibilités de conservation:

1) des objets anorganiques de l'archéologie (métaux) par un procédé neuf avec lequel on empêche l'action mutuelle des sels, acides, bases et de l'air, etc., et leurs action sur le métal — même s'il est couvert d'une épaisse corrosion —, par un effet physique (voir Pl. XXXVI. N° 2, 4, 9, 10.);

2) des matières organiques des musées et des bibliothèques contre les dégats causés par les insectes, en n'employant aucune matière chimique, et en se basant uniquement sur l'effet physiologique de l'élimination de l'air et sur l'effet physique de la suppression de la pression atmosphérique.

L'avantage de cette nouvelle procédure envers les procédés les plus sûres, (Pl. XXXVI. N° 8.) — appliqués jusqu'à nos jours — est que les objets gardent leurs formes et conservent leurs ornements après le traitement et en cas échéent l'oxydation en cours peut être arrêtée dans son état actuel. (Vois Pl. XXXVI. N° 1—7, 9—10.)

Cette procédure neuve peut être employée sur tous les métaux et à n'importe quel état d'oxydation ou de corrosion. — Par ce fait là dans la labyrinthe des nombreuses méthodes donne un procédé de conservation de valabilité générale pour les conservations des métaux.

* * *

Le plus grand danger de nos musées et de nos bibliothèques sont les actions sournoises et continues des insectes de toutes sortes et très nombreuses, (fig. 42.) et les dégats faits par eux sont incalculables. L'autre danger de nos bibliothèques et qui n'est pas moindre au précédant, sont les microorganismes végétales, les champignons de moisissure.

Avec le procédé de vacuum on obtient comme résultat: 1) la suppression des insectes, 2) l'aération des livres, et 3) l'empêchement de la condensation intérieure. Ces trois résultats sont obtenus par l'unique procédure en employant l'action du vacuum.

Par ce fait là mon procédé supprime les insectes, assure l'hygiène des livres et empêche la moisissure, en n'utilisant aucune matière chimique ni de chaleur.

Si les objets de l'art industriel, ethnographiques et des beaux arts, ou bien les collections des livres, les tapis, fourrures, meubles tapissés, statues en bois, panneaux, papiers des archives, etc., ont été posés sous l'action de vacuum, alors les mites, les insectes, les limaces et leurs larves périssent sous l'action contenue du vacuum. — Mes recherches et des nombreuses essais m'ont permis d'établir que le duré de 18—20 heures de vacuum donne un résultat satisfaisant. (fig. 42.) Puisque le procédé actuel n'emploie aucune matière chimique, par ce fait là ne représente aucun danger sur les couleurs, sur les tissus métalliques, sur les objets du bois (panneaux) et les livres ornés des métaux, etc.

A NEMZETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ÉS
TÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ KIADVÁNYAI
DIE ARCHÄOLOGISCHE UND HISTORISCHE
PUBLIKATIONEN
DES UNGARISCHEN NATIONALMUSEUMS

Első rész — Erster Teil: 1807—1935

Az alábbi bibliográfia magában foglalja azokat az önállóan megjelent kiadványokat, amelyek a Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumához tartozó gyűjtemények anyagával és sorsával foglalkoznak. A Múzeum egészével foglalkozó kiadványokat szintén felvettük az összeállításba; itt külön megjelöltük azokat a részeket, amelyek a Történeti Múzeumra vonatkoznak. Felvettük a Nemzeti Múzeumban rendezett régészeti- és történeti jellegű kiállítások vezetőit még abban az esetben is, ha azokat nem a Múzeum, hanem más külső intézmény rendezte. Helyet kaptak a Múzeum épületével és szervezetével foglalkozó önállóan megjelent kiadványok. A Múzeum kiadványaként megjelent periodikákat, sorozatokat részletesen feldolgoztuk. Azokat a külső kiadványokban és periodikákban megjelent közleményeket, amelyek a Történeti Múzeumra vonatkoznak — az anyag óriási terjedelme miatt — nem lehetett az összeállításba belevenni. Ez még feldolgozásra váró feladat. A bibliográfia így is úttörő összeállításnak számít. Megrögzíteni kívánja a több mint százötvenéves Nemzeti Múzeum helybeli alapgyűjteményeinek egyre nehezebben hozzáférhető és felkutatható nyomdai emlékeit.

*I. Általános és összefoglaló munkák —
Allgemeine Werke, Zusammenfassungen*

1. *Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani*. Edidit Stephanus Schönvisner. Pest: Trattner 1807. 20,5×12, 27,5×20. — 1 pars: Numi Hungariae. 503 p. 1—79 t. 2 pars: Numi Transilvaniae. 112 p. 1—20 t. 3 pars: Numi miscellanei. 407 p. 80 t. 4 pars: Tabulae numismaticae pro Catalogo numorum... 1807. 1—107 t. 5 pars: Appendix ad catalogum numorum Hungariae. Edidit Jac. Ferd. Miller de Brasso. 1810. 260 p. — Az Éremtár alapgyűjteményének katalógusa.
2. *Museum hungaricum excelsis regni proceribus et inclitis statibus ac ordinibus exhibitum*. Buda: Universitas 1807. 28 p. 1 t. 34×22.
3. *A nemzeti gyűjtemények elintézése' feltételei Magyarország hazafiai' számára*. Buda: Universitas 1807. 30 p. 2 t. 34×22.
4. *Das Ungarische National-Museum zu Pesth*. Wien: Strauss 1814. 16 p. 24 cm.
5. *A Magyar nemzeti múzeum*. Buda: Universitas 1815. 16 p. — 1. A nemzeti múzeumnak fundáltatása. 2. A nemzeti múzeumnak jelenvaló állapotja.
6. *Museum nationale hungaricum*. Buda: Universitas 1815. 15. p. 4r.

7. *Miller Jakab Ferdinand*: Acta litteraria Musei Nationalis Hungarici. Salutem. Pest: Eggenberger 1816. 36. p. 24×20.

8. *Acta litteraria Musei Nationalis Hungarici*. Tomus I. Buda: Universitas 1818. 10, XXXII, 384 p. 1 térk. 3 t. 28×21. — *Miller Jakab Ferdinand*: Salutem, I—XXXI. III. Museum Nationale Hungaricum sub Generalibus Regni Comitibus Budae anno MDCCCVII. celebratis, 1—46. IV. Consignatio Oblatorum ad erigendum Fundum Musei Nationalis Hungarici in Schedis Bancalibus, 47—64. V. Ortus, et Progressus Musei Nationalis Hungarici usque Annum MDCCCXII. 65—146. VII. Sexagena Inscriptionum, quae ex Monumentis romanis in Horto Musei Nationalis Hungarici publice expositis, transumptae sunt per Antonium *Haliczky*, interprete Iac. Ferdin. *Miller* de Brassó, 205—278. VIII. *Haliczky Antal*: Numus anecdotus Crispi Caesaris ex Numophylacio Musei Nationalis Hungarici, 279—294. IX. *Haliczky Antal*: Equias Musei Nationalis Hungarici, 295—310. — Jelentős *Haliczky* értekezése a Múzeumba gyűjtött római feliratos köemlékekről, amely az Actában jelent meg először.

9. *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici* sive catalogus historico-criticus antiquitatum, raritatum et pretiosorum cum bibliotheca antiquaria et numaria eiusdem instituti. Buda: Universitas 1825. XVI, 255 p. 1 t. 27×22. — *Miller Jakab Ferdinand*: Popularibus Hungaris, IX—XII. Sectio prima: *Collectanea sphragistica*, 1—19. Sectio secunda: *Antiquitates*, et raritates varii generis, et pretii, 20—75. Sectio tertia: *Arma antiqua* varii generis, et formae, 76—104. Sectio quarta: *Antiquitates Graecae*, et *Romanae*, 105—172. *Syllabus paradigmatum*, 176—199. *Catalogus bibliothecae antiquariae*, et numariae Musei Nationalis Hungarici, 211—255. — A Múzeum érem- és régiségtári anyagáról készített első lajstrom, amelyet *Miller* állított össze az 1820. évi állapot szerint.

10. *Kubinyi Ágoston*: A Magyar nemzeti museum. Pest: Trattner 1848. 52 p. 20×13. — Rövid történeti vázlat, 10—20. A nemzeti museum jelen állapota, 21—22. Kincstár 28—35. Képtári osztály 54, —46.

11. *Dux Adolf*: A Magyar Nemzeti Múzeum. Útmutató ennek műkincs gyűjteményeiben. Pest: Lampel 1857. 84, XIX p. 16×12. — II. A Nemzeti Múzeum története, 4—15. IV. Régiségtár, 28—50. V. Képtár, 51—64. VII. *Kubinyi Ágoston*, 81—84.

12. *Dux Adolf*: Das ungarische National Museum. Eine Skizze. Pest: Müller ny. 1858. 48 p. 22 cm.

13. *Kubinyi Ágoston*: A Magyar Nemzeti Múzeum. Pest: Herz ny. 1861. 52. p. 24×15. — Rövid történeti vázlata, 6—19. A nemzeti múzeum jelen állapota, 20—21. Kincstár, 26—33. Képtári osztály, 43—44.

14. *Mátray Gábor*: A Magyar Nemzeti Múzeum korszakai, különös tekintettel a közelebb lefolyt huszonöt évre. Pest: Bucsánszky ny. 1868. 92 p. 1 t. 26×16. — A Múzeum története 1802 nov. 25-től 1868-ig.

15. *Desjardins Ernest*: Monuments épigraphiques du Musée National Hongrois dessinés et expliqués par Ernest Desjardins. Publiés par ordre de M. le ministre des cultes et de l'instruction publique de Hongrie et par les soins de dom Flóris Rómer. Buda-Pest: Université 1873. VIII. 140 p. 55 t. 40×29. (*Acta Musei Nationalis Hungarici*.)

16. *Desjardins Ernest* — *Rómer Flóris*: A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. Francia szövegét a vallás- és közoktatásügyi magyar kir.

miniszter meghagyásából magyarította, bővítette és külön pótlékkal kiegészítette Rómer Flóris. Bp.: Egyetemi ny. 1873. XIV, 202 p. 62 t. 39×29. (Acta nova Musei Nationalis Hungarici, Tomus I. Inscriptiones monumentorum eiusdem Musei Nationalis in Budapest.)

17. *Hampel József*: Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de province et des collections particulières de la Hongrie arrangée à l'occasion de la VIII-ème session du Congrès international d'archéologie et d'anthropologie préhistorique à Budapest. Bp.: Franklin 1876. IV, 160 p. 178 ill. 22×15.

18. *Hampel József*: Supplément du Catalogue de l'exposition préhistorique arrangée à l'occasion de la VIII-ème session du Congrès international d'archéologie et d'anthropologie préhistoriques à Budapest. Objets trouvées dans les contrées situées au nord des Carpathes jusqu'à la mer Baltique. Bp.: Franklin 1876. 11 p. 22×15.

19. *Rómer Flóris*: Discours du secrétaire-général au Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques huitième session à Budapest le 4 septembre 1876. Bp.: Franklin 1876. 16 p. 22×15.

20. *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques*. Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876. Premier volume. Bp.: Franklin 1877. XL, 706 p. — A hazai vonatkozású közlemények a következők: *Rómer Flóris Ferenc*: Préface, (1—3). *Rómer Flóris Ferenc*: Discours du secrétaire général, 7—20. *Badányi Mátyás*: Sur une trouvaille paléolithique faite dans la caverne de Haligócz (comté de Szepes, Hongrie) 32—33. *Szabó József*: L'obsidienne préhistorique en Hongrie et en Grèce, 96—100. *Pulszky Ferenc*: L'âge du cuivre en Hongrie, 220—236. 3 t. *Majláth Béla*: Restes de fortifications paiennes dans le comté de Liptó (Hongrie) 460—465. *Henszlmann Imre*: L'âge du fer. (Étude sur l'art gothique) 501—541. 42 ill. *Lenhossék József*: Description d'un crane macrocéphale déforme et d'un crane de l'époque barbare en Hongrie, 543—577. 2 t. *Ujfalvy Károly*: De la migration des peuples en général, 587. *Hunfalvy Pál*: Sur l'antiquité des hongrois, 588—597. *Scheiber Samuel*: Recherches sur la taille moyenne des hommes en Hongrie, 601—611. *Schaaffhausen Hermann*: Quelques observations sur les anciens peuples qui sont immigrés en Hongrie, 622—625. 1 t. *Nyáry Jenő*: Les hommes de l'âge de la pierre dans la caverne d'Aggtelek, comté de Gömör, 626—634. 5 ill. *Széchenyi Béla*: Trouvailles de l'âge de la pierre dans le bassin du lac de Neusiedl, 647—659. 21 ill. *Lipp Vilmos*: Les temps préhistoriques dans le comté de Vas, 664—674.

21. *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques*. Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876. Second volume 1 partie. Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIIIe session du Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest 1876. par le secrétaire général François Florian Rómer. Bp.: Musée National Hongrois 1876. 189 p. 3 t. 119 ill.

22. *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques*. Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876. Second volume. II. partie. *Hampel József*: Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie. Bp.: Musée National Hongrois 1886. XVI, 110 p. 127 t. (1300 ill.) — A fenti hat mű a Nemzeti Múzeumban tartott nyolcadik nemzetközi őskori régészeti és antropológiai kongresszus alkalmával készült, mely kimagasló eseménye volt

hazai tudományunknak és Rómer Flóris tevékenységének, aki a főttkári teendőket látta el.

23. *Magyar Nemzeti Múzeum*. Általános történeti áttekintés. Bp.: Egyetemi ny. 1896. 72 p. 27×19. — Érem- és Régiségtár, 30—37.

24. *Magyar Nemzeti Múzeum* (1802—1895). Bp.: Egyetemi ny. 1896. 80 p. 26×19. — I. A Magyar Nemzeti Múzeum alapítása és fejlődése, 5—14. II. A Magyar Nemzeti Múzeum osztályai: B/ Érem- és Régiségtár, 32—34. IV. A Nemzeti Múzeum tisztviselői, 75—80.

25. *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene*. Alapításának századik évfordulója alkalmából írták a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselői. Bp.: Hornyánszky ny. 1902. XL, 384 p. 9 t. ill. 35×26. — *Szalay Imre*: A Magyar Nemzeti Múzeum alapítása és fejlődése a mai napig, VII—XL. 2 t. 18 ill. II. Az érem- és régiségtár, 75—174. (különnyomat 1902. 104 p.) 1. *Hampel József*: Az érem- és régiségtár története, 77—90. 7 ill. 2. *Éber László*: Óskori emlékek, 91—96. 7 ill. 3. *Mabler Ede*: Egyptomi emlékek, 97—98. 2 ill. 4. *Hampel József*: Antik emlékek, 99—103. 6 ill. 5. *Hampel József*: A régibb középkor emlékei, 104—108. 4 ill. 6. *Hampel József*: A hazai élet közép- és újabbkori emlékei, 109—142. 1 t. 35 ill. 7. *Éber László*: Hazai szobrászatunk emlékei, 143—147. 5 ill. 8. *Nagy Géza*: Hadtörténelmi gyűjtemény, 148—169. 17 ill. 9. A Magyar Nemzeti Múzeum éremtára: A/ *Gohl Ödön*: Antik érmek, osztrák pénzek és emlékérmek, 170—174. 3 ill. B/ *Réthly László*: Közép- és újkori pénzek, 174—176. 2 ill. III. A múzeumi képtár: *Éber László*: A múzeumi képtár múltja és jelene, 179—208. 19 ill.

26. *Le Musée National Hongrois*. Bp.: Hornyánszky 1902. 7 p. 23×19.

27. *Die Völkerkunde im Ungarischen National-Museum*. Bp.: Thalia 1905. 95 p. 27×19. — *Éber László*: Die prähistorische Sammlung, 1—13. 35 ill. *Hampel József*: Denkmäler des frühen Mittelalters, 14—22. *Hampel József*: Denkmäler des heimischen Lebens aus dem Mittelalter und der neuen Zeit, 23—40. 60 ill. (Aus der ungarischen Festschrift: „Vergangenheit und Gegenwart des Ungarischen National-Museums“, 1902.) — A jubileumi munkának csak ez a része jelent meg német fordításban.

28. *Szalay Imre*: A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek méltó elhelyezése. Bp.: Athenaeum 1907. 23 p. 1 t. 23×15.

29. *Hóman Bálint* beszéde. Elmondotta a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává történt beiktatásakor (1923. december 22.). Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, Stephaneum ny. 1924. 16 p. 23×15.

30. *Lechner Jenő*: A Magyar Nemzeti Múzeum épülete 1836—1926. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum Barátainak Egyesülete 1927. 68 p. 51 t. 29×21. — Az előszót írták: Hóman Bálint és Széchenyi Bertalan.

31. *Magyarország múzeumi kincsei*. Les trésors des musées Hongrois. Die Museumschätze Ungarns. Kiváló múzeumi szakférfiak közreműködésével szerkeszti: *Szilárd Vilmos*. Bp.: „Műgyűjtő” kiad. (1928) 48 p. 23×15. — *Supka Géza*: Die Gründer des Nationalmuseums, 6—10.

32. *A Magyar Nemzeti Múzeum Barátai Egyesületének első százezer pengője*. Összefoglaló jelentés a Nemzeti Múzeum támogatásáról 1926—1933. Bp.: MNM Barátai Egyesülete 1934. 28. p. 28×20. — Előszó: Széchenyi Bertalan és Balogh László.

II. Szabályzatok — Verwaltungsnormen

33. *A Nemzeti Képcsarnokot alakító egyesület alapszabályai.* Kiadja: Mátray Gábor. Pest: Trattner 1845. 14 p. 23 cm.

34. *Hampel József:* Münz- und Alterthumsabtheilung des Ungarischen National-Museums. Verwaltungsnormen und Statistik. Als Manuscript gedruckt. Bp.: Franklin 1888. 16 p. 21×11.

35. *A Magyar Nemzeti Múzeum szervezete és szolgálati szabályzata.* Bp.: 1889. 31 p. 28×22.

36. *Ráth György* javaslata a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselőinek felelősségét illetőleg. *Boncz Ferenc* és *Szalay Imre* jelentése a Ráth György által kidolgozott javaslat tárgyában. Bp.: 1889. 18 p. 30 cm.

37. *A Magyar Nemzeti Múzeum szervezete és szolgálati szabályzata.* Bp.: Egyetemi ny. 1898. 38 p. 29×22.

38. *A Magyar Nemzeti Múzeum szervezete és szolgálati szabályzata.* Bp.: Stephaneum ny. 1909. 44 p. 29×22.

39. *A Múzeum Barátok Egyesületének alapszabályai.* Bp.: Pallas ny. 1913. 20 p. 16×11. — Az Egyesület célja: „A hazai vonatkozású, vagy egyéb történeti tárgyak megszerzése és ezeknek az Egyesület letétjeként a Nemzeti Múzeum Régiségtárába való elhelyezése”, p. 3.

40. *A Magyar Nemzeti Múzeum Barátainak Egyesülete.* Alapszabályok. Bp.: Egyetemi ny. 1926. 8 p. 17 cm

41. *A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának szervezeti, ügyviteli és fegyelmi szabályzata.* Bp.: Egyetemi ny. 1934. 20 p. 31 cm.

42. *A Magyar Nemzeti Múzeum szervezeti, ügyviteli és igazgatási szabályzata.* Bp.: Egyetemi ny. 1935. 35 p. 31×23.

III. Vezetők — Führer

43. *Tájékoztató* a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. Bp. 4 p. 20×12. — Útmutató a régészeti és történeti osztály, valamint a fegyverkiállítás elhelyezésére vonatkozóan.

44. *A bécsi gyűjteményekből* Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum. Kertész ny. Karcag 1933. 82 p. 32 t. 20×12. — Előszó: Hóman Bálint. Rendezték: Petrovics Elek, Varju Elemér, Döry Ferenc, Hoffmann Edith, Jakubovich Emil és Tóth Zoltán.

45. *Magyar Nemzeti Múzeum.* Ungarisches Nationalmuseum. Musée National Hongrois. Fordították: Pukánszky Béla és Trembl Lajos. Bp.: Pátria ny. 1933. 16 p. 3 ill. 18×12. — Historische Sammlungen. Collections historiques, 6—11. — (Német és francia nyelvű vezető.)

a) *Régészeti Osztály, Éremtár (Érem- és Régiségtár) — Münz- und Altertumsabteilung*

Az éremgyűjtemény már 1802-ben a Nemzeti Múzeum alapításakor jelentős részt képviselt. Az elkülönített Érem- és Régiségtár 1813-ban létesült (lásd 67. sz. alattiakat). A közös vezetés 1926-ban szűnt meg, amikor is külön osztállyá alakult mind a Régészeti, mind a Történeti Osztály, mind pedig az Éremtár.

A vezetők sorát Rómer Flóris indítja meg 1870-ben, amelyet azután Hampel József folytat 1912-ig, a 16. kiadásig.

46. *Képes kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában. Összeállította Rómer Flóris. Pest: Athenaeum 1870. 71 p. 184 ill. 14×10. — Történelmi vázlat, 5—10.

47. *Illustrierter Führer in der Münz- und Altertumsabtheilung des Ungarischen National-Museums*. Zusammengestellt von Florian Rómer. Pest: Athenaeum 1870. 79 p. 184 ill. 14×10. — Geschichtliche Einleitung, 5—13.

48. *Képes kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. Második, az új rendezés nyomán egészen átdolgozott és tetemesen bővített kiadás Rómer Flóristól. Bp.: Athenaeum 1873. 88 p. 24 t. (200 ill.) 19×13. — A magyar nemzeti múzeum érem- és régiségtárának történelmi vázlata, 7—14.

49. *Illustrierter Führer in der Münz- und Altertumsabtheilung des Ungarischen National-Museums*. 2. zufolge der neuen Aufstellung ganz umgearbeitete und bedeutend vermehrte Ausgabe von Fl. Rómer. Bp.: Athenaeum 1873. 103 p. 12 t. (200 ill.) 20×13. — Kurze Geschichte des Münz- und Antiken Cabinets des National-Museums, 7—16.

50. *Führer in der Münz- und Altertumsabteilung des Ungarischen National-Museums*. Zweite, zufolge der neuen Aufstellung ganz umgearbeitete und bedeutend vermehrte Ausgabe von Fl. Rómer. Bp.: Athenaeum 1873. 103 p. 18×13. — Kurze Geschichte des Münz- und Antiken-Cabinets des National-Museums, 7—16.

51. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. 3. kiad. Szerkesztette: Hampel József, közreműködött: Tergina Gyula. Bp.: Franklin 1881. 55 p. 19×12.

52. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában (Hampel J.) 4. kiad. Bp.: Franklin 1883. 52 p. 19×12.

53. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Hampel J.) 5. kiad. Bp.: Franklin 1885. 48 p. 3 t. 20 ill. 23×15.

54. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Hampel J.) 6. kiad. Bp.: Franklin 1888. 48 p. 19×12. — Áttekintés a gyűjteményekről, 5—10.

55. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Hampel J.) 7. kiad. Bp.: Franklin 1890. 48 p. 19×12.

56. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Hampel J.) 8. kiad. Bp.: Franklin 1892. 48 p. 19×12.

57. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Hampel J.) 9. kiad. Bp.: Franklin 1894. 48 p. 19×12.

58. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Hampel J.) 10. kiad. Bp.: Franklin 1896. 46 p. 19×12.
59. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Hampel J.) 11. kiad. Bp.: Franklin 1899. 46 p. 19×12.
60. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. 12. kiad. Hampel József vezetésével összeállították: Nagy Géza, Mahler Ede, Éber László, Hampelné Pulszky Polixéna, Szalay Imre, Réthy László és Gohl Ödön. Bp.: Franklin 1902. 45 p. 21×13.
61. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Hampel J.) 13. kiad. Bp.: Franklin 1905. 45 p. 1 t. 20×13.
62. *Kalauz* a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. (Hampel J.) 14. kiad. Bp.: Franklin 1908. 46 p. 1 ill. 20×15.
63. *Kalauz* a Régiségtárban. 15. bővített kiad. Hampel József irányítása alatt közreműködtek Supka Géza, Kenczler Hugó, Nagy Géza, Márton Lajos, Hekler Antal, Gerevich Tibor, Mahler Ede. Bp. Magyar Nemzeti Múzeum 1912. 258 p. 1 ill. 23×16.
64. *Kalauz* a Régiségtárban. 16. kiad. Szerkesztette Hampel József, közreműködtek Supka Géza, Kenczler Hugó, Nagy Géza, Márton Lajos, Hekler Antal, Gerevich Tibor, Mahler Ede. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, Kilián ny. 1912. 258 p. 94 t. 1 ill. 23×15.
65. *Nagy Géza: Tájékoztató a régiségtárban.* Bp.: Stephaneum ny. 1902. 32 p. 20×13.
66. *Führer in der Alterthumsabteilung.* (Nach der 14. ungarische Auflage von 1908.) Vorwort von Josef Hampel. Bearbeitet von Géza Supka, Géza Nagy, Lajos Márton, Antal Hekler, Ede Mahler. Bp.: Ungarisches Nationalmuseum, Dugonics ny. Szeged, 1911. 196 p. 24×16.
67. *Supka Géza: A százéves Régiségtár.* Bp.: Korvin testvérek ny. 1913. 22 p. 23×15. — József nádor 1813. nov. 25-én nevezte ki Halitzky Antalt a régiségtár őrévé. „E nappal születik meg a nemzet régiségeinek gyűjteménye, amely egyesegyedül a Nemzeti Múzeum törzsgyűjteményei közül létét tisztán és kizárólag köszöni a nemzet összességének s nem egyes nagy urak hajlandóságának”. (p. 4.)
68. *Tájékoztató* a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben. Bp.: Bíró ny. 1919. 55 p. 4 ill. 17×12. — Érem- és Régiségtár, 11—22.
69. *A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára* állandó kiállításának vezetője. Összeállították: Erney József, Jónás Elemér, Huszár Lajos, Jeszenszky Géza. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, Kisfaludy ny. Sárospatak, 1933. 56 p. 19×13. — Az Éremtár rövid története, 5—11. Az éremkiállítás, 12—56.
70. *Vezető* a Magyar Történeti Múzeum népvándorlási gyűjteményében. Szerk. Fettich Nándor. Bp.: Magyar Történeti Múzeum, Sárkány ny. 1935. 8 p. 31×23.
71. *Guide à travers la collection des trouvailles de l'époque de migration des peuples exposée aux Musée Historique de Hongrie.* Rédigée par Nándor Fettich. Bp.: Sárkány ny. 1935. 9 p. 31×23.

b) *Középkori és Újkori Osztály (Történeti Osztály) —
Mittelalterliche und Neuzeitliche Abteilung
(Historische Abteilung)*

72. *Útmutató az országos ötvösmű-kiállítás helyiségeiben.* Kiadják: *Szemere Attila — Thallóczy Lajos — Pulszky Károly.* 1—3 kiad. Bp.: Pesti ny. 1884. 42 p. 17×11. — A kiállítás a Nemzeti Múzeumban volt.

73. *Útmutató az országos ötvösmű-kiállítás helyiségeiben.* Kiadják: *Szemere Attila — Thallóczy Lajos — Pulszky Károly.* 4. jav. kiad. Budapest: Pesti ny. 1884. 51 p. 17×11.

74. *A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma.* Megnyitott 1884. év február hó 17-én a Nemzeti Múzeumban. Bp.: Franklin 1884. VIII, 636 p. 32 t. ill. 27,5×18. *Szalay Imre:* A kiállítás története. I—IV. A kiállítók névjegyzéke, V—VIII. Táblák, I—XXXIII. *Pulszky Károly:* Óskori, egyiptomi, görög, etrusk, római és népvándorlaskori tárgyak. Első terem, 3—108. *Pulszky Károly:* Egyházi szerek és sláv tárgyak. Második terem, 1—160, 171—180. *Szendrei János:* Izraelita egyházi szerek. Második terem, 161—170. *Radics Jenő:* Világi tárgyak a XII—XVII. századokból. Harmadik terem, 1—176. *Thallóczy Lajos:* Asztalkészletek, ékességek, fegyverek stb. Negyedik terem, 1—120. *Thallóczy Lajos:* Evőeszközök, poharak, piperetárgyak, szelenczék, vegyesek. Ötödik terem, 1—56.

75. *Pulszky Károly—Radics Jenő:* Az ötvösség remekei a magyar történeti ötvösműkiállításon (A Magyar Nemzeti Múzeum helyiségeiben 1884-ben). 1—2. Bp.: Grill (1885) 164+140 p. 80+54 t. ill. 40×29.

76. *Pulszky Károly—Radics Jenő—Molinier Émile:* Chefs- d'oeuvre d'orfèvrerie ayant figuré à l'exposition de Budapest (Musée National Hongrois, 1884). 1—2. Paris: Lévy 1888. VI, 160+147 p. 80+54 t. 40×30.

77. *Az 1848/49-iki szabadságharczi emlékek és képek kiállításának számszerinti tárgymutatója.* Bp.: Buschmann ny. 1891. 43. p. 23×16.

78. *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában 1892. augusztus hó 15-étől 25-éig a koronázási jubileumi feliratokból és a magyar koronázási képekből rendezett kiállítás kalauza.* Szerkesztették: Csontos János és Peregriny János. Bp.: Hornyánszky 1892. 63 p. 2 t. 18×12.

79. *A Liszt Ferenc emlékkiállítás lajstroma.* Összeállította: d'Isoz Kálmán. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum, Fritz ny. 1911. 35 p. 5 t. 19×12,5.

80. *Katalog der Franz Liszt Gedenkausstellung des Ungarischen National-Museums von Coloman d'Isoz.* Bp.: Fritz ny. 1911. 39 p. 5 t. 20×13. — Liszt Ferenc születésének százéves ünneplésére rendezett kiállítás.

A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai: (sorozat)

81. I. *Rédey Tivadar:* Az Országos Széchényi Könyvtár *Petőfi* kiállítása. Bp.: Magy. Tud. Társulatok Sajtóvállalata. 1—2. kiad. 1922. 24 p. 16×12. — A költő születésének 100. évfordulóján, 1923 januárjában rendezték.

82. II. *Kossuth emlékkiállítás.* Bp.: Magy. Tud. Társulatok Sajtóvállalata 1924. 24 p. 16×12. — Rendezték: Höllrigl József és Bartoniek Emma 1924 októberében.

83. III. *Jókai emlékkiállítás.* 1—4 kiad. Bp.: Egyetemi ny. 1925. 20 p. 16×12. — Rendezte: Rédey Tivadar 1925 májusában.

84. IV. *Magyar sporttörténelmi kiállítás*. Bp.: Egyetemi ny. 1926. 60 p. 14 t. 2 ill. 16×12. — Bevezette Hóman Bálint. Rendezték: Karafiáth Jenő, Szukováthy Imre, Balogh László, Höllrigl József és Schiller Rezső. — A kiállítás 1926 májusában volt.

85. V. *Tíz év szerzeményei 1919—1928*. Bp.: Stephaneum ny. 1928, 140 p. 32 t. 1 ill. 18×12. — Az előszót írta: Hóman Bálint. Rendezték: Varju Elemér, Bátky Zsigmond, Lukinich Imre, Isoz Kálmán, Harsányi Pál, Hillebrand Jenő és Höllrigl József. A Régészeti Osztály kiállítása, 103—115.

86. VI. *Tóth László—Zambra Alajos: A Garibaldi-emlékkiállítás* leíró katalógusa. Catalogo della mostra Garibaldina di Budapest. Bp.: Franklin 1932. 164 p. 18×12. — Előszó. Introduzione: Hóman Bálint, 3—7. A kiállítást Garibaldi halálának 50 éves fordulójára rendezték.

87. VII. *Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye*. Bp. Légrády ny. 1932. 143 p. 29 t. 18×12. — Előszót írta: Hóman Bálint. Rendezték: Ernst Lajos, Varju Elemér és Höllrigl József.

88. VIII. *A Báthory—Sobieski emlékkiállítás katalógusa*. Catalogue de l'exposition commémorative Báthory—Sobieski. Szerkesztette, Rédigé par: Kossányi Béla. Bp.: Sárkány ny. 1933. 165 p. 3 t. 1 ill. 18×12. — Bevezette: Varju Elemér, 3—5.

89. *Varju Elemér: Führer durch die Schausammlung der historischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums*. Bp.: Stephaneum 1928. 39 p. 32 t. 6 ill. 19×13.

90. *Varju Elemér: Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya kiállított gyűjteményeiben*. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum (Stephaneum ny.) 1929. 87 p. 48 t. 16 ill. 19×13.

91. *Varju Elemér: Führer durch die Schausammlung der historischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums*. Bp.: Ungarisches Nationalmuseum (Kertész ny. Karcag) 1933. 56 p. 16 t. 19×13.

92. *Varju Elemér: Guide des collections du département historique du Musée National Hongrois*. Bp.: Musée National Hongrois 1933. 55 p. 16 t. 19×13. — Traduction par Lajos Trembl.

93. *Varju Elemér: Guide to the exhibits of the Historical Section of the Hungarian National Museum*. Translated by P. Gál Marczali. Bp.: Hungarian National Museum 1933. 55 p. 16 t. 19×13.

94. *Az Országos Református Kiállítás* alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett református történeti kiállítás katalógusa. Felelős kiadó: Supka Géza. Bp.: Sárkány ny. 1934. 108 p. 18×14.

95. *The Past of Hungarian law*. Exposition in the Hungarian National Museum. 1934 sept 6—20. Bp.: Sárkány ny. 1934. 26 p. 21×14. — Magyar jogtörténeti kiállítás.

96. *Rákóczi emlékkiállítás*. Leíró lajstrom. Bp.: Magyar Történeti Múzeum, Egyetemi ny. 1935. 50 p. 10 t. 20,5×15. — A kiállítást Rákóczi halálának kétszázéves évfordulójára rendezték.

IV. Történelmi Képcsarnok — Historische Bildergalerie

1886-ban létesült a budai Várbazár épületében. Anyaga a Régiségtár és a Széchényi Könyvtár gyűjteményeiből tevődött össze. Metszet-, kép- és fényképgyűjteményből áll. 1894-ben átvitték Pestre az országos kiállítás volt képzőművészeti pavilonjába, az úgynevezett „városligeti múcsarnokba” (nem tévesztendő össze a Dózsa György úti múcsarnokkal). Egy év múlva 1895-ben a Millenniumi kiállítás előkészületei miatt a városligeti múcsarnok épületét ki kellett üríteni és a gyűjtemény hosszú időre raktárba került. 1907-ben, amikor a Szépművészeti Múzeum épülete elkészült, a Képcsarnok a Szépművészeti Múzeum része lett és a metszetgyűjteményt ennek az épületében helyezték el. A festmények a Magyar Tudományos Akadémia palotájába kerültek, ahol 1922-ben készítették belőlük kiállítást. Az 1934. évi múzeumi törvény kimondta, hogy a Történelmi Képcsarnok az Országos Magyar Történeti Múzeum része. Ennek alapján 1939-ben a Nemzeti Múzeum épületébe került, mind a metszet- mind pedig a festménygyűjteményi rész.

97. *Mátray Gábor*: Pyrker János László képtára a Magyar Nemzeti Múzeum képcsarnokában. Pest: Trattner—Károlyi ny. 1846. 105 p 16 cm.

98. *Mátray Gábor*: A Magyar Nemzeti Múzeumban létező Nemzeti képcsarnok ünnepélyes megnyitása 1851. szeptember 8-án. Pest: Trattner—Károlyi ny. 1851. 24 p. 21×13.

99. *Mátray Gábor*: Pyrker János László egri Patriarcha-Érsek Képtára a Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokában. 2. bőv. kiadás. Pest: 1851. 96 p. 12 r.

100. *Kubinyi Ágoston*: Katalog der Bildergalerie des Ungarischen National Museums. Pest: Herz ny. 1868. 37 p. 17 cm.

101. *A Nemzeti Múzeum Képcsarnokának ismertető lajstroma a festészek rövid életrajzával*. Szerk. Ligeti Antal. Buda: Egyetemi ny. 1870. 162 p. 18×13. — *A Nemzeti Múzeum képtára*, 3—8.

102. *A Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokának lajstroma*. Buda-Pest Athenaeum, 1873. 32 p. 17 cm.

103. *Catalog der Bildergalerie des National-Museum*. Bp.: Athenaeum 1876. 47 p. 15×11.

104. *Catalog der Bildergalerie des National Museum*. Bp.: Athenaeum, 1877. 32 p. 15×11.

105. *A Magyar Nemzeti Múzeum képcsarnokának lajstroma*. Bp.: Athenaeum 1877. 32 p. 15×11.

106. *Pulszky Károly*: A Magyar Országos Képtár ideiglenes lajstroma. Bp.: Franklin 1881. 79 p. 17 cm.

107. *A Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokának lajstroma*. Bp.: Athenaeum 1882. 32 p. 17 cm.

108. *A Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokának lajstroma*. Bp.: Athenaeum 1883. 32 p. 17 cm.

109. *A Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokának lajstroma*. Bevezette: Ligeti Antal. Bp.: Athenaeum 1885. 32 p. 17 cm.

110. *Pulszky Károly*: A képgyűjtemény leíró lajstroma. Bp.: 1888. 138 p. 19×14. (Országos Képtár 1.)

111. *A Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokának lajstroma*. Bp.: Bartalits

ny. 1891. 40 p. 16×10. — *Than Mór*: A Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának eredete és fejlődése, 3—5.

112. *A Magyar Történeti Képcsarnok lajstroma*. (Függelékkel a VII. teremhez.) Bp.: Hornyánszky ny. 1894. 182 p. 17×13.

113. *A Magyar Nemzeti Múzeum Képcsarnokának lajstroma*. Bp.: Bartalits ny. 1897. 40 p. 17×10. — *Than Mór*: A Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának eredete és fejlődése, 3—5.

114. *Peregriny János*: A Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának leíró katalógusa. Bp.: Athenaeum 1900. X, 604 p. 22×14. — A Történeti Képcsarnokba áttett festmények, 462—499.

115. *Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Képtárában*. Bp.: Franklin 1900. 40 p. 17 cm. — A Magyar Nemzeti Múzeum képtárának eredete és fejlődése, 3—4.

116. *Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Képtárában*. Bp.: Franklin 1901. 40 p. 18×10. — *Mocsáry Sándor*: A Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának eredete és fejlődése, 3—4.

117. *Katalog der Bildergalerie*. Vorwort von Alexander Mocsáry. Bp.: Franklin 1905. 47 p. 17×10.

118. *Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Képtárában*. Bp.: Franklin 1905. 40 p. 17×10.

119. *Petrovics Elek*: A Magyar Történelmi Képcsarnok katalógusa. Bp.: Franklin 1922. 59 p. 19×13.

V. Jelentések — Berichte

120. *Hivatalos tudósítás* a Magyar Nemzeti Múzeum állapotjáról és pénztáráról (1830—1833). Pest: 1835. 16. p. 10 mell. 37×23. — Gyarapodás a pénz és régiségek gyűjteményébe, 4. Contractus: Pars antiquaria, 13—14.

A Nemzeti Múzeum első rendszeres jelentését 1898-ról tette közzé külön kötetben. Ezt megelőzően a vallás- és közoktatásügyi miniszter jelentései tartalmazták a Nemzeti Múzeum évi gyarapodásáról, tudományos tevékenységéről és állapotáról szóló adatokat. Az 1898-as jelentés bevezetésében megemlíti, hogy a hírlapokban havonként is közread kimutatásokat a Nemzeti Múzeum életéről. Tanulságos a jelentés más szempontból is. Így megállapítja, hogy az általános állapotot „úgy mint eddig, most is röviden szólva a pénz- és helyszűke jellemzi”. (Lásd még: Jelentés 1898. p. 1. 6. bek.)

Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum állapotáról.

121. 1898. Bp. Athenaeum 1899. 55 p. 23×15. — Érem- és Régiségosztály, 22—34.

122. 1899. Athenaeum 1900. 190 p. — Érem- és Régiségtár, 28—56. Az 1899. év folyamán tanulmányi és gyűjtő utakra kiküldött magyar nemzeti múzeumi tisztviselők jelentései: Érem- és régiségtár. 1) *Hampel József*: Zürichi útjáról, 89—102. 2) *Réthy László*: Északolaszországi tanulmányútjáról, 102—103. 3) *Kuzsinszky Bálint*: Balatonvidéki tanulmányútjáról, 103—104. 4) *Gohl Ödön*: Erdélyi tanulmányútjáról, 104—114. 5) *Éber László*: Északolaszországi tanulmányútjáról, 115—118.

123. 1900. Athenaeum 1901. 246 p. — Érem- és régiségtár, 27—57. Az 1900. év folyamán kongresszusi, tanulmányi és gyűjtőutakra kiküldött magyar nemzeti múzeumi tisztviselők jelentései: Érem- és régiségtár. 1) *Hampel József*: A párizsi 1900. évi XII. embertani és ősrégészeti nemzetközi kongresszusról, 129—143. 2) *Hampel József*: Kölni kiküldetéséről, 143—160. 3) *Gohl Ödön*: Az 1900. évi párizsi nemzetközi érmészeti kongresszusról, 160—167. 4) *Éber László*: Az 1900. évi lübecki nemzetközi művészettörténeti kongresszusról, 167—176.

124. 1901. Athenaeum 1902. 190 p. — Érem- és régiségtár, 23—48. Kongresszusi és tanulmányi utak: *Hampel József* jelentése londoni kiküldetéséről, 105—121. A Magyar Nemzeti Múzeum ismeretterjesztő előadásai az 1901. évben: *Schönherr Gyula*: A középkori magyar történelem emlékei a múzeumi levéltárban, 168—169. *Fejérpataky László*: Régi magyar címerek, 170—172. *Éber László*: A művészet őskora, 175—178. *Fejérpataky László*: A magyar címér története, 185—187.

125. 1902. Athenaeum 1903. 192 p. — Érem- és régiségtár, 32—67. Kongresszusi és tanulmányút: *Mahler Ede*: A Hamburgban tartott XIII. nemzetközi orientalista kongresszusról, 116—124. Ismeretterjesztő előadások: *Mahler Ede*: Ó-Egyiptom, 173—176. *Schönherr Gyula*: Anjou-kori történeti emlékek a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában, 186—187. *Sebestyén Gyula*: Rovás és rovásírás (magyar rovásírás), 189—190.

126. 1903. Athenaeum 1904. 262 p. — Érem- és régiségtár, 28—59. Kongresszusi és tanulmányutak: *Hampel József* a múzeumok szövetkezetének berlini gyűléséről, 123—138. *Réthy László*: Oroszországban tett numismatikai tanulmányútjáról, 138—141. *Éber László* tanulmányútjáról (Kassa, Eperjes, Krakkó stb.) 141—149. *Márton Lajos* tanulmányútjáról (Rimaszombat, Miskolc, Kassa), 149—154. Ismeretterjesztő előadások: *Réthy László*: A földrajzi viszonyok befolyása a történelemre, 246—249. *Éber László*: Régi magyar sír-emlékek, 249—251. *Sebestyén Gyula*: A magyar irodalom középkori emlékei, 253—255.

127. 1904. Athenaeum 1905. 222 p. — Érem- és régiségtár, 30—59. Kongresszusi és tanulmányutak: *Gohl Ödön*: Németországi tanulmányútjáról, 121—132. *Mahler Ede*: A Baselben tartott II. nemzetközi vallástörténeti kongresszusról, 132—135. *Márton Lajos* tanulmányútjáról (Horvátország és Szlavónia), 135—139. Ismeretterjesztő előadások: *Nagy Géza*: A fegyverekről, 203—205. *Mahler Ede*: Babylonia és Assyria, 210—211.

128. 1905. Athenaeum 1906. 240 p. 12 t. — Érem- és régiségtár, 32—60. Kongresszusi és tanulmányutak: *Hampel József*: Az első nemzetközi archaeológiai kongresszusról Athenében, 115—130. *Hampel József*: Amsterdami kiküldetéséről, 130—148. *Mahler Ede*: Az Algerban tartott XIV. nemzetközi orientalista kongresszusról, 148—152. *Márton Lajos*: Felsőolaszországi tanulmányútjáról és a salzburgi anthropológus gyűlésről, 153—162. Ismeretterjesztő előadások: *Hampel József*: Ókori világ Magyarországon, 209—230. *Grób István*: A középkori bizánci falfestészet emlékei Magyarországon, 233—237.

129. 1906. Athenaeum 1907. XXIII, 312 p. 3 t. 38 ill. — *Szalay Imre*: A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek méltó elhelyezése, III—XXIII. 1 t. Érem- és régiségtár, 33—72. 2 t. 11 ill. Kongresszusi és tanulmányutak,

ásatások: *Hampel József* drezdai kiküldetéséről, 134—141. *Réthy László* Spanyolországi tanulmányútjáról, 141—149. *Nagy Géza*: A zuglói urnatemetőben végzett ásatásáról, 149—153. 22—23 ill. *Márton Lajos*: A monacoi XIII. nemzetközi anthropológiai és ősrégészeti kongresszusról, 153—165. *Márton Lajos*: A soproni ásatásról, 165—170. 24—32 ill. *Márton Lajos*: A tószegi ásatásról, 170—173. 33—34 ill. *Supka Géza*: A budafelhévi szentháromság templom maradványai között folytatott ásatásról, 173—182. 35—38 ill. Ismeretterjesztő előadások: *Angyal Dávid*: Thököly kora, 251—266. *Áldásy Antal*: Az ónodi országgyűlés, 268—288. *Angyal Dávid*: II. Rákóczi Ferencz, 289—310.

130. 1907. Athenaeum 1908. 216 p. 30 ill. — Érem- és régiségtár, 33—82. Kongresszusok, tanulmányutak, ásatások: *Hampel József*: A múzeumok szövetkezetének 1907. évi párizsi gyűléséről, 158—161. *Mahler Ede*: A philológusok és archaeológusok 1907. évi bázeli nagygyűléséről, 162—165. *Márton Lajos*: A kölni anthropológiai múzeum megnyitásáról és a strassburgi anthropológus gyűlésről, 165—175. *Márton Lajos*: 1907. évben végzett ásatásairól (Tószeg, Laposhalom), 176—184. 25—30 ill. Ismeretterjesztő előadások: *Hampel József*: A Nemzeti Múzeum régi ékszereiről, 200—202. *Sebestyén Gyula*: Árpád emléke a középkori mondákban, 203—208. *Hampel József*: Honfoglalásokról emlékeink, 209—212. *Szendrey János*: Árpád sírja, 213—214.

131. 1908. Stephaneum 1909. 256 p. 8 t. 28. ill. — Régiségtár-Éremtár, 38—85. Kongresszusok, tanulmányutak és ásatások: *Hampel József*: A történelmi tudományok nemzetközi gyűlekezetéről Berlinben, 140—161. *Réthy László*: Trieszti érmészeti tanulmányútjáról, 161—163. *Mahler Ede*: Az orientalistáknak Kopenhágában tartott XV. nemzetközi kongresszusáról, 163—166. *Mahler Ede*: Dunapentelei ásatásairól, 166—167. *Márton Lajos*: Tószeg, újhartyáni, versegi, valkói és patvarczi ásatásairól, 168—174. 20—26 ill. *Hekler Antal*: Az 1908. évi dunapentelei ásatásáról, 174—182. 1 t. Ismeretterjesztő előadások: *Márton Lajos*: Őskori élet a Tisza mentén, 232—234. *Hekler Antal*: Antik díszedények, 235—242. 2 t.

132. 1909. Stephaneum 1910. 306 p. 6 t. 35 ill. — Régiségtár-Éremtár, 40—80. Kongresszusok, tanulmányutak és ásatások: *Réthy László*: Külföldi tanulmányútjáról (Drezda, Berlin, Marienburg stb.) 139—141. *Nagy Géza*: Kajászó-szentpéteri ásatásáról, 141—147. *Márton Lajos*: Külföldi tanulmányútjáról (Berlin, Turócszentmárton, Szilézia stb.) 147—156. *Márton Lajos*: Hivatalos kiküldetéséről (Nagyhőrcsök, Diósgyőr-Szeleta barlang stb.) 156—165. *Hekler Antal*: Dunántúli és erdélyi tanulmányútjáról, 166—168. *Hekler Antal*: Dunapentelei ásatásáról, 168—171. *Supka Géza*: Kispesti kiküldetéséről, 171—173. Ismeretterjesztő előadások: *Nagy Géza*: Magyar fegyverzet a török időkben, 255—259. *Hekler Antal*: Antik szobrok Budapesten, 276—304. 30—35 ill.

133. 1910. Stephaneum 1911. 372 p. 24 ill. — Régiségtár-Éremtár, 33—80. 3—16 ill. Kongresszusok, tanulmányutak és ásatások: *Hampel József*: A müncheni mohamedán kiállításról, 170—187. *Gohl Ödön*: A brüsszeli harmadik nemzetközi numizmatikai kongresszusról, 187—196. *Márton Lajos*: Az aggteleki barlangi ásatásról, 196—199. *Hekler Antal*: A dunapentelei ásatásról, 199—207. 21—24 ill. *Supka Géza*: A müncheni mohamedán kiállítás megtekintésére tett útjáról, 207—231. Ismeretterjesztő előadások: *Varju Elemér*: Rákóczi-emlékek Felsőmagyarországon, 324—347. *Mészáros Gyula*: Útiképek a Volga vidékéről, 348—351. *Hekler Antal*: A görög temető művészete, 355—369.

134. 1911. Stephaneum 1912. 292 p. 9 t. 55 ill. — Régiségtár-Éremtár, 33—81. 4 t. 22 ill. Kongresszusok, tanulmányutak, ásatások: *Réthy László*: 1911. évi kiküldetéséről (Turócszentmárton, Brünn, Prága stb.) 149—150. 28-ik ill. *Mabler Ede*: Dunapentelei ásatásairól, 150—158. 29—30 ill. *Márton Lajos*: A tószegi ásatásról és kisebb kiküldetéseiről, 158—163. 31-ik ill. *Hekler Antal*: Olaszországi tanulmányútjáról, 163—166. *Hekler Antal*: Dunapentelei ásatásairól, 166—168. *Gerevich Tibor*: Olaszországi tanulmányútjáról, 168—171. *Harsányi Pál*: Dunántúli tanulmányútjáról (éremgyűjtemények megismerése), 171—178. *Kadič Ottokár*: A hámosi Szeleta-barlangban 1911. évben folytatott ásatásokról, 178—179. 32—33 ill. Ismeretterjesztő előadás: *Hekler Antal*: Az antik szobrászat remekei, 214—221.

135. 1912. Stephaneum 1913. 419 p. 11 t. 70 ill. — Régiségtár-Éremtár, 33—82. Kongresszusok, tanulmányutak és ásatások: *Gobl' Ödön*: A római III. nemzetközi régészeti kongresszusról és olaszországi tanulmányútjáról, 171—182. *Márton Lajos*: A III. nemzetközi régészeti kongresszussal kapcsolatos olaszországi tanulmányútjáról, 183—193. *Márton Lajos*: A tószegi ásatásról, 193—206. 28—35 ill. *Hekler Antal*: Az 1912. évi dunapentelei ásatásáról, 206—225. 36—37 ill. 1 t. *Supka Géza*: Az athéni tizenhatodik nemzetközi orientalista kongresszusról s azzal kapcsolatban ottani tanulmányairól, 226—256. 38—45 ill. *Supka Géza*: Az esztergomi Szent István Protomartyr-ról(?) elnevezett templom helyszíni felvételéről, 256—261. 46-ik ill. *Kenczler Hugó*: A felsőmagyarországi tanulmányútjáról s a felsőmagyarországi szárnyasoltárok fenntartása tárgyában, 266—272. *Gasparetz Géza Elemér*: A római kongresszusi kiküldetéséről, 272—277. 6—7 t. *Gasparetz Géza Elemér*: A kunszentmártoni ásatásról és a Tiszaföldváron végzett terepszemlééről, 278—281. 47—49 ill. *Kadič Ottokár*: A hámosi Szeleta-barlangban 1912. évben folytatott ásatásról, 282—283. Ismeretterjesztő előadás: *Hekler Antal*: Történelmi művészet az ókorban, 388—391.

136. 1913—1923. Egyetemi ny. 1926. 71 p. 2 t. 23×15. — Érem- és Régiségtár, 53—57.

137. 1924—1928. A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az intézet 1924—1928. évi állapotáról és működéséről. Közzéteszi *Hóman Bálint*. Bp.: Egyetemi ny. 1929. 166 p. 14 t. 23×15. — Az osztályok működése: Érem- és Régiségtár (1924—1926), 60—71. 1 t. a) Régészeti Osztály (1927—28), 72—80. b) Történeti Osztály, 80—88. 1 t. c) Éremtár, 88—97. 1 t. Kimutatás a külföldi tanulmányutakról, 153—159.

138. *Jelentés az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tekintetes Tanácsához a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára ellen felmerült panaszok tárgyában lefolytatott szakszerű vizsgálatról s az intézet jelen állapotáról.* Közzéteszi *Hóman Bálint*. Bp.: Egyetemi ny. 1925. 22 p. 34 cm.

VI. Évkönyvek, Közlemények, Sorozati kiadványok — Jahrbücher, Mitteilungen, Schriftenreihen

139. *A Nemzeti Képcsarnokot Alakító Egyesület évkönyve 1845—1851-re.* 1—7-ik év. Közzéteszi *Mátray Gábor*. Pest: Trattner—Károlyi ny. 1851. 62 p. 24 cm.

140. *Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából.* Szerkeszti *Varju Elemér.* I. évfolyam 1916. 1 szám. Bp.: Stephaneum 1916. 66 p. 17 t. 28×21. — *Hillebrand Jenő:* Paleolit-kori leletek a Nemzeti Múzeum régiségtárában, 3—7. 2 t. 12 ill. *Wollanka József:* Crispina császárné mellszobra, 8—16. 5 t. 7 ill. *Paulovics István:* Jupiter—Sarapis mellszoborcskája, 17—20. 2 t. *Varju Elemér:* A régiségtár gótikus szobája. Első közlemény, 20—38. 8 t. 8 ill. *Gasparetz Géza Elemér:* Régi pattantyús szerszámok, 38—41. 3 ill. *Harsányi Pál:* A Nemzeti Múzeum éremtárából, 42—44. A Nemzeti Múzeum régiségtárának gyarapodása 1914-ben. Első közlemény, 45—66. 2 t. 13 ill. Az érem- és régiségtár tisztviselői kara 1916-ban, 66.

Archaeologia Hungarica. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti osztályának kiadványai. Acta archaeologica Musei Nationalis Hungarici. Szerkesztették: Hillebrand Jenő (1—6.), Márton Lajos (7—14.), Fettich Nándor (9—29.), Zichy István (15—29.), László Gyula (21—27.) és a Magyar Tudományos Akadémia régészeti bizottsága (30—36).

141. I. *Fettich Nándor:* Az avar kori műipar Magyarországon. 1. közlemény. Fogazási ornamentika és ötvöseszközleletek. Das Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn. Mitteilung 1. Zahnschnittornamentik und Pressmodellfunde. Bp.: Egyetemi ny. 1926. 71 p. 7 t. 22 ill.

142. II. *Paulovics István:* A dunapentelei római telep (Intercisa). A maradványok története, a kutatások irodalma, 1926. évi leletek. Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa). Geschichte der Überreste, Bibliographie der Forschungen, Fundergebnisse von 1926., 1927. 130 p. 4 t. 58 ill.

143. III. *Fettich Nándor:* A zöldhalompusztai szkíta lelet. La trouvaille scythe de Zöldhalompusztá près Miskolc, Hongrie. Franklin 1928. 46 p. 8 t. 3 ill.

144. IV. *Hillebrand Jenő:* A pusztai várházi korarézkori temető. Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztai várháza. 1929. 54 p. 7 t. 17 ill.

145. V—VI. *Tompai Ferenc:* A szalagdiszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. A bükk és a tiszai kultúra. Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und die Theiss Kultur. 1929. 71 p. 61 t. 7 ill.

146. VII. *Fehér Géza:* A bolgár-török műveltség emlékei és a magyar őstörténeti vonatkozásaik. Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Karcag: Kertész ny. 1931. 173 p. 108 ill.

147. VIII. *Fettich Nándor:* A szilágysomlyói második kincs. Der zweite Schatz von Szilágysomlyó. 1932. 73 p. 32 t. 6 ill.

148. IX. *Alföldi András:* Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. 1932. 90 p. 36 t. 20 ill.

149. X. *Szalay Ákos:* A dunabogdányi római castellumról. Jelentés az 1930. évi július—augusztusi dunabogdányi ásatásról. Über das römische Castell von Dunabogdány. Bericht über die Ausgrabungen in Dunabogdány während der Monate Juli und August 1930. 1933. 37 p. 8 t. 1 ill.

150. XI. *Márton Lajos:* A korai La Tène-kultúra Magyarországon. Die Frühlatènezeit in Ungarn. 1933. 121 p. 30 t. 29 ill.

151. XII. *Paulsen Péter:* Magyarországi viking leletek az észak- és nyugat-európai kultúrtörténet megvilágításában. Wikingerfunde aus Ungarn im Lichte der nord- und westeuropäischen Frühgeschichte. 1933. 60 p. 14 t. 13 ill.

152. XIII. *Gallus Sándor*: A soproni Burgstall alakos urnái. Die figural-verzierten Urnen vom Soproner Burgstall. 1934. 55 p. 18 t. 1 ill.

153. XIV. *Bartha Dénes*: A jánoshidai avarkori kettőssíp. Die awarische Doppelschalmey von Jánoshida. 1934. 113 p. 13 t. 10 ill.

154. XV. *Fettich Nándor*: A garcsinovói szkita lelet. Der skythische Fund von Gartschinowo. 1934. 60 p. 14 t. 1 ill.

155. XVI. *Zakharov A. A.*—*Arendt V. V.* Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. S. L. Archäologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX. Jahrhundert. 1935. 80 p. 8 t. 27 ill. 1.: *Zakharov A. A.* Régészeti adatok a népvándorláskori török kultúra kérdéséhez. Beiträge zur Frage der türkischen Kultur der Völkerwanderungszeit, 6—47. 2.: *Arendt V. V.* Török szabályák a VIII—IX. századból. Türkische Säbel aus den VIII—IX. Jahrhunderten, 48—80.

156. XVII. *Hillebrand Jenő*: Magyarország őskőkora. Die ältere Steinzeit Ungarns 1935. 42 p. 8 t. 14 ill. (In deutscher Sprache).

F. FEJÉR MÁRIA—NÉMETH ENDRE

RÖVIDÍTÉSEK — ABKÜRZUNGEN

ACMI	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice Secția pentru Transilvania
Acta Arch. Hung.	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Artium	= Acta Historiae Artium
AEM	= Archäologisch-Epigraphische Mittheilungen
AfA	= Archiv für Anthropologie
AH	= Archaeologia Hungarica
AK	= Archaeologiai Közlemények
L'Anthr.	= L'Anthropologie
Arch. Aust.	= Archaeologia Austriaca
Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
Bibl. Hum. Hist.	= Bibliotheca Humanitatis Historica
BpR	= Budapest Régiségei
Bp. Tört.	= Budapest Története
BRGK	= Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BSA	= Annual of the British School at Athens
CAH	= Cambridge Ancient History
D&SZ	= Délvidéki Szemle
DissPann	= Dissertationes Pannonicae
Dolg.	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiség- tudományi Intézetéből
ED	= Ephemeris Dacoromana
EPhK	= Egyetemes Philologiai Közlöny
ERV	= Ebert: Reallexion der Vorgeschichte
ESA	= Eurasia Septentrionalis Antiqua
FA	= Folia Archaeologica
Fil. Közl.	= Filológiai Közlöny
FMÉ	= A Felsőmagyarországi Múzeum-Egylet Évkönyve
HK	= Hadtörténelmi Közlemények
IMÉ	= Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei
Közl.	= Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
KS	= Kratkie Svoobszcenija o dokladah i polevih issledovanijah Insztituta isztorii materialnoj kulturi
LA	= Laureae Aquincenses

Mitt. d. N. G. in Wien	=	Mittheilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien
MM	=	Magyar Múzeum
MTA II. Oszt. Közl.	=	A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Osztályának Közleményei
Művtört. Ért.	=	Művészettörténeti Értesítő
NK	=	Numizmatikai Közlöny
Num. listy	=	Numismatický listy
OP	=	Obzor Prehistorický
PBMÉ	=	A Pécs-Baranyai Múzeum Egyesület Értesítője
PH	=	Pesti Hírlap
PW	=	Pauly—Wissowa: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
PZ	=	Prähistorische Zeitschrift
RA	=	Revue Archéologique
SMYA	=	Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja
Sz	=	Századok
TBM	=	Tanulmányok Budapest Múltjából
Tört. Tár	=	Történelmi Tár
VU	=	Vasárnapi Újság
WMBH	=	Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina
WPZ	=	Wiener Prähistorische Zeitschrift
ZfE	=	Zeitschrift für Ethnologie

TARTALOM — INHALT

TABLE DES MATIÈRES — CONTENTS

<i>Saad Andor: Újabb gyűjtések eredményei a Korlát melletti Ravaszlyuktetőn</i>	3
<i>Die Ergebnisse der neueren Forschungen am Ravaszlyuktető bei Korlát</i>	
<i>J. Korek: Zu den anthropomorphen Darstellungen der Bükker-Kultur</i>	11
<i>Roska Márton: A bányabükki rézlelet</i>	13
<i>Le dépôt de haches en cuivre de Bányabükke</i>	25
<i>M. Párducz: Sur la destination des divers objets de la trouvaille de l'époque scythe d'Aszód</i>	34
<i>Patay Pál: Késő-vaskori ház Acsán</i>	37
<i>Une maison du deuxième âge du Fer à Acsa</i>	39
<i>A. Kerényi: Gruppierung der Barbarenmünzen Transdanubiens</i>	44
<i>Fitz Jenő: A langobárd — obius betörés i. sz. 166/167-ben</i>	47
<i>Der Einbruch der Langobarden und Obier in 166/167 u. Z.</i>	61
<i>Á. Salamon: Sarmatische Funde in Ócsa</i>	70
<i>P. Lipták: Anthropologische Funde von Ócsa aus der Sarmatenzeit</i>	75
<i>Párducz Mibály: Hunkori halmok Vaskút határában</i>	91
<i>Barrows from the Hun period in the vicinity of Vaskút</i>	95
<i>Csalog József: Rangjelző díszkard az avaroknál</i>	103
<i>Avar ornamental sword as distinguishing marks</i>	105
<i>Kádár Zoltán: Megjegyzések a nagyszentmiklósi kincs omphalos-csészéihez</i>	108
<i>Remarques sur les coupes „omphalos” du trésor de Nagyszentmiklós</i>	109
<i>G. Sándor Mária: Középkori csontosövek a Magyar Nemzeti Múzeumból</i>	112
<i>Mittelalterliche knöcherne Gürtel im Ungarischen Nationalmuseum</i>	115
<i>Németh Annamária: Henrik croiai püspök pecsétnyomója</i>	122
<i>Das Siegelstempel des Bischofs Heinrich von Croia</i>	125
<i>Héjj Miklós: Gótikus faragványok a cseszneki várból</i>	133
<i>Gotische Steinmetzarbeiten aus der Cseszneker Burg</i>	135
<i>Éri István: Gótikus agyagnegatívok a nagyvázsonyi Kinizsi-várból</i>	139
<i>Gotische Formmodel aus der Burg Kinizsi's in Nagyvázsöny</i>	141
<i>S. Bökönyi: Mittelalterlicher Büffelfund im Burgpalast von Buda</i>	149
<i>Kalmár János: Hegyestőr és lóra való pallos a magyar huszár szolgálatában</i>	151
<i>Panzerstecher und Sattelschwert im Dienste des ungarischen Husaren</i>	157
<i>Gábry György: Brandenburgi Katalin virginálja</i>	172
<i>Das Virginal der Katherina von Brandenburg</i>	179
<i>G. Febér: Les cachets et anneaux sigillaires à inscription turque du Musée National Hongrois</i>	185
<i>Cennerné Wilhelmb Gizella—Rózsa György: A Magyar Történelmi Képcsarnok rézlemezgyűjteménye</i>	187
<i>Die Kupferplatten der Ungarischen Historischen Bildergalerie</i>	206

<i>Temesváry Ferenc: Egy magyar puskaműves család élete és működése</i>	207
<i>Leben und Tätigkeit einer ungarischen Büchsenmachersfamilie</i>	225
<i>Mihalik Sándor: Küzdelem a körmöcbányai kőedénygyártásért</i>	229
<i>Kampf um die Steingutfabrikation in Kremnitz</i>	243
<i>Huszár Lajos: Böhm József Dániel önarcképes emlékérmé</i>	247
<i>Joseph Daniel Böhms Medaille mit Selbstbildnis</i>	251
<i>Baki Győző: Vacuumtechnika a múzeumi, könyvtári és levéltári anyag konzerválásában</i>	253
<i>L'emploi du vacuum dans la conservation des objets des musées et des matières des bibliothèques et des archives</i>	258
<i>F. Fejér Mária—Németh Endre: A Nemzeti Múzeum régészeti és történeti vonatkozású kiadványai</i>	261
<i>Die archäologische und historische Publikationen des Ungarischen Nationalmuseums</i>	261

KÉPES TÁBLÁK

1a

1b

2a

2b

1a-1b: Miskolc-Fűtőház; 2a-2b: Polgár—Tikos

Acsa. 1—6: 16. sz. kunyhó; 7—9: 1. sz. kunyhó

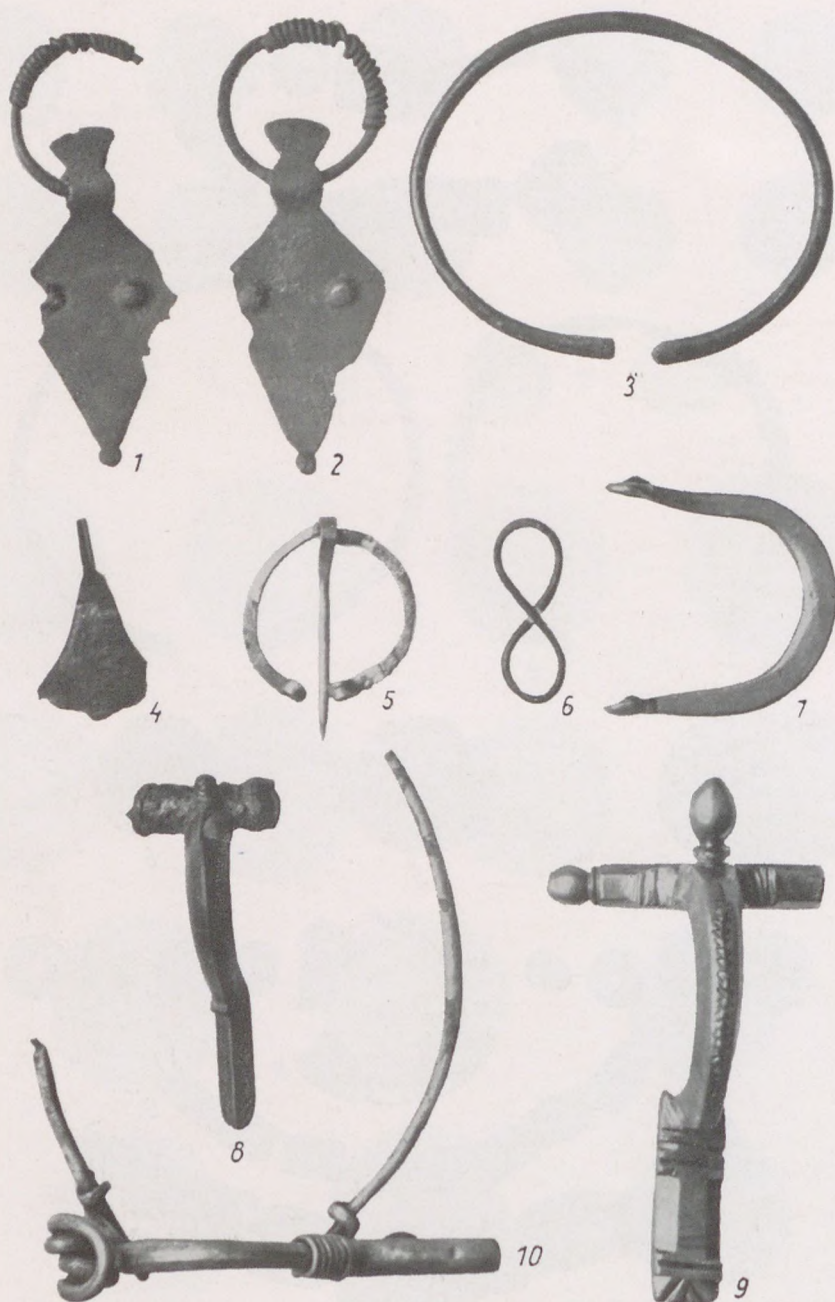
1—12: Barbarische Münzen Transdanubiens

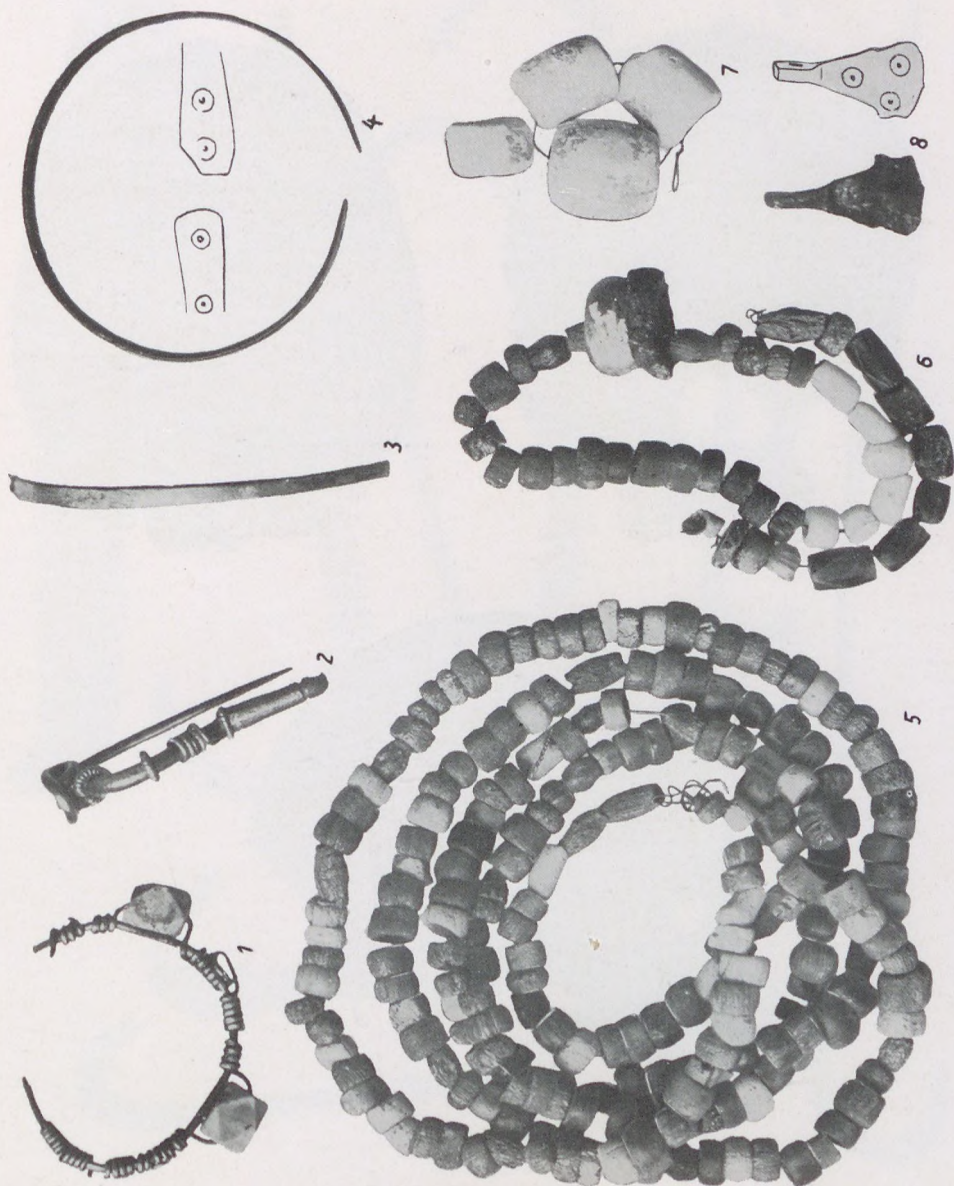
13—26: Barbarische Münzen Transdanubiens

Ócsa. 1: Grab 1; 2—3: Grab 2; 4—10: Streifunde

Ócsa. 1—10: Streifunde

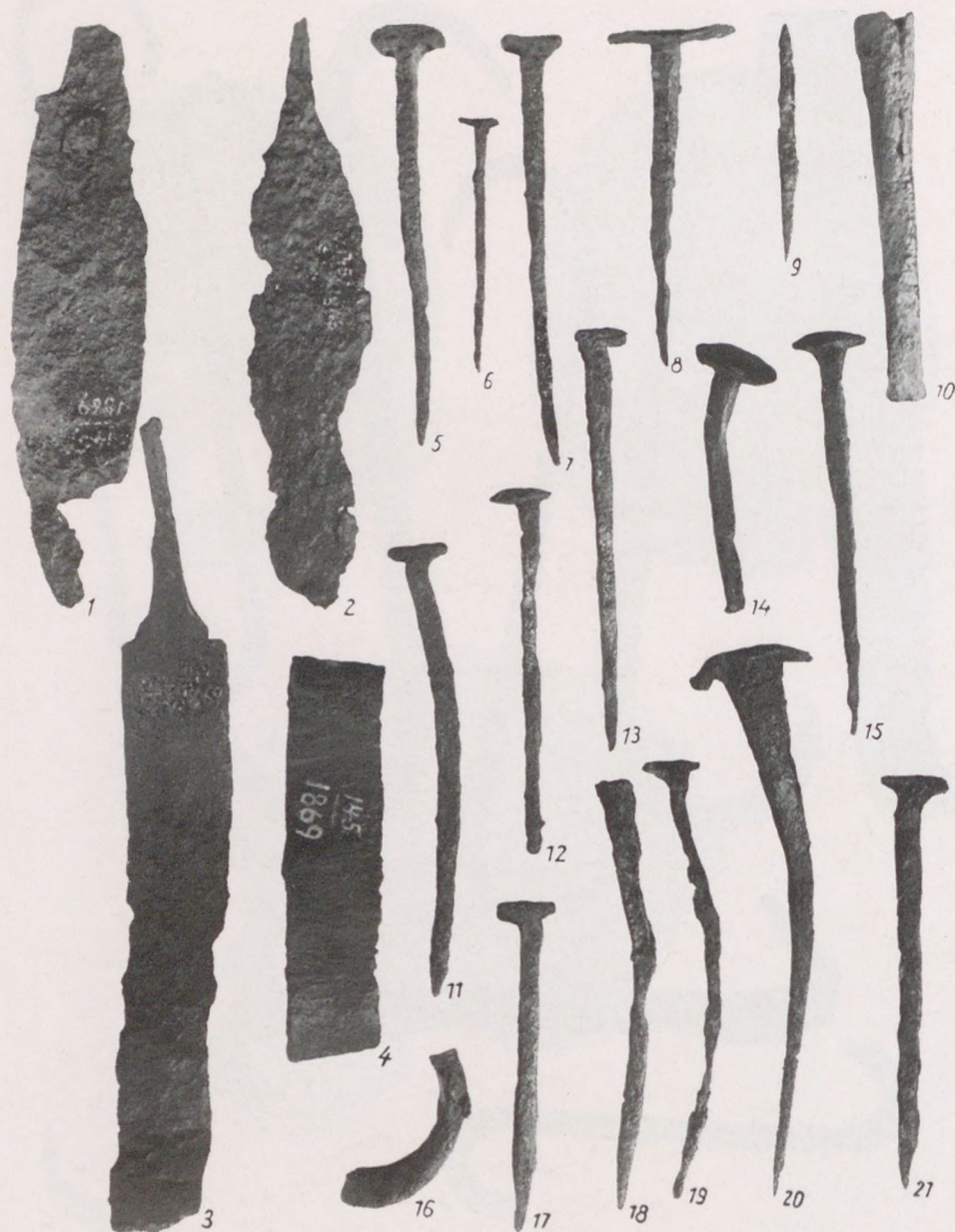
Ócsa, 1—8: Grab 4

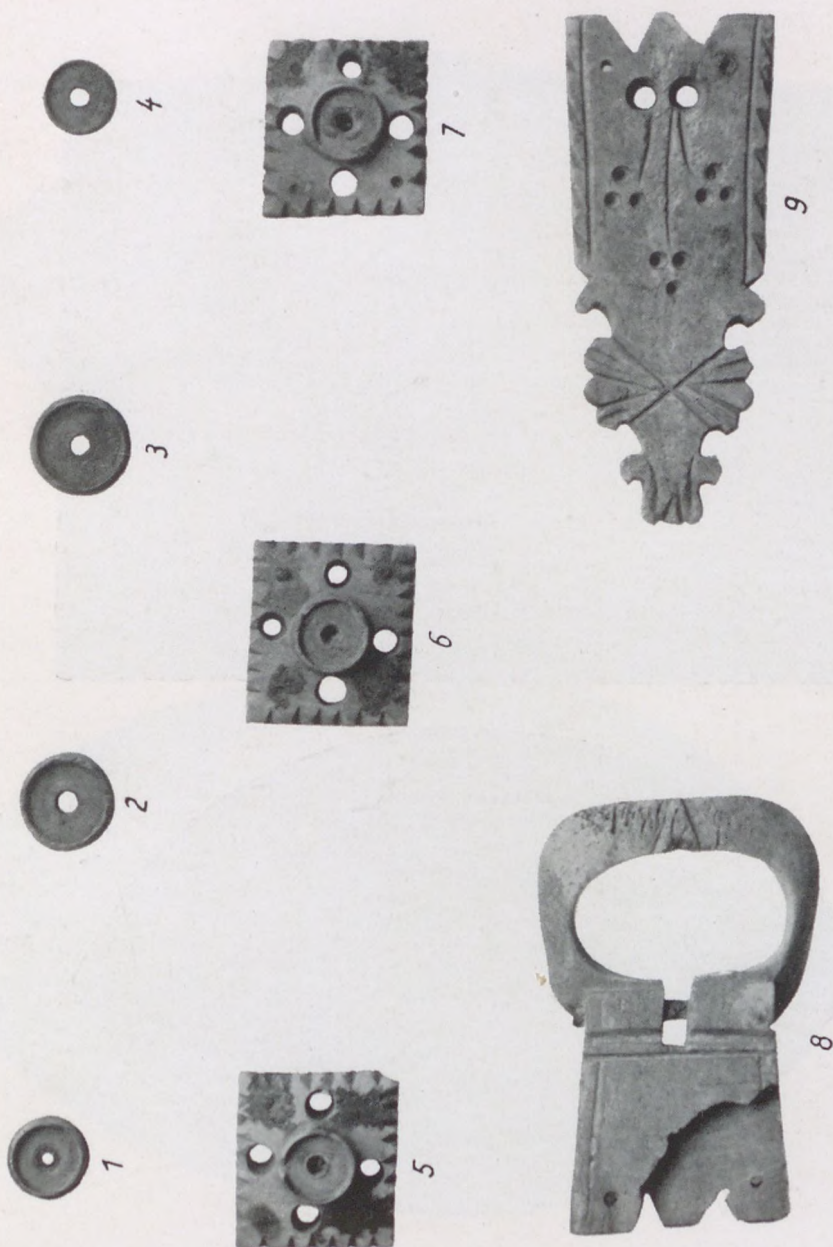
Ócsa — Omért-Flur, Sarmatenzeit. Nr. 9997, Frau
(wahrscheinlich): hochwüchsiger dolichomorpher Typus

Vaskút. 1,3—5,7: 8. halom; 2, 6, 8: 4. halom

Vaskút. 1—3, 9—10: 4. vagy 8. halom; 4, 16: 4. halom; 5—8, 11—15, 17—21: 8. halom

1—7: Csontosöv veretek Nagylakról; 8. Csontosövhöz tartozó csat a volt Ferenc József Gimnáziumból (ma I. Szabó Ilonka u. iskola); 9: Csontosövhöz tartozó szíjvég ismeretlen lelőhelyről

1: Henrik croiai püspök typariuma; 2: A typariumról készített lenyomat

1

2

1: András (Scolari) várad püspök pecsétje, 1422.; 2: Demeter esztergomi érsek pecsétje, 1381.

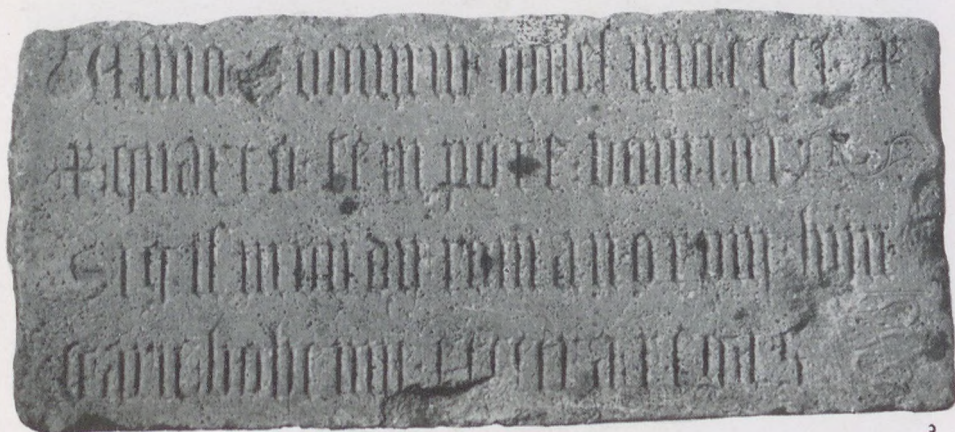
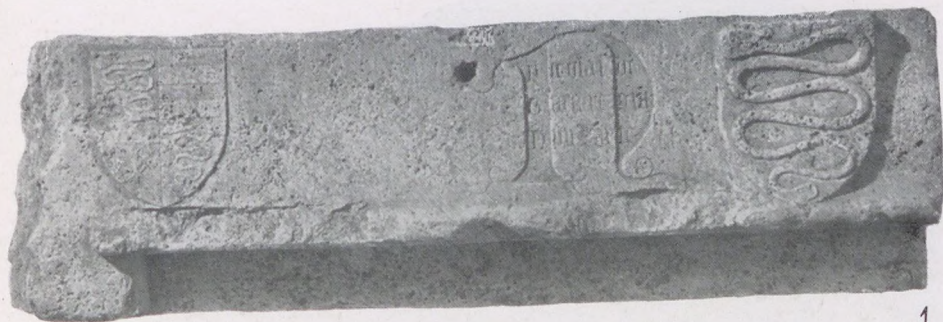

2

1

1: Tamás zenggi püspök pecsétje, 1428.; 2: Admenti konvent pecsétje, XIII. sz.

1—2: A cseszneki vár szemöldökökvei; 3: A vár építési felirata 1424-ből

1—3: Oroszlánfejek a cseszneki várból

2

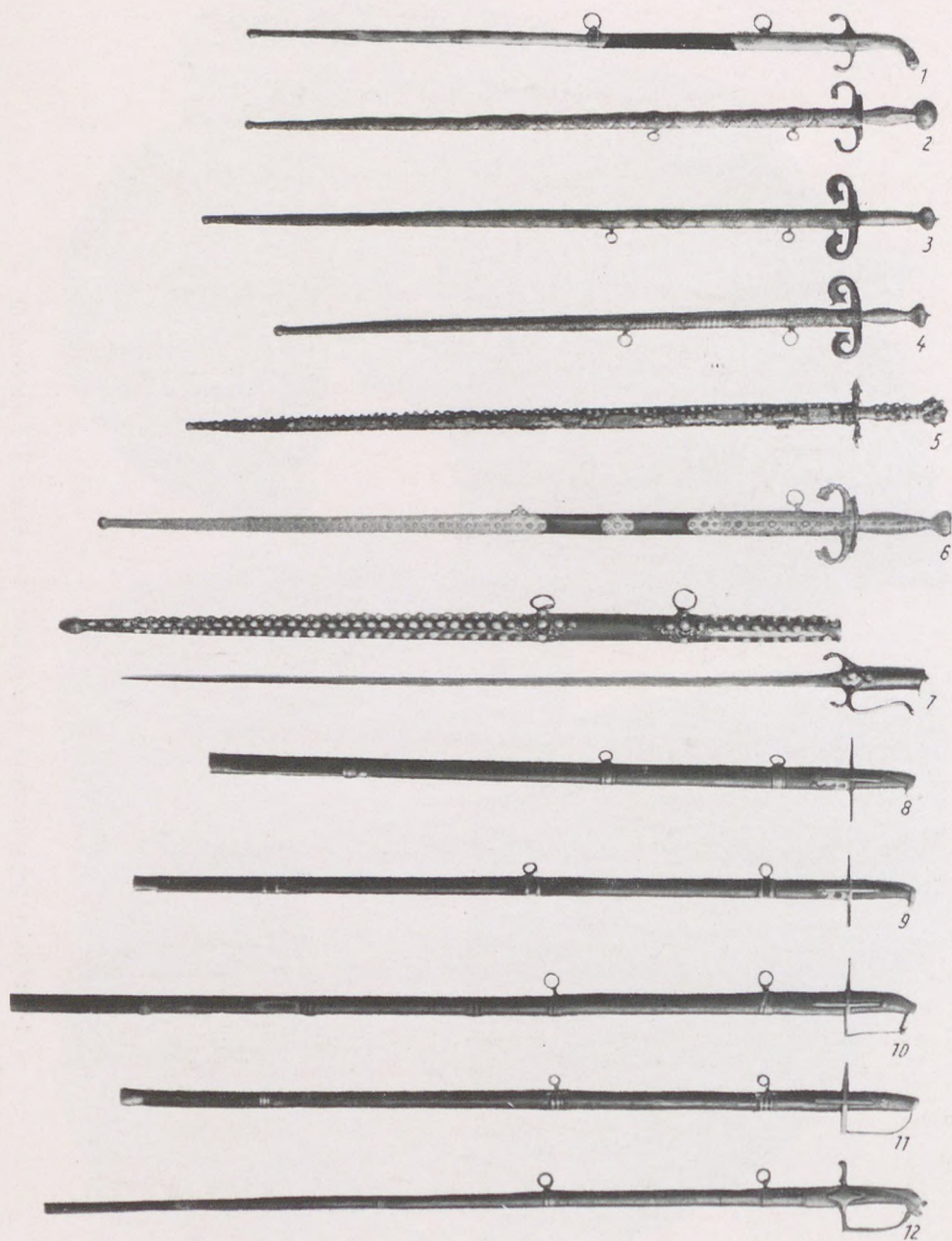

4

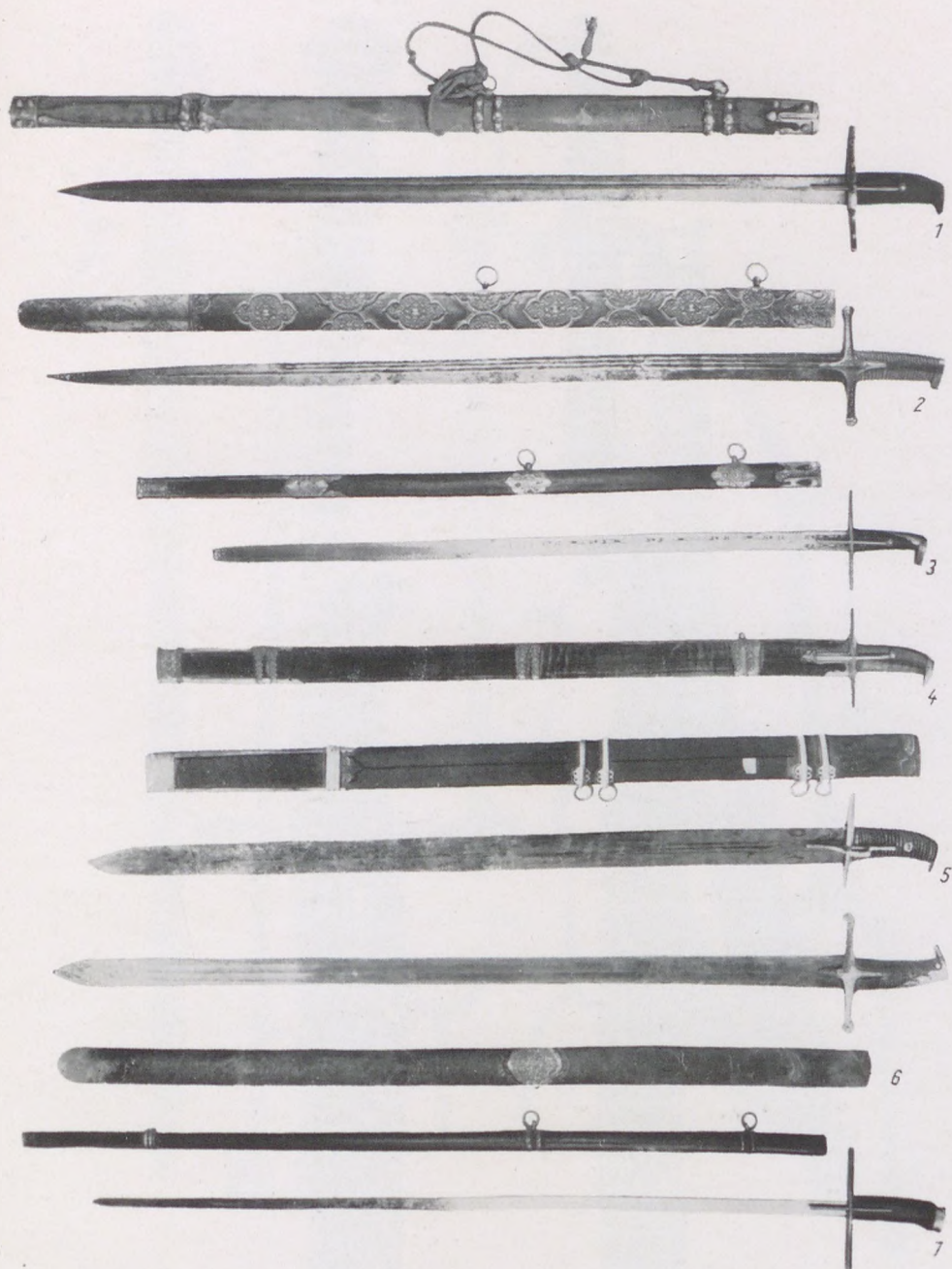

3

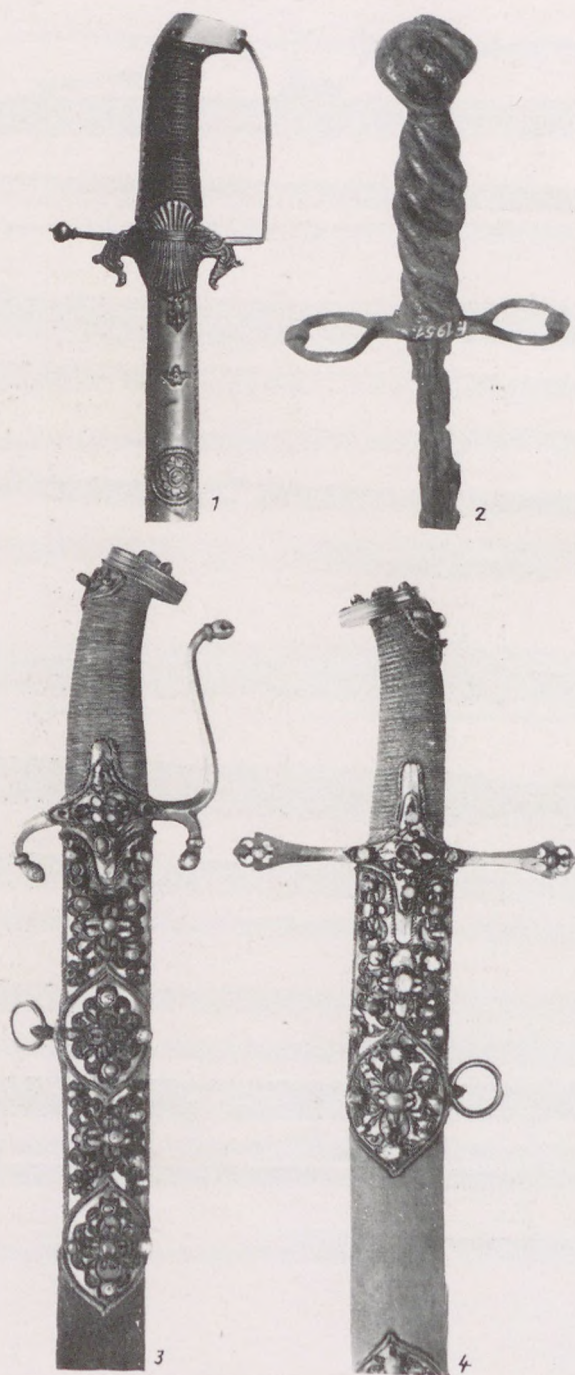
1—4: Gótikus anyagnegatívok és lenyomataik a nagyvázsonyi Kínizsi-várból

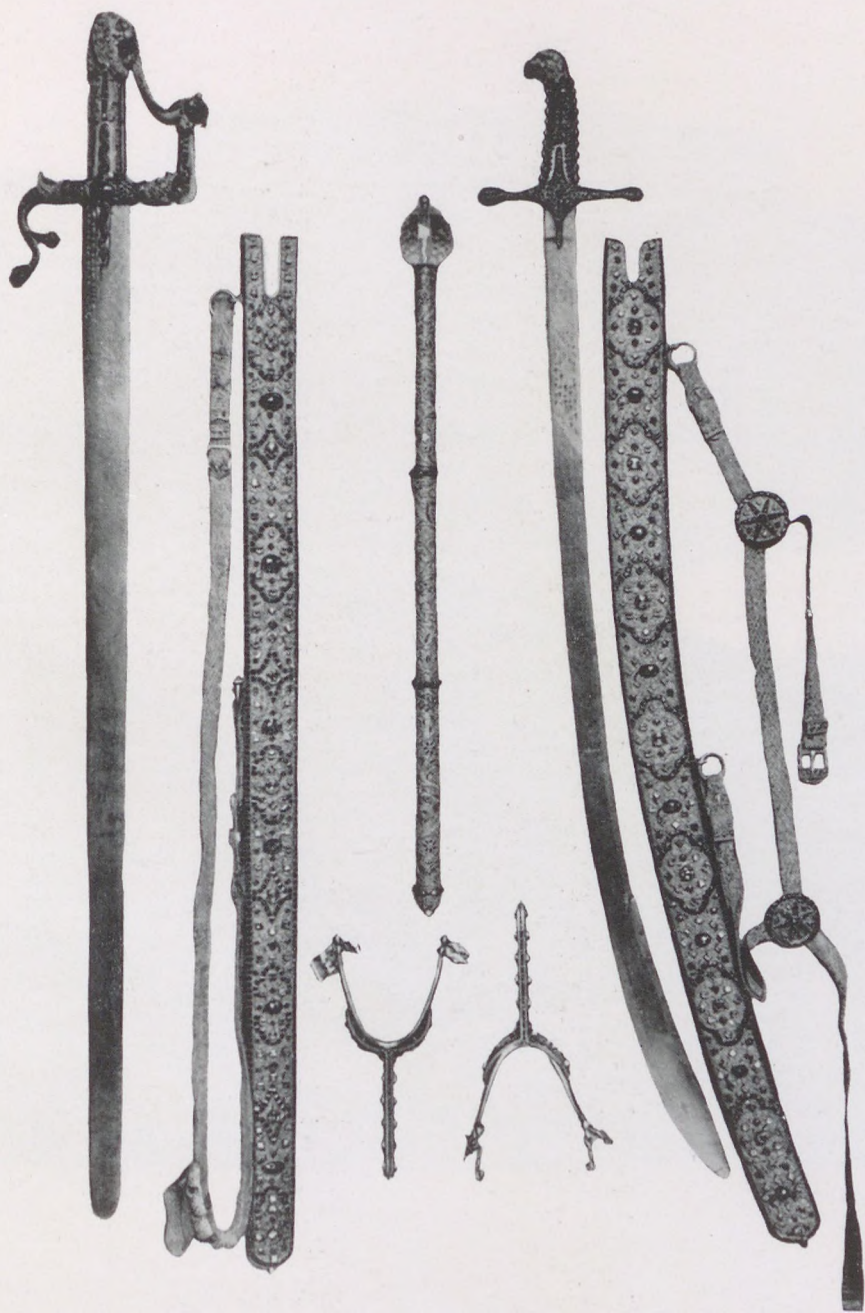
1—12: Hegyestőrök a XVI—XVIII. századból

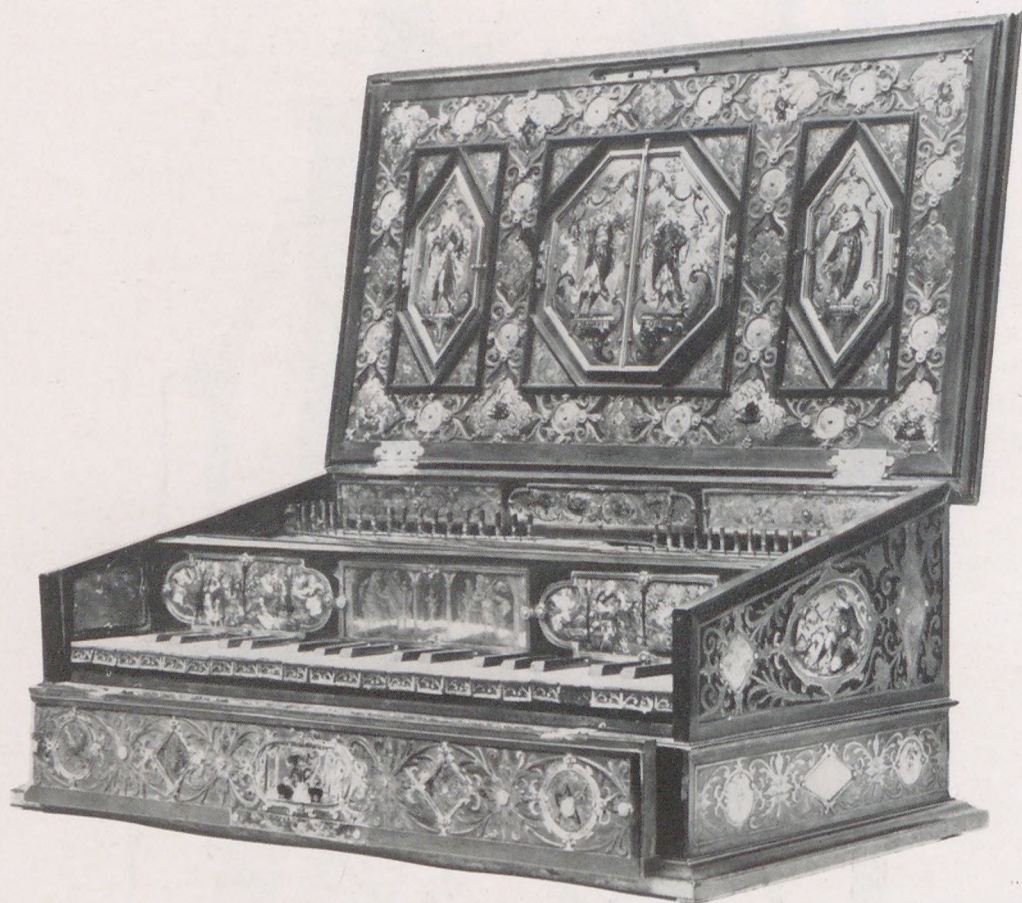
1—7: Lóra való pallosok a XVI—XVII. századból

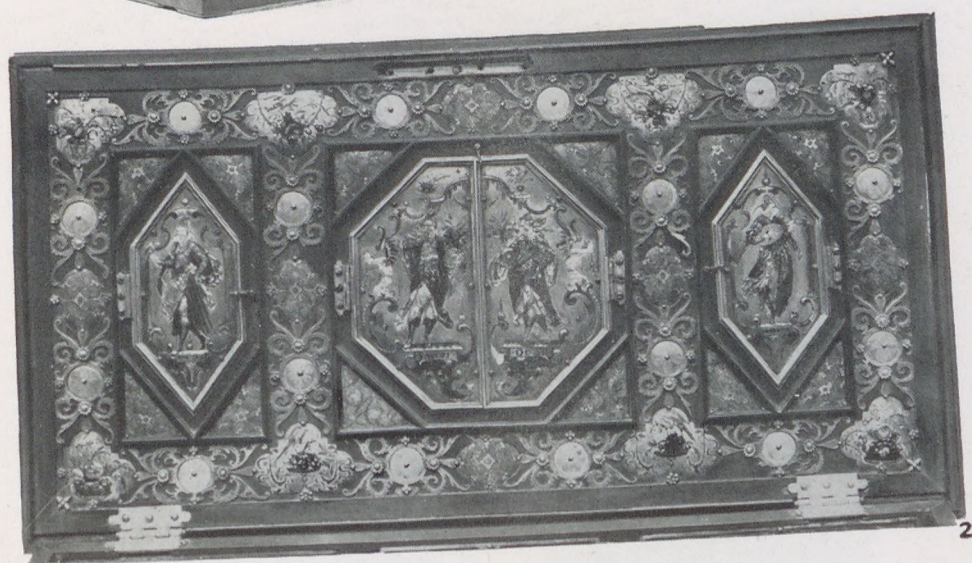
1: Hegyestőr a XVIII. század elejéről; 2: Hegyestőr a XVI. század közepéről; 3—4: Kemény János pallos-hegyestőre és szablyája

Lóra való pallos és szablya a XVII. század elejéről (Drezda, Történeti Múzeum)

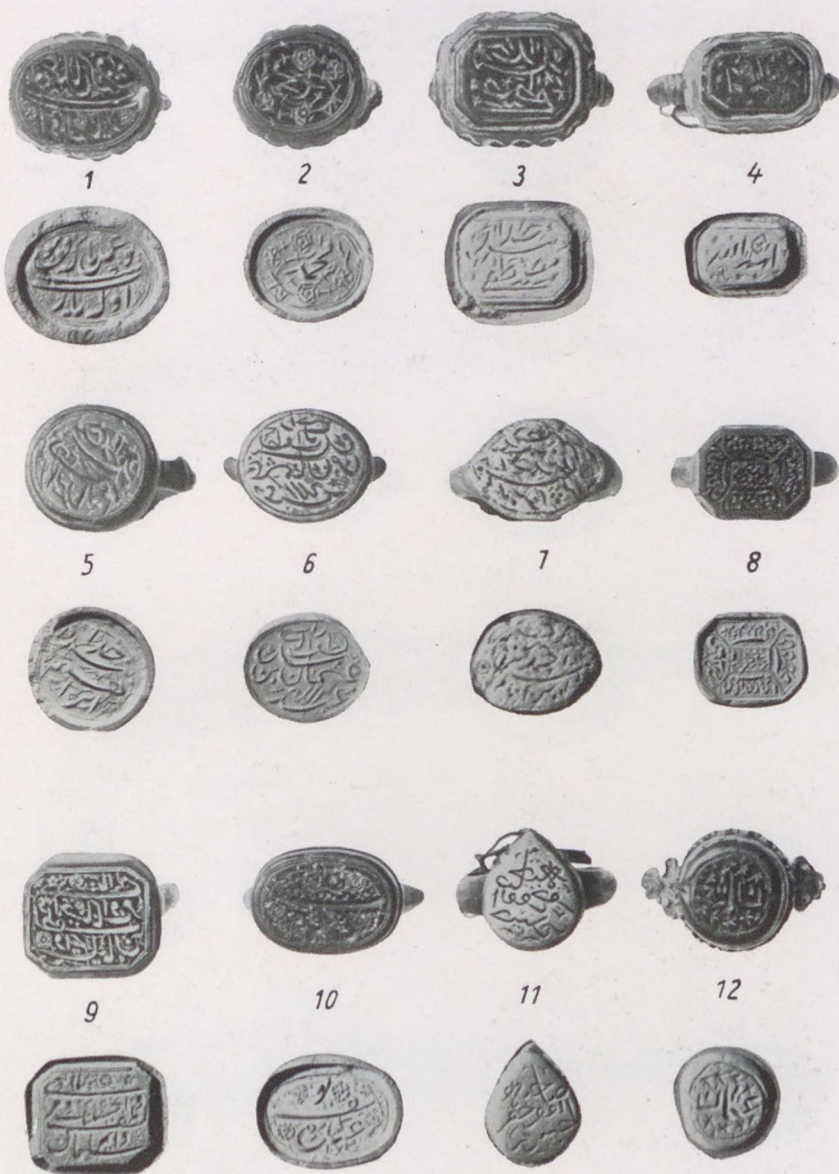
Brandenburgi Katalin virginálja, 1617

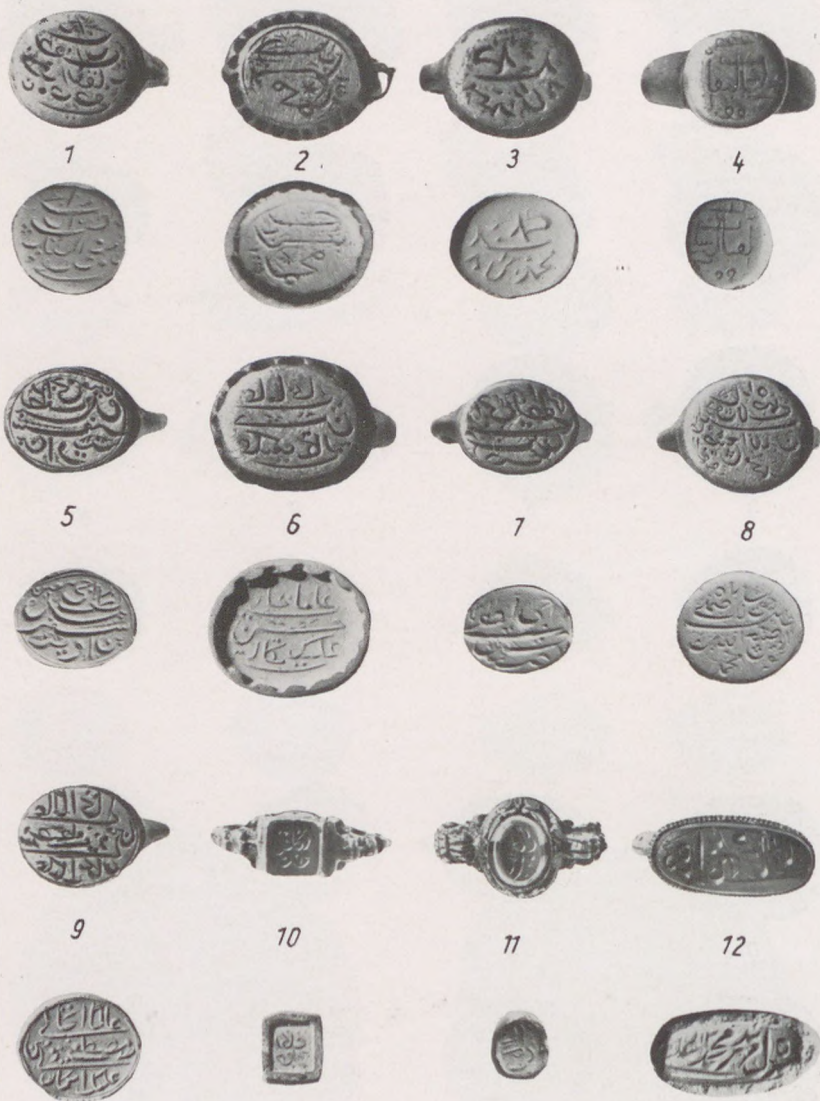
1: A hangszer becsukva; 2: A fedél részlete: a négy érzék

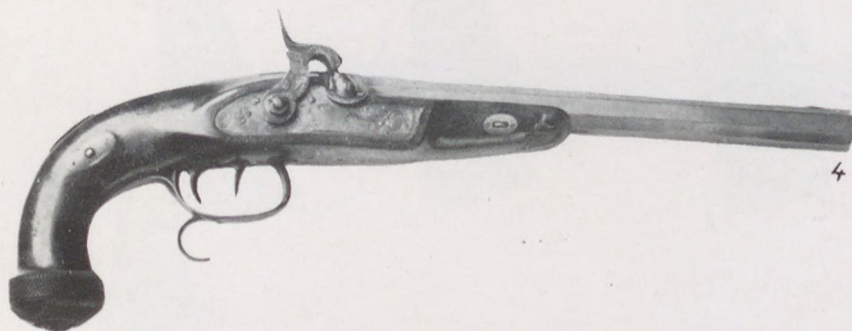
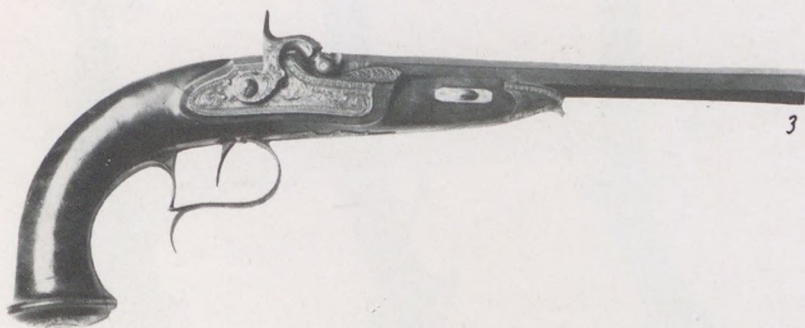
1—13: Cachets à inscription turque

1—12: Anneaux sigillaires à inscription turque

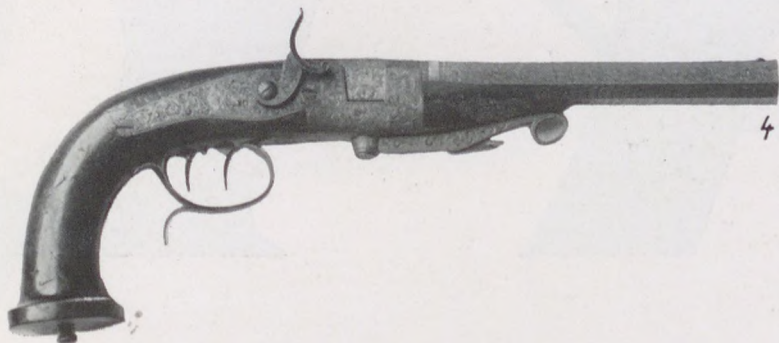
1—12: Anneaux sigillaires à inscription turque

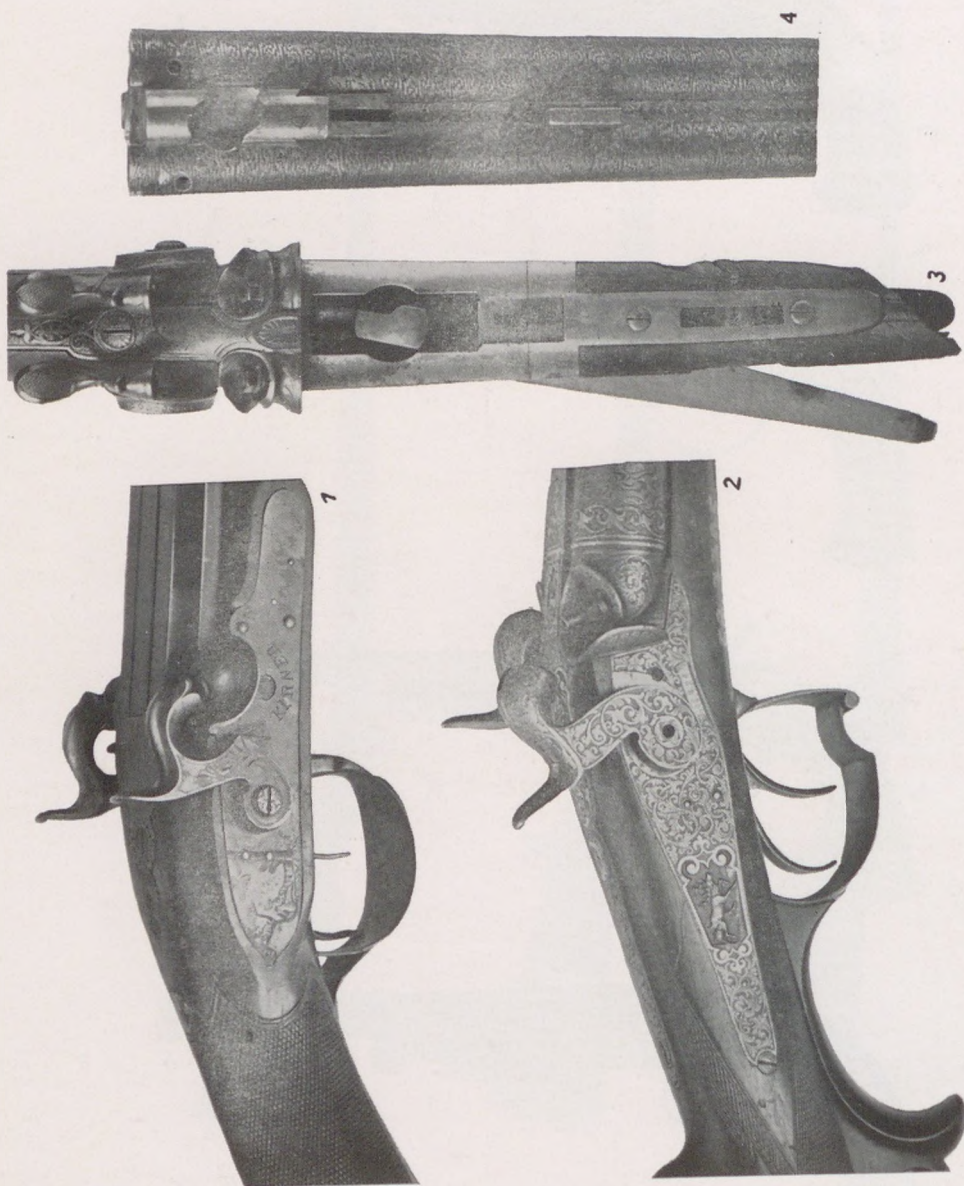
1—4: Kirner György pisztolyremekai 1822—1827

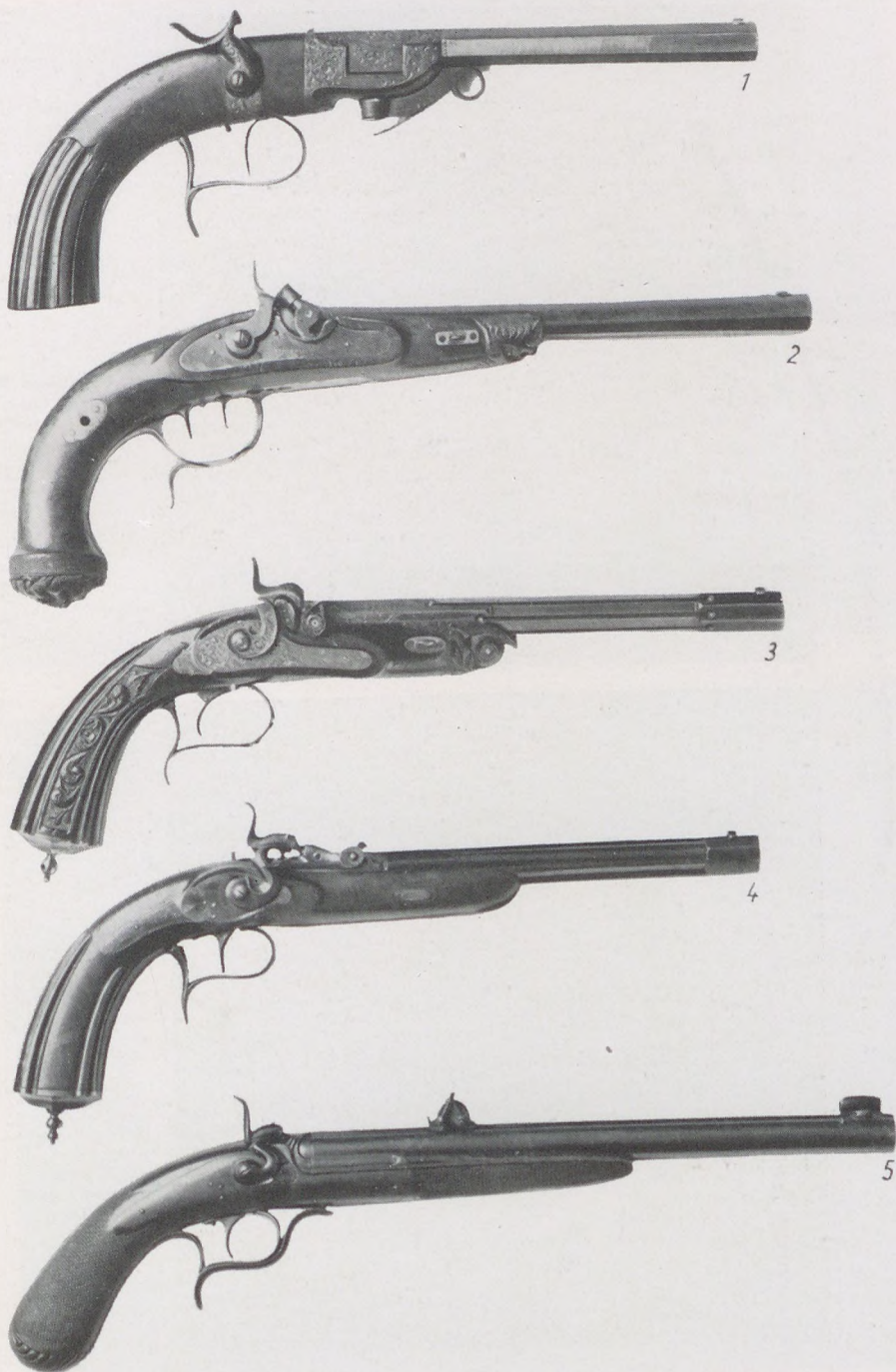
1: Kirner György készítménye 1827—1829 között; 2—3: id. Kirner József remekei
1872 előtt, ill. 1880 körül

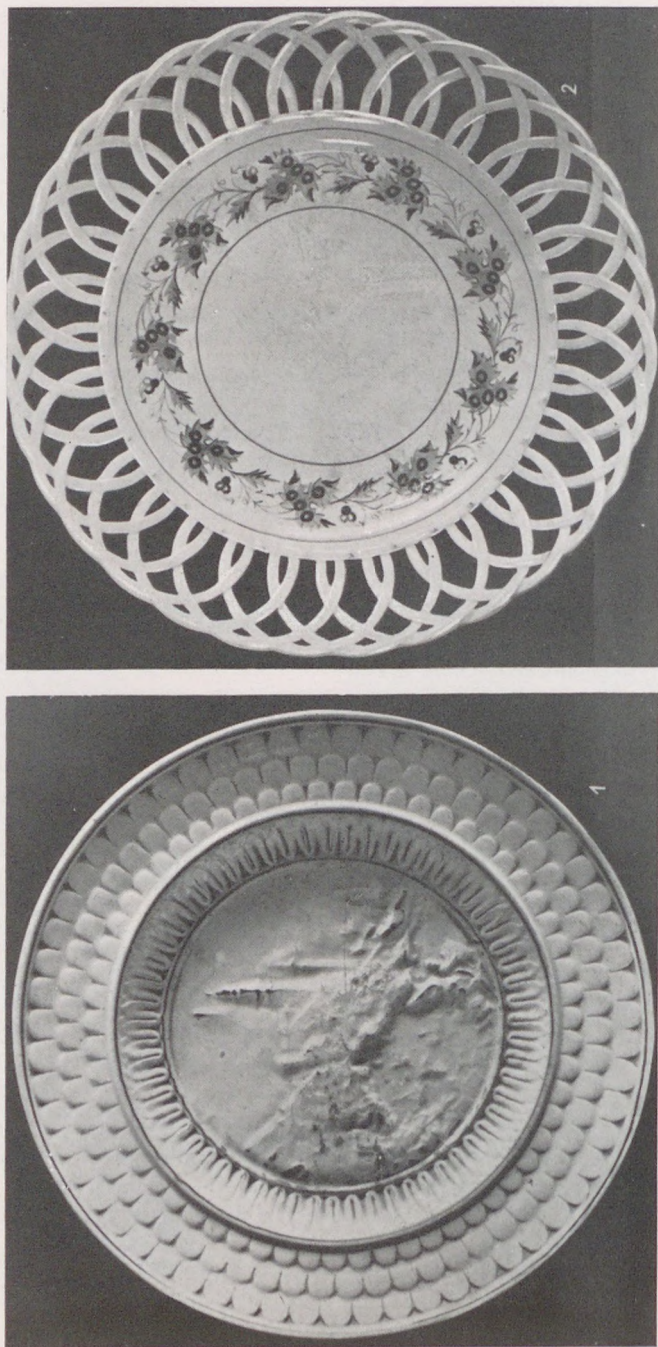
Kirner pisztolyok a társaság megalakítása utáni időkből (1832—1850)

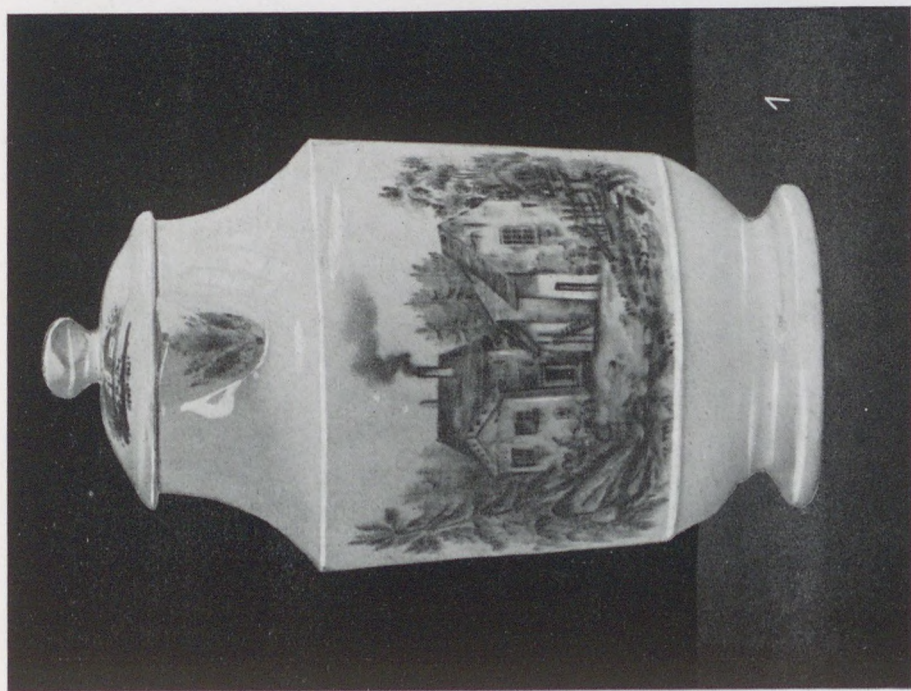
1: Kirner György vadászpuskája kihangsúlyozott lakattal; 2: id. Kirner József reneke 1860 körül; 3—4: A csőrögztés egyik módja a Kirner-fegyvereken

„Kirner József” feliratú pisztolyok. 1—3: 1872 előtt; 4: 1872 után; 5: 1880 után

1—2: Köröczi kőedény tányérok a város és a bányavidék plasztikus látképével, valamint kékfestésű virágokkal

1—2: Kőrmöci kávéskészlet romantikus tájakkal

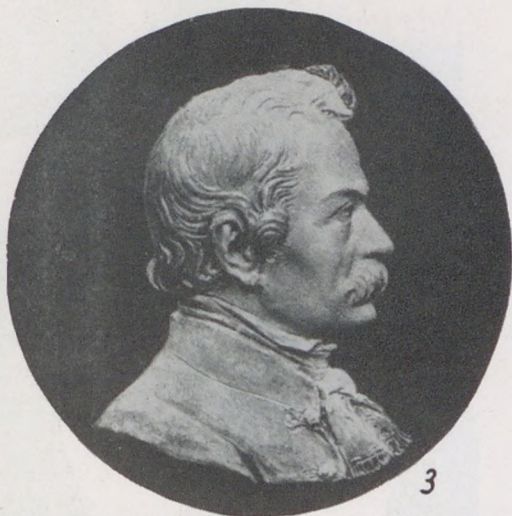
Színesmázú bányász-szobor a körmöci kőedénygyárból

1

2

3

4

1—4: Arcképek Böhm József Dánielről

1—10: Vacuumos eljárással konzervált tárgyak

59.5089 — Kossuth Nyomda, Budapest,
V., Alkotmány u. 3.

Felelős vezető: Lengyel Lajos ig.

Felelős kiadó: a Képzőművészeti

Alap Kiadóvállalatának igazgatója

Főszerkesztő: D. Fehér Zsuzsa dr.

Felelős szerkesztő: Pásztói Margit

Műszaki vezető: Gáti Gábor

Műszaki szerkesztő: Szegleth Károly

Készült az MNOSZ 5601-50 Á
és 5602-50 Á szabványok alapján,

B/5 alakban, 26 (A/5) iv
terjedelemben, 1020 példányban

